

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — XII — VOLUME

Серія мемуарів, книга 3. — Serja pamiętników, zeszyt 3. —
Série de memoires, livraison 3.

О. ЛОТОЦЬКИЙ

СТОРІНКИ МИНУЛОГО

ЧАСТИНА ДРУГА

A. ŁOTOCKI

STRONICE PRZESZŁOŚCI

CZĘŚĆ DRUGA

A. LOTOCKI

NOTES ET SOUVENIRS

II-ME PARTIE

Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego.

- Tom I. Serja statystyczna, zeszyt 1. Ludność ukraińska Z. S. R. R. Rozprawy T. Olesiewicz, O. Pytela, W. Sadowskiego i O. Czubenka. Cena zł. 6.
- Tom II. Serja statystyczna, zeszyt 2. Tymoteusz Olesiewicz. Tablice statystyczne ludności ukraińskiej Z. S. R. R. według spisu 17 grudnia 1926 roku. Cena zł. 20.
- Tom III. Serja ekonomiczna, zeszyt 1. E. Głowiński, K. Maciejewicz, W. Sadowski. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Cena zł. 6.
- Tom IV. Serja filologiczna, zeszyt 1. Dr. Konstantyn Czechowicz. Aleksander Potebnia. Ukraiński myśliciel-lingwista. Cena zł. 6.
- Tom V. Serja prawnicza, zeszyt 1. Prof. A. Łotocki. Ukraińskie źródła prawa kościelnego. Cena zł. 12.
- Tom VI. Serja pamiętników, zeszyt 1. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Cena zł. 8.
- Tom VII. Serja ekonomiczna, zeszyt 2. W. Sadowski. Praca w Ukrainie Radzieckiej. Cena zł. 6.
- Tom VIII. Serja pamiętników, zeszyt 2. Wspomnienia. L. Wasilewski, M. Galin, S. Stempowski, A. Topczybaszy, Tabouis. Cena zł. 6.
- Tom IX. Serja podręczników, zeszyt 1. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. I (do połowy wieku XVII). Cena zł. 8.
- Tom X. Serja filologiczna, zeszyt 2. Dr. Mikołaj Puszkars. Najmłodsza palatalizacja spółgłosek w języku ukraińskim. Cena zł. 5.
- Tom XI. Serja ekonomiczna, zeszyt 3. I. Iwasiuk. Spółdzielczość kredytowa w Ukrainie. Cena 5 zł.
- Tom XII. Serja pamiętników, zeszyt 3. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część II Cena 15 zł.
- Tom XIII. Serja historyczna, zeszyt 1. A. Docenko. Wyprawa zimowa r. 1920. (w druku).
- Tom XIV. Serja filologiczna, zeszyt 3. Iwan Ziliński. Mapa dialektów ukraińskich z objaśnieniami. Cena zł. 2,50.
- Tom XV. Serja historyczna, zeszyt 2. Wojna Ukraińsko moskiewska 1920 r. Część I. Operacyjne dokumenty Sztabu Armji Ukraińskiej Republiki Ludowej. Pod redakcją generała W. Salskiego, zestawili generał P. Szandruk. Cena zł. 15.
- Tom XVI. Serja prawnicza, zeszyt 2. Prof. A. Łotocki. Autokefalia (w druku).
- Tom XVII. Serja historyczna, zeszyt 3. Djarjusz hetmana Orlika. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz (w druku).
- Tom XVIII. Serja podręczników, zeszyt 2. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. II. Cena 12 zł.
- Tom XIX. Serja prawnicza. zeszyt 3. Prof. A. Jakowliw. Traktaty ukraińsko-moskiewskie w XVII – XVIII st. (w druku).
- Tom XX. Serja ekonomiczna, zeszyt 4. Prof. inż. I. Szowheniw. Gospodarstwo wodne w dorzeczu Dniepru na Ukrainie (w druku).
- Tom XXI. Serja pamiętników, zeszyt 4. A. Łotocki Stronice przeszłości. Część III (w druku).
- Tom XXII. Serja pedagogiczna, zeszyt 1. S. Siropółko. Oświata publiczna na Ukrainie Sowieckiej (w druku).
- Tom XXIII. Serja ekonomiczna, zeszyt 5. Prof. W. Iwanys. Gospodarstwo energetyczne Ukrainy i Północnego Kaukazu. Cena zł. 5.
- Tom XXIV. Serja filozoficzna, zeszyt 1. Prof. D. Czyżewski. Filozofja G. S. Skworody. Cena zł. 8.
- Tom XXV. Serja historii literatury, zeszyt 1. Prof. S. Smal-Stocki. T. Szewczenko. Interpretacje (w druku).
- Tom XXVI. Serja filologiczna, zeszyt 4. Iwan Ziliński. Zarys ukraińskiej dialektologii (przygotowuje się do druku).
- Tom XXVII. Serja historyczna, zeszyt 4. Prof. A. Łotocki. Ukraińska myśl polityczna (przygotowuje się do druku).

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XII — VOLUME

Серія мемуарів, книга 3. — Serja pamiętników, zeszyt 3. —
Série de memoires, livraison 3.

О. ЛОТОЦЬКИЙ

СТОРІНКИ МИНУЛОГО

ЧАСТИНА ДРУГА

Редагує: Секретар,
Проф. Роман Смаль-Стоцький

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ДРУЖИНИ

Другу частину «Сторінок минулого» присвячую спогадам з петербурзької доби свого життя — за час з р. 1900 до майже половини 1917-го. Початок того часу — до першої російської революції — належить до широкого пасма українського лихоліття, що не давало подій, які вбирали би в себе очі яскравим змістом. Сіре на рідній землі, ще більш одноманітне та однобарвне було українське життя в російській столиці. Загал столичних мешканців українського походження не лише територіяльно одтятий був од рідної землі, але й одірваний од її інтересів, оживаючи лише раз на рік в момент великої національної урочистості — роковин Шевченкових; одиниці ж українські провадили працю в темному підземеллі, ростікаючись, як і всюди, в так званих малих ділах, в надії бодай де-що з національного добра врятувати мозольною працею та стараннями в сферах столичного Олімпу. Лише молодь — українське студентство — не рахувалася з тими обставинами, змагаючи проти течії плисти, але й вона ховалася з тим у спільному тоді для всіх живих сил громадському підземеллі. То що ж дивного, коли пам'ять мало що зберігла про одноманітні факти тодішнього українського життя, і встають вони в уяві, як один, повитий туманом, сірий, невиразний клубок вражінь. Лише з першою революцією почало світати — й на загальному виднокрузі російському, й у життю українському. Та система винародовлення, що на протязі більш двох століть тяжила над українським народом, починає розколини давати, — й се, може, найвиразніше чується в самому осередкові державному, де саме кувалися засади тої системи.

Сполучення сих моментів — певного підупадання українського життя та живого затим відродження — в тій добі, до якої належать мої спомини, надають їй безперечного інтересу в історії нашого національного життя, хоч і на екзотичному його одламі петербурзькому, — в сю переломову добу почав одмірати режим національного поневолення та все більше зростали українська відпорність, наша активна самоохорона національна. Бувши наоч-

ним свідком тих процесів у життю українському, вважаю за обов'язок зафіксувати оту невмирущу тривалість української національної засади за всіх, навіть найтяжчих, обставин. За добу, про яку мова, так само як і за увесь попередній час нашої історії, свідомі традиції українського національно-державного життя, чи стійким самотоком чи організованою працею провадячись, то ослаблювалися, майже завмірали, то знову поновлялися й відживали, але не переривалися ніколи.

Читаю, що звик знаходити в мемуарах живий калейдоскоп вражень та переживань особистих, розмов та оповідань у формі напів-белетристичній про випадки змісту більш-менш сенсаційного, — не знайде в сій книжці задоволення своїм сподіванкам. Бо маю намір не лише подати факти, що їх очі мої бачили, але — кажучи словами російського письменника — змалювати до певної міри історію мого сучасника, се-б то взагалі типові риси того життя, якого був я свідком та почасти учасником. Для більшої ясности в змалюванні доби доведеться конкретизувати своє оповідання фактами, що мали з якоюсь даною справою зв'язок лише посередній, змалювати саме тло, на якому відбувалися події, що про них згадуватиму, — бо боюся, коли б так ширше не закроїти свого оповідання, то картина тодішнього життя українського не була б у належній мірі виразною. Подаючи на такому тлі факти, спробую аналізувати їх в історичній перспективі, пояснити їх генезу й значіння в тодішніх обставинах українського життя. Чи не буде така оцінка суб'єктивною з боку безпосереднього їх свідка? Коли б і так, не бачу тут великої шкоди. Багато вже літ — найменш 15, а то й більш 30-ти — лежить між нинішнім моментом та подіями, про які пишу; се такий протяг часу, що внутрішній їх зміст міг уже досить встоятись та навіть утрястись в свідомості їх свідка й учасника. Нині, здається мені, вже зможу, бодай у якійсь мірі, тверезо оглядати далеке минуле, оцінюючи в об'єктивній перспективі як позитивні його сторони, так і ті вади нашого життя, які були наслідком несприятливих умовин, що перешкождали улаштувати життя так, як того вимагали інтереси нації. А коли в своїх міркуваннях я де-в-чому й помилюся, то, в кожному разі, подаю їх на підставі безпосереднього знайомства з фактами й уже тим самим даю матеріал для перевірки моїх вислідів.

На жаль, доводиться ті наміри виконувати з надто невідповідними засобами. Багатий мій особистий архів, з численним листуванням та іншими недрукованими документами часу, загинув у Петрограді. Не товаришить уже мені вірний товариш мого життя, без якого бодай моральної участі не робив я нічого, — моя Дружина, що могла би поновити та скоригувати заміти моєї пам'яті.

Лише для порівнюючи небагатьох фактів, головню що-до життя студенського, пощастило мені покористуватись пригадками кількох з того часу свідків, яким належить найсердечніша моя подяка, а саме: Д. І. Дорошенкові, В. В. Дорошенкові, Б. Ю. Іваницькому, І. М. Кабачкову, І. Ф. Косенкові, М. В. Маслову, П. К. Пилипчукові, С. Л. Пташицькому, Л. І. та В. В. Садовським, С. П. Тимошенкові. Удалося знайти де-що з друкованого у свій час матеріалу, що навіязує певні асоціації до фактів, подій та людей часу, про який заходжуюся писати. Цінний матеріал документальний, що належить до кількох розділів »Сторінок«, знайшов я в »Дѣлѣ о малорусскомъ языкѣ Департамента Общихъ Дѣлѣ Министерства Внутреннихъ Дѣлѣ«; се »Дѣло« знаходиться в »Русскомъ Историческомъ Архивѣ« в Празі, — за користування сим матеріалом складаю мою глибоку подяку проф. Янові Славікові, а за технічну допомогу в користуванні ним проф. Д. І. Дорошенкові та О. Ф. Ізюмову.

Головне джерело моїх спогадів се все ж — власна пам'ять, — нестала пам'ять людська, що з усього життєвого матеріалу звичайно заховує загальні вражіння, з яких стерто конкретні подробиці та характерні риси. За час моїх споминів сталося дві війни та дві революції, й яскраві, феєричні вражіння од тих подій своїм блискучим полум'ям заступають та затирають на негативі пам'яті невидні, підземні та — в суті речі — буденні процеси українського життя за добу присмерку української справи.

Та навіть і свідомо наражаючись на неповноту й схематичність свого опису, все ж почуваю за собою обов'язок заховати з нашої національної минувшини бодай окрушини з того, чого довелось свідком бути в українській справі, в тих її ясных та — здебільшого — темних перипетіях, які вона переживала в російській столиці. Я майже єдиний залишився з не дуже численного кола тих українців, що на протязі довшого передреволюційного

часу варилися в самій гущі українського життя в Петербурзі, й коли не зафіксую деяких фактів, не згадаю про деяких людей, то в безвість підуть і ті люде, й діла їх, — хоч малі з пізнішої оцінки подій, але не маловажні в тодішніх обставинах.

»Сторінки минулого«, що обіймають зазначений у-горі обсяг часу, з причин технічних друкуватимуться в двох томах. Сей перший том обіймає час до скликання першої Державної Думи.

Варшава, січень 1932 р.

ПЕРЕЇЗД ДО ПЕТЕРБУРГУ.

Ніколи нам з дружиною не думалося, що доведеться на довгий час оселитися по-за Україною. Громадська з молодих літ праця, звязки особисті — родинні та приятельські — тісно лучили нас з тереном українським. Але обставини склалися так, що року 1900-го переїхали ми до Петербургу.

Од бувшого свого шефа по службі в державному контролі Ол. Ів. Николаєва одержав я запрошення перейти на службу до столиці. Випадкове се запрошення примусило задуматися, чи на слід, справді, бодай на деякий час переїхати до столиці. Тісний наш київський гурток, до якого, крім мене, входили С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуковський, саме розпочав видавництво в широкому масштабі, випустивши в світ, з приводу ювілею «Енеїди», великий збірник української поезії за століт, під назвою «Вік», кілька книжечок популярних та перевів підготовчу працю, щоб друкувати твори українських класиків в серії «Українська Бібліотека». Обставини склалися так, що потрібно було, аби хтось з нашого гуртка перебув якийсь час у столиці, в осередку адміністративної кухні, щоб залагоджувати тут справи в цензурі.

Річ в тому, що цензура місцева не вирішала остаточно, навіть здебільшого не розглядала, українських рукописів, пересилаючи їх до столиці. Тут їх розглядав столичний Цензурний Комітет та, у виняток з загального порядку, з своєю опінією подавав до Головного Управління в справах друку. Сей шлях від Анни до Каяфи, мимо що усяний був терном, надто ще був і повільний, — рукописи на цілі роки залежувалися в цензурі. Така практика дуже гальмувала переведення наших видавничих планів. Наочно було видно, як підупадало українське національне життя без задоволення елементарної потреби — потреби в українській книжці, — і ми ставили собі завданням задовольнити сій пекучій потребі. Але хоч як ми засипували рукописами і місцевий і столичний цензурні комітети, всі наші зусилля розбивалися об традиційний саботаж цензурних урядовців, що без якої навіть тенденції затягали справи, яких складна процедура переведення їх обтяжала. Конче був потрібний свій «штовхач» в столиці, що мав би завдання посувати справи в цензурі, присвячуючи сьому досить уваги й часу. Тож запрошення мене в Петербург прийняли ми за вказівку самої

долі. Прикрі сторони тої справи — конечність нашого розстання та певну дезорганізованість нашої праці в Києві (бо серед своїх молодих товаришів, здебільшого студентів, єдиний я був »на становищі« і мав відповідне помешкання, що було властивою базою нашої праці) збували ми певністю, що то буде лише на якийсь час, поки справа в Петербурзі не налагодиться, а там я знову поверну до наших київських пенатів. За наших тісних особистих відносин ми собі просто не уявляли і не припускали розстання на довгий час.

Та не так воно склалося, як гадалося. Силою обставин наш духово-єдиний гурток розпорошувався. Ф. Матушевський вступив до університету Дорпатського. В. Доманицький захворів та перебував якийсь час у Криму, а опісля ховався по-за Київом, уникаючи адміністративних скорпіонів. Тож замість провадити нашу працю в одному гурті неподільно, примушені ми були порозуміватися листовно та завовольнятися суроґатом тимчасових побачень.

Зокрема я залишився в Петербурзі довше, ніж гадав собі. Довелося все глибше вростати в петербурзький ґрунт, все з слабшою надією плекаючи мрію про поворот на Україну. Поруч з видавництвом у Києві почала розвиватися видавнича справа і в Петербурзі, — саме появилось тут та розвинуло свою працю товариство, що видавало популярні українські книжки. Поволі все більше знаходилося тут ґрунту і для громадської праці — серед високошкільної молоді, де було багато українців, серед старшого громадянства, що в холодній столиці відчувало певні сантименти до »родной и милой Малороссіи«, та й серед кол російських — громадських та літературних. Все більше наростало справ, з якими треба було звертатися до установ чи осіб адміністративних, — земляки поволі звикали до думки, що можна залагоджувати справи в столиці через »своїх людей«, і нам у-двох з моїм товаришем по громадській роботі, П. Я. Стебницьким доводилося тут, за прикладом Вакули, таки досить здобувати »царичиних черевичків« — в масштабах продукції фабричної, виконуючи одночасно і почесні та відповідальні обовязки українських послів у далекій та таки справді чужій для України столиці, і разом — нелегку, докучливу ролю громадських послугачів, що мусіли залагоджувати і багато дрібних, особистих справ окремих земляків, що засипали листами з України. Особливо поширився ґрунт для праці в Петербурзі з повстанням Державної Думи, де було досить послів з України, через яких навіть у найгірші моменти можна було в певній мірі провадити національну роботу. А з початком війни, коли на Україні зразу ж убито було всі завязки українського громадського життя, обидві столиці стали тими островами, де оте життя бодай жевріло.

В столиці дозволялося робити дещо більше, ніж на провінції, а за певних зв'язків та через особисті впливи можна було фактично досягти й того, що формально забороняли закони, — лише треба було знайти відповідних людей та відповідну формальну базу, як пункт вийстя до залагодження справи. За централістичного режиму російського Петербургу взагалі був тим осередком, що всі справи скупчував у себе, позбавляючи «провінцію» якого-будь права порядкувати своєю долею, — і такої системи додержувало не лише що-до громадських установ (напр., земств, міських магістратів), але й що-до таких органів адміністративної влади, як губернатори та навіть генерал-губернатори й намісники. І коли за таких порядків до Петербургу все взагалі тяглося з довгою рукою, то тим більш саме сюди треба було вдаватися в справах, до яких місцева влада й доткнутися боялася, в передбаченню для себе неприємностей од того. Чи не найбільше таке «табу» положено було на справи українські. Усталена що-до сих справ система «не было, нѣт и не будет» — мертвим вузлом зв'язувала руки тому адміністраторові, що уважав би за слушне задовольнити ті чи інші потреби національного порядку. Характерний приклад тому бачимо у сприятливій для українського слова відповіді київського генерал-губернатора, зовсім не ліберальної людини, генерала Клейгельса, коли з пропозиції Академії Наук Комітет Міністрів запитав його думку що-до знесення цензурних утисків українського слова; а той самий Клейгельс, визнаючи нераціональність тих утисків, сам по собі і пальцем не рушив, щоб бодай полегчити ті утиски. Подиктовану згори систему «прибирання до рук» України так твердо засвоєно в низах, в адміністрації місцевій, що найменші зміни чи ухили в тій системі конче вимагали *placet* з боку центральної влади. Тому для задоволення найдрібнішої потреби в справах українських треба було звертатися конче до російського Риму, тому й гурток українців, що осіли в Петербурзі, виконував функції національного представництва. Серед значної кількості українського тут елементу удалося зорганізувати певну групу свідоміших людей, які створили місцеву громаду всеукраїнської таємної організації «ТУП-а» (Т-ва Українських Поступовців). Серед петербурзьких українців було досить людей, настроєних патріотично, і хоч столичний сепаратор централістичний і витягнув з них «умоначертанія прежних времен» — ідеї порядку політичного, але конечність задоволення елементарних потреб української нації вони відчували й розуміли та навіть докладали рук, щоб ті думки свої перевести в дійсність. Були серед петербурзьких громадян особи, яких чинність складає певну заслугу національну, але та чинність відбувалася в умовах суцільно таємних, і пам'ять про неї загине, коли хтось з учасників петербурзької національної акції не зафіксує відповідних фактів,

»и к тому не помянутся имена их, якоже было и до сего дъни«. А тих учасників давнішої доби стає все менше, на еміграції залишилося їх яких два-три чоловіки, »по тім боці« ледве чи більше, та й не до того їм, щоб у минуле заглиблятися, коли мають яскраві вражіння сучасного. Се все спонукало мене продовжити свої спогади і за петербурзьку добу мого життя (1900—1917), аби заховати факти, яких був я учасником чи свідком. Тим більш, що відколи стратив я вірного товариша і друга, Дружину мою, все більше дивлюся в те минуле, де в спогадах знову переживаю щастя спільного життя та спільної праці.

УКРАЇНЬСЬКА КОЛОНІЯ В ПЕТЕРБУРЗІ.

З Петербургом в українця зв'язано досить різних асоціацій — добрих і злих, в кожному разі таких, що їх забути не можна. Саме місто повстало на українських кістках тих полків козацьких, що їх саме державна рука гнала «канальськими роботами» уміцнити ґрунт для північної столиці. Переведене з сеї столиці окультурення московської держави відбулося так само українськими силами, що з того ж наказу та з власної доброї волі докладали рук своїх до будування новітньої, на зразок європейський, держави. І так українські люде, на північ перенісшись та занехавши інтереси рідного краю, всіх сил своїх докладали на чужому терені, все зволікали до чужого осередку, тим самим впроваджуючи та зміцнюючи ту централізаційну систему, яка нищила їх батьківщину. Новий осередок зайняв таке домінуюче значіння у всіх ділянках життя та по всіх закутках «провінції» централізованої держави, що коли почали сходити перші проліски національного життя українського, то той процес національного відродження започатковується таки тут — в тій самій північній столиці, що стала духовим осередком і для поневолених народів. Тут появляється перша книга українською мовою «Енеїда, на малоросійській языкъ перелицованная» — ще р. 1798, між тим як у Харькові перша українська книжка появилася 1819 р. («Солопій та Хивря» Гулака-Артемовського), а в Києві — аж 1837 р. («Малоросійскія повѣсти» Карпенка). «Київ наш — чудний якийсь город, — писав Куліш. — Стоїть він посеред України; дивиться в Дніпро-Славути; славиться дивами своїми по всіх наших селах і хуторах, чуємо про ті дива з малого малечку; рине до нього Божий люд літо в літо зо всії України. Здавалось би: оттут то мусить словесність наша народня процвісти пишним цвітом! А виходить воно не так. Що ж цьому за причина? Багато причин та піч у хаті». Секрет тої печі — всебічна преваліяція столиці, як результат централізаційного режиму, споводував те, що тут, в Петербурзі, повстає перша наша національна організація з широкою політичною програмою — Кирило-Мефодіївське братство, тут написав Шевченко перші політичні, в поетичній формі, маніфести українського визволення. І потім знову, по перерві, споводованій погромом братчиків, на початку 60-х років, Куліш, Костомаров, Шевченко та ін., коли в повітрі полегчало, не де інше, а таки тут відновлюють українську культурно-національну роботу. Куліш закладає друкарню, випускає книги за книгою, в тім числі розпочинає систематичне видав-



Тип колишнього українофіла в Петербурзі

ництво для народу. Засновується тут український місячник «Основа». Були й після того антракти, але традиції українського життя в Петербурзі не переривалися й пізніше, навіть у формах організаційних чи, принаймні, до того близьких. Традиції Кирило-Мефодіївського товариства та «Основи» держалися тут спеціально ще й тому, що доживав тут віку аж до середини 80 років могилянин тих установ М. І. Костомаров. З недавно опублікованих мемуарів М. Галина та Л. Василевського можна бачити, що у 80 роки українське життя в Петербурзі не тільки ще жевріло, але й зав'язувалися нові організаційні форми його. «Дух» український тут таки держався, — приїзжі українці таки почували потребу єднання на чужому ґрунті, що своєю чужинністю саме давав відчувати якусь тягу до свого, рідного, українського. З петербурзьких українців 90-х рр. добре я знав Т. І. Зіньківського, якого ясний світогляд національний створився якраз на петербурзькому ґрунті.

Коли я приїхав до Петербургу, була тут досить численна

українська колонія. Правда, були то національно малосвідомі елементи. Лише раз на рік, на Шевченківські роковини згадували вони, що вони «тоже малороссы», їздили на свято послухати української пісні, подивитися на рідного «гопака» та випить чарку «варених», що її продавали з якою будь благодійною метою убрані по українському петербурзькі пані тут таки на концертній залі. Сей своєрідний «етнографізм» український не раз переступав межі національної пристойності, що особливо вражало якраз в дні роковин Шевченкових — в пам'ятні дні смерті поета. Взагалі петербурзькі «малороссы» надто старанно додержували традиційність стилю Котляревського-Гоголя, конечно в сей стиль огортаючи навіть поважну думку чи подію*). Але з бігом часу, з повільним зростом української свідомости в широких масах, особливо по революції 1905 р., з більшим впливом до Петербургу українців «чорноземних», петербурзька психологія національна досить таки вирівнялася, — стала ширшою чи вужчою, як на який погляд, в кожному разі і колишні найбільш соромливі українці петербурзькі відважувалися вже виступати в українській справі так, як раніше ніколи собі не дозволили б.

*) Ось в якому, наприклад, стилі складено сатиричне меню вечері на Шевченкових роковинах 1882 року:

»Двадцять перші Тарасові роковини.

Водка й закуска.

Горілка од «Насті Горової»;

Оковита, що пив «Перебендя»;

»Содѣйствующій« спотикач з Охотного ряду;

»Самобитні« раки, що повзуть „назад“, „домой“ — у московське болото;

»Потрясающее основы« жолудка свиняче сало;

»Дозволенная цензурою« тарань, сухі чабаки, «хлопомани» замість «средостѣнія» та ще де-що з «общепринятым правописанієм».

Козацький обід.

1. «Украинофильський» борщ та «сепаратистицька» каша.

2. «Возсоединенная» осетрина з хріном замість конституції.

3. Баранина, що їли «Гайдамаки» Тарасові, до неї солоні огірки і другі «независяція обстоятельства».

4. Горох при дорозі од «Солопія та Хиврі».

5. Кисіль — не Адам Кисіль та й не Софія Марковна Кисіль¹⁾, а крем або що.

»Ласощів — часнику та цибулі« не буде, бо батько Микола²⁾ цибулі не вживає.

Обязательно — «матері його сто копанок чортів» — після обіда полоскати зуби, в кого є, «банею пакибытія»³⁾.

Річей не говорить, а мовчать, бо «благоденствуєм».

¹⁾ Соф. М., дружина М. І. Костомарова.

²⁾ М. І. Костомаров.

³⁾ Московська реакція кликала «назад», щоб очиститись од гнилого заходу «банею пакибытія».

СТАРША ГРОМАДА.

Незадовго до мого приїзду повстала в Петербурзі громада-філія всеукраїнської організації, що мала своїм центром Раду в Києві. На громаді петербурзькій, може, найвиразніше позначилося, як оздоровилося українське громадське життя з повстанням організації. Разом з всеукраїнською організацією і столична її галузь пережила фази свого розвитку — од безпартійної громади до — коли не політичної партії, то в кожному разі до організації з ясними політичними завданнями. Платформа всеукраїнської організації ставила ціль — здобуття автономії для України та інших національних країв Росії, яка в тих планах мала прийняти устрій федеративної держави, що з сих автономних країв складалася б. В часі першої російської революції р. 1905 всеукраїнська організація вийшла з підземелля як демократична, а після — радикально-демократична партія. Але реакція, що затим настала та знову загнала українське життя в підземелля, змусила відновити таємну організацію. Р. 1908 повстала вона у вигляді Товариства Українських Поступовців («Туп») та існувала аж до революції, коли ініціативою Ради «Туп»-у утворено було Центральну Раду.

На протязі всього часу петербурзька громада перебувала в найтіснішому звязку з організаційним осередком, будучи зразком організаційної дисциплінованости. В дальшому постаралася оповісти, які завдання — в планах організації — виконувала громада в столиці, — фактично була вона амбасадом при російському правительстві та натуральним посередником в зносинах з російськими громадськими колами та російською пресою в столиці*).

Ембріон української громади Туп-а існував в Петербурзі ще давніше. Як уже згадувалося, започаткувався український, неорганізований в сталу громаду, гурток ще у 80-ті роки біля М. Костомарова. До того гуртка належали Юрій Юркович Цвітковський,

*) Є. Х. Чикаленко в своїх спогадах (II, 11) каже, що петербурзька громада, разом з старими громадами київською та одеською, не спочуваючи заведенню до платформи організації (з перетворенням її в демократичну партію) моментів політичних, стала саботувати центральну організацію, не посилати делегатів на зїзди і т. ін. Що-до петербурзької громади, то се зовсім не відповідає дійсності.

Еіллям Людвигович Беренштам, Іродіон Олексієвич Житецький, приходив на збори гуртка і Вас. Петр. Горленко. Існував рівнобіжно і молодший гурток, де були М. А. Галин, М. Васильєв, Т. І. Зіньківський та ін. По смерті Костомарова (1885 р.) зв'язок між членами старшого гуртка ослаб, відбувалися лише принагідні збори у когось з його членів. Поновно зміцняється український гурт на початку 90 років. Спричинився до того, здається, Є. Х. Чикаленко, приїхавши до Петербургу на юбілей Мордовця та з тої нагоди звівши петербурзьких українців в громаду. Увійшли туди Д. Л. Мордовець, В. Г. Котельников, П. М. Саладилов, В. В. Балашов, пізніше — Є. Волянський, К. О. Білиловський, П. Я. Стебницький, Ірод. Олексієвич та Ігн. Павл. Житецькі, П. П. Катеринич, В. О. Алексіїв, Я. П. Забіло, П. П. Пелехин. Одночасно повстав і пізніше прилучився до громади гурток, що складався з киян, в більшості урядовців кредитових установ міністерства фінансів; тут були І. С. Іващенко, В. В. Ігнатович, В. А. Янішевський.

Я вже не застав у громаді Ю. Ю. Цвітковського, В. Л. Беренштама та Є. Волянського (перший переїхав до Варшави, другий до Києва, третій до Одеси), В. Г. Котельникова, І. С. Іващенка, В. В. Балашова (вийшли з громади з власної волі, — факт психологічно інтересний, бо перших двох знав я після особисто, і вони не зраджували українським поглядам). За мого часу вступили до громади О. І. Бородай, М. А. Славінський, С. Ф. та О. О. Русови, О. П. Шликевич, Ф. К. Вовк, Мих. М. Могилянський.

Були се люде переважно старшого віку та поважного службового становища, а з свого ідейного успособлення — елемент »статечний«, поміркований. І свого часу, особливо ж пізніше, коли українське життя, по першій революції, прийняло більш виразний політичний характер, політична поміркованість старших громадян петербурзьких стала об'єктом гострих нападів з боку молодших, політично лівіших елементів. Напади ті, засадничо слушні, не завше рахувалися з — так би мовити — побутовою стороною українського ділання в тодішніх обставинах російських, особливо для людей, з урядовими обставинами близько зв'язаних. Коли громадська праця в старих умовах взагалі була розкішю, мало для кого приступною, то вже великого скомпліковання досягала вона в обставинах урядової служби. Ремесло громадське вже само по собі конечно впроваджувало в таке становище, що кожної хвили треба було сподіватися руїни не лише власного особистого життя, з порушенням елементарних прав людини, але й знищення певних здобутків у справах, що їх уважалося за конечні та на переведення яких стільки витрачалося мозку, нервів, часу. І се незалежно од ширшого чи вузкого діапазону тих справ. Сама причастність до української справи з тодішніх поглядів міродайних вже сама по собі трактувалася як політична непевність (»неблагонадежность«

— в характеристичній термінології урядовій) навіть без різниці, чи та справа мала в собі які моменти політичні, чи обмежувалася самою культурною стороною. Адже тут — з погляду російського — було як-не-як негування «єдинства русскаго народа», впровадження сепаратизму — політичного чи хоча б культурного — та врешті — «расчлененіє Росії». Таке трактування справи, коли взяти на увагу найдальші консеквенції, не було, об'єктивно кажучи, таке абсурдне, бо сказавши «а» що-до права культурного, послідовно треба було бачити перед собою і цілий алфавіт національного та політичного права. Тому, коли хто зав'язувався в українську справу, то вже конечним було записати його в «книгу живота» російської охоранки, хоча б він безпосереднє не підкопував «основ» діючого режиму.

То що ж дивного, коли сі старші люде, що вросли в бюрократичні обставини та позбавлені живих імпульсів з реального життя українського, не могли іти врівень з тим духом, що повстав по визвольних змаганнях 1905 р.? Роля й доля сеї громади в українському національному житті Петербургу була, загально, та сама, що й Старої Громади в Києві: громада ферментувала національне життя, довела його до організаційного стану, аж поки не появилися нові українські елементи, що перебрали в свої руки частину громадських установ та взагалі громадської праці. Громада всеж не тратила свого значіння і пізніше, — навіть більше: провід з національному життю столиці належав їй до самої революції.

З лона громади повстали допомогове товариство імені Т. Г. Шевченка та український клуб. Під проводом її стояла праця як сих, так і інших організацій, у яких брали участь члени громади. Т-во ім. Шевченка громада залишила в своїх руках назавше, бо тут головнo треба було дбати про приплив коштів, а в сьому, натурально, більші можливості належали старшим елементам. Сі останні й провадили ріжну «високу» і «малу» політику в зносінах з урядовими та іншими офіційними чинниками. На зборах громади піддавалися обміркуванню взагалі видатніші факти українського життя в столиці — з огляду вже хоча б на те, що ближчу в тому життю активну участь брали бодай окремі члени громади, яким потрібно було мати громадську пораду для свого чину. Тут зокрема обмірковувалася справа видання повного «Кобзаря», коли отримано було дозвіл на друк його, а за тим — справа судової оборони видання та видавців.

Рада Туп-а дала мені, яко своєму членові, деякі завдання що-до петербурзької філії. Мені вже згори було відомо, що петербурзькі українці ставляться до мене стримано, бо, по-перше, то були люде, зв'язані переважно з київськими старо-громадянами, а я був «конисовець», — себ то в конфлікті між О. Я. Кониським та Старою Громадою я стояв по стороні О. Я. Кониського;

по-друге, не могли мені петербурзці дарувати моєї статті в «Правді», де я різко характеризував поступовання петербурзької публіки під час роковин Шевченкових, які замість урочистого національного свята оберталися в якийсь уличний балаган; танцювали тут «гопак», співано російський гімн; коли артист Й. В. Тартаков відспівав «Гетьмани», вигукувано: «з Демона!» Холодок у відношенні до мене почув я вже на перших зборах громади. В дальшому відносини залагодились, але певні різниці психологічні не стерлися ніколи, — навіть на протязі тих майже двох десятків літ, що я пробув у Петербурзі. Українець петербурзької марки визначався настроями компромісовости в більшій мірі, ніж то можна було бачити деінде. До послідовного націоналізму дуже легко чіпляли тут етикетку «шовінізму», а ся етикетка дуже одіозною була на петербурзькому ґрунті, де росли широко-ліберальні овочі, як «Русское Богатство» з Михайловським та Короленком, «Вѣстникъ Европы» з старими Стасюлевичем, Пипіним та Арсенєвим, «Рѣчь» з Мілюковим та Гессеном і т. і. «Добрий тон» освіченого петербурзького товариства найбільш шокірували усякі „вузості“, серед яких найменше була терпима «вузькість» національна, а за сю останню часто уважалось хоч б елементарне додержування певних національних ознак чи так само вимога елементарної національної гідности — як от у згаданій історії з Шевченковими роковинами. А як має київське виховання засвоїло мені якраз оті одіозні риси, то я завше почував що-до себе де-яке побоювання, щоб не скомпромітував я певної марки. В той час, коли я прибув до Петербургу, суголосним був мені власне П. Я. Стебницький. Сей останній, добре знаючи психологію петербурзьких українців, старався їх не дрочити і старанно обходив всі ті гострі роги, щоб за них не зачепитися, — за се особливо користувався він повагою в українських кругах Петербургу, як людина статечна; але в дипломатичнім своїм поступованні заходив він часом далеко, і се час від часу трохи псувало наші відносини. Застав я ще в Петербурзі Максима Антоновича Славінського, але він лиш незадовго до мене приїхав сюди і так само, як і я, не увійшов ще глибше в тутешню українську громаду.

Д. Л. Мордовець-Сліпченко.

Застав я в Петербурзі, приїхавши сюди, справдешнього патріярха тутешньої колонії Данила Лукича Мордовця. Була се вже тоді людина літня; за кілька літ — 24 квітня 1905 р. — святковано 50-літній юбілей його літературної діяльності.

Походив Данило Лукич з старого козацького роду Сліпченків-Мордовців, — один з предків його, рятуючись по Мазепиному повстанню, оселився на Донщині; тут, в слободі Данилівці, наро-

дився 1830 р. і наш письменник. По перших дитячих вражіннях од рідного оточення (Данилівка лежить в тій частині Донщини, що залюднена українцями) Д. Л. на все дальше життя, починаючи з шкільних літ, одірваний був од рідного ґрунту, лише на короткий час, в літні вакації, відвідуючи свою Данилівку. Ся обставина — одірваність од української стихії — мала велике значіння для національних настроїв нашого письменника. Рідний край та рідний народ уявляв він лише здалека, — тому то українські сюжети звичайно обвіяно в нього чутливим романтизмом, що витає часто по-за межами реальних обставин, в містичних картинах художньої фантазії; але разом та українська стихія, що оточувала його в дитячі літа, така могутня була, що на ціле життя, серед найбільш несприятливих чужинських обставин, виявляла свій вплив на літературну творчість та й на все його національне поступовання. Навіть в саратовській гімназії, товаришуючи з О. М. Піпіним (майбутнім ученим російським) та посвячуючи його в свої літературні плани, пише він українські вірші, в казанському університеті складає цілу українську поему »Козаки і море«, перекладає на українську мову кралєдворський рукопис. Оселившись, по скінченню університету, в Саратові, він знов таки не губиться тут серед чужих національних обставин, — сходиться з Костомаровим, що перебував тут на заслання, видає р. 1859 »Малоросійській літературный сборник« (старався ще р. 1854 видати його, але цензура не пустила). З року 1872 оселяється Д. Л. у Петербурзі, і його оселя тут — Столярний переулок, 6 — стає добре знаною не тільки в петербурзьких колах літературних та громадських, але й широко на Україні, звідки невинно плывуть у різних справах листи на ту адресу.

В Петербурзі Д. Л. служить і разом працює літературно. На літературному полі виявляє він продуктивність і різнородну і наподив велику кількість. Він — історик, етнограф, публіцист, але головне — белетрист в ділянці історичного роману. Лише з сеї ділянки написав він щось три з половиною десятки творів.

Але то був доробок власне на чужому полі. Загальні обставини, в яких перебувало українське слово, безправне і переслідуване, та якими уловлялося українські душі на чужу, єгипетську працю, —сі обставини тяжили і над Мордовцем. Се була справді »загублена дитина України«, — сеї крилатої характеристики вжив Д. Л. щодо талановитої артистки російської М. Савиної, — але належить вона ще в більшій мірі до нього самого. З того стола, що вгинався од російського доробку нашої »загубленої дитини«, на українську землю падали лише дрібні крихти.

Але українські настрої письменника знаходили вираз і в російських його творах. Історичні праці характеру монографічного — »Гайдамащина«, »Политическія движенія русскаго наро-

да», «Самозванцы и понизовая вольница», «Наканунъ воли» (останню книгу знищено цензурою) та ін. або брали сюжетом події з української історії чи з українського життя, або містили в собі ідеї поступового та визвольного змісту, що пасували до українських змагань. Навіть в романах з московського життя («Великій расколь», «Господинъ Великій Новгородъ») вводив він моменти українські, виріжнюючи додатні риси українського побуту й народньої культури в порівнянні з московськими. Ще в більшій мірі тими настроями перейнято романи з життя українського — «Сагайдачний» (найбільш удатний), «Царь и гетманъ», «Архимандритъ - гетманъ» (про Юрася Хмельницького), «Тимошъ» (про Тимоша Хмельницького), «Булава и бунчукъ» та ін. Розмови в тих романах подавано навіть в українській мові. В часи громадського лихоліття твори Мордовця не одну думку заронили в національно спустошену душу українського читача, і в історії української свідомости, — хоч, розуміється, трудно окреслити питому вагу їх, — одіграли вони значну позитивну ролю*).



Д. Л. Мордовець

Російські реакціонери нападали на Мордовця за його «украинофильскія симпатіи», через які він «постоянно вводитъ... сцены изъ малороссійской жизни только затѣмъ, чтобы въ привлекательномъ видѣ изобразить природу и бытъ Украины въ противоположность ненавистной ему и душной московской жизни».

Зокрема заслуговують на увагу публіцистичні писання Д. Л. Мордовця. В час, коли слідом за урядовими репресіями і росій-

*) Національно-громадське значіння літературної творчости Д. Л. Мордовця тим більш приймати треба до уваги, що твори його дуже популярні були тоді серед тодішнього читача в Росії та широко читалися, як се бачимо з опублікованих звітів громадських бібліотек. З тих звітів видно, що Д. Л. Мордовець, з погляду попиту читачів на його твори, стояв серед інших російських авторів на 5-му, 8-му, 10-му, 12-му місці; інтерес до його зменшується в міру наближення до першої російської революції (в р. р. 1901—2 бачимо Мордовця вже на 18-му місці, в р. 1902—3 — на 27-му, в р. 1903—4 — аж на 41). З'явилися нові птиці, що у весняному повітрі революції заспівали нові пісні; але в часах темної реакції поступовий, толерантний світогляд Д. Л. Мордовця освіжував та оздоровлював атмосферу тодішнього громадського життя.

ське громадянство, в тім числі російська преса, виключали питання українські з обігу життя, власне він один знаходив доступ на шпальти російської преси та ставив ті штучно усунені питання на чергу дня — на увагу своїх і чужих. В газетних статтях його не було вже того просторікуватого алегоризму, що в белетристичних творах, — тут звучало покривджене й ображене почуття українського громадянина, що з гарячим переконанням та сміливо виступав в оборону дорогих інтересів батьківщини. А сміливості тої таки було потрібно, — бо імя «дідуса» потріпувалося в пресі дуже непоблажливо; кожна стаття його викликала вибухи глузливої ворожости, осмішування фантастичних, нежиттєвих позицій «кобеляцького патріотизму».

Як бачимо, і російськими своїми творами Д. Л. Мордовець в значній мірі прислужував українській ідеї. В час великої посухи на яке будь слово в українській справі, російські писання його були тими краплями, що зрошували спраглу пустелю українського національного життя. Се визнавали і цінили українці, бо, як засвідчувала письменникові одеська українська громада, — «хоч все те писано в російській мові, але ми... не можемо не визначить того, що здебільшого праця ваша була про Україну, про її долю минулу і теперішню або так чи інак доторкалася України і була симпатична нам, українцям. В ваших історичних вислідах не тільки про Україну, але й про життя московського люду, особливо в книжці «Политическія движенія русскаго народа», ви скрізь проводили любі українцям погляди самостійности народного життя і щирого демократизму. В історичних романах ви малювали переважно життя нашого краю і люду, будили українське самопізнання, прихильність до рідної України і нагадували, «що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чиї ми діти». В своїх публіцистичних розправах ви скрізь виявляли себе прихильником громадського руху поступового, стояли за щире самоуправу, в котрій народ наш здавна кохається, а що власне до українства, то ми з великою вдячністю згадуємо ті часи, коли ви з славним покійним батьком Миколою*), нехай йому земля пером, козакували у «Голосі» і в «Неділі», і з Кояловичем, Аксаковим та іншими порадиниками темної сили, мов з татарвою, навкулачки билися за матір Україну та за її мову»...

Порівнюючи із зливою російської літературної плідючости Д. Л. Мордовця, його літературна творчість мовою українською була надто обмежена, — кілька оповідань, два більших романи. В перших своїх українських оповіданнях («Старці», «Салдатка», «Дзвонарь») чується аромат безпосердніх вражень рідного села, — се характерні, яскраві шматки справжнього життя, що за-

*) М. І. Костомаров.

повідали розвиток сильного реалістичного таланту. Але в дальшому, одірваний на чужині од реальних умов українського життя, письменник почуває, що безпосереднє джерело його творчости вже висохло, і замість реального життя дає алегорії напів-публіцистичного характеру, висловлює натяки і на історичне поневолення України («Будяк»), на шкідливі наслідки русифікаційної політики («Ні собі, ні людям», «Сорока на тину»), на непоборимість національної стихії («Житиме до віку») та ін. («Сон-не-сон», «Скажи, місяченьку», «Із уст младенців»). Недостачу інших, реальних елементів у своїх українських оповіданнях автор старається надолужити словесним багажем якоїсь вульгарної просто-рікуватости, наслідуючи в тім неадаптовані зразки перших українських письменників початку XIX ст. Надмірне зловживання отими специфічно «мужицькими» в «панських» устах — „сто копанок його дядькові“, «матері його ковінька», «матері його цурупалок» та ін. — робить просто таки відразливе вражіння.

З українського боку зроблено було спробу пересадити історично-белетристичний талант Д. Л. Мордовця на натуральний для нього ґрунт національно-український: Є. Х. Чикаленко запропонував йому гонорар за історичний роман в українській мові (письменник оддав той гонорар Наук. Т-ву ім. Шевченка у Львові). Наслідком того появилася історична повість «Дві долі», — річ слабша за більшість російських романів того ж автора та не позбавлена все тої ж штучної алегоричности з домішкою неповажної малоросійщини. А після того появилася в українській мові «Палій, воскреситель Правобережної України», витяг з російського роману «Царь и гетмань» — з самим офіційальним освітленням особи Мазепи. Сей твір зробив гнітюче вражіння на українське громадянство та викликав дуже різку критику з боку Б. Д. Грінченка. Справа тут уже виходила з ділянки суто літературної та переходила в сферу поглядів громадських.

Формування громадської думки Д. Л. Мордовця сягає своїм корінням до першої половини XIX ст., і з того часу аж до першої російської революції на початку XX ст. ся м'яка по своїй вдачі людина, хоч і хилилася в різні боки в змінливій гамі політично-громадських настроїв та обставин, проте донесла в своїй душі українську ідею з молодечих літ і до кінця свого життя — до світанку української долі в часі першої революції. Охилення були — і досить прикрі. Більш двадцяти літ — од «Основи» 1861 р. до р. 1882 — Мордовець й одного рядка не написав по українськи. В 70-х рр. договорювався він аж до сентенцій, що «вопросъ о національностяхъ становится отпѣтымъ вопросомъ, чисто этнографическою археологією», що «надо радоваться, когда въ человѣчествѣ будетъ языкомъ меньше, — все же одной перегородкой меньше для человѣческаго сближенія». Але був се

в більшій мірі ідейний lapsus, ніж злочин; виправдуючись опісля на закиди з того приводу, Мордовець писав, що на обвинувачення у ворожості до українства «отвѣчаетъ вамъ моя двадцатилѣтняя литературная дѣятельность, которую я началъ на студенческой скамьѣ, выставивъ свое знамя во имя развитія украинскаго народа». Принципіальної зміни переконань що-до українства таки справді не було у його, але була прикра еластичність поглядів, що позволяла йому брати участь в органах преси дуже протилежних, в тім числі до українства і взагалі до засад поступу й демократії ворожих. Досить, що співробітничав він навіть у «Вѣдомостяхъ Петербурскаго Градоначальства», які редагував чорносотенний землячок Кривошлик, що не цурався свого «малоросійскаго происхожденія», старався навіть чим можна допомогти українському елементові в столиці та часто й допомагав на прохання Мордовця, як поважаного земляка.

До створення такої риси зійшлися, правдоподібно, дві обставини: м'яка, «самоотверженная» вдача українська та вплив «лютої» хвилі, коли, здавалося, все пропадає, то треба було бодай щось рятувати — навіть жертвою особистої чи й національної гідності. Поступові кола російські, навіть визнаючи громадські заслуги Д. Л., не могли дарувати йому отої безпринципної участі в органах реакційних. Раз на літературному бенкеті один з молодших літераторів, на підпитку, уціпнув старого таким запитанням:

— А чи правда, Даниле Лукичу, що ви друкуєте свій новий роман у «Вѣдомостяхъ Градоначальства»?

— Так, правда, — одповів той просто й сердечно. — До мене часто звертаються студенти й курсистки, що вскакують у політичну халепу, а я з свого боку часто турбую Кривошлика, щоб визволяв їх. Він, спасибі йому, ніколи не відмовляє і часто таки визволяє. То коли б я одмовив йому дати щось для його «Вѣдомостей», то се прикро ударило б по студентській молоді.

Опікування українською молоддю справді не було пустим словом, — в трудних обставинах вона найперше до «дідуса» стукалась. Та й не тільки молоддю опікувався він, — се був фактичний «ходатай», заступник в українських справах чи й просто навіть у справах земляків, що зверталися до його не лише в літературних чи громадських інтересах, але й у своїх особистих, приватних. І той старий, в старіші літа вже й немоцний, «дідусь» таки справді «представляв» українство в столиці, — писав статті, писав подання, ходив, клопотався та відписував на численні листи*). І так

*) Один з дослідників життя Д. Л. Мордовця (Гліб Дорошкевич, Д. Мордовець, як літературна і громадська постать. «Україна», 1930, VII—VIII) так описує — цілком відповідно дійсності — представницькі його обов'язки в Петербурзі:

було аж до створення сталої української організації ТУП-а, що в значній мірі перебрала на себе з старих плечей більшість тих обов'язків.

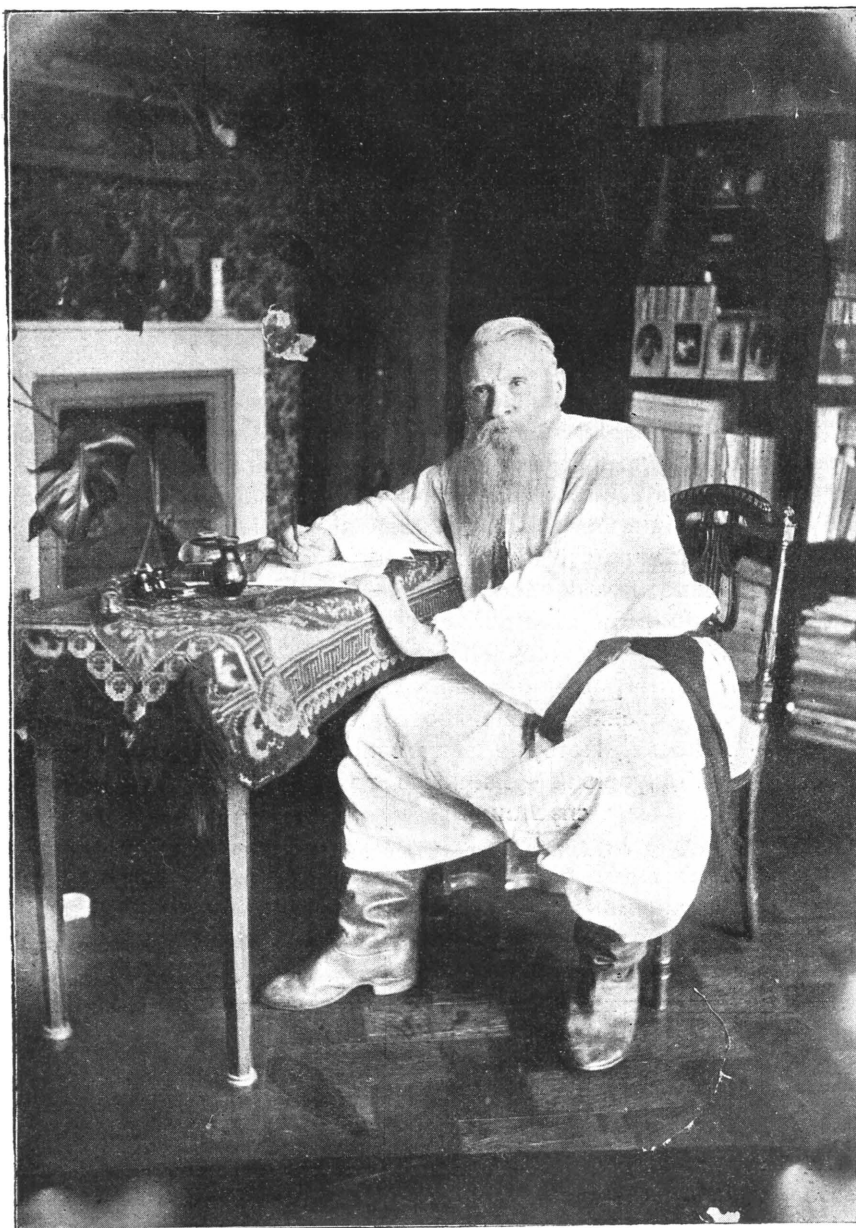
Мені найбільше доводилося мати діло з Д. Л. Мордовцем в справах видавничого «Благодійного Товариства», де він головував, а я був секретарем. В похилому віці, майже позбавлений зору, не міг він фактично провадити справами. Але зворушувала ота його відданість справі видавництва рідної книжки, — відданість, за якої він, під руку ведений, підіймався по високих сходах на засідання ради т-ва, годинами на тих засіданнях пересиджував, виявляючи живий, навіть молодечий інтерес до справи. Так само і на засідання ТУП-а. А як в наслідок прийнятих рішень треба було якісь кроки робити в міродайних сферах, то доводилося водити старого кудись до якогось бюрократичного олімпійця, наче б ті моці, що чудотворили в бюрократичному світі, — бо ж таки якось ніяково було одмовляти старій, з популярним іменем та такій особисто милій і лагідній людині.

«Удавалися до Мордовця... у найрізноманітніших справах, але найчастіше в цензурних, які він улаштовував через деяких своїх знайомих (найчастіше через поета й цензора Я. Полонського, сенатора Таганцева, впливового власника друкарні Балашова та декого іншого). Кониському, з яким довго листувався Мордовець, він допомагає порадами й матеріялами для біографії Костомарова, дбає протягти через цензуру збірничок «Малюнки з життя по селах» та інші оповідання Кониського, улаштовує в столичних журналах статті його про Галичину, подає в пресі звістки про його працю «Жизнь Шевченка», інформує про справи новозаснованого «Т-ва ім. Шевченка». Трапилось з Кониським лихо, — витрусили на кордоні «Горовенка» та деякі рукописи, справа затяглася, дійшла аж до Петербургу, треба, щоб хтось рятував. «Зробіть велику ласку, заступіться. А то — гляньте, цілий рік не пускають мене з Києва; а я ж недужий чоловік, мені конче треба за границю», — благає Кониський, бо й у таких справах Мордовець повинен допомогти. У справі «Т-ва ім. Шевченка» (завдання його, межі діяльності, статут) звертається і Коцюбинський, а далі й Грінченко, зацікавившись нечуваним тоді фактом легального українського товариства, хоч Мордовець і не був головою нової організації. Але він на всі боки розсилає листи, відповідає ретельно на всі запитання й виконує доручення (це видно з самих листів, але за браком місця немає змоги їх тут наводити). Коли заборонили були передплачувати в Росії галицькі журнали, земляки доручають Мордовцеві клопотатися про скасування заборони: «Як же стоїть справа з «Зорею» та «Дзвінком»? Чи можна сподіватися, що заборону скасують? Чи пощастило Вам що зробити?» — нетерпляче запитує Грінченко р. 1894, а за ним і інші. М. Старицький, з яким листувався Мордовець ще з 1882 р. і в альманаху якого («Рада») вмістив своє оповідання, турбує його (р. 1901) в справі літературної експертизи в процесі своїйому з Г. Александровським (помилка — І. Александровським. О. Л.), який обвинувачував Старицького в плягіаті. Мордовець і тут погоджується, дає докладну експертизу, ще й у пресі виступає в оборону Старицького, чим допомагає останньому виграти

Особливе почуття обіймало кожного разу в затишній хатині письменника, що завішана та обставлена була пам'ятками його літературних та громадських стосунків. Все тут було мило-старо-світське, і обличчя господаря з довгою сивою бородою наче з рами виглядало в усій обстанові його хати, так споріднене було з тою обстановою. Переступаючи поріг хати, наче попадаєш, було, у якийсь фрагмент колишнього життя — з усім його старо-світським оточенням, з стародавніми звичаями. Дуже характерною на тому фоні була, напр., така дрібниця, що старий для вимакання чорнила з написаного не користувався звичайно вживаною для того бібулою, а посипав чорнило пісочком; коли прине-сеш, бувало, багато паперів для підпису, то, посипавши пісочком підпис голови, розкладаєш ті папери по столах і стільцях, щоб просохли... Вражіння бувало таке, наче попав до лабораторії старого алхіміка.

В сій лабораторії, за скромним столиком письменницьким більшу частину свого свідомого життя звікував він — більш трьох десятків літ. Звідси, з далека північного бачив він Україну —

процес. О. Русов, видаючи драми Ів. Карпенка (Тобілевича) р. 1885, а збірник «Степ» — 1886-го, Вол. Александров, турбуючись про «Складку» № 2 (1889 р.), Дм. Маркович, заходжуючись коло видання другого «Степу», — усі вдаються до Мордовця, сподіваючись, що допомога впливового столичного літератора врятує українські видання, які десь безнадійно застрягли в «Главном Управл. по делам печати». «Сьогодні одіслали ми другий «Степ» у Гл. Упр. по делам печати, — пише Дм. Маркович. — Благаємо Вас, молимо! Поможіть, рятуйте! Хто в Бога вірує! Не рятуватимете, — пропаде наша кохана дитина». Старенький Нечуй-Левицький, остаточно розгнівавшись на цензуру, звертається 1900 р. до Мордовця, хоч і не знає його особисто, «бо чув, що і другі українські письменники пишуть до вас в інтересах письменства, як до письменника і впливової людини в Петербурзі», передаючи наївне прохання «витовмачити цензорам (бо певно вони усього не знають), які неприємності, яку втрату й гаю-ня маємо ми, українські письменники, через усякі «цензурні предписання цензорам». Такі і подібні їм прохання в найболючіших тоді цензурних справах сипалися на Мордовця аж надто рясно: в листах до нього це чи не найголовніша тема. 1899-го року він навіть... особливу «докладну записку» до «Главн. Упр. по дел. печати» подав про зняття цензурних заборон з українського слова, додавши до неї в оригіналах листи десятих українських письменників; звичайно, «записка» жадних наслідків не мала. Але й усяка інша, більша або менша громадська справа не обходилася без участі Мордовця. Грінченко р. 1894 від імени чернігівських українців просить збирати гроші на надгробок Оп. Марковичеві, а 1899 р. в такій самій справі, але вже про Глібова, клопочуться теж «чернігівські земляки», — Коцюбинський, Русов, Грінченко, Самійленко; р. 1895 Грінченко просить Мордовця допомогти в організації 25-літнього ювілею Кропивницького; Є. Шаховська, донька забутого відлюдка-поета Я. Щоголева, теж тільки з допомогою Мордовця змогла організувати р. 1897 запізнений ювілей свого батька.»



Д. Л. Мордовецъ

і в художніх образах його белетристичних творів, і в думках громадянина-публіциста, і в словах утіхи, розваги чи тяжкого суму, коли листувався з своїми численними кореспондентами на Україні. Не можна не підкреслити, що всю ту буденну, клопітну, невдячну що-до наслідків роботу провадила людина, яка з дитинного віку фактично одірвана була од України, од безпосереднього впливу її національної стихії. Тож сильна мусіла бути і та стихія і розумове її засвоєння в глибокому переконанні.

Тому, не вважаючи на уємні риси вдачі й поступовання »ді-дуса«, його все ж любили й шанували. Йому двічі юбілей улаштовувано — р. 1897-го (40-літній) та в-останнє 1905-го (50-літній). Святкування першого юбілею викликало великий ентузіазм в колах петербурзьких земляків та не менше обурення серед свідомого елементу на Україні. В тім дуже виразно позначився відмінний характер національного світогляду різних ідейних верств тодішнього громадянства українського. Верства етнографічного українства була представницею того національного примітивізму, що милувався в самих етнографічних особливостях українського побуту, не застановляючись думкою на дальших консеквенціях національної різниці і навіть просто не шануючи, з погляду загально-людського, тих особливостей етнографічного типу, які дано самою природою. »Ковбаса«, »запеканка«, »вареники“, »малоросійській борщ“, вишивана сорочка, гопак — отсе звичайний асортимент етнографічного катихизису такого етнографічного українця. Сей останній здебільшого утворювався на чужинському ґрунті — в Москві, Петербурзі та в яких інших етнографічно чужих містах. Відчуваючи чужинність того ґрунту та не знаходячи в своїй національно спустошеній душі поважніших засад свого стихійного потягу до рідного краю, він відпромінював своє національне почуття в додержанню етнографічних ознак свого народу. Непоглиблене національною ідеєю оте етнографічне українство приймало форми відразливі з погляду національної гідности. Такими саме формами визначалося воно в Петербурзі у найтемнішу добу українського життя — у 80—90 роки минулого століття. Малогідний, з погляду ідейного, етнографізм український культивувався тут не лише в приватному життю петербурзьких малоросіян, але й витикався навні перед очі ширшої публичности російської підчас якої-будь національної урочистости. Такою урочистістю й було святкування сорокалітнього юбілею Д. Л. Мордовця, квітчасто описане петербурзьким поетом Цезарем Білиловським в »Зорі« (опис той появився і окремою відбиткою — »Українське свято у Петербурзі«). Навіть свідок тодішньої доби, переглядаючи той документ, не легко може повірити, що все те могло діятись та описуватись з такою відсутністю елементарної гідности

національної*). Тож не диво, що група київської молоді (В. Мальований, В. Шемет, Є. Тимченко та ін.) видрукувала протест проти такого соромотного характеру української урочистості («Зоря», 1897 р., ч. 7).

Вдруге відбулося юбілейне свято Д. Л. Мордовця р. 1905 — п'ятьдесят літ письменницької його праці припадало на р. 1904-ий, але військові та інші обставини часу привели до запізнення того свята. Настрої громадські такі були тоді підвищені в розмахові гостро-революційному, що чулися навіть голоси, чи слід взагалі той юбілей святкувати; та не можна було кривдити старого, що, за всіма своїми неповажними вибриками, довго і багато потрудився в українській справі — як він розумів і її саму, і способи праці для неї.

Урочистість відбулася 24 квітня 1905 р. у фешенебельному ресторані Донона, але, не вважаючи на зовнішню показну обстанову, виглядала досить скромно в тих обставинах, коли громадські збори почали вже набирати широкого розмаху і що-до кількості учасників, і що-до температури настроїв.

У святочно прибрану залу урочисто увели юбіляра старий письменник-поет П. І. Вейнберг та Б. Б. Глінський, що був голов-

*) Ось деякі витяги з того опису — не найбільш характерні, бо увесь він видержаний в одному характері. «Загадалась громадка: А тепер що? Треба? — Треба!... Бо лежачого татари беруть. Треба нагадати людям, що ми ще живемо, що химера те, що інші кажуть, ніби то ми, українці, наше питоме «о» здебільшого вже виміняли на російське «а». Треба довести їм, як на бумазі, що в нас не погасло святе полум'я любови до рідного краю, до рідного народу, до своєї чудової мови, до дорогої, над все милішої України... А як же зробити? Що б же нам такеє утнути? Не довго ж і думати! Згадали, що Мордовець уже дід, і не дід, а вже дідуга; що він довго, довго шкряба пером і що коли вже на світі така поведенція, такий звичай — святкувати ювілеї значних діячів, то чому ж би то, приміром кажучи, й нам не утнути такого свята? Пішли до «дядиної» (так себе дід прозвав) питатись.

— Бабусенько, — питаємось в неї, чи то пак в його: — а скільки вже років буде, як вам застромлено перо в руку?

— А на віщо вам се треба знати?

— Та треба; кажіть, коли питають.

— Та вже, діточки, годів, мабуть, з сорок буде, коли не більше.

— О, так се нам на руку ковінька! Сорок років, значиться, маємо «наше полне право» святкувати ваш ювілей.

Дідусь от злякався.

— Не лякайся, — кажемо, — дядино, ми мусимо се зробити. Перш усього твої заслуги, за котрі нам хочеться й слід шану тобі воздати; а друге те, щоб зявити нашим російським братам, що ми, українці, шануємо своїх письменників, а в них наше слово, нашу літературу. Ми зробимо таке свято,

ним розпорядчиком свята. Посажено його в почесному оточенню також патріархів російської науки та літератури — між В. Ламанським та В. Аверкієвим. Привітальні промови розпочав Ламанський, за ним говорили В. Колубовський (останній виступав од каси взаємної допомоги письменників та учених) та К. Арабажин, після я, О. Русов, П. Саладилів, од поляків — С. Годлевський і на кінці проф. А. Бороздин — «як сепаратист на загально-людській основі».

Свято мало не закінчилося в досить неурочистий спосіб. Арабажин — не лише без жадної підстави, але й без всякого приводу — допустився пасквільних виразів на адресу деяких старих діячів українських — головню В. Б. Антоновича та О. Я. Кониського. На се я зареагував окликом:

— Вы лжете!

Виникло замішання. Мої сусіди — редактор «Новостей» О. К. Нотович та генер. А. Кузьмин-Караваєв — вхопили мене за руки, щоб унеможливити більш активні способи мого реагування (я сидів за столом саме напроти Арабажина, — отже в умовах фізичної досяжності). Вибух погасили, але відновився він, коли слідом

якого ще не було в Петербурзі. Згодьтесь тільки, дідусю, а там вже побачите. «Як захочем, то всього доскочим».

Бачить дід, що ні відчепиться, ні відкупиться від нас, схилив свою сиву, загадався і нарешті таки згодився.

— Добре, — каже, — нехай по вашому. Коли се треба й для ідеї, то я не маю права відмовитися. Та тільки вважайте, який клопіт, яку рахубу ви на себе берете.

— Ова! — гукнув гуртець, пошাপкував діда й мерщій за двері.

А ось кінцевий опис урочистости — в стилі усього її перебігу:

»Діди і дядьки оточили молодь; почалось чаркування, цілування... А молодь, як звичайно молодь, поволокла за собою сивоусих дідів в сусідню кімнату, поставали в коло, заспівали: «Ой дуба, дуба»... і дісталосся »закаблукам, закаблам«! Пішла »метелиця«, ушкварили »санжарівку«, а тут як і діди чкурнуть гопака, а поміж ними, мов ті чаєчки білесенькі понад сивогривими дніпровими хвилями, вються та літають пані та панночки, очицями сяють, ручками вітають, ласочкою випручаються, ухиляються з обіймів дідів і дядьків, що так і садять навприсядки за ними, за тими ладами чарівними.

Підходжу до дідуса Данила, а він стоїть і тільки спиною швидко-швидко крутить, вертить: »А ну лиш, дядино, уріжте і ви, бо бачу, кортить!« — »Е, синашу, та ще й як кортить, матері його цурупалок! Та, бач, для ювілею в нові чоботи узувся, і так вони гаспидські мулять ноги, що тільки хіба плечима можна мені танцювать. А кортить вже як, синашу!... А надто он та чаєчка з червоненьким дзьобиком, бач, бач що виробляє... Млію, синашу, умліваю, — еся вечера мені боком вийде; — ох, і на віщо ж мене той Юрко напоїв тою »кавою по турецьки?«

Танцями і закінчилось наше свято.»

за Арабажином почав говорити я та побіжно спростував наклепи мого попередника. Розуміється, не час і не місце було тих авантур допускатися, але повітря тоді — в переддень революції — дуже насичене було якимись психічними електронами, виступ Арабажина остільки обурював характером якогось злобного наклепу, що я мимоволі спровокований був на контр-виступ, — замолоду я мав трохи гарячу вдачу.

Скоро по юбілею — за неповних два місяці — 10 червня Данило Лукич упокоївся на 75 році віку.

Постать Мордовця оцінювано досить різно, — здебільшого з сумним зазначенням долі пропащої для українства сили, часто з докорами на адресу еластичности його громадських поглядів та якогось чудаковатого українофільства і в літературних виступах і навіть в життєвих стосунках. Такі присуди перебільшені вже тому, що одірвані од обставин, серед яких довелося жити і працювати Мордовцеві. Оцінюючи з погляду національного його особу, не можна забувати, що добра половина імен в російській літературі — то люде українського походження, які, крім імени, нічим більше не зраджували своєї приналежности до української нації. До таких наслідків провадили всі обставини російського життя, в тім числі — і може в найбільшій мірі — життя літературного. Така власне доля мала спіткати й талановитого та літературно-плодючого Д. Л. Мордовця, що за тодішнього становища українського слова таки фактично не міг знайти ґрунту для своєї письменницької праці. Та поза всіма тими перспективами залізних обставин Данило Мордовець до кінця свого довгого віку доніс оте зерно національної правди, що світило йому на протязі цілого життя.

Не тільки тому, що одчував я на собі вплив особистих вражінь од сеї так симпатичної душі української, але й об'єктивно пересвітлюючи ті вражіння з височин вже таки історичної давности, оцінюю особу, письменницьку та громадську ролю Д. Л. Мордовця дуже позитивно, — зовсім не закриваючи очей на ті його вади, про які вгорі згадувалося. Се була дуже типова українська постать на російському столичному тлі в добу найбільшого приросту української справи. Трудно знайти більш типовий приклад глибокої драми української душі, що так всебічно перейшла через вівісекцію ганебної системи винародовлення. Властиво й спинаюсь на ньому, як на одній з виразних постатей українського лихоліття. Вийшов з української стихії, але умовами життя на протязі цілого віку свого од неї був одірваний, — життя не давало ґрунту для праці в рідній стихії. Мав не абиякий талант та просто надлюдську працездатність, а дав для рідного письменства і так мало, що се було просто кришка од доробку на чужому полі,

і в такій порівнюючи слабкій якості, що се було лише натяком на несправджені можливості. Ідея національна ще з несвідомого дитинства так глибоко вкорінилася в його душі, що не могли її звідти вирвати всі спокуси та підступи реального життя; а в тому житті доконував національного обов'язку наче через якийсь поштовх юродства, просторікуючи, блазня удаючи — без належної гідності особистої та національної. Се, повторюю, типова драма української душі — що-до обставин її животіння в російській дійсності і що-до наслідків її національного покалічення.

Але особа Д. Л. Мордовця єсть типовим прикладом і з другого боку. Українську душу покалічено, але не здолано її забити. На прикладі його типово виправдується засада, вложена в легенду Галілея — засада невмірущості всякої правди. Характерно і промовисто, з погляду тої засади, звучать слова старого письменника, сказані на його юбілею, у відповідь на привітання, — сказані в змісті покути за свої гріхи та заповіту для своїх наступників на письменницькому і взагалі громадському полі:

— За дякою до вас, земляки українці, несуче й жаль мій пекучий, мою пекучу покуту: горенько моє велике я оце перед вами спокутую, нехай не вмеру я без цієї «сповіді святої». А сповідь моя буде така: не один голос і не раз гукав до мене з України і з далекої, але рідної Галичини:

»Цілий вік орав єси, чоловіче, чужу ниву, на чужій ріллі сіяв єси жито, пшеницю й усяку пашницю, а свою рідну материзну зоставляв єси пустою...

»І хіба ж не правда цьому, панове добродійство? Правда, жорстока правда!... Гай, гай!...

»Але ви самі добре знаєте тяжкі обставини нашої рідної ниви-материзни, — знаєте, що усяке найкраще зерно, що кидав я та й ви — здорові були — кидали на рідну нивку, — що усе те найкраще зернятко хижі птиці ще до зросту, мало не дощенту — чисто усе викльовувала, мов ті орли сизокрилці, що колись в наших батьків-козаків мертві очі з лоба видовблювали-висмикали.

»Але ж — хвалити Бога — і при таких тяжких обставинах не задушив кукіль нашої ниви-материзни, не все зерно з неї хижі птиці повикльовувала: де-не-де й проросте наше мале зернятко, і росте воно й ростиме во віки і віки, як росли й ростимуть діти України.

»І от — до вас, діти України, діти-сиротята, моє слово старече: не забувайте ви, молоді, рідної ниви, як ми, старі, часом з неволі забували; нехай вона не візьметься пустою й кукілем. Не вважайте і на ту хижі птицю, — на те вона й хижі.»

П. Я. Стебницький.

Громадська діяльність Петра Януаровича Стебницького обіймає більш 35 літ і в головнішому належить до тої доби нашого національного руху, яку можна назвати до-історичною; громадська робота провадилася тоді в «підземельних» умовах і відомості про неї здобувати можна тепер лише шляхом так би мовити археологічних розкопок. Громадська робота в час нашого національного лихоліття була непомітна та не може бути показною для нинішньої молодшої генерації нашого громадянства, яке звикло до подій бучних та величних, що захоплюють усю увагу своєю величчю. Але ґрунт для тих подій своєю муравлиною роботою підготовляли люде типу П. Я. Стебницького.

Стебницький був чистим лицарем громадської праці — безперестанної, упертої, незломної. Історія українського громадського руху в столиці б. Росії тісно звязана з іменем Петра Януаровича. Він був тут організатором нелегальної громади «Туп-а», і ся громада була осередком, звідки виходила й розвивалася українська робота через тодішні легальні організації в Петербурзі — через видавниче т-во, що визначалося широкою, на тодішні обставини, продукцією популярно-наукових книжок, через т-во ім. Шевченка — для допомоги шкільній молоді, через український клуб. Без активної участі П. Я. не обходилася ні одна громадська та літературна справа в Петербурзі. Він працював у організації видавництва «Украинскій Народъ въ его прошломъ и настоящемъ» (вийшло два томи), разом зо мною складає він «Украинскій вопросъ» (вийшло три видання за 1915—1917 р.р.), бере живу участь у періодичних виданнях, що звязані були з існуванням українських фракцій в перших двох державних думах, в «Украинскомъ Вѣстникъ», та особливо в українській газеті «Рідна справа — Думські Вісти», що у свій час одіграла велику роль в розвитку свідомости українських народніх мас (тут друкувалися талановито написані, влучні його фелетони «Під стелями Думи», — вони вийшли після двома окремими виданнями); пише П. Я. в київській «Раді», «Літературно-Науковому Вістнику» та особливо енергійно співробітничав в «Украинской Жизни», коли се видання в час війни залишилося єдиним органом для обслуговування українських інтересів.

Але головна робота П. Я. була — не літературна та взагалі не показна навні. Не посвячений у тодішні відносини не може уявити собі, що-то коштувало часу, енергії, нервів пробивання цензурних мурів шляхом постійних перемовин з катами українського слова. Р. 1906 скасовано спеціально українські цензурні закони, але цензурний меч не переставав загрожувати українському слову; за повне видання «Кобзаря» Шевченкового комітет

в справах друку притягає до відповідальности видавничий комітет, і Петрові Я., разом з іншими, загрожує подорож туди, де козам роги правлять.

Скликання Державної Думи споводувало великі сподіванки в українському громадянстві. П. Я. приймає живу участь в організації українських фракцій в першій та другій Думах, в організації клубу автономістів — головно з членів Думи та Державної Ради.

Доля ошукала ті надії, і громадська робота знову перейшла в «підземельні» сфери. Проводяться зносини з членами Думи — українцями і росіянами в українських справах, відвідуються в тих справах різні урядові установи. Коли за революції українська справа знову впливає на ясний світ, П. Я., розуміється, стає в перші лави оборонців тої справи перед революційним урядом. Коли мені довелося виїхати з Петербургу в травні 1917 р., на П. Я. спадає головування в Українській Національній Раді та увесь тягар переговорів у справі Генерального Секретаріату. З утворенням Секретаріату П. Я. стає Комісаром України при російському правительстві. Тут йому найбільше придалися увесь попередній досвід політичний та його природне-розважлива, тактовна вдача. Залишається він на чолі Національної Ради і по большевицькій революції. В справах тої установи, що перебрала на себе опіку українськими громадянами під большевицькою владою, приїздить він до Київа, але, почувши, що його заступникові в Петербурзі, М. А. Славінському, загрожує поважна небезпека, поспішно повертає назад та пересиджує тут, аж поки справи не було зліквідовано остаточно.

Тоді переїздить до Київа і приймає тут живу участь в політичній роботі, в першу чергу в партії С.-Ф. До його розважливого голосу уважливо прислухалися в Центральному Комітеті, якого він був членом. Тоді ж приймає він активну участь в подіях державного життя. Як товариш Голови Мирової Делегації для переговорів з большевиками, він рішуче кладе край тим переговорам, які большевики просто використовували для своєї агітації на Україні. По виборі Українського Національного Союзу, П. Я., в числі пяти чоловік, в більшості членів партії С.-Ф., вступає в склад правительства гетьмана України, як міністр освіти, і своєю незломною енергією в короткий час переводить через усі стадії підготовки й затвердження закон про українську академію наук. Настала друга навала большевицька, і П. Я. Стебницький свідомо залишається в Київі, в переконанню, що частина української інтелігенції повинна залишитися вдома для неперервности національної роботи. Працював він в академії наук, головно над енциклопедичним словником та словником української мови. Навіть



П. Я. Стебницький

арештований, іде він до в'язниці з матеріялами своєї наукової праці. Лише сама смерть вирвала перо з сих трудящих, невтомних рук.

Була се натура надзвичайно глибока. Ідея захоплювала його до глибини душі — не теоретично лише, але завжди практично,

активно. Ясний, логічний, математичний ум (з фаху П. Я. був математик) давав йому розважливість у найтрудніших обставинах. Дуже нервовий, він силою інтелекту і волі умів держати себе в рамцях рівноваги внутрішньої та зовнішньої. Про ділову здатність П. Я. яскраво свідчить той факт, що коли міністр внутрішніх справ Плеве вимагав, щоб П. Я. було звільнено з державної служби, то Вітте, тодішній міністр фінансів, не змігши перелічити всесильному царському фаворитові та примушений звільнити П. Я. з державної служби, проте залишив його на тій самій посаді — «по вольному найму», — а Вітте умів розбіратися в ділових якостях людей.

Інтересна історія духового зросту сеї видатної людини. До Петербургу приїхав П. Я., по скінченню київського університету, ще не зовсім сформованим світоглядом національним, та усталив свої національні переконання вже в Петербурзі, в територіальному віддаленні від України та від її живих вражень*). Тому в де-яких поглядах його, збудованих логічно та з математичною зграбністю, була певна частка формального теоретизму в різних програмових передбаченнях. Мав він, напр., свою теорію країєвої еволюції української справи — досягнення вищих ступінів громадського та державного устрою шляхом еволюційного розвитку автономічної засади на Україні**). Тому, коли раптовий вибух революції порушив точно і зграбно уложені плани майбутніх національних досягнень, то відчув він певне недовіря що-до реальних можливостей в тих, що наступили, обставинах, і та непевність все більше переходила в песимістичні настрої, коли і жер-

*) Ось як, напр., С. О. Єфремов описує внутрішній перелом у душі П. Я. Стебницького,—перелом, що відбувся на петербурзькому ґрунті: «Вияснилося з його оповідання, що за часів свого студентства в Києві він був «общероссом». Стикався, правда, з товаришами-українцями, де з ким із них був навіть особисті» близький, а е до українства, як громадської течії, ставився — скептично. Не вірив. Більш того — не міг знайти розуміння підстав для національного відродження, хоча зародок де-яких місцевих інтересів безперечно був у його, тільки не вийшов з ембріонального стану. Але ось 24-х років опинився Петро Януарович у Петербурзі — й одразу почутив те, чого не помічав у Києві: брак рідного повітря. Його потягло назад, на Україну, «на яснії зорі, на тихії води». І що менше було фізичної змоги вернутись, то дошкульніше долягала ця туга за рідним краєм. Тут приїхав до Петербургу Кропивницький з своєю знаменитою трупю — і сталося чудо: після кількох вистав з Стебницького-скептика став — може це мало навіть сказати: гарячий і незбитий українець» («Стебницький. 1862—1923». «Слово», 13).

**) В статті «Перспективы русско-украинских отношений» П. Я. писав в «Укр. Жизни» (III, 1913): «Когда, наконец, русское общество дожидется воплощения начал манифеста 17-го октября въ реальную величину, ближай-

товна його спроба праці в гетьманському уряді не дала бажаного виходу.

Настрої сі розвивалися на особистому психічному ґрунті. В самій натурі Стебницького заложено якісь елементи підсвідомого смутку (і літературний псевдонім обрав він собі характерний — П. Смуток), і та риса призводила його до тяжких переживань, що все більше посилювалися та прийняли особливо прикрі форми в останні роки його життя. Навіть виявляючи найбільшу духову дисципліну, подивляючи всіх неустанністю та витривалістю своєї праці, все що-далі ставав смутнішим до дна душі своєї. Оце характерне у нього зітхання — «о-хо-хо-хо» після задуми чулося все частіше, все більше отруюючи перманентним почуттям смутку сю прекрасну душу, перейняту найвищими ідеалами людства та віддану без краю інтересам батьківщини.

Особисто се була натура замкнута, — про своє особисте життя П. Я. унікав говорити. Лише часом у літку, коли родина моя виїздила на Україну, а ми, бувало, в свято виїздили разом в якусь околицю Петербургу, тоді часом душа його розкривається, і він почне щось розповідати про своє дитинство та молоді літа. Але я боявся сих вибухів його отвертости, бо ся натура-мімоза зараз щільно закривалася, видимо, на себе досаджуючи за таку «сантиментальність», і в ближчі дні я помічав якусь посилену стриманість, якийсь штучний холод в поступованню. Але се не значить, що П. Я. був натурою черствою, так би мовити — людиною в футлярі. Під корою зовнішнього холоду, що відстрашував од нього тих, хто мало знав його, билося чутке серце, що просило співчуття та саме легко відгукалося на чуже лихо. Шкільна молодь користала не лише з його доброго серця, коли він улаштував на працю, протегував що-до підмог матеріяльних, але й безпосередньо з його кешені. А до приятелів своїх молодих літ мав він якусь хворобливу поблажливість, — і се була, майже, єдина його ахилесова пята, де він задля приятельства жертвував часом інтересами справи, як про се, мабуть, доведеться говорити

шимъ послѣдствіемъ политической свободы будетъ повышение тона мѣстной жизни, оживленіе провинціальныхъ центровъ, усиленіе областныхъ интересовъ. Постепенно эти интересы объединятся вокругъ мѣстныхъ органовъ общественнаго самоуправленія, а затѣмъ, неизбѣжно, въ руки этихъ органовъ перейдетъ и необходимая часть законодательныхъ правъ, въ силу передовѣрія, отъ центральныхъ учрежденій представительнаго строя. Ибо ясно, что нижняя палата на Шпалерной и верхняя на Маринской площади — не смогутъ долго удовлетворять всѣ нужды и запросы провинціи... Россія, вѣдь, въ сущности, — цѣлая часть свѣта, и для нея мало одной такой машины... А съ освѣтленіемъ областной жизни отъ пути административнаго централизма откроется свободный выходъ и мѣстнымъ національнымъ стремленіямъ».

в дальшому. Хоч як ховався П. Я., щоб не виявити дійсної природи своєї душі, але насправді сердечна чуткість його не тільки межувала, але й переходила в звичайну сантиментальність. Таємно, лише часом та зраджуючи, писав він і то вже навіть у старшому віку, белетристичні речі, в тим числі таке сантиментальне оповідання, як «Марійка» (в літературному збірнику на спомин Кониського), навіть поезії (знані мені літературні псевдоніми П. Я. Стебницького: П. Смуток, Малоросіянин, Малороссь, П. Хмара, П. С-т, С-ий).

Доля дала мені правдиву приємність близько товаришувати з П. Я., — ми, як два воли, були впряжені в одно ярмо громадської роботи, і мені, може, найвидніше, яка се була велика сила — умова й моральна—в українській справі. Ми так звикли свої думки й працю на громадському полі коригувати взаємною порадою, що бачились звичайно кожного дня; та хоч мешкали досить далеко один од одного*), то або зраня забіжимо один до одного на службу, або ввечері умовимось побачитись. Не раз, бувало, засиживалися ми над спільною працею так до пізна, що повертатися на ранок до дому не було вже рації. А телефонічно сполучались ми по кілька разів на день, аж діти, бувало, коли підхожу до телефону, жартували, виспівуючи номер телефону Стебницького — «тридцять восемь — пятьдесят» та дуже часто, на щирі свою дитячу втіху, угадували мого телефонічного адресата. І таке узгіднення спільної праці було нам необхідне і в дрібних, біжучих справах, і в справах поважнішого, громадського та літературного, характеру, бо наша тодішня роскиданість на всі боки не давала кожному зокрема присвятити тій праці належного часу та належної уваги, яких вона вимагала. Коли, напр., на початку війни, дістав я запрошення написати книгу, де було б подано компендіум української справи та не міг сам спромогтися на неї, то запропонував співробітництво Петрові Я., і у двох написали ми потрібну для сього часу книгу «Украинский вопрос».

Се був незамінимий в своїй сумлінності товариш в роботі чи радник, — коли вступав він у яку справу, то вже не лінувався таки заглибитися в неї та обняти всі її деталі. Тож спільно, за взаємною порадою, складали ми численні «ходатайства» до властей, різні програми підприємств літературних, статuti організацій громадських і навіть більш-менш відповідальні до різних установ чи осіб папери в справах, у яких до кожного з нас зверталися земляки з України, а вже, розуміється, в тих випадках, коли ті папери

*) П. Я. найдовше мешкав на М. Конюшеній, 3; дуже зручно було для нас обох, коли він щось зо три роки жив у близькому сусідстві зо мною — на Кубанському пер. (я — на Тучковому).

виходили від організацій, в яких ми брали участь. Його справді велика розважливість та уважливість, сумлінна докладність в проведенню справ були неоцінними рисами, як товариша-співробітника. І на протязі двох десятиків літ спільно тягли ми громадський віз по петербурзьких виборах, чуючи не лише полегчення, але й моральне задоволення од тої спільности. Мало в життю мійому було людей, з якими чув би я таку ідеологічну єдність, на яких би я морально міг так твердо опертися*).

Се не значить, що ми індивідуально зливалися в нашій праці. Ріжниця нашої вдачі, органічна й глибока (лише вдачі, а не засадничих поглядів), давалася чути досить часто та навіть способом часом і прикрим, не без взаємної для обох неприємности. Дружина моя називала нас «основательный» (Стебницький) та «легкомысленный» (я), означаючи тим велику розважливість першого та навальність другого. Мені здавалося, що розважливість Петра Я—ча переходила часом міру, потрібну в живому ділі, та межувала з непотрібним формалізмом. Бувало се здебільшого в дрібницях, але траплялося і в справах поважнішого значіння.

Коли, напр. обидва петербурзькі т-ва, видавниче та ім. Шевченка, спільно друкували повне видання «Кобзаря», та, на моє домагання, видрукували 16 тис. дешевих примірників по 60 коп., то наш сумлінний скарбник П. Я. Стебницький вніс до видавничого комітету пропозицію — задержати продаж дешевих примірників, поки не розпродано буде примірники дорожчі, бо через заповнення книжного ринку дешевим «Кобзарем» дорогі примірники не могли знайти збуту, а се загрожувало збитками т-вам, що прийняли на себе видання.

*) С. О. Єфремов у згадуваній вгорі, виданій «Словом», книжці, присвяченій пам'яті П. Я. Стебницького, так пояснює, з приятельською, може, пересядою на мою адресу, наше співробітництво з П. Я. Стебницьким: «Клопіт з цензурою, видавничі плани і заповзяття, політичні заходи й зносини, літературні доручення — все це, скоро досягло Петербурга, а досягало за тих часів воно таки здебільшого, переходило на руки Петра Януаровича. Разом з О. Лотоцьким це були суцї екзекутори того, що диктувала за тих часів Україна, але виконати можна було тільки в Петербурзі. Втілений скепсис — один, і нестриманий рух — другий, огонь і вода — ці довголітні товариші на одній роботі доповняли себе обопільно і так добре одтіняли свої супротилежні вдачі, як і сходилися проте на одному, мов ті два воли в одній супрязі І коли Лотоцькому належала здебільшого ініціатива, то виконання падало рівно на обох, і Петро Януарович свою частку громадської роботи після трудового офіційного дня виконував не одкладаючи, твердо й певною рукою. І що до нього тяглися люди з українськими інтересами, — це було тільки мовчазним признанням його ваги в обхідці українського життя в Петербурзі».

Взявши на себе обов'язок охорони матеріальних інтересів видавців, П. Я. ішов до своєї цілі в шорах свого скарбничого обов'язку, хоч, розуміється, не міг не бачити іншої сторони такого простолінійного поступовання. Було ясным, що одне і друге позні видання «Кобзаря» появилися лише з бюрократичного непорозуміння та з випадку; що начальство, як писалося колись в галицькій пресі, таки «доглупається до змислу» та «Кобзаря» конфіскує. Отож проволікання випуску книги в публіку загрожувало втратою того величезного досягнення, якого Україна на протязі півстоліття в безнадії ждала та перед недосяжністю якого бліднуть усі інші найбільші страти. Пропозиція Стебницького припала до психології ще більш формально успособлених петербурзьких членів видавничого комітету, що ту пропозицію ухвалили. Сим разом я вже був навіть обурений і то до такої міри, що вийшов з складу управи видавничого т-ва, і лише завдяки такій демонстрації комітет врешті змінив своє рішення, дешевий «Кобзар» скоро було випродано, а слідом за тим комітет в справах друку оголосив конфіскачу обох видань.

Було й більше таких фактів нашого розходження в біжучих справах, залишали вони в обох нас певне огірчення та тимчасове охолодження, але життя не дозволяло нам довше один на одного гніватися, і в найскоршому по тих випадках часі телефон між нами працював так само посилено, департаментські кур'єри викликали одного чи другого до вітального покою на побачення, а по вечорах ми сходились для якогось ширшого обговорення справи. Бо дуже близько вязав нас інтерес спільної справи та дуже глибоко знали й поважали ми один одного, щоб який окремих факт міг порушити наші міцні тими зв'язками особисті відносини.

Всі свої багаті здібності оддав Стебницький на службу українській справі. Такими людьми справа держиться, — се дійсно той євангельський Петро-камінь, міцна основа всякої справи. Громадська постать Стебницького увійшла в українське життя дуже поважним елементом. Коли б не було у нас Стебницького, не мали б ми багато з того, що маємо. Се не фраза. Правда, перед нами не стоять наочно яскраві наслідки його роботи, — сума його праці не сконцентрована в яскравих фокусах. Робота його дуже різнорідна і тому розпорошена. В той час і в тих обставинах українські громадяне не спеціалізувалися в роботі, — тому так багато громадських сил наших розпорошувалося в занадто різнорідній, розкиданій праці, що не сконцентрувала їх хисту в тому напрямі, що був їм властивий, та понижувала саму якість їх роботи. І громадська праця П. Я. Стебницького має саме такий всеобнімаючий характер, се — якийсь практичний пантеїзм. Але така робота була конечною потребою часу старшого покоління, коли жива були

великі, а женців — мало. Вона множила українські атоми у всіх ділянках життя, проходила в усі його шпари, переймала усю його атмосферу, засвоюючи йому український характер. І я хотів би твердо підкреслити, що в тій українській атмосфері, якою ми тепер дихаємо та нею духово живимося, багато поживних елементів утворено невтомною працею П. Я. Стебницького.

О. О. Русов.

З 1903 по 1908 роки жив у Петербурзі Олександр Олександрович Русов з дружиною Софією Федорівною.

О. О. Русов — одна з найцікавіших постатей, які мені довелося в житті зустрічати. Москаль зроду (батько його — з костромської губ.), він перейнявся інтересами того народу, серед якого жив, та цілком оддався праці на його користь. Ся посвята була свідомим актом його ідейного переконання. З приводу здивування, яке висловлювали при трусах у його жандарми (сі останні були кінцевими супутниками цілого життя О. О.), — бо ж у його, москаля, листуванні говорилося все про справи українські, — він писав у своїх спогадах: «Они пожимають плечами и никакъ не могутъ взять въ толкъ того, что, живя въ полтавской или херсонской губерніи, какого происхожденія кто ни былъ, разъ онъ не состоитъ въ ихъ чинахъ, онъ сдѣлается украинцемъ, если не пожелаетъ отдѣлять себя отъ окружающаго, кормящаго его населенія». Така національна трансформація—вплив сильної стихії національної, яка панувала в Києві, де народився (р. 1847) та виростав О. О. в половині XIX ст. Київ тоді, не вважаючи на всі заходи «обрусенія», був ще типовим українським містом з характерними етнографічними особливостями українського життя, а головний тоді тому життю надавало студентство, що виявляло гарячі патріотичні настрої українські, хоча б, здебільшого, так само етнографічного характеру: вишита сорочка, сива шапка, пісня. Русов, що мав добрий голос, приймав участь в українському студентському хорі і тут ближче зійшовся з національно більш свідомими представниками студентства, які працювали в українських «недільних» школах у Києві і не лише поширювали по Україні, але й самі складали українські брошури для народу. Ся українська атмосфера, перейнята гарячим, ідейним патріотизмом, так вплинула на душу молодика, що він свідомо посвячує свої сили і все своє життя на добро України.

Вступивши в Стару Громаду (стала вона «старою», очевидно пізніш, коли поруч з нею повстали молодші організації, а тоді учасники її — Антонович, Рильський, Лисенко, Житецький та інші були ще молодими), Русов оддається тій просвітньо-літературній



О. О. Русов

праці, яка — та й то в певних межах — лише й можлива була в рамцях легальних. Разом з своїми ідейними сучасниками приймає він участь в «Юго-Западномъ Отдѣлѣ Русскаго Географическаго Общества». Участь та була активною — О. О. був секретарем «Отдѣла» («правитель дѣлъ»), зокрема займався збиранням пісенного матеріалу і написав етнографічну розправу про тогочасного кобзаря Остапа Вересая. Пісня українська складала елемент неабияк важний в духовому життю Русова. Коли р. 1872 утворилася в Києві аматорська трупа, для якої М. П. Старицький склав лібрето



С. Ф. Русова

опер «Чорноморці» та «Різдвяна ніч», а М. В. Лисенко написав музику до лібрето, то Русов брав у згаданих пєсах участь, між іншим виконуючи роль Вакули в «Різдвяній Ночі» (успіх споводував до того, що останню оперу розроблено до 4 актів у 5 картинах та виставлено у міському театрі). Вже й у Петербурзі, навіть з малими рештками голосу, виконував О. О. в приватному гурті де-які пісні, що мимо недостачі голосу, робили вражіння експресією виконання (коронним номером його було «У тієї Катерини»). Так сам в Петербурзі ж припасовував О. О. дитячі опери для виконання їх гуртком українських дітей, яким кермувала С. Ф. Русова.

Переїзд Русових до столиці зв'язаний був з селянськими розрухами р. 1902 на Полтавщині, де О. О. кермував тоді земсько-оціночними працями. Був він взагалі дуже досвідченим, з великим авторитетом, земським статистиком, — називано його «батьком» земської статистики, поруч з такими авторитетами на тому полі, як В. Покровський та П. Червінський. О. О. мав великий нахил до праці в ділянці земської статистики, виконав кілька класичних праць (за опис Ніженського повіту дістав золоту медаль од Географічного Товариства) і більшу частину свого життя переїздив з міста до міста, то для нової праці, по скінченню попередньої, то примушований до того переселєнського способу життя переслідуваннями місцевої адміністрації (працював він у земствах в Чернігові, Херсоні, Полтаві, Ніжені, Харькові, а подекуди, як у Чернігові та Полтаві, по кілька разів). Розрухи 1902 р. на Пол-

тавшині та Чернігівщині — заграва майбутньої революції — несподівані були для російського уряду, і одним, може, з найбільших свідоцтв політичної сліпоти його був той висновок, що у дуже поважних розрухах селянських не добачив він іншої причини, як лише агітацію та підбурювання селян з боку земських статистиків, що провадили оціночні описи по селах. Наслідком такого простого пояснення факту Русову заборонено було не лише працювати в земстві, але й взагалі жити на Україні.

Тож черговим переселенським етапом в житті Русових став Петербург. О. О. знайшов тут працю з свого фаху в транспортному товаристві «Наdejда» — разом з другим земським діячем — Ол. Полікарповичем Шликевичем.

Приїзд Русових до Петербургу не лише оживив, але якось навіть оживив життя тутешньої української колонії. Жива, громадянська вдача обох їх якось притягала до них людей, натурально створювала те, що ставали вони активним осередком громадського життя. Стало живішати і старше громадянство, яке не завше можна було розскачати на якийсь новий, незвичайний крок у громадському поступованні. А тепер участь в тому чи іншому підприємстві такої заслуженої, з авторитетним ім'ям, людини змушувала похлібніше ставитись до акції, до якої раніше поставилися б з більшим застереженням. Що для мене найважливішим було, посвіжішав і П. Я. Стебницький, на якому тяжили впливи статечних представників колонії, взагалі консервативних що-до якої будь української ініціативи. Тепер та ініціатива, коли навіть не виходила од Русових, то в кожному разі, звичайно, знаходила в них співчуття та активну піддержку, — тому вже й не викликала такого упередження. Подих нових настроїв громадянських, що повстали в часі російсько-японської війни, знайшов відповідний ґрунт серед українського громадянства в столиці головним чином завдяки наявності тут того рухливого подружжя, що завше було наче якимсь чутким барометром нових ідей, нових громадянських настроїв.

Помешкання Русових стало осередком, з якого розпроміювалася українська активність громадянська. Найбільше товклася в цьому натуральному клубі молодь — в особах чи кількох «старих студентів», що за громадянськими справами задержалися в студентському амплуа довше, як се належало, чи тих вже колишніх петербурзьких студентів, що знайшли собі приміщення в столиці. Часом трудно було вгадати, хто насправді молодший — чи які молодики 25-літні, чи ота підтоптана віком пара, що разом більш сотні літ собі налічувала, але невпинно заховувала молоді устремління душі.

Та молодеча експансивна рухливість споводувала більші впливи з боку сфаворитизованих елементів, що об'єктивно не виправдували такого поблажливого до них ставлення. Рівно ж і постійний навал різнородної праці та нерозлучні з сим роскиданість і поспішність приводили часом до дефектів технічного порядку, зокрема в літературно-публіцистичних виступах, мимоволі наспіх проваджених. Траплялися в тім куріози, що викликали веселий настрій в колонії. Напр., в одній статті, друкованій в «Украинскомъ Вѣстникѣ», О. О. Русов, з недогляду редактора, наводячи приклад з «Тараса Бульби», слова Остапові вложив в уста Тарасові, і тому Тарас немов би питає: «Чуєш, синку», на що Остап відповідає: «Чую, батьку!» Найбільше сміявся з сього приводу, здається, сам Олександр Олександрович.

Жива, рухлива вдача Русових надзвичайно корисна була там, де потрібне було стимулювання громадської енергії. І тим стимулом були вони всюди, де брали участь, — в «Благодійнім Т-ві», в клубі, в редакції «Укр. Вѣстника», в українських фракціях першої та другої Державних Дум. Про їх там діяльність згадуватиму на своєму місці.

1908 р. Київський комерційний інститут запропонував Русову обняти катедру статистики. Він не був затверджений адміністрацією на цьому становищі і викладав як нештатний лектор. Разом з інститутом, в часі паніки, евакуований був до Саратова, — туг і помер.

Ф. К. Вовк.

У Петербурзі прожив останні свої літа і другий характерний уламок київського старо-громадського корабля Федір Кіндратович Вовк — тип українського громадянина, завше незломно вірного українській ідеї — од юних літ до глибокої старости, і на рідній землі, і на примусовому вигнанні, і на полі науковому, і на ниві політично-громадської роботи, і за столом письменника, і в життю практичному.

По закінченню вищої школи, як усі українські народолюбці у Києві в 70-ті роки, взяв участь в праці «Юго-Западного Отдѣла Русскаго Географич. Общества» і став тут запопадливо працювати, до такої міри углибившись в дослідження української етнографії, що ся ділянка знання стала фахом усієї дальшої його наукової праці. Роботу дослідчу сполучав з громадською, наслідком чого виїздить закордон — на еміграцію. Р. 1878 повертається, але не надовго, — за рік знову, засипавшись в політичних справах, рятуються за кордон — аж до 1906 р.*). Просто дивним здається,

*) Про політичну працю Вовка в Києві знаємо порівнюючи мало. Деякі подробиці записав С. О. Єфремов з словесних оповідань Вовка, — то лише

як ся людина на протязі більш чверти віку, туляючись по чужинських землях — Румунії, Болгарії, Італії, Швейцарії, Австрії, Франції, в тяжких еміграційних умовах, знаходить духову силу працювати й науково, друкуючи свої праці то в українських виданнях («Матеріяли до українсько-руської етнології»), то в російських (псевдонімно), то у французьких. На початку ХХ ст. оселяється в Парижі і тут поруч з літературною працею провадить і наукову в Антропологічній школі у проф. де Мортіле. Науковим його фахом стали — антропологія, етнографія, доісторична археологія.

Дістає змогу повернутися — і то не на Україну, а до столиці, використавши нові повиви в бюрократичних верхах, в часі першої революції. Ще раніше збирав він для Музею ім. імператора Олександра III етнографічні колекції в Болгарії та Австро-Угорщині. Се дало підставу російській академії наук, з ініціативи академіка О. О. Шахматова, звернутися до уряду (власне — до тодішнього директора департаменту поліції Лопухина) з проханням про дозвіл на поворот до Росії. По всяких перешкодах (напр., ставилося умовою, щоб поплатив паспортів податки за увесь час перебу-

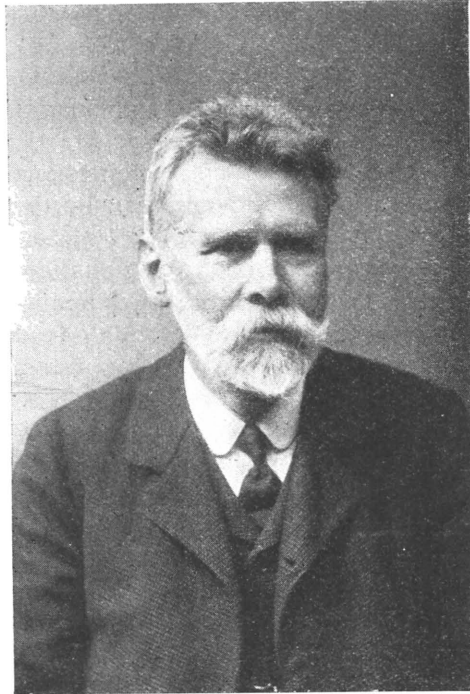
випадкові уривки з того багатого аріхву його памяти, що так і поховано разом з ним у могилу. Дозволю собі навести тут деякі характерні місця з тих записів, друківаних у раритетному тепер «Нашому Минувому». Освітлюється там, між іншим, популярна в тодішніх еміграційних колах, та лише й досі надто загально освітлена особа Кузьми-Ляхоцького. «Він зовсім не Кузьма зветься, — оповідав Ф. К. Вовк, — а як став із його Кузьма і як він пішов на еміграцію, то досить довга історія. Був собі, бачите, у Києві в 70-х роках один маленький чиновник чи з казенної, чи з якоїсь іншої палати — Ляхоцький Антін. Водився він з студентами, з семинаристами, хоч ні до яких, як тоді казали, радикальних гуртків не належав і його приятелювання з ними мабуть мало більш життєві підстави — ну, випивацького, скажім, характеру. Але — такий був тоді вже час політичний, що непозинний ні в якій політиці Ляхоцький ускочив незабаром в історію й став «політичним злочинцем». Почались якось р. 1876—1877 труси між студентством. Треба було сховати дещо таке, що боялось жандармського ока... Де сховати? — Та Ляхоцький-же чистий і неповинний, як немовля! Ну, й опинився кошик з нелегальщиною у Ляхоцького. Але через усяку метушню та біганину до Ляхоцького, унадився туди шпик і безпечну квартиру палатського чиновника було хутко провалено. Треба було рятувати і літературу, і вже самого Ляхоцького. От раз темним вечером і поніс він ще з одним студентом отой страшний кошик на новий сховок. Несуть, прокрадаються темними вулицями, зійшли на порожні місця та яри десь коло обсерваторії — коли раптом: «стой, хто идеть?» Біда: виявилось, що наскочили поночі саме на «обход». Що робити? Товариш Ляхоцького, не будучи дурак, зараз перемахнув через якийсь паркан — і вода його вмила, а Ляхоцький загавився й з зрадницьким кошиком опинивсь у старокиївському участку.

Засів твердо Ляхоцький. Як на ті часи, коли сама знайомість з радикалами заводила — ще добре коли тільки до східнього Сибіру, а то й на шибеницю — справа була пропаша. Шкода було літератури, та й Ляхоцького жалко:

вання за кордоном) Вовк у кінці 1905 р. приїжджає до Петербургу. Тут він дістає посаду консерватора етнографічного відділу Музею імп. Олександра III, а також викладає в університеті та на курсах Лесгафта.

Повернувся, маючи вже біля 60-ти літ, розбитий фізично умовами еміграційного туляння по чужині. Підпадає все більше на силах, час од часу хворіє, але в сій «немощній плоті» живе «дух бодрий», що поруч з науковою працею живе інтересами, і не лише теоретично, порядку громадського.

В літі виїздить на Україну — то для роскопок (в Мізині на Чернігівщині), то



Ф. К. Вовк

адже зовсім даремно чоловік у халепу вскочив. Почали ми головою крутити, учинили свою «розвідку» та «сліжку» за участком — і незабаром витворився геніальний, бо дуже простий, плян — як визволити з жандармських лап невинну людину.

Треба вам сказати, що навпроти участка був тоді — не знаю чи достояв до цього часу — так паршивенький собі шиночок. Сюди сходилися на бесіду та чарчину-другу перекинути поліцаї з участку. От на цьому й збудований був увесь наш план. Довідавшись, що Ляхоцький все ще в участку сидить і його поки що не дуже турбують, нарядили ми кількох наших хлопців ходити до того шиночка та завести за чаркою приятельство з поліцаями. Ходять наші хлопці — ніби от собі якісь підмайстри з Подолу. Звичаї тоді були дуже прості, і за чаркою незабаром увесь демократичний участок з ними сприятелювався: свій брат, чоловік простий! Чаркуючи, якось засиділись, додому йти далеко, — ну, то чому приятелям не прислужитись: запрошують поліцаї наших до себе ночувати в участок. Побували там ночуючи хлопці раз і другий; видивились і де арештованих держать, і де Ляхоцький сидить, і де ключі од камер висять, а тоді й заходились коло справжнього вже діла. Яч піячили в призначений для визволення день з поліцаями, то таки добре їх уконтентували, та ще з пняних очей наркотики їм підсипали. На-силу доволоклись поліцаї на ночівлю через улицю й зараз-же поснули, як побиті. А наші за ключі та до камери та за Ляхоцького — та й подалися з Богом. І слід прохолов«...

Записав Єфремов також оповідання Хв. Вовка про пригоди з революційною друкарнею та з «гвоздиками».

для участі в організації археологічних зїздів (в Катеринославі та в Чернігові). Весною р. 1915, по окупації закордонних українських земель, організує при Музею Олександра III етнографічну виставку з тих земель — Галичини, Буковини, Угорської Руси.

З цього фаху друкує статті в ділянці українознавства: про антропологічні риси українського народу — в «Украинскомъ Вѣстникѣ» та в енциклопедичному виданні «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ», а також капітальну працю «Украинская этнографія» в тому ж виданні.

На ґрунті сеї останньої праці виникли у мене змагання з Ф. К. В плані згаданої енциклопедії лежало дати всебічний образ національного типу і життя українського народу, при чому, помімо цілей характеру суто-наукового, малося на увазі подати так потрібний матеріал, що уґрунтовував би наші позви національні. Ф. К. сухо обмежився першим завданням, давши тільки сировий та й то неповний матеріал, а не подавши самого синтезу, де було б поставлено всі точки на справі самостійности українського національного типу. Ознайомившись з розprawою ще в рукопису, я скільки міг переконував автора, щоб він не залишав своєї праці серед дороги та допровадив її до краю. Він отягався, врешті признався, що тою працею хотів би здобути наукову гідність доктора, а зазначення в ній всіх консеквенцій, до яких вона річево приводить, викликало б опір з боку таких україножерів, як акад. О. І. Соболевський, та перешкодило б його планам. Се була та, —

»Добули якось раз ми друкарню, — оповідав Хв. К., — справжню друкарню, за кордоном. Умовились так, що через кордон, десь на румунській границі, нам мають її переправити й сховати в призначеному місці по цей бік кордону, а вже тоді наші люде мають її забрати. От і перевезли та й закопали десь у степу глибоченько. Аж тут у якогось господаря поблизу того місця здохла коняка. Копнув він — земля рушена, легко копається. Виколав чоловік яму, вкинув, здерши шкуру, ту коняку, землею загорнув, присипав... За якийсь час прибули наші по друкарню — памятаю, що був між ними «євангельський юноша», Шульгин, тобто, Яків Миколаєвич. Знайшли місце, копають. Тільки-що глибше копнуть, то дух іде гірший. Що за притча? Просто працювати не сила. з душі верне. Але нічого не зробиш: треба добувати скарб дорогий. І добули — докопавшись до стерва!... Ну, таки витягли, — як же до міста доставити? Станок чималий, та ще якийсь старомодній, схожий з пожарною помпою: ззаду ніби кишка якась тягнеться, непомітно не провезеш, поліція побачить: — тоді все пропало. От кілька хлопців передяглись за пожарних, поставили станок на візка теж пожарного вигляду і так серед ясного дня й промаширували через ціле місто аж до призначеної схованки. Обійшлося благополучно: ніхто й не догадався, що то за пожарні в мідяних блискучих касках ескортували оригінальну машину.

— А то ще був куріозний випадок. Року, здається, 1876-го одбувався за кордоном соціалістичний зїзд. Кияне послали мене з наказом конче потім

може засвоєна в Франції, — слабість, якою боліють часом і розумні люди, домагаючись цяцьок зовнішньої відзнаки. Праця появилася в другому томі видання «Українській народь». Має вона безперечне значіння в справі українознавства (на еміграції передруковано її в українській мові), але дозволю собі думати, що якраз саме Ф. К. Вовк, розвинувши її повніше та послідовніше, міг би тим надати їй більшої цінності навіть з погляду наукового.

Ерудиція Ф. К. Вовка в ділянці широкого фаху його — етнографії, антропології, археології — була надзвичайна, се визнавали авторитети наукові та й мимоволі відчували звичайні дилетанти. Але поруч з тим наукова та й взагалі літературна продукція його була непомірно обмежена. Самий процес писання вирізнявся у нього якоюсь старосвіцькою своєрідністю. Він, напр., не вживав для писання того, що всі його вживають, крамного паперу, а вишукував по старих своїх шпарґалах чисті шматочки, виливав з старих брульонів, і на тому писав своїм кучерявим повільним письмом. Навернути його на якусь літературну працю дуже не легко було, — треба було усіх способів уживати, аж до удару по його самолюбству. Коли, напр., обмірковувалося на початку війни видання збірника «Галичина, Буковина, Угорська Русь», який ми вирішили видати з приводу тодішньої русифікаторської вакханалії на окупованих етнографічно-українських землях, то що-до праці, яку припадало написати Федорові Кіндратовичу, я завважив, що для першого видання можемо не рахувати на неї, хіба що аж для третього. Сердито глянувши на мене, він мугикнув тільки: «Побачимо,

подати докладне звітлення. Ну, добре. Побував я на зїзді, списав усе докладно і дрібненько, купив у Львові чемодана, — знаєте: такого парусиною критого й бляшаними смужечками окованого, — одігнув цвяшки, видовбав під смужками жолобок, поклав туди своє писаннячко дрібненьке, прилаштував смужечки на старе місце і вручив чемодана спеціально присланій людині, що вже мала з ним вертатись до Росії. Ну, добре — поїхав той. Але, як виїхав зо Львова, взяв мене, знаєте, острах: ніяк не згадаю, чи загнув я тії цвяшки, чи ні. От, думаю, почнуть жандарми оглядати багаж на кордоні, а смужка й одстане,—біда! Мордувавсь я, мордувавсь,—загнув чи не загнув?—та й ударив, Господи благослови, наздогін телеграму: «Броди, такому-то, загніть гвоздики».

— Аж ось коли я розумію! — скрикнув зненацька Франко, що схвилювано слухав цієї історії з «гвоздиками». — Адже оця ваша телеграма коштувала мене що найменше зайвий місяць тюремного в'язнення!

— Як саме?

— А так було. Питається вже на суді мене прокуратор: «що по російському значить «гвоздики» — він, як поляк, зробив наголос на другому складі. «Така, кажу, квітка». Гм... ну, а що-ж воно має значити: «загніть гвоздики»? Я ні в сіх, ні в тих, бо й справді не тямлю, до чого тут ті «гвоздики» і яке відношення цієї гвоздичної кабалістики до моєї справи. Умгукнув ще раз прокуратор і відворкнув щось невдоволено, а потім у промові з цілою силою на тих «гвоздиках» виїхав. «Ви бачите, мовляв, які перед вами спритні конспі-

хто скоріше напише!» Але се видно його зачепило, бо коли за тиждень знову зібрався у мене редакційний комітет, і я знову уїдливо завважив, що черга для статті Ф. К., очевидно, ще не наступила, то він, демонстративно витягнувши з кешені рукопис, хляснув ним по столі та сказав, тріумфуючи: «Ось вам!» — під загальний сміх та оплески присутніх. То був прегарний його етнографічний нарис про закордонних українців.

Крім згаданих праць, Ф. Кіндратович написав ще в Петербурзі загальні начерки антропологічного типу українського народу, — перший друковано в «Украинскомъ Вѣстникѣ», другий — в першому томі видання «Украинській народъ»; ліпшого компендіуму в сьому питанні ще й досі не маємо.

Взагалі ж за Ф. К. багато боргів можна рахувати, бо дав він лише малу частину того, що міг дати. Треба в тому бачити наслідки кочовничих обставин всього життя його — без прив'язання до певного місця, до кінцевих засобів наукової праці — сталої бібліотеки та сталого забезпечення матеріального. У тих обставинах мимоволі виробляється психологічна традиція — одкладати сплановану працю надалі, до відповідніших обставин. Сю рису вдачі Ф. К-ча дуже дотепно підкреслив його учень д-р І. Раковський, що приїздив з Галичини до Петербургу працювати тут під його проводом.

— Проф. Вовк, — казав д-р Раковський, — планують свій час так, ніби у перших сімдесять літ мали б збирати матеріал, у других — досліджувати його, у третіх — обробляти.

ратори, які небезпечні це люде. Телеграма зо Львова до Бродів, очевидно когось з обжалованих, з незрозумілим, певне умовленим змістом: «загните гвоздики». Ми не знаємо, що то має значити, але, видимо, щось дуже таємне, і небезпечне: обжалувані вже тут перед вами, панове судді, на суді, випіраються з тої законспірованої телеграми. Але то так не йде... і пішов і пішов! Я нічого не розумів тоді, чого він мене чіпається з тими дурними якимись «гвоздиками». Аж тепер з вашого, пане професоре, оповідання бачу, звідки та біда на мене прийшла і чому суд так несподівано гостро поставився: то ваші «гвоздики» завинили!

Було сміху з випадку, що по 25 роках звів до однієї хати членів «одного» таємного товариства і так несподівано викрив «темне» місце судового процесу проти галицьких соціалістів 1877 року.

— Ну, а все-ж таки, що з історичним чемоданом сталося? — запитав хтось з гурту.

— Та нічого: благополучно собі доїхав до Києва, — пояснив Хв. Кінд. — Провожатий, звісно, ніякої телеграми не дістав, ні про які «гвоздики» не думав, і кілька днів по тому київські товариші читали вже моє послання. А телеграма, як видно, опинилась у австрійських жандарів і її пришито до процесу соціалістів — панові докторові (Франкові) на вітиху...

Помер Кузьма-Ляхоцький 24. IV. 1918 р., маючи 65 літ.

І се була чиста правда. Не заплатив Ф. К. Вовк боргів своїх не тільки в ділянці науковій. Кілька разів здіймав я з ним розмову про те, щоб написав він спомини про В. Б. Антоновича, бо ж залишився він єдиним живим його сучасником та співником по праці в молоді літа. На се Ф. К. казав, одмахуючись характерним відрухом руки: »Ще час!« Але час не ждав — не тільки третього, але й другого семидесятиліття.

Ся літня людина мала дивний дар — знаходити відгук в душах молодих своїх співробітників та купчити їх біля себе, — доказ справжньої молодости його власної душі. Був він натури на зовнішній вигляд досить гдирливої, — увесь час буркотів на своїх зелених антропологів та археологів, що його звичайно оточували (Л.Чикаленко, Є. Алешо, Руденко); але те старече буркотіння було, очевидно, досить, добродушне, бо так само добродушно реагували на нього і його об'єкти. Лише з найбільшою чогось уїдливістю нападався він на К. В. Широцького за його таки справді часом з неохайною поспішністю виготовлені праці, — тож часто приходив молодий учений скаржитись на причіпки свого ментора, але гніву таки й він не мав на старого.

Та були у Ф. К. моменти вибуху справжніх обурення і гніву, коли вся його душа починала кипіти, як бачив він нечесне крутіство та зрадливий підступ. Сама згадка про деякі імена, зв'язані з немилими вражіннями молодих літ, доводила його до пасії. Досить, бувало, згадати в розмові з ним ім'я К. Арабажина, щоб надовго попсувати йому настрої.

Як і більшість українців, зав'язаних у громадську роботу в столиці, марив Ф. К. бодай на схилку літ осісти на Україні. Перспективи що-до сього збільшилися з початком революції. Влітку 1918 р., в дуже не вигідних тодішніх умовах подорожування, нарешті вибрався він на Україну. Але по дорозі сталася пригода, що мала для його наслідки фатальні. Малолітній син Ф. К., серед великої метушні подорожньої, вийшовши з вагону у Жлобині та, згубивши вагон, не здолав уже назад потрапити. Тож перед самим рухом потягу довелося на гвалт висідати та тут залишитися, аби розшукати хлопця. А тим часом виявилось, що сам Ф. К. був уже поважно застужений і не міг одразу відновити подорожі. Запалення легенів, ослаблених довголітньою енфіземою, врешті закінчилося катастрофою. 29 червня його не стало. »Смерть у дорозі, — писав С. Єфремов, — се немов символічний кінець для цієї людини, що ціле життя своє була неначе в дорозі — до кращого життя свого рідного краю«.

Поховано Ф. К. тут таки в Жлобині — в надії згодом перевезти останки його до Києва. Та чи хоч заховався слід, — де саме його поховано?

М. А. Славінський.

Незадовго передо мною переїхав до Петербургу М. А. Славінський, — переїхав з Катеринослава, де він був редактором газети «Придніпровскій Край». В Петербург він запрошений був на співредактора газети «Съверный Курьеръ», яку редагували, крім М. А. Славінського, ще кн. В. В. Барятинський та К. І. Арабаджин. Це була найбільш поступова газета в столиці, і тому на неї завше звертало увагу «недремане око» адміністрації. Спершу допікали її штрафами, а врешті — щось менш як за два роки — і прикрили.

М. А., обравши собі фах журналіста, і далі працював у періодичній пресі. Од іншої кар'єри одмовлявся, хоча мав добрі пропозиції що-до кар'єри бюрократичної. Врешті на своєму полі дістав посаду секретаря знаного у свій час місячника «Вѣстникъ Европы», коли сей місячник, по смерті довголітнього його редактора М. М. Стасюлевича, перейшов до нових рук, — стали його провадити М. М. Ковалевський, К. К. Арсеньєв, Д. М. Овсяннико-Куліковський.

В громадській праці М. А. брав участь головню також по своєму фаху. В часі першої Державної Думи, коли українська колонія вирішила видавати тижневик «Українській Вѣстникъ», М. А. був його редактором. Був офіційним видавцем та провадив технічну працю видавництва «Українскій народъ въ его прошломъ, и настоящемъ» перед війною.

Як журналіст, М. А. був більш за всіх нас в курсі справ політичних — внутрішніх і міжнародніх. Тож звичайно для акції політичної відбували ми, поза вантажистою організацією ТУП-а, стисліші наради у-трех: П. Я. Стебницький, М. А. Славінський та я. Висновки наших нарад або вступали на обміркування громади ТУП-а, або безпосереднє йшли в рух.

В російських журналістичних колах М. А., навіть працюючи у виданнях суто-російських, завше мав себе як українця, — не зрікаючись своїх українських поглядів та не маркуючи себе «малороссомъ», як звичайно поступали його колеги, російські журналісти українського походження. Тому запрошувано його до участі туди, де потрібний був для якогось зовнішнього виступу голос українця, — чи в якому збірному виданні (напр., разом з М. С. Грушевським брав він участь в капітальному виданні «Формы національного движенія» під редакцією Кастелянського), чи на яких публичних зборах; як добрий промовець, М. А. виступав на урочистих зборах російської академії наук з приводу шевченкового юбілею, на академії з приводу роковин Шевченка, улагоджаній російським Літературним Фондом спільно з українськими організаціями, їздив для публичного викладу до Москви на запро-

шення Общества Славянской Культури, в якому головував академік Ф. Є. Корш.

Великий жаль нам з Стебницьким робило завше те, що М. А. працював на фаховому варстаті своєму значно менш, ніж міг би по своїх здібностях. За своїх широких національно-політичних концепцій та за свого технічного досвіду журналістичного мав великі можливості, але писав, порівнюючи до того, не багато. Тож був для нас більше як порадник на наших нарадах, ніж як фактичний виконавець рішень, що на тих нарадах повставали.



М. А. Славінський

Мало писав М. А. і по українськи. Ще в Києві будучи, перекладав він у спілці з Лесею Українкою поезії Гайне (деякі з них — «Коли розлучаються двоє» — положено на ноти та часто виконувано на концертах) та дав оригінальні поезії, що увійшли в хрестоматії (напр. «До темної землі схилилось ясне небо»), — але з тим ім'ям його якось зійшло з сторінок української художньої літератури, лише на еміграції знову на якийсь час появились в «Літературно-Науковому Вістнику» віршовані його переклади з чеського. В Петербурзі переклав він «Конрада Валенрода», але рукопис залишився там і, правдоподібно, загинув.

Ляйт-мотивом публіцистичних праць М. А. в українській справі була ідея Росії не як суцільного цілого з погляду національного та політичного, а як «імперії народів», у якій кожен народ має користуватись належним правом національним та політичним. Се була засада, яку висували українці, що стояли на ґрунті лояльної праці — національної та політичної — в російській державі. Так думала тоді більшість української демократії, — а хто з свідомих українців не був демократом? — у найкращій вірі в добрі інтенції демократії російської, що, розуміється (як тоді думалось), стане в обороні й чужого національного права, коли дістане силу й провід у справах державних. Виразом тих настроїв була, між іншим, передовиця першого числа «Украинскаго Вѣстника», — органу української парламентської фракції першої Державної Думи, — «Имперія народовъ», писана редактором того органу М. А.

Славінським¹⁾). Ся стаття не самого лише автора думки висловлювала, а настрої взагалі тих широких кругів українського громадянства, які щиро сподівалися, що в межах російської держави таки можна буде знайти задоволення національним і політичним інтересам українського народу, та лояльно до тої цілі змагали. Саме життя під обухом проречистих фактів розвіяло ті оптимістичні, з сучасного погляду — вже наївні, сподіванки, коли революційна еліта російської демократії, одкривши своє національне обличчя, зрадила його ідентичність з націоналістичними рисами самодержавного режиму. Але то вже була переоцінка політичних поглядів, в наслідок гіркого життєвого досвіду, в часі ж, коли стерно всеросійського корабля знаходилося в руках чинника самодержавно-бюрократичного, той український мінімум, що його нині визнає вже і російська еміграція, був максимумом в тодішніх російських умовах. Тому не були сумлінними закиди М. А. Славінському, які висловлювано йому з ворожих політичних кол (з табору Микити Шаповала) вже на еміграції, в негідності його політичної позиції, коли обстоював він федералістичну засаду в часі окупації Галичини, — якраз тоді саме, коли уряд та, за деякими винятками, російське громадянство перейнялося ідеєю основного знищення українства, як «мазепинської інтриги», такі ідеї вимагали, навпаки, мужности як з боку і автора, так і того органу преси, де їх висловлювано (М. А. був тоді в складі редакції газети «Воля»). Лояльні до російської держави ідеї українства само життя розвіяло вже пізніше та остаточно розвіває, коли б вони ще де залишилися, нині — переконувачими фактами російського поступовання по обидва боки кордону.

¹⁾ »Политическое и социальное благоустройство такого много-национального государства, какъ Россія, — писалось тут, — немыслимо безъ точнаго, признанаго законодательнымъ путемъ, благоустройства національнаго. Раскрѣпостивъ личность, государство должно раскрѣпостить и національности, утвердивъ за ними право національнаго самоопредѣленія и естественное дополненіе этого права — автономію. И Государственная Дума, которой народы Россіи съ трогательнымъ единодушіемъ вѣрили свое будущее, пойдетъ по этому единственно возможному пути. Рабство она замѣнитъ свободой, нищету и богатство — уравнильнимъ распредѣленіемъ имущественныхъ благъ, централизмъ — областными и національными автономіями, обрусѣніе — свободнымъ развитіемъ народовъ, самодержавную російскую имперію — конституціонной имперіей народовъ«.

Ю. С. Грибінюк. — А. Ф. Кащенко. — П. М. Саладилов. — П. П. Пелехин. — О. І. Бородай. — О. П. Шликевич. — В. А. та О. В. Алексієви. — І. П. Житецький. — І. О. Житецький. — М. М. Могилянський. — С. І. Афанасіїв. — П. П. Катеринич. — Я. П., М. І., О. П. Забіли. — В. В. Ігнатович. — Ю. І., В. І., П. Ю. Бяловеські.

На фоні українського життя в Петербурзі визначалася скромна, проста, з першого вражіння трохи навіть чужакова, постать лікаря Ю х и м а С е м е н о в и ч а Г р и б і н ю к а, — сю постать завше можна було побачити там, де відбувалися якісь українські збори чи взагалі провадилася якась українська справа. Українство його було цільне і просте як уся його натура. Не займали його теоретичні розважання української ідеї, якісь широкі політичні плани. Безмежно відданий українській справі, він приймав її практично як konieczність постійної та послідовної праці для добра України, — тої муравлиної праці, малих діл, що дають життєвий ґрунт для української ідеї. І всі щілини свого життя на чужині заповнював він змістом українським, неухильно у всіх життєвих подробицях. Ота неухильна послідовність в додержанню навіть зовнішніх форм національного життя на столичному зрусифікованому чи зінтернаціоналізованому ґрунті і залишала на побіжний погляд вражіння якогось чужацтва.

Народився (р. 1852) на Поділля, вчився на медичному відділі університету в Києві. В час його науки мати його мала тут їдальню, де обідало до 200 чоловік переважно революційної молоді. Їдальню ту держала адміністрація на оці і після одної демонстрації закрила її. Відновлена на якийсь час, була закрита р. 1886 остаточно, а Ю. С. Грибінюка вислано було з Києва. Він вже тоді скінчив університет і дістав працю на Волині. Працюючи тут на холерній епідемії, він звернув на себе увагу своєю лікарською пильністю та вдатністю і був командирований в Петербург для праці в медичному департаменті. В Петербурзі оборонив дисертацію на доктора медицини і здобув посаду міського лікаря.

З р. 1895 Ю. С. Грибінюк живе у столиці. Навіть у своїй фаховій праці додержує тих обов'язків, що виходять з його національного переконання. Серед петербурзького міського населення, з яким мав він діло як лікар, вишукує українські елементи, впливає на них з погляду національного та старається допомогти їм культурно чи матеріально. Гонорар з своїх пацієнтів повертає на українські потреби, — напр., на очах пацієнтів укидає лікарський гонорар в скриньку для пожертв на пам'ятник Шевченка.

Праця його громадська найбільш зв'язана з видавничим «Благодійним Товариством», — праця чорна, найбільш невдячна: провадження складу видань та продаж їх; він і торгував, і провадив



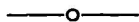
А. Ф. Кащенко

експедицію та бухгалтерію. На українські урочистості й інші збори приходив звичайно з пакунком книг, увесь час простоював з своїм товаром біля порогу залі чи у вестибюлі, а там знову спаковував непроданий товар та двигав до дому. Таким способом поширив він біля 40 тисяч книжок.

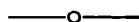
Причетний був і до літературної праці. Був кореспондентом «Ради». Склав і сам видав збірничок казок — «Татові казочки», призначені для сина. Багату збірку етнографічного матеріалу передав українському товариству «Кобзарь» у Москві.

Помер 22 березня 1912 року. Смерть його створила

значну прогалину в життю української колонії.



По смерті Ю. С. Гребінюка і навіть ще раніше трудився на тій самій справі — провадженні господарства «Благодійного Товариства» — Андріян Феофанович Кащенко (1858 — 2. III. 1921) — знаний автор популярно історичних оповідань — добірного літературного матеріалу для народньої лектури (автор оповідань «Славні побратими», «Під Корсунем», «Борці за правду», «Запорожська слава», «У запалі боротьби», «Зруйноване гніздо», «З Дніпра на Дунай» й ін. та історичної розповіді «Оповідання про славне військо Запорожське»).

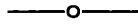


Петро Матвієвич Саладилів (в попередніх генераціях, очевидно, Солодило) був видатною особою в українському житті. Спершу полковник генерального штабу, після високий урядовець міністерства внутрішніх справ («Управляющий Отдѣломъ Страхованія»), він надавав кар'єрним інтересам більшого, ніж се належало, значіння, і в сей бік головно спрямовував свої не абиякі здібності. Се була розумна, розважлива та енергійна людина. Українець з переконання і бюрократ в душі, він охоче брався за такі справи, що вимагали певної спортової гри й інтелектуальної творчості на діловій бюрократичній засаді та сягали аж до верхів бюрократичного Олімпу. Така праця особи-

сто його захоплювала, і се був надзвичайно цінний співробітник на найбільш відповідальні завдання. Видатна була його роля в справах дозволу українського перекладу Євангелія та повного »Кобзаря«.

Добрим генієм його та радником в українських справах була енергійна й розумна дружина його Євфросинія Калениківна Лоран.

Смерть її не лише вплинула тяжко на особисту психіку П. М., але й відбилася уємно на його українській праці.



Павло Петрович Пелехин, син знаного професора медичної академії та сам професор (хірургії) тої ж академії, до старих літ нічим не виявляв своїх українських симпатій, а вийшовши в димісію, став гарячим патріотом.

Я застав його в Петербурзі в цій останній стадії його настроїв. Настрої ті мали в собі щось хворобливе, — його ненависть до москалів переходила всякі межі, наче в тім старався він надолужити пропущений час свого попереднього життя, коли маючи діло з москалями, виявляв до них інше відношення.

Мав ще одну хворобливу рису — надзвичайне скупарство. Дістав спадщину від батька, сам практикою доробився доброго маєтку, а на димісії діставав добру пенсію — щось понад дві тисячі карб. Жив нужденно та під той ранжир скупого життя волів би й усіх підвести; попавши раз до мене випадково під час обіду (запрошення на обід не прийняв, — бо се коштує гроша господареві), що нічим особливо не визначався, оповідав після усім знайомим про роскоші мого життя (»їсть щуку«!). Скупарство своє виправдував перед самим собою замірами колись своїми капіталами ущасливити Україну. Але се була звичайна психологія скупаря-маніяка, самооправдання хворобливої вдачі. На українську справу не можна було у нього гроша видерти. Затягав навіть внески в громадську касу. Одного разу, коли всі громадяне особисто жертвували на якусь справу, він пожертвував — свій борг громаді, увесь при тій нагоді заплативши.

Та один раз порушив свою засаду скнарства, — призвела його на се також неурівноважена особа — Олександр Іванович Бородай. Захопив його перспективами розвою діяльності Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, і Пелехин дав 45 тисяч гульденів на купівлю дому Т-ва. Але скоро прийшов до себе і став ті гроші назад вимагати. А як Т-во не могло та і не мало формальної рації ті гроші повертати, бо вложило їх у купівлю дому, згідно з волею жертводавця, то сей останній носився з думкою судового процесу. Вже й знайшов було якогось адвоката на Буковині, — особу дуже підозрілу (назвиська його зараз не пригадаю). Старання мої та інших земляків одговорити його од того скандаль-

ного процесу не мали впливу, — аж якось попала мені в очі хронікальна замітка в «Буковині» про потягнення Пелехиного адвоката до суду в якійсь кримінальній справі. Я показав йому ту замітку, — здається хтось із Т-ва ще поінформував його про те ж, — і з того часу охота до процесу відпала у нього.

З огляду на заможність П. П. Пелехина, земляки ловили його з замірами щось витягти у нього на ту чи іншу громадську справу. Бачучи хворобливість його на сьому пункті, я старався ніколи не пропонувати йому чогось подібного, — бо і безнадійно та й врешті неприємно се було. Тому він частіше заходив до мене та радився в різних фантастичних проєктах. Одного разу прийшов з планом оженитися з молодою панною, але зобов'язавши її, щоб вона, по його смерті, половину своєї пенсії виплачувала на громадські справи. Я його заспокоїв: вдова по емериті, що вийшла за нього, коли він уже був на емеритурі, по закону ніякої пенсії не дістає. Се дуже його розчарувало.

Смерти П. П. дуже боявся і тому про заповіт старався не думати. В часі революції жив він у своєму маєтку під Петербургом. Там застав його і переворот большевицький. Таке закінчення мали плани ошчасливити Україну по смерті.

—○—

Олександр Іванович Бородай був другою постаттю непомірного москальофобства на столичному ґрунті. Походив з Полтавщини, в 70-х роках виїхав за кордон, — так і не до-

велось мені довідатись, з якої причини. В 90-их роках повернувся, — я з ним познайомився ще в Києві, у О. Я. Кониського. Інженер-електротехнік, він, зо всього видно, був романтиком у техніці й успіху в своєму фаху не мав. В Петербурзі мав працю в американському електричному товаристві, що мало тут свою філію, яка містилася на Невському проспекті.

В Петербурзі було з ним чимало клопоту. Як що Пелехин висловлював свої почуття національні в обмежених колах українських, то Бородай, навпаки, устремлявся демонструвати їх ширше. Час від часу відвідував він російських

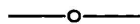


О. І. Бородай

діячів і письменників та провадив з ними відповідні розмови. Найгірше, що взагалі неспроможний був свої думки обґрунтувати, тому пропаганда його досягала наслідків цілком не тих, що він мав на увазі, і давала зброю в руки українофобським елементам. Скоро по приїзді до Петербургу, не маючи уяви про дійсний характер розмов, які провадив Бородай, я пішов разом з ним до А. М. Жемчужникова, — і досі паленію з сорому, коли про ту візиту згадаю.

Про О. І. Бородая досить писав у своєму щоденнику Є. Х. Чикаленко. Винниченко вивів його в оповіданні «Щирий та поміркований».

Се український тип, що має психологічні основи глибоко-драматичного порядку. Сума національних репресій викликала в душі українця натуральну реакцію, що не завше могла заховатися у відповідних межах. Пересади, аж до форм хворобливих, як би їх річево не оцінювати, знаходять для себе і фактичний ґрунт, і формальне оправдання все в тій системі москалізації України, що сама не може знайти найменшого ні формального, ні морального оправдання.

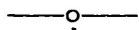


Разом з О. О. Русовим працював у компанії «Надежда» Олександр Полікарпович Шликевич — знаний земський діяч в Чернігівщині. До української громади в Чернігозі належав він давно, — ще р. 1895 застав я його в складі тої громади, коли відвідував Чернігів ще студентом, разом з О. Я. Кониським. Се була розумна і діловита людина, на зборах Туп-а до його голосу завше прислухалися з великою увагою.

Ціла родина Шликевичів була цілком свідома українська родина. Дочки Олександра Полікарповича — Ольга, Наталія, Марія (після — дружина С. П. Тимошенка) — приймали активну участь в життю українському. Особливу енергію виказувала Наталія Олександрівна — в улаштуванні українських вечірок (на яких в парі з В. П. Мазуренком знаменито витанцювала козачка) та в кольпортуванню нелегальної літератури з закордону (вийшла заміж за петербурзького адвоката П. М. Могилянського, брата українського публіциста М. М. Могилянського).



О. П. Шликевич





Василь Андрієвич Алексєєв.

Василь Андрієвич Алексєєв зроду був москаль з Вологодщини й до українства прийшов шляхом генеалогічних пошукувань, які довели його до переконання, що він потомок засланоного на північ українця. За мого перебування в Петербурзі вже не допускався він того театрального маніфестування свого українства, про яке згадує у споминах п. Л. Василевський, лише вуси запускав демонстративно українські, запозичаючи для них матеріялу від підвусників. Розумна, здібна людина, аматор української книжки, здобувач книжних раритетів українських (безпосередньою причиною його смерти був нервовий удар з приводу розграбування його бібліотеки в маєтку на Херсонщині, на початку революції).

З своїм українством не таївся. Бувши, наприклад, в якості корабельного інженера, співробітником вел. кн. Олександра Михайловича в справі відновлення російського флоту, намовив його дати першому легкоходному крейсерові назву «Україна», а зтім випущено в Лібаві крейсер «Кубань»^{*)}.

Був талановитим публіцистом, — дуже добрі були його начерки в «Украинскомъ Вѣстникѣ» під псевдонімом «Херсонець». Писав гострі та ущипливі статті в «Новомъ Времени» під псевдонімом «Брутъ». Сі останні статті принесли йому популярність, але разом викликали в адміралтейських колах велике роздратування, наслідком чого притягнуто його імя до процесу в справі адміралтейської панамі (в тій панамі він наче б фігурував під прибраним іменем «Ольга»). Процес той дуже прикрі справив вражіння на українську колонію, серед якої добре його знали. Ми з Стебницьким, всебічно розваживши ту справу, прийшли до висновку, що притягнення його до процесу се — просто бризки на його з тої нечистої атмосфери, в якій доводилось йому працювати, — і ми занесли йому по процесі свої картки.

^{*)} З того приводу вел. кн. Олександр Михайлович послав привітну телеграму отаманові кубанського війська, на що той, крім подяки князєві, послав окремо команді крейсера телеграму мовою українською: «маємо надію, що од вас, юнаки, ні один ворог не вирветься. Рубайте їм мечем голови з плечей, а решту топить водою».

Дружина його — гарна, репрезентативна Олександра Васильовна — приймала участь в улаштуванні різних українських урочистостей, на ролях, де вимагалася зовнішня репрезентативність. Одягалася в тих випадках досить екстравагантнo. Коли я на одній вечірці переказав скромному П. Я. Стебницькому, що його шукає Олександра Васильовна, то він з страхом відповів мені: »Та я її бачив, але ж вона зовсім гола!«.

—○—

До української громади належали й двоє Житецьких: Ігнат Павлович та Іродіон Олексієвич.

Ігнат був сином знаного київського ученого, старо-громадянина Павла Житецького. З фаху був педагогом — учителював в упривілейованій військовій школі — кадетському корпусі. По-за тим — причетний був до літератури, містив переважно рецензії на історичні видання, в тім числі на українські. Не виявляв у тім розуміння української історичної концепції, ідучи слідом за вказівками російської офіційної історіографії.

Він, як і деякі петербурзькі кияне, зв'язаний був з П. Я. Стебницьким сантиментами колишнього спільного перебування в Києві та споминами про добрих знайомих старо-громадян Київських, — в Стебницькому здебільшого і крилося джерело українства тих його петербурзьких приятелів. Під його впливом приймали вони участь в українських організаціях петербурзьких і таки провадили українську працю. Старі київські спомини підживляли й Ігната Житецького, — в компанії, найбільше на річних зборах з приводу іменин Петра Януаровича, оповідав він цікаві речі з минулого Старої Громади. Се його заінтересовання не залишилося без добрих наслідків. Переїхавши по революції до Києва, опрацював він тут у виданнях Академії Наук кілька розправ про Стару Громаду та взагалі виявив українську активність, приспану педагогічною працею в столиці (заснував »Книжний Вістник«). Помер у році 1929-му.

Іродіон Олексієвич належав до старшого покоління київської громади і в молоді роки провадив дуже живу революційну працю в низах київського суспільства. В Петербурзі, коли я приїхав, ні з тої його революційности, ні взагалі з колишньої активності не залишилося майже нічого. Займав він високу посаду в державному контролі, цілком оддався інтересам службовим, в зборах Туп-а брав участь здебільшого пасивну*).

—○—

*) З Ірод. Ол. Житецьким зв'язаний досить комічний інцидент з мого особистого життя. Одного разу, ще на початку мого перебування в Петербурзі, висловив я у розмові з П. Я. Стебницьким гадку, чи не слід би мені пошукати якоїсь іншої для себе посади, що не забірала б багато часу. Стебницькому ся думка запала в голову, бо дійсно, коли він або я були позбавлені можливо-

Дуже живою та активною постаттю на петербурзькому ґрунті був Михайло Михайлович Могилянський. Натура талановита, різностороння, хоч трохи роскидана, і се останнє перешкоджало йому в якійсь одній ділянці виявити ті здібності, що дала йому природа.

Досить постійно писав у петербурзькій пресі, головню в «Рѣчи», часто зачіпаючи справи українські, — з сього погляду була се дуже корисна людина. Писав живо, з темпераментом, що допроваджував його часом (коли ходило про критику) до надто далеко ідучих висновків, аж треба було його здержувати.

Був правовірний член партії народньої свободи (к.-д.), енергично працював для партії та гаряче виступав проти яких будь закидів на її адресу (між іншим, нападався у пресі на С. О. Єфремова, В. К. Прокоповича та на мене за деякі критичні наші зауваження з приводу виступів членів партії к.-д. у Державній Думі). На протязі яких десяти літ перед революцією хоч поволі, але послідовно відбував певну еволюцію що-до українського світогляду. На кадетському зїзді в маю 1917 р. поставив руба справу української федерації, розуміючи її не в тій вузькій інтерпретації,

сти щось поза службою робити, то вся громадська біганина упадала на другого з нас. Не кажучи мені нічого, звернувся він до Ірод. Житецького, як члена нашої української громади, чи не можна б мене пересунути на якусь іншу посаду, хоча б у тому самому контролі, де я працював. Після совісний П. Я. конфузливо признався мені в своєму підприємстві, що скінчилося для його фіяском, бо Житецький, зрозуміла річ, не мав охоти входити через мене в службові конфлікти. Делікатний П. Я. так був пригнічений, що я не мав духу й дорікати йому за непрохане підприємство. За деякий час наші з Ж. позиції взаємно перемінилися. Ж. тяжко заслаб, — розбив його параліч, довго він хворів, а ставши врешті поправлятися, написав мені, що має до мене справу та коли міг би мене відвідати. Я, розуміється, поспішив до хворого. Застав я його в дуже тяжкому стані. Нелегко було йому встати мені назустріч, а говорив він таким ослабленим голосом, що ледве я міг чути. З розмови з ним зрозумів я, що він подав до державного контрольного прохання про продовження відпустки, але так густо змалював там свій хворобливий стан та додав таке свідоцтво лікарське, аж з того ясно виникало, що далій він служити не може, і йому в наслідок всього запропонували димісіювати. От він і просив мене попідкуватися за нього перед заступником державного контрольного Николаєвим, — бо знав про мої добрі стосунки з Николаєвим, — аби від нього не вимагали димісії. Хоч стан здоров'я І. Ж., як я наочно переконався, цілком виправдував зміст його офіційного подання, але я переговорив з Николаєвим в його справі. Николаєв сказав мені:

— Ж., як се звичайно буває з хворими, не розуміє свого становища. Працювати він зовсім не може, а, затягаючи справу з димісією, діждеться неприхильної кон'юнктури. Переконайте його, а я вам обіцяю, що забезпечу йому найліпші умови. — Так і сталося.

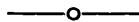
як її ставила партія, і врешті з партії вийшов. Залишився на Україні і продовжував тут українську працю. Нині небіжчик*).



Петро Петрович Катеринич, заможний землевласник та властитель цукроварні на Чернігівщині, був у Петербурзі нотаріусом. Будучи великим театралом, оженився з українською артисткою (дружина його Параскева Мойсеївна по сцені називалася — Хмара). Зносили з артистами за всяких концертів брав він звичайно на себе, не подаючи з того ніяких видатків у справозданнях.

Акуратний з фахового обов'язку нотаріуса, Петро Петрович провадив грошові рахунки допомогового товариства ім. Т. Шевченка, часто поповнюючи недостачу засобів т-ва з власної кешені. Його широку руку знали в Петербурзі свої і чужі та часто зловживали тою його рисою. Одного разу в розмові сказав він, що річний його бюджет виносить 20 тисяч карбованців. Я здивувався, бо провадив він життя досить взагалі скромне. Тоді він показав мені проваджену з властивою йому акуратністю книжку свою «розрахунку доходів і видатків», що слова його цілком підтвердила. В записках видатків звернув я увагу на якісь кабалістичні літери »п : п« проти деяких записів. На моє запитання з сього приводу він відповів:

— То коли у мене просять позичити, а я знаю наперед, що то позички на вічне віддавання, то зразу ж, аби зайвої мороки не мати, означую проти запису: »п : п.«, се б то: »пиши: пропало«.



В центральному уряді варшавської залізниці в Петербурзі служив бухгалтером Самійло Іванович Афанасієв. Перед тим він довгий час мав службу в якомусь московському місті. Людина малоосвічена, але гарячий патріот український, він ряту-

*) У Мих. Мих. Могилянського було два брати. Один — Петро Михайлович, адвокат петербурзький, чоловік Наталії Олександрівни Шликевичівної, разом з останньою приймав (сам він — досить обмежену) участь у влаштуванні українських концертів. Другий — Микола Михайлович — завідувачий етнографічним відділом Музею імператора Олександра III. Ф. К. Вовк, що був консерватором української частини того відділу, часто скаржився перед громадянами на Могилянського, при чому в основі тих скарг були непорозуміння між ними на національному ґрунті. По большевицькому перевороті Микола Могилянський займає в самостійній українській державі, за Скоропадського, становище заступника державного секретаря, що не завадило йому пізніше виступати в Парижі в авантурному «українському комітеті» в компанії з Мокотуном проти української державної самостійности, а пізніше, вступивши на еміграції до складу партії к.-д., провадити протиукраїнську кампанію в Празі. Помер р. 1933, і московська емігрантська преса характеризувала його в некрологах, як «настоящего украинского патриота». Сумний тип українського «самоотверження».

вався на чужині читанням українських книжок, а як кругом була все чужа мова, то користувався словниками для термінів, яких не уживано на селі, звідки виніс все знання рідної мови. Сам він добре говорив літературною мовою, але не вберіг дітей — двох дочок, що серед чужого оточення не могли заховати рідної мови, яку чули лише у себе в родині. Се завдавало великого болю батькові, особливо, коли переїхав він жити до Петербургу, де вже було українське товариство, в якому діти його не могли по рідному говорити. Звідти повстали неоправданий його національний ригоризм відносно дочок та взагалі надмірна його підвищеність на точці національній.

Людина вже літня, С. І. Афанасіїв працював, де і як міг, для української справи з енергією та навіть гарячністю молодой людини. Найперше, розуміється, в своєму фаху бухгалтерському, — росплутуючи рахунки українських установ чи на спеціальне запрошення, чи як досвідчений член ревізійних комісій. В колах молоді він часом перед вів, даючи приклад виконання національного обов'язку. Головним завданням собі ставив — поширення української книжки та часопису.

В 1917 виконував обов'язки директора загальних справ в генеральному секретаріаті фінансів.

—о—

Була в Петербурзі старо-українська родина з Чернігівщини — Яків Платонович Забіло, сестра його Олександра Платонівна та дружина Марія Іванівна. Служив у міністерстві фінансів. Приятелював з П. Я. Стебницьким та разом з ним брав участь в українських організаціях, — тож говоритиму ще про його, коли буде мова про діяльність тих організацій. Був досить повільний в роботі, затягуючи справи, які йому доручалися. Більшою активністю визначалася його дружина — жвава Марія Іванівна.

—о—

Приймала участь в українському життю в Петербурзі Юлія Іванівна Бяловеська, давня знайома моєї дружини, ще з с. Сидірівки (на Київщині), де батько її служив на цукроварні В. Ф. Симиренка. Хороша, щира людина, скромно виконувала ті обов'язки, що припадали їй в громадській праці. Чоловік її, Антон Васильович, мав добру посаду в міністерстві фінансів, займали вони велике помешкання, то тут найбільше відбувалися ті дитячі вечірки з концертами і спектаклями, які впорядковувала для українських дітей С. Ф. Русова (у Бяловеських була дочка єдиначка, Ліда, ровесниця нашої дочки та сінка Русових).

Брат Юлії Іванівни Віктор жонатий був з німкенею Полиною Юліївною, доброю співачкою. Вона так зукраїнізувалася в співах,

що часто брала участь в українських концертах, виконуючи українські пісні бездоганно щодо мови. Найчастіше співала пісню «Хусточко моя», — з того і називали її «хусточкою».



По деяких установах петербурзьких були цілі гнізда українські, — якийсь земляк, осівшись там, чи інших земляків стягав до себе, чи розводив «пропаганду», національно освідомлюючи своїх співробітників. Такі гнізда були, здебільшого, в міністерстві фінансів. На Фонтанці стояли великі дома того міністерства з помешканнями для урядовців, — тут, укупі живши, єдналися українці між собою й ідейно. Були між ними: Михайло Януарович Стебницький (брат П. Я.), Стефан Хомич Жилко, Сергій Іванович Соловйов, Володимир Аркадієвич Янишевський, Петро Трохимович Ковальський та ін.

МОЛОДША УКРАЇНЬСЬКА ГРОМАДА

Існувала в Петербурзі й молодша громада «Туп-а».

Частина молоді, що приїздила до Петербургу, тут і осідала та, виявляючи певну активність громадську за часу студентства, не припиняла її й на якомусь уже сталому становищі життєвому. Сі молодші елементи петербурзької колонії української, з більшості поєднані між собою ще за часів шкільної науки та й зв'язані відносинами особистими, натурально тяжили один до одного і в дальшій своїй громадській праці. Утворення з них окремої громади «Туп-а» впливало ще й з того, що, як угорі я згадував, склад старшої громади був з огляду ідеологічного досить поміркований, а що-до акції не зовсім рухливий, — окремим особам і старшого віку все се складало досить комплікацій.

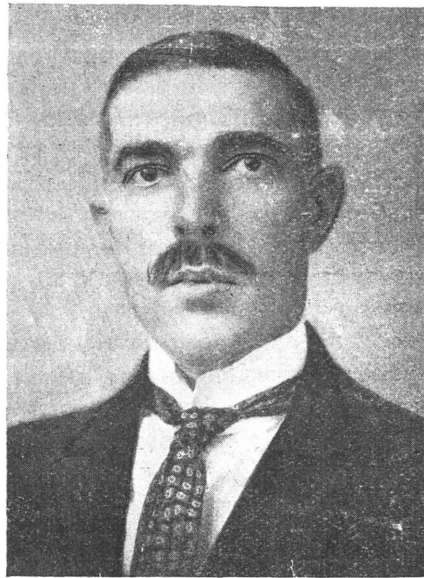
Обидві громади працювали рівнобіжно, — так би мовити, «поділивши зони своїх впливів». Громада молодша, натурально, держала близький зв'язок з студентством — з його організаціями та взагалі з його працею. Під рухливими впливами з кол студентських змагала вона забрати в свої руки та під свій провід ті організації і справи, якими провадила старша група. Ся остання не опіралася, уступала, але, як виявлялася невинність того провodu, то доводилось старим знову брати його у свої руки. Український клуб, починаючи з р. 1913, вже й до кінця залишився в руках молодшої громади, що зробила його фактичним притулком для студентських організацій. Найвиразнішою ілюстрацією рухливості молодшої громади Суло доконане нею утворення нелегального народнього університету українського в часі війни — з осені 1915 року.

Коли з відносин між двома громадами — старшою та молодшою — виключити звичайний і всесвітній елемент різниці вікового успособлення психологічного між старими й молодими, то відносини ті, за винятком хіба окремих фактів індивідуальних конфліктів, були мирні та згідні. Кращим доказом того факт, що управу видавничого, т. зв. «Благодійного», товариства на протязі кількох літ перед революцією складали переважно члени молодшої громади під проводом голови товариства — члена старшої громади П. Я. Стебницького.

Взагалі з даної молодшої генерації вироблялися сили в надії майбутнього. Коли ми з Д. І. Дорошенком виїздили весною року

1917-го в Чернівці для обняття там адміністративної влади над окупованим російськими військами краєм, то для заміни та-мошніх місцевих адміністраторів, настановлених російською окупаційною владою, запросили кількох членів молодшої петербурзької громади, а саме: М. А. Корчинського (був спершу товмацьким повітовим комісаром, а після я запросив його на становище заступника губерніяльного комісара Буковини, мого безпосереднього помічника), К. В. Шероцького (городенський повітовий комісар), П. О. Балицького (комісар снятинський), П. І. Зайцева (косівський комісар), М. В. Маслова (в Борщові).

На чолі молодшої громади, оскільки пригадую, увесь час стояв Михайло Агафонович Корчинський. Скінчивши університет, вирішив він зайнятися адвокатурою, до чого мав природній нахил, і йшов до сеї мети твердо. Був жонатий, мав доньку, а засоби адвокатського помічника завше на початку дуже нужденні. Бідував, але не сходив з своєї дороги й не спокушався, коли я одного разу, бачивши його трудне становище, запропонував свої послуги що-до улаштування на якійсь посаді. Досить скоро, перед революцією, почав ставати на ноги й матеріально. Користувався довірям і авторитетом серед членів громади та умів утихомирювати де-які гарячі не стільки голови, як взагалі натури.



М. А. Корчинський

Серед молодшої генерації україн. громадянства в Петербурзі найбільше звертав на себе увагу многонадійний Валентин Васильович Садовський, — один з небагатьох, що ті надії виправдав своєю дальшою громадською та науковою працею. Приїхав він до Петербургу 1909 року — вже по укінченню київського університету і вступив тут до політехніки на економічний відділ. Як людина, що пройшла вже одну високу школу та досить обстріляна і в праці громадській, В. В. Садовський був дуже корисний в громадському життю студеньському. Був членом центральних установ студеньської організації — Інформаційного Бюра та Головної Ради. По політехніці залишався в Петербурзі ще кілька часу на становищі помічника адво-

ката, приймаючи участь в праці українських організацій — Клубу, видавничого товариства, партії с.-д. Зокрема на початку війни читав виклади в українському таємному університеті, зорганізованому при Клубі, та провадив пропаганду серед військових. Вийшов з Петербургу 1915 р.

З інших членів молодшої громади насамперед згадаю вже тепер небіжчика **Константина Віталієвича Шероцького**, подоляка, родом з Білоусівки біля Ладижина. Мало мені доводилось зустрічати людей, що визначалися б такою працьовитістю та роботоздібністю. Учень проф. Айналова, обравши за фах історію українського мистецтва, працював він так заповідливо, що, здавалося, й хвили часу у нього не пропадало, — наче відчував він, що не довго йому працювати на світі, та поспішав скорше свій лан обробити. Се була людина не лише широко в своєму фаху поінформована, але й з кмітливим оком, яке бачило те, що звичайно не помічається. Його, напр., розправа (друкована в «Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка») про надгробки на сільських кладовищах констатує надзвичайно оригінальні форми в даному відломі народньої умілости. Показував мені альбом своїх зарисовок, які доконував він на Україні. Серед іншого багатого матеріалу, на який не звертали уваги інші дослідники, було там, напр., більш сотні зарисовок стовпів, до яких приладнуються ворота на вїзді в селянське подвір'я; хто з нас звертав коли увагу на ті стовпи, а він шукав у них типа української колони, і з тих оригінальних, навіть у своїй примітивності, об'єктів, які я бачив у його численних зарисовках, було вже досить матеріалу, що провадив його до певних вислідів. Взагалі, матеріалу, який збирав він з натхненною інтуїцією, було у нього так багато, що на використання його потрібно було значно більше часу, ніж доля йому уділила. З більших праць Шероцького зазначу «Художественное убранство украинского дома» у виданому в Києві В. С. Кульженком «Искусствъ Южной Россіи» та виданий тим самим Кульженком р. 1917 Провідник по Києву — перший компендіум археологічно-історичних та художніх відомостей, зв'язаних з київськими пам'ятками. На замовлення Г. М. Сидоренка Шероцький, ще бувши в Петербурзі, склав у двох томах курс історії українського мистецтва, — ся праця не видана, — здається, залишилася на Україні. Р. 1915 Шероцький вже розпочинає курс в Петербурзькому університеті, як приват-доцент, з осені того ж року до весни 1917 р. викладає історію українського мистецтва в таємному українському університеті в Петербурзі, працює після в університеті Кам'янецькому. Взагалі, була се людина, що за короткий час свого життя дала більше, ніж нормально можна було дати, але незмірно більше можливостей обіцяла в майбутньому.

В молодій громаді виростав Олександр Яковлевич Шулгин, рухливий, енергійний, допитливий. Майже до початку революції був на студенському становищі. В університетському гуртку українознавства приймав діяльну участь і зокрема займався студіюванням творів М. Драгоманова та пропагував ті самі студії й по інших школах. Разом з Є. Артюхом та Ф. Селецьким звичайно був делегатом гуртка українознавства в нарадах з представниками інших громад. Тоді ж ще розпочав літературну працю, друкуючи статті в «Українській Житни» та в «Русскомъ Богатствѣ». Був учнем історика М. І. Карєєва, що знаний був з своєї балакучости та за сю рису називаний «водолеем», — О. Я. гаряче одбивав закиди, з сього погляду, на свого учителя, до якого мав щирий пієтет, бо справді то була людина, варта високої поваги (зокрема визначався і широким поглядом що-до української справи).

Григ. Конст. Голоскевич та Вол. Ярошенко — дві учені сили, з фаху філологи, працювали під проводом академіка О. О. Шахматова та перші свої праці (досліди над місцевими говорами Поділля) друкували в виданнях Академії Наук. Обидва з студіями науковими сполучали енергійну роботу громадську.

Федір Павлович Слюсаренко завше відзначався старанною акуратністю у всіх справах, в тім числі — як виняток з загального порядку — громадських. За сю свою рису платився як тоді, так і в дальшому, тим, що секретарював майже у всіх організаціях, в яких брав участь. Ще на шкільній лаві виявляв поважний нахил до наукової праці, — писав про народню освіту в минулих часах на Україні, і на сьому між нами зав'язалися ближчі стосунки. Коли скінчив історико-філологічний інститут, мав намір залишитися в Петербурзі. Уважаючи перебування його в столиці за корисне, я сприяв сьому його намірові і навіть, за допомогою професора кадетського корпусу І. П. Житецького, улаштував йому лекції в сьому корпусі, — для початкуючого педагога се була річ виняткова. Але мій протезе роздумав, — вирішив, що йому ще треба попрацювати на свободі, без сторонніх перешкод, та здобув посаду учителя гімназії у справді таки затишному північному Петрозаводську. По двох чи трьох роках перебування там, «попрацювавши», повернувся до Петербургу і тут відновив свою участь в громадському життю.

Павло Олександрович Балицький був людиною надзвичайно практичної вдачі, — з боку практичного підходив він до всіх справ, в тім числі громадських. В Петербурзі, напр., трудно було здобути українську книжку, — потреба була, а купити ніде було. Се дуже утрудняло українську працю. Скінчивши університет та залишившись на службі в Петербурзі, Ба-

лицький старанно взявся за організацію української книгарні, — для того власне він у столиці і залишився. Трудами його та способами надзвичайними повстала в кінці 1911 р. «Українська книгарня і базар» — на 3 лінії Василівського Острову — в сусідстві з кількома вищими школами — університетом, гірничим інститутом та жіночими курсами. Прикажчиком у нього був Клим Поліщук, майбутній повістяр і поет, розпочавши свою літературну працю за прилавком «Базару». Ініціативи та планів у Балицького було так багато, що коли б доля дала йому стільки ж і засобів, то більшість українських потреб, напевно, було б задоволено. Не раз мені випадала сумна роля — охолоджувати його діловий імпет все з тої самої причини — браку засобів. Але кілька планів таки здолав він перевести, — наприклад, організувати продаж українських кустарних виробів, головно керамічних, що стали популярними в Петербурзі, розпочати видавництво для дітей і між іншим серію «Мальованих казок», та т. і. Щось за два роки Балицький переніс своє підприємство на більш показне та людне місце — в наріжний дім Большого Проспекту на Петербурзькій стороні, біля самого Тучкового мосту. Тут поліція Петербурзької сторони заборонила українську вивіску, в якій не вбачала нічого злочинного поліція другої частини Петербургу — Василівського Острову.

Макар Олександрович Кушнір відзначався великою поінформованістю. Серед української молоді, яку я знав у Петербурзі та яка взагалі досить читала, тільки Д. І. Дорошенко читав більше й ширше за Кушніра та ще хіба С. І. Підгірський. Крім джерел книжних, Кушнір ще мав особливу здібність схоплювати відомості громадського змісту якомусь «на льоту» і завше був у курсі останніх подій громадських. Тому на зборах се була цінна своєю поінформованістю людина. Правда, часом він губився у своєму багатому матеріалі і, як про його жартовливо говорили, розглядав кожну справу «і з одного, і з другого, і з третього, і з четвертого боку», а врешті путано; проте доповіді його завше викликали інтерес. Так само змістовні були інформаційні його кореспонденції про петербурзьке життя до київської «Ради». В літературних підприємствах студенських Кушнір завше приймав близьку участь.

Павло Іванович Зайцев не лише подавав літературні надії, але вже й справджував їх, обробляючи фрагменти української літератури та громадянського руху, опрацьовуючи окремі причинки до шевченкознавства. В товариському життю він піддержував бадьорий, веселий настрій, оповідаючи гумористичні анекдоти та виявляючи не абиякий талант перенятливости.

Осідали в Петербурзі свідомі молодші українці, що залишалися по-за громадою ТУП-а.

Василь Пантелеймонович Приходько осів у Петербурзі на становищі адвоката, мав добрий заробіток та з своєї громадянської вдачі приймав живу участь в репрезентативних сторонах українського життя. Найбільшу активність виявив з початком революції. В дальшому наша з ним доля близько була звязана на Буковині (був там повітовим коломийським комісаром, — Коломия з російської окугації адміністративно належала до Буковини) та в Царгороді (був аташе, після — секретарем посольства).

СТУДЕНСТВО.

Українське студентство в столиці.

Вплив столиці, як кузні російської нації, приїзжі до Петербургу «іногородці» відчували вже значно пізніше, увійшовши в безпосередній стик з адміністративною машиною, що поволі захоплювала своїми зубами свідомість, переконання, а врешті й цілу душу. А молодь, що приїжджала сюди вчитися, відчувала той нівеляційний тиск слабше, бо жила в своєму окремому світі академічних відносин, — в тому світі, що усім своїм напрямом повставав проти пануючого режиму, — уряджуючи «сходки», протести, страйки та взагалі різні так звані студентські «непорядки». Навіть навпаки, — академічна молодь у Петербурзі доходила до національної свідомості скоріше і більше, ніж у себе вдома, в освітніх осередках на Україні. Осередки ці в кожному разі не вирізнялися різко з загального укладу крайового життя, — умови великоміського життя були тут, розуміється, інші, ніж по дрібніших осередках, та все ж кожний студент у Києві, Харкові, Катеринославі чув себе «вдома», і се самопочуття присипляло його національну увагу. Вже навіть у Москві національне чуття українця не було таке насторожене, бо, відчуючи тут сильну природню стихію московську, він у певній мірі навіть симпатизував тій стихії, бо вона асоціювала йому рідні його підсвідомі переживання національні, а не робила відразу виразно ворожої, нівелійної та напастливої сили. Москва в тім часі, позбавлена значіння адміністративного осередку держави, досить добродушно милувалася в своїй етнографічній стихії московській, ролю ж гнобителя не лише політичного, але й національного брав на себе Петербург. Тому українська молодь, поживши тут, в більшій мірі почувала свою відчуженість від рідних умов життя, тут її національне почуття діставало стимул для свого пробудження сильніший, ніж в університетських містах на Україні, а наслідком того ширилася та зростала національна її свідомість. Факт характерний, що ні в якому українському високошкільному осередку не було стільки українських громад та такої численної національно-свідомої молоді, як у Петербурзі. І се не лише тому, що в столиці більше шкіл було, — навіть сама інтенсивність національного життя високошкільної молоді була тут значно більше підвищена.

Головною перешкодою для національного усвідомлення українця була відсутність національної школи на Україні. Становище з цього погляду було таки справді безвихідне та безвиглядне. Окремі одиниці (як, напр., К. Я. та О. К. Безкровні) знаходили вихід, посилаючи для освіти дітей до Галичини, але се був спосіб надто скомплікований, не для всіх приступний, а своєю екстравагантністю викликав велике здивування, — на голови родини Безкровних свого часу петербурзьке «Новое Время» висипало досить запашних дотепів. Національна свідомість просочувалася в душу української молоді контрабандою — в нелегальних середньошкільних та високошкільних громадах, а загал української з походження молоді виховувався в атмосфері російській, під кутом того відношення, яке виявляло російське громадянство — реакційне й поступове — до українського руху; відношення те було чи байдуже, коли навіть при тім порушалося й елементарні засади людського права, чи й несприятливе й вороже. Зокрема студентство українське змішувалося як в академічній сфері, так і в політичній, з російським студентством. В політично-громадській думці панував догмат, що в наслідках боротьби за політичну свободу Росії знайдуть своє вирішення всі проблеми життя, — отже в тому мали знаходити задоволення й потіху й ті, хто спинявся думкою на проблемі національній.

Коли українська політично-свідома молодь брала участь в політичних партіях, то се уємно одбивалося на національному її успособленню. Тодішні політичні партії — кажу про час переважно до революції 1905 р. — мали революційний характер загально-російський, і українські елементи автоматично пили річищем загально-російської акції, без уваги на інтереси національні. Крім чистої політики в характері революційнім товклися тут дебати в питаннях марксизму, толстовства і т. і. До першої російської революції українська політична думка була ще в стадії народження чи пробудження, і стик українських елементів з російськими в політичних організаціях звичайно давав переважцію російських тенденцій над українськими. Політичні партії навіть з українською закраскою, бувало, мали фактично характер російський, — яскравий тому приклад с.-д. Спілка. Відбувався процес «обрусення» і в ділянці політичної думки.

Ті гуртки українські, що існували в середніх та вищих школах до початку цього століття, здебільшого не мали виразної та й взагалі якої будь політичної програми, — провадили роботу національного усвідомлення — через книжку, реферати, а то й через устну пропаганду. Коли просякав сюди елемент політичний, як відгомін галицьких політичних настроїв, то й тут (напр., серед загалу київських «радикалів») наступала перевага завдань політичних над національними, погорджування «культурниць-

твом», презирство до «українофілів». Фільтрація національних та політичних елементів української думки та відповідне взаємне їх устосунковання провадилися з тертям та досить повільно.

Та все ж провадилися. Яскравий процес тої внутрішньої праці української думки серед молодшого покоління відбувався якраз на ґрунті петербурзькому. Ґрунт той уважалася за безнадійно яловий. На початку дев'ятих років Б. Д. Грінченко писав («Листи з України Наддніпрянської»): «Нашим інтелігентам доводиться вчитися не тільки на Вкраїні, але і в Петербурзі, в Москві, в Дерпті і т. д., де, звісно, не можна сподіватися викладів з української історії, та ще в більш менш українському національному дусі». Але з причин, що вгорі вказано, Петербург — на протязі півтора десятка літ нового століття — коли не перед вів що-до національно-громадського усвідомлення української молоді, то, в кожному разі, не дуже пас задніх в порівнянні з високошкільними містами на Україні.

Повстання студенської громади.

До обох столиць російських, багатих на різнородні школи, зліталася молодь з України і тут, серед чужого оточення, приходила до свідомості свого національного «я». Мій приїзд — на самій грані ХХ-го віку, р. 1900-го, — до Петербургу припав на народження тут нових духових течій серед академічної молоді.

В міру своїх засобів — матеріялу своєї памяти та допомоги з боку людей, що їх називаю у вступі, — постараюся бодай намітити оті стадії розвитку української ідеї в лоні українського студентства в Петербурзі. Для кожного ясно, а для мене самого — тимбільше, що моя спроба се — тільки спроба, бо був я лише свідком, а не фактичним учасником того процесу. Але може вона якраз стане початком освітлення того явища — не лише в Петербурзі, але й по інших осередках студенського життя, бо вважаю даний чинник нашого національного життя в минулому за один з важливіших моментів в історії українського руху. Властиво тут, серед студенської молоді вищих шкіл на Україні та поза її межами, найраніше, по довголітньому анабіозі, відродилися ембріони того широкого політичного — з державницьким змістом — руху, що опісля обхопив цілу націю. І роля столичних шкіл в тому процесі назрівання української громадської думки була дуже значною.

Як уже вгорі згадувалося, Петербург у минулому був тереном і українського руху — не тільки в старших українських колах, але й серед студенської молоді. Але реакція кінця царювання Олександра III та початку Миколи II прибила ті завязі

організаційного життя серед української молоді, про які говориться у спогадах М. Галіна та Л. Василівського. Нова, законспірована студентська організація повстала в самому кінці 90-х рр. На моїх очах та студентська громада виростала, як на дріжджах, безперервно — аж до часу революції, збільшуючися кількісно, зміцнюючися організаційно та разом зростаючи в своїх ідеологічних настроях до такої міри політичної доспілості, що як у першій, так — особливо — з початком другої революції учасники її відіграють політичну роль, що переходить за межі життя академічного.

Організаційне коріння своє петербурзька студентська громада має на Україні. Розсадою для неї (як і для подібної громади в Москві) були гімназійні гуртки у Прилуці та Лубнях на Полтавщині, що повстали тут коло 1896 року. До першого гуртка належали: Сава Волошин, Володимир Дорошенко, Олексій Назаріїв, Микола Маслов, Юрій Мироновський, Людмила Петренко, Галя Маценко та інші. До другого — Василь Павленко, Микола Порш, Іван Жигadlo, Павло Спішилів, Борис Мартос, Ліза Шемет, сестри Сулимовські та ін. Зв'язані між собою близькою приязню особистою, ці добрі учні всього лише 6 класу прийшли до думки про національну окремішність україн. народу, якому належаться національні права ті самі, що й іншим народам. Вирішили вони віддати свої сили на добро україн. народу, який крім кривди соціальної терпить ще й велику кривду національну. Ці гуртки напів-дітей з такими небезпечними для того часу думками твердо законспіровуються, читають на своїх зборах українські книжки, що незалежно од свого змісту мали марку нелегальности, обговорюють справу організації літучих бібліотек на селах, справу усвідомлення громадянства і т. ін. Головним радником прилуцького гуртка був студент київського університету Василь Совачів. Збиралась та компанія у де-кого з своїх членів, головно у Вол. Дорошенка або у Назаріїва. Лубенський гурток утворився під впливом Вол. Шемета і членів його місцевого громадянства зовсім слушно прозивало «дітьми Шемета».

Тісно держалися ці гуртки аж до скінчення гімназії, трохи навіть за час свого існування збільшилися, а затим члени його розбрелися по різних містах та школах. Двоє — Назаріїв та Маслов — поїхали 1898 р. до Петербургу, вступили тут на університет на юридичний факультет, ходили на доповіді у «Вольно-Економическомъ Обществѣ», де греміла тоді слава неомарксистів М. Туган-Барановського та П. Струве, і, шукаючи суголосного ґрунту для своїх стремлінь національних, увійшли в студентське полтавське земляцтво. Серед земляків своїх знайшли вони тут Леоніда Фролова, Миколу Черноголовка, Василя Приходька. З двома першими увійшли вони у ближчий зв'я-

зок, держалися купи та фактично творили у-чотирьох формально-неорганізований гурток української молоді в Петербурзі. В певному контакті з сим гуртком був, здається, і Сергій Шемет. Сі особи почали частіше зустрічатися, порушували питання про бажання зорганізуватися формально, поширитися кількісно та в своїй чинності прилучитися до праці українських гуртків, які існували й працювали на Україні. В першу чергу шукали вони суголосних людей серед старшого українського громадянства, і пощастило їм натрапити на П. Я. Стебницького. Сей останній радо пішов назустріч бажанням молоді компанії та звів її з старшими українцями. Вкінці 1898 р. уряджено було у Саладилових чай, де й зійшлися старші й молодші. З старших були там, крім господарів дому: П. Я. Стебницький, М. А. Славінський, Я. П. Забіло, О. Сластьон. Такі ж прийняття, в цілях взаємного ознайомлення та обміркування форми майбутньої організації молоді, відбулися ще два рази у Саладилових, а також у Цвітковських та у Сластьонів.

Українські студенські гуртки не мали тоді офіційного признання, тому й даний гурток міг існувати лише нелегально. То ж, не приступаючи поки-що до організаційного уконституування, гурток у гектографованій відозві оголосив себе як українську студенську громаду.

Формальне заложення громади наступило вже в дальшому 1899 році. Склад її значно збільшився, — переважали в тому складі студенти технічних шкіл, менше було університантів. На перших установчих зборах були, крім згаданих, присутні: Сергій Шемет (скінчив технолог. інститут, зібрав біля себе групу людей), Сергій Тимошенко, Борис Іваницький, Олександр Вержбицький, Ольга Косач, Віра Попова, Микола Скрипник, Василь Добровольський, Василь Павленко, Василь Мазуренко, Іван Личко, Гліб Бокій, Іван Труба, Сергій Лаврентіїв, Микола Сахаров. В управу громади обрано: на голову С. Шемета, до ради — Л. Фролова з сестрою, О. Назаріїва, В. Павленка, І. Личка.

В дальшому на чолі громади — до 1907 р. — стояли: Василь Павленко, Вас. Мазуренко, Сергій Калиновський, Гліб Бокій, Дмитро Дорошенко і знову Василь Мазуренко.

З повстанням студенської громади існувало в Петербурзі дві українські громади — старша (майбутній ТУП) і студенська. Фактично створився поділ між ними національних функцій. Старша громада з поміркованим складом учасників стояла на легальній що-до урядових сфер позиції, здобувала можливості для легальної праці в українській справі та в певний мірі ту працю й провадила. Молодша громада, на початку представлена академічною молоддю, була радикальнішою в своїх поглядах та стремліннях, провадила нелегальну політичну працю та що-

далій приходила до політичних вислідів, які послідовно впливали з річевих позицій українства. Так було в Петербурзі, так було в Києві та, оскільки мені відомо, і по інших більших містах українських. Національна позиція в обох групах була та сама, — і се їх завше лучило, за всіх інших різниць між ними. А ті різниці, все більше поглиблюючись, торкалися не лише тактики та методів праці, але й самого діяпазону політичних поглядів. Звідси походила певна здержливість у взаємних стосунках між ними та виникали навіть конфлікти. Взаємно одні одним допомагаючи, одночасно одні ж одним «псували музику». Старшим молодь, бувало, унеможливлювала здобути ті чи інші концесії в урядових сферах, що висловлювали побоювання, «аби що з того не вийшло», тому «старі» часом гримали на молодь; а сій останній лояльна тактика «старих» псувала українську репутацію в російських революційних колах, і тому молодша українська генерація нерозгостро нападалася на старих «українофілів». Але таке роздвоєння ідеологічне та тактичне наступило властиво пізніше, вже десь в 1910—1911 рр., а на початку свого існування студенська громада додержувала близького зв'язку з старшою та фактично з нею співробітничала. Актом такого співробітництва було делегування громадою свого члена М. В. Маслова до Т-ва ім. Шевченка в якості заступника секретаря управи, — фактично се був представник студентства в управі. Через нього громада подавала свою опінію про студентів, які складали до товариства прохання про допомоги. В довірочному порозумінню між громадою та товариством видавалися часом допомоги фікційного характеру: студенти, що ті допомоги одбирали, повертали їх до каси громади на її цілі.

Студенська громада в Петербурзі існувала на протязі майже двох десятиліть — аж до великої революції. То було життя невинної еволюції та неослабного поступу. Життя те проходило певні етапи в залежності як од зовнішніх обставин, що впливали на нього, так і од внутрішнього розвитку української громади — організаційного та ідеологічного. В залежності од тих чинників можна намітити чотири етапи, що їх проходило життя громади: час од повстання громади до 1906—1909 рр., — перша стадія організаційного та ідейного розвитку громади, що наклала свою печать на все дальше життя останньої, час 1909—1913 рр., — час великого кількостного зросту та широкого національного усвідомлення членів громади, передвоєнний час 1913—1914 рр., — час остаточного викристалізування політичних ідеалів українського студентства, час 1914—1917 рр. — од початку війни до початку революції, коли українська громада, довершуючи свої організаційні форми, переводила ті свої ідеали в життя.

В дальшому викладі історії громади буду додержуватися не стільки згаданого хронологічного порядку, скільки річевих моментів її життя.

Початкове життя студенської громади.

По зовнішньому зорганізованню громада запровадила у себе організацію внутрішню. Установлено певний розподіл функцій між учасниками громади, — заведено секції українознавства для своїх членів, пропаганди — для притягнення нових членів, »технічну« — для виконання різних потреб нелегального порядку. Останні дві секції були щупавцями, через які громада провадила свою працю навні. По громадах заведено українські бібліотеки, — по деяких школах (в гірничому інституті та в інституті цивільних інженерів) були українські відділи у загально-студенських бібліотеках. Де-які громадяне, що мали власні українські бібліотеки (напр., Д. І. Дорошенко), давали можливість іншим громадянам користуватися книжками з своєї бібліотеки. Упорядковано грошову справу громади. Кошти її складалися з членських внесків, з прибутків од вечірок, що улаштовувалися, за допомогою громадян, на провінції (більша частина прибутків з тих вечірок ділилася між громадянами великих міст) та в самій столиці, од великих вечорів в Петербурзі, що улаштовувалися в дні роковин на користь допомогового т-ва ім. Шевченка (громадяне, що приймали участь в технічній стороні тих вечорів, затаювали частину прибутків — на користь громади, — старші громадяне здебільшого показували вигляд, що того не помічають, але часом ретельніші з них, не втаємничені в обставини, піднімали репет з того приводу). Заробляла громада й на кольпортажі нелегальної літератури з-закордону.

Дуже важливе організаційне значіння мав загально-студенський зїзд нелегальних українських громад р. 1904. Від петербурзької громади делеґатами на зїзді були С. Тимошенко, В. Павленко, Вас. Мазуренко, від дорпатської — Ф. Матушевський, від московської — В. Дорошенко, від київської — Б. Матюшенко, від харківської — не згадаю, хто саме. Крім організаційного, зїзд сей мав важливе значіння ідеологічне, — студенський рух політично став на платформу РУП. В сьому напрямі й приймалися на зїзді резолюції. Взагалі студенські зїзди, що в більшості відбувалися закордоном, в Галичині, як і взагалі відвідування Галичини представниками студентства, мали велике конструктивне значіння для української громади, хоч вражіння, які вивозили звідти українські делеґати, не завше були позитивні. Р. 1905 їздили до Галичини Сергій Тимошенко, Василь Павленко, Василь Мазуренко, Ольга та Марія Шликевичівні, — багато знайшли вони там мате-

ріялу порядку організаційного, але відразу ж з цих вражіння робили затажні партійні спірки, — були вони, напр., свідками партійного двобою між Л. Цегельським (народовець) та В. Старосольським (с.-д.). Р. 1909 їздила до Львова делегація, в якій брали участь В. Садовський, В. Неронович та ще хтось. Найзначніші політичні результати мав всеукраїнський студенський зїзд у Львові 1913 р., — по тім зїзді повстала в Петербурзі Самостійницька Спілка.

Організована студенська громада в першу чергу звернула увагу на українські «южныя» земляцтва, що натурально мали стати джерелом для поповнення її складу. Земляцтва мали мішаний характер, — були там українці з походження та москалі, що походили з української території, були й національно свідомі та півсвідомі елементи, але в більшості земляцтв елемент ідейно-національний на початку 900-х років ще не переважав тут; учасники земляцтв в переважній своїй більшості були собі «малороссы», люде російської культури, недоторкані українською свідомістю. Та де появлявся в земляцтві бодай один свідомий українець, там вже ставав він за фермент бродильний, — питання українське ставало там на чергу дня, повставали з приводу його змагання, а врешті викристалізовувався національний світогляд певної частини земляцтва, що збільшувала собою кадри української громади.

Найбільш затиналися змагання в досить численному земляцтві полтавському, де вже було кілька українців (Назаріїв, Маслов, двоє Фролових — Наталія і Леонід). Сильна була тут і сторона протиукраїнська, на якій найбільш відзначалися: українець Грипич, жид Горенберг, так знаний після Носарь з двома сестрами (демагог Носарь-Хрустальов пізніше, в часі першої революції, досить неfortunно став на чолі петербурзького «совѣта рабочихъ депутатов» та ще менш fortunно закінчив свою політичну кар'єру в часі другої революції, одсепарувавшись од української влади в своєму переяславському повіті). По стороні українській завше виступав поляк, добрий промовець Хмельовський (син фотографа, знаного з своїх світлин з українського побуту та з української природи). Такі ж змагання провадились в земляцтвах катеринославському, херсонському, елисаветградському. В 1903—4 р. р. появилось вже суто-українське — чернігівське земляцтво, переважно з ніженців.

*

*

Через земляцькі звязки просякали українські впливи й у військові частини, — гвардейські частини в столиці складалися переважно з українців. Один із кубанців — Санін, що учився в консер-

ваторії, — дав звязок із царським конвоем («конвой Его Величества»), який рекрутувався з кубанських козаків, — і тому на українських концертах появлялися конвойні кубанці в своєму театральному убранні. Через Степана Прок. Тимошенка, який відбував військовий обов'язок в лейб-гвардії саперному баталіоні, заведено з р. 1902 звязки з салдатами сеї частини.

Досить успішно провадилася пропаганда через український хор, який утворився для участі в українських концертах, що їх звичайно влаштовували всі земляцтва. Петербург дуже охоче відвідував концерти з українським хором, тому всі голосисті члени українських земляцтв брали участь у хорі. Учасників хору єднав інтерес матеріальний, а не ідейний, але спільне перебування в хорі на протязі довгого часу давало членам громади привід і змогу ближче зазнаномитися з земляками та вкинути їм у душу сім'я національної свідомости. Хор взагалі був під ідейним контролем української громади, що додержувала в ньому ідейних настроїв поступових, політично-опозиційних. Тож регентів хору, композиторів Давидовському, довелося зазнати великих прикrostів, коли він одного разу на концерті, що припав на «царський день», одспівав «Боже, царя храни». В дальшому регентом хору була національно-свідома людина — Лінський.

Велике значіння надавала тоді громада співпраці з загально-студенськими та загально-політичними петербурзькими організаціями. Управа громади розподіляла ролі окремих громадян в різних організаціях демократичного типу. Се зміцнювало зовнішні позиції українського чинника в очах сторонніх, але й мало ті недобрі наслідки, що українські люде, беручи темпераментну участь у тодішніх політичних завірюхах, підлягали репресіям, що видаляли їх на якийсь час з столиці, і тим ослаблювано темпи громадської праці. Напр., вже року 1900, зараз по оформленню громади, за участь в студенських розрухах оддано в салдати двох ініціаторів громади — М. Маслова та Л. Фролова, — дотепний міністр освіти генерал Ванновський, знаний з своєї, як тоді говорилося, «сердечної опіки» над студентством, додумався якраз до таких способів опіки. Фролов закінчив вищу освіту закордоном, а Маслов повернувся закінчувати її в Петербурзі вже в р. 1911.

Поносячи такі жертви, маніфестуючи себе всюди, як організація українська, громада завойовувала становище на всіх теренах — в загальних високошкільних організаціях, в земляцтвах, в хорі і т. д. Оскільки в дійсності члени громади добивалися провідного становища, можна бачити, напр., з того, що головою нелегальної загально-студенської організації був член української громади Г. Бокій, головою найбільш тоді активної студенської громади в інституті цивільних інженерів — Сергій Тимошенко.

Коли по високих школах заведено було установу студенських старост, то на становище старост на загально-студенських зборах обрано було членів української громади в інститутах цивільних інженерів, лісовому, електротехнічному, шляхів.

Ті впливові позиції, які позаймали члени громади по вищих школах, дали громаді можливість регулювати цілий хід академічного життя. На протязі 1904—6 шкільних років страчено було багато часу на справи порядку політичного та наслідком студенської акції закріплено було такі «здобутки революції», як інститут студенських старост, т. зв. порозуміваччі комісії (до тих комісій входили: ректор, проректор і секретар шкільної адміністрації та голова, заступник голови й секретар ради старост) і т. ін. Треба вже було взятися за науку. Першокурсників була вже потрібна кількість, а студенти старших курсів, поробивши все потрібне, держалися лише на волоску в школах (говорилося про них — «безь пяти минут инженеръ»), — належало лише, з поверненням нормального академічного життя, залагодити невеликі формальності. Українці і взагалі «іногородці» постановили ввести порядок у вищі школи, щоб академічне життя ішло нормально, — тоді й виявилось, що провід академічним життям був у руках саме тої іногородчеської групи. На початку 1907 академічного року шкільне життя відновилося і далій пішло знову під тим самим проводом. До високих шкіл в Петербурзі наплило з України багато національно-свідомого елементу, — до де-яких шкіл такі готові громадяне вступали цілими пачками, — і в них старші члени студенської громади знайшли твердий ґрунт для задержання попередніх позицій. Українські громади повиникали й по тих школах, де їх і не було перед тим; в де-яких школах (напр., в інституті цивільних інженерів) було по дві громади. Коли в 1907 р. студенські організації перейшли на тип легальний, організоване українське студентство здолало вплинути на те, щоб і в загально-студенських організаціях заховати провід український — з відповідним поділом на засаді національній. В інституті, напр. цивільних інженерів головою студенської організації був Сергій Тимошенко, заступником — поляк Вітольд Матушевський (після член Центральної Ради), секретарем — росіянин Михайло Юшков. В інституті шляхів головою студенської організації був українець Вовкушевський. Більш-менш так само було й по інших школах. Поруч з сими загально-студенськими організаціями в кожній школі були і українські громади, спершу нелегальні, а з 1907 р. вже легалізовані.

Кількісний зріст громади ставив перед її провідниками дуже трудне завдання щодо приміщення для зборів. Найтруднішим було се завдання в час нелегального існування громади. Вже до 1905 р. громада налічувала до 60 членів майже з усіх ви-

щих шкіл. Ясно, що в такому складі громада могла збиратися не часто та й такі нечасті збори здебільшого кінчалися з більшими чи меншими ускладненнями. Збиралися звичайно під претекстом співочих вправ — для чергових концертів. Такі зібрання відбувалися у великих приватних помешканнях — у родини нотаріуса П. П. Катеринича та у родини О. П. Шликевича. Та одного разу до сього останнього помешкання з'явилася, під час зборів, поліція, переписала присутніх. Удавалося здобувати помешкання для співочих вправ в установах публичних, але кожного разу було одмовлено, коли виявлялося, що справа тут зовсім не в співах. Дістала громада дозвіл користуватись для співів гарним помешканням Тенішевської школи, але раз директор школи надійшов саме в часі реферату голови громади Калиновського, — одмовлено. Збиралися співати і в міській думі, але як почалися реферати, — так само одмовлено. Найдовше, мало не два роки — задержалася громада — під ширмою українського хору — в помешканні Андріївської школи на Василівському Острові. Директором тої школи був російський письменник Ф. Сологуб, — людина ідейна, до української справи не ворожа, — він і оддав помешкання школи в певні дні у вечірніх годинах для репетицій хору, будучи поінформований про те, що репетиції ті мають і інше, не лише співоче підложжя¹⁾. Тут кипіло українське молоде життя, поруч із співами формувалися українські організації, вироблялися плани національної акції. Але одного разу, коли осмілені успіхом організатори запросили на реферат і сторонніх людей — з старшого громадянства, то з'явилася ще до початку реферату поліція й почала переписувати присутніх. Через те, що поліція надто поспішила, в школі було ще мало сторонніх людей, не-студентів, але вони кожної хвили надходили, і таке згромадження сторонніх людей обіцювало адміністративні ускладнення для розпорядників зібрання та для господаря школи. Кільком студентам удалося заграли на струнах серця землячка-поліціянта, поставленого чатувати біля дверей школи («въ кои-то вѣки, — казав він, — удається услышать родную пѣсню, — ахъ, какъ хорошо, какъ пріятно!«), і землячок випустив кілька людей на вулицю («ну, что жъ, Богъ съ вами, идите!«), а ті розсипалися по сусідніх вулицях та попереджали запрошених на реферат гостей. Справа не мала прикрих адміністративних наслідків, але Андріївську школу було «засипано». Пізніше студентство збиралося в українському клубі.

* * *

¹⁾ По Ф. Сологубі залишився переклад «Кобзаря» — праця його останніх літ (помер у 1927 р.).

Українські громади повставали по різних школах якось незалежно одна од одної, і се вказувало на органічну потребу національного об'єднання студентства — навіть за відсутністю, в перші часи, організуючого центру. З цього погляду дуже характерним було повстання, таксамо в кінці 90-их років, громади в лісовім інституті, — цілком уже на петербурзькому ґрунті. Зовнішнім приводом до того стався приїзд до Петербургу «артільного батька» Миколи Васильовича Левитського. Саме тоді провадилися у «Вольно-экономическомъ обществѣ» дискусії засадничого характеру між «марксистами» та «народниками», і в сих дискусіях прийняв участь М. В. Левитський. Студенти лісового інституту, що цікавилися сими питаннями, запросили М. В. до інституту, влаштували йому тут вечерю, а по тій вечері студенти Борис Іваницький та Олександр Макаренко умовилися з ним про побачення в тіснішому колі українців. На сих останніх зборах М. В., оповідаючи про свою працю серед народу, згадував із властивим йому чуттям та захопленням про вільні традиції козацтва, що жили ще серед народу на Україні; оповідав він про старих людей, які з любов'ю переховували дідівські козацькі шаблі та з святобливою пошаною, з слізьми на очах, цілували їх, згадуючи про славні вчинки дідів, про яких спогади жили ще в їх пам'яті. Товариські розмови та сі оповідання розбудили в молодих душах національне чуття, приспане убійчою системою обрусіння. Серед студентів українського походження, як і серед москалів, панувала ідея спільности інтересів всієї демократичної Росії в боротьбі проти царського деспотизму. Національних питань та національних об'єднань серед тодішнього студентства, за згаданими вгорі винятками, не повставало, і в своєму загально-студенському життю розпадалися студенти на основні групи по ознаках, що не мали в собі елементу національного: на лівих і правих, на «западників» і «восточників», демократів і «білопідкладочників», і т. ін. Українську справу або неповажно бралася, або й уважалася її за шкідливу, — бо через неї гальмувалося головне завдання боротьби проти царського самодержав'я. Зокрема студенти лісники, живучи майже ізольовано, в далекій частині столиці (в лісовому корпусі), мали досить слабкі стики з рештою студентства петербурзьких високих шкіл, і М. В. Левитський, заохочуючи лісників до тісніших зв'язків з іншими студентами, дав адресу знайомої йому студентки-українки, що вчилася на медичному інституті, Ольги Петровни Косач (дочки письменниці Олени Пчілки). Пізніше такі зв'язки дійсно зав'язалися, й лісники приймали участь в організації загальної студентської української громади в Петербурзі.

До громади в лісовому інституті увійшло на початку не багато людей. Провідну роль одігравав тут Борис Юркович Іваницький — у майбутньому видатний громадський діяч, професор

і ректор української господарської академії в Подєбрадах. Крім нього, були тут Іван Львович Личко — в дальшому активний учасник с.-д. руху, публіцист¹⁾, Олександр Макаренко — опісля, в час революції, лідер українських соціалістів-самостійників²⁾, Зиновій Головянко (сей останній згодом, обтяжений академічними та родинними справами, вийшов із громади) та інші. Сама громада напочатку, здається, не мала й статуту, — виявляла свою чинність головню в тім інтимнім звязку поміж кількома особами, що перейшли між собою на українську мову та почали ставитися до подій студенського й політичного життя з погляду українських інтересів. Повстала невеличка українська бібліотека, — початок її положив один із студентів, — здається, Олексієнко, передавши її громаді. Бібліотека зберігалася у Б. Іваницького, й користувалися нею й не-члени громади.

У загально-студенському життю і члени громади, як і взагалі студенти-українці, приймали певну активну участь, але не виступали власне як українці. Таксамо віддавалися члени громади революційній праці, займаючись пропагандою серед робітників (О. Макаренко), друкуючи революційну літературу в помешканнях інститутського інтернату, представляючи студентство інституту в нелегальному «Червоному Хресті», приймаючи активну участь у студенських страйках і демонстраціях та відсиджуючи після того в «Крестах» та в «Пересильній тюрмі». Українців якось здебільшого вибірано на різні представницькі ролі; напр., під найбільш критичний час студенських страйків р. 1899 депутатами до директора з повідомленням від студенських зборів про оголошений страйк та про вимоги студентства обрано було українців Бориса Іваницького та Івана Ступу.

Взагалі, в студенських організаціях, легальних і нелегальних, — в різних комісіях, видавництві лекцій, у справах їдальні і т. ін., українці приймали участь невідповідну до свого малого числа, — очевидно, лише з огляду на свою активність. В значній, порівнюючи, кількості увійшли вони й у конспіративну організацію, що об'єднувала найпоступовішу частину студентства інституту. Ся організація поділялася на законспіровані п'ятки й, складаючися приблизно з 40 осіб, фактично кермувала студенським життям —

¹⁾ Називали його, жартуючи, героєм Львова, бо він, за опанування Львова російським військом, увійшов у місто в числі перших відділів військових. За його посередництвом кияне могли завязати зносини з представниками галицького громадянства у Львові.

²⁾ Для пропаганди української ідеї Макаренко ходив у широких синіх штанах і в чоботях, при студенській тужурці з наплечниками лісового інституту, не лише в інститутському будинку, але й пускався, так одягнений, і в дальші екскурсії — на Невський проспект, з приводу чого мав гострі розмови з інспектором інституту.

завдяки своїй організованості та популярності своїх членів серед студентства. Ся організація заздалегідь складала списки в усіх випадках, коли мали статися якісь вибори, й рішуче впливала на вибори. Найбільшого значіння надавалося виборіві скарбника студеньського балю, що з благодійною метою улаштувано його що-річно у великій залі »Дворянского Собрания«. Важливість сеї функції зясовується тим, що частину чистого прибутку з балю призначалося на цілі революційні, і цю частину з захованих прибутків (почесні і вхідні білети та буфет) визначав сам скарбник. Всі знали про се, і за особу скарбника відбувалася гаряча виборча боротьба, але завше обірано того, кого призначала конспіративна організація. Року 1900 організація намітила Б. Іваницького, і хоч сей кандидат стояв серед обраних на третьому місці по двох теж українцях — Ступі та Олексієнкові, але сі обидва, як дисципліновані члени організації, відмовилися від вибору і Б. Іваницькому припала роля скарбника з усіма її, в тім і потаємними, функціями.

Перед сим трапилася подія, що мала значний вплив на національне самоозначення студентів українського походження. У Петербурзі зявилася відозва з закликом до боротьби за самостійність України. Бажаючи ту відозву поширити, Б. Іваницький звернувся до одної російської організації, що мала друкарські технічні засоби, з проханням передрукувати сю відозву. Організація погодилася, але опісля, ознайомившись із змістом відозви, відмовилася друкувати на тій підставі, що ся відозва »ширить шовінізм«. Сей факт викликав обурення серед членів української громади та врешті мав наслідки корисні, бо виразно виявив дійсну вартість українсько-московської спільности політичних інтересів та примусив членів громади сильніше законспіруватися і свої інтереси національні відріжнати від інтересів російської революції. Тому певну частину прибутків із чергового балю — 100 карбованців — по нараді членів громади вирішено було призначити на українські справи, — Б. Іваницький, скоро після балю висланий у Полтаву, передав сі гроші через Мих. О. Русова на потреби Р. У. П.¹⁾.

* * *

¹⁾ Засіви української ідеї по столичних громадах не лише окремих українських діячів виховали, але й значно пізніше позначилися організованими виступами українців, що були колись звязані між собою в студеньських громадах. За революції 1917р., коли скликалися лісові зїзди у Київї, перед здивованими лісниками-москалями, яких була більшість, вперше подаються відомості про »українські ліси«, організується всеукраїнська лісова спілка, якої статут виробляє О. Макаренко, а головою стає Б. Іваницький, організується лісовий відділ Генерального Секретаріату, а пізніше лісовий департамент У. Н. Р.

Особовий склад давнішої студенської громади.

Дуже трудно в широкому морю студенської громади, з її мінливим складом, з певністю установити, хто саме належав до неї в часі нелегального її існування. Само собою розуміється, що такий підрахунок може бути лише приблизний та далеко неповний. Але час іде, все більше одходять люде, що брали в тій громаді безпосередню участь, — то й дозволяю собі зробити спробу такого підрахунку, користуючись ласкавою допомогою де-кого з колишніх членів громади, зазначених у вступі до сих споминів.



С. М. Шемет

Про більшість членів давнішої громади, які пригадуються, можна лише їх імена та прізвища навести, лише про меншість подати можу якісь конкретніші відомості. Якого-будь систематичного порядку в даному разі не може бути. Хотілося б, щоб ся спроба спонукала учасників громади доповнити мої уривчасті відомості.

Про де-кого вже згадувалося.

Головою першої студенської організації був Сергій Мих. Шемет. Виконував він обов'язки голови не довго, — скоро закінчив науку, віддався українській громадській діяльності спершу в Києві, пі-

сля, разом з братами Володимиром та Миколою (універсанти), що також був членом петербурзької студенської громади, на рідній Полтавщині (властиво на Лубенщині). По революції став прихильником Скоропадського.

В першій організації студенській був Олексій Федотович Назаріїв. Заслуги його в початках громадського життя великі. Два брати його були російські революціонери, — він не піддався тій спокусі, був гарячим українським націоналістом. Був висиланий з Полтавщини, працював в Катеринославі як співредактор поступової, до українства прихильної газети «Придніпровський Край». Рятуючись од нових репресій, емігрував у Галичину, де був бібліотекарем Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Повернувся вже р. 1918, безнадійно хорий на туберкульоз, і того ж року помер. Найбільше значіння мав на самому по-



В. В. Дорошенко



О. Ф. Назаріїв

чатку існування громади, в добу — так би мовити — її елементарности; в дальшому молодші члени вже його переростали.

Леонід Фролов, одданий у салдати, відслужував у далекому Самарканді, опісля ще був висиланий. Скінчивши вищу



М. В. Маслов



В. Добровольський

школу в Чехії, був директором цукроварні на Україні, за української влади — директором департаменту, нині — професор подебрадської академії. Активну участь в громадянському життю приймала сестра Л. Фролова — Наталія.

Микола Васильович Маслов так само примусово служив у салдатах, міг знову вступити до вищої школи (університету) значно пізніше. В життю української громади приймав діяльну участь. З початком революції був повітовим комісаром в окупованій Галичині, після — директором департаменту в уряді УНР. Нині сенатор в Річипосполитій Польській. Сестра його, обвинувачена в участі в РУП, довго одсиджувала по в'язницях.

Сергій Калиновський, гірняк, активна людина, з ясною головою; не вважаючи на молодість, обраний був на голову громади і добре провадив свої обов'язки. Р. 1904 помер на сухоти.

Сергій Прокопович Тимошенко, з Роменщини, студент інституту цивільних інженерів, був одним із найенергічніших та ініціативних представників громади. В своїй школі увесь час, аж до початку 1907 р., одігравав провідну роль, як голова і загально-студенської і української організацій. Людина гарячого політичного темпераменту, брав активну участь в демонстраціях і кілька разів побитий був до безнадійного стану. По закінченню школи працював як архітектор у Києві та Харкові і всюди активно входив в українське громадянське життя легальне («Просвіта» в Києві, Т-во ім. Квітки, Літературно-художній гурток у Харкові). З початком революції був у Харкові головою губерніяльного комітету та губерніяльним комісаром, членом Центральної Ради, головою делегації на Дон і Кубань. Емігрувавши за кордон, був професором та ректором української господарської академії в Подєбрадах, нині проживає в Польщі, провадить обов'язки голови т-ва ім. Петра Могили та голови Чеснохрестного братства на Волині.

Брат його Володимир, перебуваючи в Петербурзі у 1902—1910 р. р., не приймав активнішої участі в життю української громади. З молодих студенських літ мав нахил до економічних студій. Беручи на увагу наукові його здібності в сьому напрямі, російські ес-деки захопили його і зуміли використати для рефератів на економічні теми. В ділянці економічній схилився до тодішніх поглядів Леніна й Троцького, але одійшов од тих поглядів ще перед революцією. Звертав на себе недремане око начальства, був арештований; директор політехніки кн. Гагарин взяв його на поруки, zostавлено його при катедрі Струве, але, з огляду на революційне минуле, не був затверджений. Проте ліберальніші адміністратори використовували здібності молодого ученого, — працював у міністерстві шляхів, в середне-



В. О. Попова (Матушевська)



С. П. Тимошенко

азійському краю, на перській границі, а в часі війни — у Петербурзі. З початком революції працює у Києві в міністерстві торгу і промисловости, з 1918 р. — в українській академії наук, зати́м в паризькій місії, — в останній перевів він дуже вигідну опера-



О. П. Іваницький



Д. Шантгай

цію купівлі американського майна в борг. Професорував у Чехії — в українському університеті та господарській академії, а нині — в Америці, в університеті в Мічігані.

Відограв у студенських колах значну роль **Василь Петро Павленко**. Була се симпатична, — порядна й здібна людина, але фатальну мав рису — лінивість, що часто залишала невикористаними ті можливості, на які він був багатий. За всіма своїми позитивними якостями, мав репутацію «патріота на печі». Одного разу на студенських зборах, коли він не прийшов, запитали його колегу, з яким він жив, — що ж він робить? «Закоханий лежить на дивані!» — одповів той. Се була типова риса російської т. зв. «обломовщини». По закінченню гірничого інституту працював на Україні, залишився вірним своїм національним ідеалам. Поширилась чутка, що був розстріляний більшовиками.

В петербурзькій студенській громаді дістав ідейне охрещення **Дмитро Ів. Донцов**. Студентом вражав надзвичайною працюватістю. Найчастіше можна було його зустріти в публичній бібліотеці, — там він збирав запаси того знання, що стало після основою його виразного національного світогляду. В численних рефератах на студенських зборах вже й тоді висловлював гасла, що їх пізніше розвивав у своїх друкованих працях. В переломовий час творення національного світогляду в свідомості українського студентства, коли безоглядна критика «українського культурництва» та «українофільства» спровокувала молоді українські сили до російського революційного табору, яскрава національна думка майбутнього популярного публіциста ще в той час переважала на терезах, де важилася альтернатива — українства чи російщини. В поглибленню національного моменту в ідейному світогляді студентства значна доля **Д. Донцова** — безперечна і в початкову добу існування української громади, в якій був він одним з активніших членів, і пізніше, коли студентство прислухувалось до його голосу в завше оригінальних журнальних статтях та брошурах і запрошувало його до співробітництва в своєму органі — «Українському Студенті».

Микола Стасюк належить, з становища «старого студента», до двох поколінь українського студентства. Вступив він до гірничого інституту молоденьким, надзвичайно гарним на вигляд хлопцем, — на українському балю дістав перший приз за красу: костюм. Після сталі мешканці Петербургу обсервували зовнішню трансформацію того колишнього красуня, що важенів, розбухав, лисів, але все вчився і вчився у своєму інституті. Се «вічне студентство» зовсім не було ознакою наукового лінивства, бо Стасюк дуже інтенсивно жив науковими інтересами, пильно працював над питаннями економічного стану України, написав і видрукував досить поважну на свій час брошуру про автономію

України і серед українського студентства створив — у певному розумінню — свій напрям праці в студенській громаді; полягав він у дослідженні саме економічної сторони української проблеми. Порядна, чесна, щиро-віддана справі людина, Стасюк все більше набував типові риси «вічного студента» — поетичне розкидання по різних справах, що їх врешті не в силі був доконувати, та надмірну балакучість з кожного приводу та по кожному питанню на різних зборах. Розумний, досвідчений в українській справі, виступав на перший кон в початках революції.

Борис Юркович Іваницький, лісник, приймав активну участь у своїй студенській громаді. В дальшому визначився широкою діяльністю громадською й науковою (професор і ректор української господарської академії, голова української наукової асоціації в ЧСР.).

Іван Вовкушівський, з інституту шляхів, з Бахмача, — людина скромна, але твердої вдачі, дисциплінована в громадській праці, виконував найбільш небезпечні доручення громади — транспортацію з закордону та друк нелегальної літератури.

Іван Михайлович Труба, технолог, рішучий, активний працівник громади, за революційну діяльність був засланий на Сибір. Вернувшись, закінчив школу.

Михайло Дулбин, технолог, виконував нелегку функцію організації управителя хору. Справа ся відбирала багато часу, потребувала міцних нервів.

Олександр Миколаєвич Новодворський був членом університетської громади. Переслідувала його якась фатальна доля, підстави якої носив він у собі ж. Чернігівський семинарист, він якось дуже рано зазнав адміністративних репресій, сидить по тюрмах та до 33 літ учиться в якості «вічного студента», так і не скінчивши вищої школи та й з самим життям порахунки закінчивши фатально: отруївся. Дуже сумна жертва ненормальних обставин українського життя. Ідейна людина та криштальної води ідеаліст, в більш нормальних умовах був би в житті ферментом, що духово його освіжував би; але лихі обставини за слабкої волі зломали сю ясну, прозорчасту та так по громадськи успособлену натуру.

Василь Добровольський, з Поділля, один із постійніших членів громади; ідейний український с.-д., він не схибнув у бік Спілки, коли ся остання знаходила досить прихильників. Людина скромна, він не витикався в перші лави. В час революції по-святно працював для української справи, а в час військових подій вступив до української армії.

В громаді цивільних інженерів давнішої доби визначався активністю Олександр Платонович Іваницький.

Два брати Шантгаї (один — Дмитро, імени другого не знаю) — немов близнюки — ніжно, зворушливо один одного любили та одну вдачу мали — чесну, правдиву, безкомпромісову; не раз у Івановій хаті сиділи, не раз висилано їх із столиці.

Вже з поданих прикладів можна почасти бачити, що серед українського студентства в Петербурзі досить було людей оригінальної та видатної індивідуальності, що, розпочавши своє свідоме життя в громаді, залишили слід і на ширшому терені громадського життя на Україні. Та се одиниці, про яких згадується лише тому, що вони більш особисто знані, чи були після більш відомі. Але в тій самій студенській масі була ще значнз галерея людей, що працювали в громаді й не припиняли своєї української праці й далій, та лише праця та не була відповідно зафіксована. Для майбутнього історика українського руху та для уваги тих, хто сих людей знав чи знає, подам низку імен — членів української громади за давніший час її існування в Петербурзі. Серед технологів: Степан Тищенко, Олександр («Сашко») Грудзінський (обидва, здається, перебувають нині на Волині), Степан Олекс. Лаврентіїв (працював у Києві, збудував знаний тут дім в українському стилі), Донченко, Володимир Мих. Хрінників, серед гірняків Яків Греченко (бандурист з Волині), один з Кизіменків (другий учився в консерваторії), серед університантів — Сергій Федор. Веселовський (в дальшому український консул у Петербурзі в час революції), Свідерський, лісник Ів. Личко (вихованець Є. Х. Чикаленка, с.-д., співробітник «Вільної України» та інших видань), серед політехніків — Дмитро Ол. Розов (помер з голоду в Саратові), серед електротехніків — Левчанівський (в дальшому сенатор з Волині; сестра його теж громадянка, вчилася на бестужівських курсах), цивільні інженери — В. Лінник, Мих. Ол. Даміловський.

* * *

Перекинувся український рух і в духовну академію в Петербурзі. Підчас юбілею Котляревського виступали тут з рефератами про батька нової української літератури студенти Єфимов та Щепотев. Перед першою революцією була тут громадка з чотирьох осіб — Мих. Демяновський, Озерянський (здається, Іван), Станіславський, четвертого не пригадаю.

*
*

Досить численну участь в студенській громаді брало жіноцтво — з високих шкіл: медичного інституту (Н. К. Щербань,

В. О. Попова, О. П. Косач, Кулик, по чоловікові Міяковська), рождественських курсів (О. О. Королева, С. Тарасевич, С. Бурневська), курсів Лєсгафта (М. І. Дверницька, по чоловікові Соколова, Ю. Євтихієва, по чоловікові Грудзінська), бестужівських курсів (О. О. та М. О. Шликевичівні, П. Лукіянова, Н. І. Савицька, Баланіна).

Яскравою постаттю була Наталія Кирилівна Щербань, велика українська патріотка, що в українській справі найбільш підкреслювала момент національний. З обставин особистого її життя се вимагало певної мужности, бо належала до багатой поміщицької родини, жила в аристократичному домі, де її брат, гвардейський офіцер, найбільш боявся компромітації з боку сестри. Була рішучою противницею переходу громади на соціалістичну плятформу, бо на початку того переходу, поки з РУП. не виділилася Спілка, була в громаді течія, що легковажила момент національний. Один час фактично існувала в громаді національна фракція, до якої належали Д. Донцов, Д. Дорошенко, Н. Щербань, О. Назаріїв, М. Стасюк. Людина доброї душі, Щербань помагала товаришам матеріально. Вийшла заміж за Волод. Хоменка, який став священником, і разом з чоловіком заложила в Одесі видавництво релігійних українських книжок, після переїхали обоє на Кубань.

Ольга Петрівна Косач (по чоловікові Кривенюк), із знаної родини Косачів, що дала стільки літературних сил (Олена Пчілка та її діти: Леся Українка, Олеся Зірка, Михайло Обачний). Близько приятелювала з Н. К. Щербань і поділяла з нею однаково ригористичні погляди в ділянках національній та моральній (засада Драгоманова, що був дядьком О. П. Косач, »чиста справа вимагає чистих рук«).

Віра Олександрівна Попова, так само приятелька О. П. Косач, ще з студенських літ виявляла ту практичну активність в громадській роботі, якою затим визначалася на протязі всього свого життя, в дальшому — як дружина Ф. П. Матушевського. З усього жіночого персоналу громади ми з дружиною в найближчих відносинах були з В. О. Поповою. В приїзди Матушевського до Петербургу ми, бувало, проводили вечорі всі разом. Під час особистого конфлікту, що одного разу повстав між ними, нам з дружиною удалося той конфлікт залагодити та усунути можливість розриву між ними. В дальшому се була взірцева пара українських громадян, що все без останку життя своє посвячували українській справі. Життя тої пари вимагає окремої біографії. Короткий нарис того життя подав я свого часу у віденській »Волі«.

Олена Олексіївна Королева — за імпозантну зовнішню поставу так і називали її »королевою« — поважної вдачі

людина, віддана українській справі патріотка, з перевагою в світогляді моменту соціального. Одержавши високу медичну освіту, ідейно присвятила себе учителюванню в глухому селі. Дуже працювала, ішла на ризиковані справи. Між іншим, підписувала, в якості відповідального редактора, журнал київських соціал-демократів «Слово» і відсиджувала в тюрмі за гріхи своїх товаришів (мовчазна й терпелива, вона всеж не могла здержати почуття огірчення, коли ніхто з тих товаришів не одвідав її в тюрмі). Підчас військової визвольної боротьби найвідповідніше для себе місце знайшла на фронті в якості сестри-жалібниці. Українська справа так органічно входила в її життя, що при катастрофі 1919 року не знайшла в собі сил далій жити і отруїлася.

Сестри Шликевичівні — Олена Олександрівна та Марія Олександрівна (в дальшому — дружина С. П. Тимошенка) одіграли значну роль в підготовчій стадії життя студенської громади. В домі їх батьків і відбувалися наради по організації громади. Молодша сестра їх — Наталія Олександрівна (бестужівка) — належала вже до дальшої доби життя громади.

З студенської громади вийшло кілька осіб, що працювали, а де-які й нині працюють, як прихильники большевизму.

Студент технолог Микола Скрипник активно провадив разом з братом Олександром пропаганду серед робітників. Р. 1902, коли був вже на другому курсі, його разом з Ів. Мих. Трубою заслано на Сибір. Громада опікувалася ними на заслання, посилаючи їм гроші та все потрібне. Але вже за два чи три місяці Труба повідомив громаду, щоб вона не турбувалася Скрипником, бо він вже має іншу опіку і до українства вже не признається. Знову на українському обрії появився М. Скрипник на початку 1918 р. — разом з Бош, Медведєвим та ін., коли створився «ЦІКУК» («Центральный исполнительный комитетъ украинскихъ коммунистовъ», — до сього комітету, що закінчив своє існування в Таганрозі, прикладали вірш, складений свого часу на смерть помершого в Таганрозі царя Олександра І: «Провель всю жизнь въ дорогъ и умеръ въ Таганрогъ»). З приходом німців не стало «Цікука», зійшов з кону і Скрипник, перебуваючи у Москві. Тут він дістає від Совнаркому доручення розвантажити Бутирську в'язницю, в якій перебувало до 5 тисяч в'язнів. Скрипник блискуче виконав завдання, — за короткий час розстріляно було до 3 тис., а решту вислано. Се дало йому становище комісара юстиції на Україні. Затим перенесено його на становище комісара освіти, — на тому становищі львовяне ула-

штували йому урочисте й почесне прийняття в «Науковому Товаристві ім. Шевченка». Дальша доля його відома.

Гліб Ів. Бокій, студент гірничого інституту, одного часу був головою громади. Незрівноважений неврастенік, він завше здатний був на вчинки екстравагантні. В 1917 р. він вже страчений для українства, вступає на службу до Чека та так відповідно відзначає себе діяльністю на цьому полі, що з убивством Урицького стає на чолі петербурзької Чека.

Alter ego Бокія був студент гірняк Неронів.

Петро Єгорович Дятлов серед петербурзького студентства власне нічим не визначався. В дальшому він появився на еміграції в якості большевицького емісара, що ширив так звані «сменовехівські» ідеї — настрої поворотництва. Успіх мав лише серед деякої частини галичан.

Микола Матв. Сахаров — красунь, тенор, танцюрист, промовець, поет — якимось завше знаходився по ту сторону звичайних поглядів, особливо у відносинах до жіноцтва. Через лінивство вийшов з технологічного інституту, вступив до гірничого, але не скінчив і тут. Коли затим вчився у Фрайбургу, захопила його тут війна, тут і зорієнтувався на большевицьку владу. Зовсім молододу людиною став начальником московської гірничої округи.

Микола Шадлун був у громаді, як і Скрипник, з нахилом до соціалізму, а коли оженився з Ганною Емануїлівною Ейбер, то вона потягла його ще далій. Людина здібна, був залишений при гірничому інституті, як магістрант, а після працював на Уралі. На українську службу вступає за гетьмана, переїздить на еміграцію, а коли появився р. 1924 у Ленінграді, то в радянських газетах опубліковано було, що з довготермінової закордонної командировки повернувся інж. Шадлун до виконання обов'язків в комітеті СТА.

Василь Петрович Мазуренко мав надзвичайний талант пристосовування до обставин та уміння улаштуватися, не визначаючись при тім ні здібностями, ні працьовитістю. Скінчив технологічний інститут у другому розряді, і на його щастя того року вийшло розпорядження, що значок інженера можуть носити й друго-розрядники. Друг В. Винниченка, займав пост міністра фінансів, після служив у дипломатичній місії в Італії, і, забравши собі з каси місії 2 тис. доларів, — бо то гроші народні, — перейшов до большевиків.

Були ще три брати Мазуренки — Юрко, Семен і Віктор. Перші два, як і подібний до них технолог Волод. Іван. Баланін, визначалися надзвичайною легкістю що-до зміни орієнтацій. Юрко Мазуренко за Керенського був командиром жіночого баталіону, що охороняв Керенського, потім став червоним командиром, був арештований за гетьмана, звільнений за

директорії і т. д. Семен Мазуренко під час військових подій умів з однаковою легкістю появлятися в обох таборах. Баланін, що завідував шкурятяними справами за української влади, безпосереднє, — як говорилося, — »без пересадки«¹ перейшов на те саме амплуа до большевиків.

*

Студенство, з самої суті свого становища, було елементом переходовим в столиці. Улаштовувалися тут лише одиниці, і часто до жалю доходило, коли молоді люди, з якими за кілька літ установлялися близькі відносини, по скінченні школи назавше відїздили »додому«²; та такий жаль був уже конечною, специфічною умовою психологічною перебування в далекій столиці російській. Але й серед сього переходового елемента доводилося завязати ближчі стосунки.

По двадцяти - тридцяти літах, заповнених огненими вражіннями революційного часу та сумеречними роками еміграційного животіння, найвиразніші колись переживання, споводовані життям української молоді в столиці та безпосередніми стосунками з нею, встають тепер в пам'яті як хвилі на морі — уодностайнені, одноманітні, збиті в одно загальне вражіння молоді енергії, патріотичного пориву та самопосягати. Обмежуся лише кількома рисами що-до людей, які стали мені особисто близькими.

З них в першу чергу стоїть передо мною постать молодого, енергійного та на прочуд гарного — Дмитра Івановича Дорошенка, — остільки гарного, що громадянки, бувало, в чергу ставали, щоб його бачити. Одного разу, по обіді, здається, 1904-го року кажуть мені, що прийшов і питає мене якийсь студент. Прошу, входить до кабінету. Була, яка — не пригадую, студенська справа. По-за тою справою поговорили ми трохи ширше, виявилось, що той молодик — то й був Д. І. Дорошенко — має ширші інтереси громадські й літературні. З того часу почав він у мене бувати, і що-далі ті інтереси звязували нас все більше. Брав він дуже активну участь в студенському життю. Добре начитаний в справі українській, вже й тоді добрий промовець, він ледве поспівав на всякі збори, де вимагалася його присутність, і забігав до мене попросити книжки чи запитати поради. Пильне студювання української історії та зокрема історії українського руху призводило його до пошукувань бібліографічних, і з того виростала у нього думка скласти покажчик української історії, що міг би бути підручною вказівкою для українських гуртків та окремих людей у виборі історичного матеріалу. Взявши за зразок старий та перестарілий річево покажчик О. М. Лазарев-

ського, він склав новий, у який увійшла історична література, видана в Росії та закордоном. Коли взяти на увагу тодішню роскиданість та — здебільшого — раритетність тої літератури, то се була праця не мала і не легка, — доконання її свідчило, що в натурі його вже сиділи зародки майбутнього історіографа українського. Але скласти книжку се — одна річ, а видати її — інша, чи як казав петербурзький видавець М. О. Вольф: «Всякій дуракъ книгу написать можетъ, а вотъ найдите-ка такого дурака, чтобы ее напечатать!» А в ті часи власне найтяжчою була третя можливість — спеціально для української книжки до 1906 р. провести рукопис через голчине вухо цензури. Ся невдячна роля припала мені що-до всіх взагалі земляків — «мертвих і живих», бо таки доводилось мати діло з творами і померлих письменників, — то тим з більшим почуттям обов'язку, в даному разі навіть сердечного, взявся я за переведення рукопису через цензуру. Та всі мої зв'язки й старання могли врятувати лише частину покажчика, а назви праць українців закордонних були вирізані з його живого тіла. Та не було ради, — і такий покажчик в тодішніх умовах був дуже корисний, і автор просто вирішив проблему того видання, видрукуювши власним коштом.

Слідом за тим виникла у нас ідея другого покажчика — української народної літератури. На українському книжковому ринку появилось вже досить книжок, придатних для народного читання — головню завдяки видавництвам петербурзького т-ва, київського «Віку», чернігівського підприємства Б. Д. Грінченка, харківського «Гурта» та ін., але той позитивний матеріал просто тону в широкому морі лубочної макулатури, і недосвідченій людині дуже трудно було вибрати придатну річ з-посеред того мотлоху. Д. І. Дорошенко і склав покажчик «Української народної літератури», куди заведено назви кращих українських книжок разом з витягами вже друкованих де-небудь рецензій на них. Покажчик сей, що його видав автор так само власним коштом, був дуже корисний в тодішніх обставинах. Любячи книжку не лише з аматорства її мати, але й прочитати, Д. І. Дорошенко слідував за книжками, що на початку ХХ-го століття, не вважаючи на цензурні репресії, все ж стали в більшій кількості з'являтися, — з того повстала у нас думка, щоб він писав рецензії на українські книжки до періодичних органів російських. Я мав зв'язки з такими відповідними органами — «Вѣстникомъ Воспитанія» в Москві та «Образованіємъ» у Петербурзі, тож увів туди свого молодого друга. В дальшому Д. І. Дорошенко був секретарем «Украинскаго Вѣстника», виносячи на своїх плечах увесь тягар технічної сторони видання.

Та не довго Д. І. жив у Петербурзі, — кінчати університет він таки поїхав «додому» — до Києва. Тут і одружився, переніс



Д. І. Дорошенко

сюди свою кипучу працю громадську, яка поширилась особливо, коли настали »дні свобод« по першій революції. Як видатний промовець, він міг врешті задовольнити тій потребі, що так відчувалася, але не мала для себе відповідного виконавця, — їздив по видатніших українських містах читати публичні і непубличні лекції. Оселившись в Катеринославі, він, разом із дружиною Наталією Михайлівною, віддався праці в місцевій »Просвіті«, — їм обом власне належить ініціатива заснування перших »Просвіт« по селах — в Мануйлівці та Перещепиній.

Приїздив часом Д. І. і до Петербургу, — се були для нас з дружиною хвилі радісних переживань, як і за відвідин членів »Віка«, — врешті він і увійшов до його складу та до тої атмосфери душевної близькості, яка панувала серед членів сьогодухово-злютованого гуртка. З його приїздами до Петербургу я старався звільнятися по вечорах, і ми відвідували різні люксови культурні, яких в російській столиці було досить та які, без приїзду приятелів, мало б були мені знані.

В дальшому нам спільно з Д. І. Дорошенком доля судила: відбути тяжкий обов'язок оборони української людности од її завойовників на галицько-буковинському фронті. Але про се — пізніше.

Переломовий час в життю студентства.

Після 1905 року національне життя української молоді в Петербурзі пішло ширше й повніше. Навіть за тими скороченнями академічного життя, які настали безпосереднє по »днях свобод«, студентське життя всеж набуло більше свободи, а вже з 1907 року академічні організації у високих школах дістали права громадянства.

І по революції провід в студенському житті вела та стара гвардія ще перед-революційного часу, що задержалася — хто на два — три роки, а хто й на більше, — особливо коли був адміністративно висиланий з столиці. Організаційний контингент усього руху держався якийсь час усеж на тих »старих студентах«, що за своєю громадською роботою не встигали виконувати своїх обов'язків академічного порядку та задержувалися в школах довше, відіграючи роль ферменту, що заправляв організаційну працю надалі. Сі дошли в літах та в громадській праці старі студенти, що-правда, давили на зелену молодь студенську, що не мала сміливості, ініціативи та — за плечима старших — і охоти до організаційної праці; але школа, яку проходили ті молодші в громадах, давала їм досвід, розбуджувала в них громадську енергію та ініціативу. Тому навіть ті постійні суперечки, що точилися по громадах на теми різних орієнтацій, не були ознакою розкладу чи дезорганізації, а шуканням шляхів, свідомством громадського зросту. Та врешті оті конспіративні вихователі молоді таки кінчали школи, виїжджали з Петербургу, а тим часом »підростали« нові пагони в українських громадах, що вже з самого революційного повітря напоювалися відповідними настроями. Кількість членів у громадах значно збільшилася, — росли вони, як гриби в дощ, і до-революційне число громадян — 50—60 чоловік — в дальшому що-річно майже подвоювалося (перед війною кількість громадян вже переходила з три сотні!). Дореволюційна студенська організація зробила своє діло, — блискуче виконала завдання національного усвідомлення студентства в найтяжчих умовах. Але наставали нові умови, і стара система конспіративного виховання вже не вистарчала та виглядала вже анахронізмом, коли настали нові — легальні — форми громадського життя в студентстві, не кажучи вже про ясну національно-громадську ідеологію, що тепер прибрала інші масштаби. Організаційні форми та методи в умовах отвертого існування були інші, ніж у підземельному животінню, ширші були навіть технічні засоби для розвитку праці, — бібліотеки могли значно поширитися — та й дійсно досягали великих розмірів, бо в нових цензурних умовах і взагалі появилось книжок значно більше. Тому по революції на організаторів українського студенського життя упало велике й нелегке завдання задовольнити новим та поширеним потребам сучасним та ще й у короткий час, бо життя ставило неодзвонні вимоги.

В згаданих обставинах перебудови життя в українській студенській громаді не може видаватися дивним, що й громади, і окремі люди в сей переходовий час — на протязі 1906—8 рр. — жили й працювали якось більше самотасом. З характеру організацій аполітичних, суто академічного типу студенські громади

зійшли ще до першої революції. Велике захоплення РУП-івськими гаслами, коли ті гасла були нові й свіжі, почало спадати. Зріст політичної свідомості приводив до партійної диференціації. Люде успособлення політичного приставали до політичних партій. Найбільш поширена була в Петербурзі течія с.-д., — студенські РУП-івські групи, по зміні назви РУП, стали групами с.-д. Решта студентства, кількісно поширена, дістала можливість легальної праці в студенських організаціях. Але ті організації, хоча й легальні, вже не мали того аполітичного характеру, протестом проти якого визначалися їх попередники. До національної свідомості студентства, врівень із зростом громадянського руху, все більше примішувалися моменти громадянські. Потрібний був час, поки знайдено було ґрунт для погодження сих двох течій у студенському рухові. В сей переходовий час студенські громади діставали лише загальні директиви від інформаційного бюро студенського та певну — ідеологічну й організаційну — допомогу від старшого громадянства¹⁾. Вийшовши в «дні свобод» з підпілля на поверх життя та не буди до того вповні приготовані, українські громадяне й громади з несподіванки роскидались та наче розгубилися. Запанувала тенденція індивідуальної праці, не спланованої громадським способом. Виїхавши з такими тенденціями з Петербургу на Україну, недосвідчені в політичній роботі молодики одразу ж попадали в сіті досвідчених ловців з охранки. Такими наслідками анульовалося найкращі заміри громадських партизанів, і се практично довело конечність організованої та планової праці. До того ж реакція, що настала зараз по днях свобод, знову, хоча й не надовго, загнала життя студенських громад в політичне підземелля. Крім кількох громад, що встигли на початку ж легалізуватися й провадити свою працю в рамках легальних, більшість інших громад могла провадити своє життя лише таємно. Після вже певного організаційного досвіду се дуже сприяло об'єднанню тих, хто справді хотів працювати в громаді. Нелегальність її надавала їй характеру таємної організації. Легкодухи, розуміється, одпали, за те лишився склад здебільшого добірний. Організоване студентство побачило, що для політичної роботи потрібна найперше національна та політична свідомість, а без засобів, без труду, без міцної організації осягти того не можна, — не можна провадити українського життя поруч з російськими організаціями.

Що далій по революції напливає до Петербургу новий тип студента — не тільки національно-свідомого, але вже в більшій

¹⁾ В р. р. 1907—9 київські студенські організації зазнали правдивого погрому, і провідна в студенському житті роля київського осередку на якийсь час одпала, — студенські організації в окремих містах самі шукали собі шляху.

мірі обстріляного участю в середнє-шкільних організаціях, які появилися в нових, після-революційних умовах життя. Сі люди, ще молоді, почали поволі оглядатися, спинатися на власні ноги та й власних рук докладати до організації українських громад. Життя українського студентства бурлило та виходило з берегів, як ріка у весняну повідь. Значно було розбуджене національне чуття, багато нових думок повстало, виникали й плани організації, але все те було якийсь час ще в процесі бродіння — в ембріоні тої планової та міцної організації, що повстала пізніше — у році 1910 і далій. Між відходом старих, досвідчених провідників студентства та витворенням нових був якийсь час — так би мовити — громадянського безкоролів'я, — в сім часі функціонували та множилися громади, виконувало свою провідну роль інформаційне бюро, але не було ще тої, що пізніше появилася, широко-планової та великої студенської «головки», що цілком свідомо зорієнтувалася в стані річей та створила не лише нові методи, але й ту нову ідеологію студентства, що відповідала новим завданням національного життя. Сю кількालітню переходову добу уважали ті, хто вступив до студенського життя пізніше, за добу упадку чи перерви в традиціях української студенської громади в Петербурзі, а дехто з тих пізніших громадян свідомо був переконаний, що взагалі українське життя серед петербурзького студентства і почалося навіть разом з ними, десь з 1909—10 років.

Розуміється, було се не так. Життя українське серед студентства, як уже вгорі, гадаю, фактами доведено, має свою традицію ще з кінця попереднього віку, не переривалося воно і в той час, про який мова, а лише переживало процес переформування й перебудови подібно тому, як переживає аналогічне становище армія в час перехідний од одних операційних чинів до других. В тім процесі школою для молоді було саме змістовне, з погляду громадського, тогочасне життя — повчаючи події часу, як існування перших двох Державних Дум — «Дум народнього гніву»; вправляли ту молодь не сама обсервація життя і праці цілого розбурханого громадянства українського та зокрема й найближче — українських парламентарних фракцій у перших двох Думах, але до певної міри і безпосередня участь в тій праці. Такі студенти того часу, як Віктор Піснячевський, не пасивно лише приглядалися до тодішнього політичного життя, а — в повному розумінню того слова — брали живу участь у самому творенню того життя, докладаючи своїх молодих, енергійних рук та навіть не раз подаючи ініціативу в роботі старших представників українського громадянства в столиці; досить хоча б згадати працю в згаданих українських фракціях, яку провадив отой так широкого політичного світогляду та вулканічного темпераменту студент-медик Віктор Онуфр. Піснячевський, або

вказати на іншу, протилежну особистою вдачею, постать студента-технолога Якова Християновського, що не відмовлявся від якої будь «чорної» праці, коли того вимагало життя української громади. В цю добу, треба сказати, найближчий був зв'язок між старшим громадянством та студентами, — в дальшому, ставши на власні ноги, студентство вже будировало відносно старших і, навіть заховуючи зв'язок та фактично співробітничавши з ними, молодша генерація старалася назовні займати що-до них позицію критики й неґації.

Сю ембріональну добу життя українського студентства в Петербурзі можна окреслити роками 1906—8—9 і навіть початком року 1910, а затим іде планомірна праця організування та національно-громадського усвідомлення студентства — аж до часу війни; сей останній час характеризується вже — поруч з усвідомленням — і практичною працею студентства, саме політичною.

Внутрішня організація та внутрішнє життя громад.

Створилися міцні поодинокі громади. Кожна школа мала свою громаду, — се вже було справою гідности студентів кожної високої школи утворити свою власну громаду, а не йти в чужі прийми. В р. 1914, перед війною, в Петербурзі було біля двадцяти українських — легальних та нелеґальних громад, в яких налічувалося понад 300 членів. Як колись громада цивільних інженерів, так тепер найбільшою активністю визначалася громада політехнічного інституту. Невеличкий і малодіяльний гурток перетворений був тут ініціативою Євгена Васильовича Нероновича. До організаційної головки, крім Нероновича, входили: Олександр Ковалевський, Михайло Рудий, Іван Косенко, Гонтарський, Пономаренко та Іван Видиборець. Ся група зуміла зібрати біля себе численний гурт студентства, але більшість членів громади, надто ще була малосвідома, майже не говорила по-українськи, держалася власне національним сентиментом та волею енергічного провідника Нероновича. На чергу дня виплило питання, якою громада мала бути — політичною чи просвітньою, і на дебатах над сим питанням витрачалася енергія громадська на протязі більше року. Тим часом на Україні після революції розвинулися українські організації в середніх школах, тому і до політехніки петербурзької, як і до інших шкіл, стали вступати вже досить підготовлені з громадського погляду елементи. З 1910 р. політехнічна громада виявляє вже значно живішу діяльність. Активною діяльністю визначаються тут, крім згаданих, Василець, Галушка, О. Базилевич, Наливайко, М. Паншин, П. Ганжа, Л. Биковський, М. Єфимів, М. Каковський, Дм. Ісаєвич, М. Салтан і М. Чечель (пізніше — пугеєць), що після заявили себе як енергічні працівники

політичні в Центральній Раді. В 1914 р. в громаді було вже 50 членів дійсних, крім співробітників.

Се була громада найбільш активна, але все ж типова, риси її організації спільні були для інших громад. Ініціативністю та енергією визначалася рівно ж громада на жіночих бестужівських курсах, — перед війною мала вона щось 35 членів та твердо провадила внутрішню громадську працю. Аналогічні громади були в інститутах технологічному, гірничому, психоневрологічному, лісному, на курсах Раєва (формальним опікуном сеї громади був проф. Ф. Ф. Зелінський). При університеті існував гурток українознавства — численний (до 50 членів) та дуже працьовитий; провідниками в нім були Ед. Ол. Вольтер та Ол. Серг. Грушевський.

Не всі, розуміється, громади працювали однаково інтенсивно, не однакові зустрічали вони перешкоди для своєї праці. Подекуди виходили у них конфлікти з рештою студенського складу чи навіть з професорською колегією. В технологічному інституті вийшов конфлікт у громади з загально-студенським комітетом з приводу того, що комітет одмовив передплатувати «Раду» для студенської бібліотеки, — громада настояла на своєму. В психо-неврологічному інституті професорська колегія не згодилась на утворення правомірної української громади. По довгих короводах громада знайшла формальний вихід: укомплектувалася як підсекція української літератури при літературній секції історично-філософічного гуртка. Провадив у тій підсекції О. С. Грушевський. Взагалі ж професорський склад високих шкіл у Петербурзі ставився до українських громад толерантно навіть тоді, коли цілі громади не відповідали особистим переконанням керівників шкіл. Бувало навіть, що сама молодь з властивою екстремністю наривалася на різке поставлення, — відношення професорів все ж було коректним. Характерний, напр., такий факт. В розмові з директором Бестужівських курсів, знаним філологом проф. Булічем, голова бестужівської громади (Л. Струтинська) викликала його на заяву, що він не вважає українську мову за окремий язык, а лише за наріччя. Студентка відповіла на се, що українці рахуються з думкою більш авторитетних учених, як, напр., Бодуен де Куртене, які визнають українську мову за самостійний язык. Професор промовчав на се і лише на іспиті завважив їй, коли вона щось невідповідне сказала:

— Гадаю, і проф. Бодуен де Куртене погодився б зо мною, що ви помиляєтесь.

Громади окремих шкіл, по 20—50 членів у кожній, ставили собі різні практичні завдання, в залежності од фаху тої чи іншої школи, але національне усвідомлення членів та їх політичне виховання були головною ціллю всіх громад. Технічними засобами до того були збори, на яких відчитувалися реферати та провадилися

з приводу їх дебати, користування громадськими бібліотеками, улаштування виховавчих гуртків і секцій при громадах та взагалі активна участь у життю громадському.

Справу національного усвідомлення поставлено було з уважливо обміркованою плановістю. В осени 1913 р. Союз оголосив обов'язковість виконання певного *minimum*'а для кожного члена громади, і ту постанову таки в дійсності переводилося по громадах. В політехніці, напр., заложено було три початкових гуртки — мови, історії, літератури. Перший був обов'язковий для нових членів, в другі два вступали ті, що відчували потребу в ознайомленню з тими галузями українознавства. В кожному гуртку не могло бути більше шости учасників, якими керував член з вибору ради (було два гуртки — під керівництвом Ісаєвича та Косенка). Робота по гуртках провадилася відповідно тим планам, що їх виробляла рада¹⁾. Керівник повідомляв раду, хто саме скінчив у нього науку та може бути кваліфікований на дійсного члена, і тоді рада своє позитивне чи негативне рішення подавала на затвердження загальних зборів. Ухвала зборів не була простою формальністю, — тою ухвалою більш десяти членів громади було звільнено як «баласт». На бестужівських курсах поділено членів на дійсних та співробітників. Для членів дійсних обов'язковий був певний *minimum* національної освіти, — практичне знання рідної мови та бажана передплата «Ради». Хто не виконував цього *minimum*'а, того уважано лише за члена-співробітника, що не мав рішального голосу в справах принципіальних. У двох секціях для вивчення мови працювало 12 чоловік, в літературному семінарі шевченкознавства (провадив П. І. Зайцев) по 20—30 чоловік. Існувала тут і секція педагогічна, що ставила собі

¹⁾ Планомірно перш за все вербувалося нових членів у громади. Ось як одна громада провадила ту акцію (дані беремо з «Українського Студента»): «Перед початком занять в вищих тутешніх школах в канцеляріях їх збираються відомості, хто є родом з України, завітають до них на мешкання і, як звичайно, роблять їм інтерв'ю. Далі робляться заходи, щоб молодий студент неодмінно виконував вироблений три роки тому «Радою Громади» «український *minimum*». *Minimum* містить у собі обов'язкову передплату на власний кошт таких часописів: «Рада» і «Українська Хата». Як що він сам не може се зробити, то підшукують йому компаньона, але тоді до їх обов'язку належить передплата ще якої небудь часописи. До обов'язкової передплати належав також «Сніп», але, на жаль, в 1913 році він не виходить. Передплатою зазначених часописів „*minimum*“ не вичерпується. Ще треба придбати на власний кошт і їх докладно прстудіювати такі необхідні кожному українцеві книжки: 1) Грушевський: Історія України. 2) Єфремов: Історія укр. письменства. 3) Його ж: З громадського життя на Україні. 4) Рудницький: Коротка географія України. 5) Порш: Про автономію. 6) Щербаківський: Архітектура у різних народів на Україні. 7) О. Пчілка: Кобза і Кобзарі. 8) Шер-

завданням студіювати — засадничо і практично справу уживання рідної мови в школі, та дві секції — студіювання сучасного стану українського руху. В «Українському Студенті» подавалося практичні інструкції що-до праці національного усвідомлення українського студентства та що-до поступовання студентів під час ферій.

Дуже важливою, аж болючою, справою студентської організації було установлення рівнобіжності між ріжними сторонами того матеріалу, що його подавалося, як духову їжу, членам громади. Питання, які сторони розробляли в рефератах, викладах, семінарах та в якому порівнюючому масштабі, було справді дуже болючим практичним питанням українського життя студентства. Контингент учасників громади бував дуже нерівноцінний з погляду національної та загально-громадської й політичної свідомости. Русифікаційна школа та й усі взагалі русифікаційні обставини приводили до того, що багато вихованців середніх шкіл мало знали рідну мову, а то й майже не говорили по українськи; та й дивувались тому не можна, бо молодь інших народностей, навіть в одірваному од народньої маси міському становищі, таки вивчала закони і форми рідної мови, — лише одна українська молодь цілковито позбавлена була сього засобу націоналізації. Так само з ділянки рідної історії, письменства середньошкільник діставав у шкільному підручнику не лише надто скупі, але й фальшиві відомості, а що до якихбудь традицій української національної думки то й зовсім не мав найменшої уяви¹⁾. З дру-

стюк: Українська граматика, ч. I. і II. 9—11) Доманицький: Про Галичину; про Буковину; про товариські крамниці. 12) Корольов: Українці в Америці. Мета засновання *minimum'a*: а) він дає елементарні відомості з українознавства; б) полекшує працю що до інформовання нових членів старими; в) дає змогу поставити діагнозу що до певности молодих членів; г) привчає людину до грошевих жертв на українську справу; д) вироблюється потреба мати завжди в себе укр. книжку і газету. Після кількох бесід, коли новий член справляє вражіння порядної і певної людини, йому пропонують вступити до Громади, на що він звичайно згоджується. Тоді йому пропонується оселитися в тому районі, де більшість мешкає, або пристати до спілки по кімнаті з яким небудь старим громадянином. Тодіж йому дається право користування книгозбірнею і підручниками, бувати на товариських бесідах і, взагалі, бути в оточенні свідомих українців. Щоб допомогти незаможним членам виконати *minimum*, їм підшукується праця. *Minimum* виконують навіть приватні українці, з котрими студентам приходится увіходити в які-небудь стосунки. Без *minimum'a* не видається «патент свідомости».

¹⁾ В «Українському Студенті» подано таку сувору характеристику національної свідомости загалу студентства: «Сучасне українське студентство до певної міри єсть відламок російського. Хоч на перший погляд здається повинно б через своє національне становище мати виразну власну фізіономію. Але що, панове, маємо? Російська середня школа на Україні з її завзятим.

ного боку, з деяких міст України приїздила до Петербургу, особливо вже з 1910 р., молодь цілком свідомо, для якої елементарна національна освіта в студенських громадах була зайвою та й нудною, знеохочувала до участі в громаді, бо сю підготовчу стадію пройшла вона у себе вдома і вимагала ширшого та глибшого студіювання в ділянці українознавства. Се дуже комплікувало справу національно-політичного виховання в громадах, — бо що було кінечним для одних, зайвим було для інших, — і змушувало організаційний осередок дуже уважливо спинятися на сій справі. В одній (здається, політехнічній) громаді був навіть спеціальний реферат на тему: «Українська студентська громада, як орган української свідомости». Знайти практичне вирішення сеї справи в кожній окремій громаді було не легко, і критики з-посеред самого студентства нерідко слушно зазначали відсутність твердої та послідовної системи в провадженні виховавчої праці, — подавалося, напр., реферат про невідомі твори й листи Шевченка, а більшість даного гуртка і про відомі твори мало що знала і навіть говорити по українськи добре не вміла. Фактично доводилося давати в рефератах матеріял з погляду послідовности виховання подвійний, бо не можна було ділити одну громаду на дві групи (хоч окремі громади, правда, завели у себе і категорію «співробітників»); трактувалися в громадах і теми загального порядку, що могли інтересувати ще не досить освіджених національно членів, і спеціальні теми української справи, мало зрозумілі для тих, хто не знав самої її азбуки. Один з провідників цілої справи — Євген Неронович — писав в «Укр. Студенті»: »З одного боку основна освіта членів Громад, як *conditio sine qua non* існування Громад. З другого — рівнобіжне трактування громадських питань. Як перше, так і друге мусить провадитися в організованих формах. Першій потреби членів Громад, основ-

нищенням «українофільства» та вихованням пошани до «общерусской» культури, російське, в кращому випадкові українофільське, отчення — вироблять 99% — українофіла, »тоже малороса«, а то й україножера. Вступаючи до вищої школи, »молодий студент« бажав записатися в члени чи земляцтва чи якогось іншого гуртка. Стихія, іноді певна організація в громаді штовхає його до українців. І ось він член українського товариства. Не кажемо вже про письменство, історію, — мови рідної здебільшого не знає. А про український рух ледви чув. По поглядам, переконанням був і зостався «руським». А то й — »истинно-руським«. Здається тут повинна починатися робота громади, починатися перетворення чоловіка. Але то тільки здається. За наші часи за-для сього громади роблять дуже мало. Бо й свідоме українське студентство ще шукає себе. І тому йому важко, дуже важко ще навертати нових adeptів української ідеї. А чоловік попоходить, попоходить на збори гуртка, послухає про наші внутрішні справи, а може й якого відчитати та й за-холоне, зробиться »інертним«, »байдужим«, мовляв хтось, баластом».

ної укр. освіти, ні в якому разі не можна полишати на власну руку кожного зокрема, як се робилось досі. Друга, — потреба громадського виховання, вироблення громадського світогляду, тісного контакту з українським громадянством, орієнтації в громадському житті, до чого ми намагались розробленням різноманітних тем, — мусить бути урегульована іншим, більш системним, упланованим способом. Змішувати ці два завдання ні в якому разі не можна. Розмежувати їх і досягти їх не особистим «щирим бажанням» кожного зацікавленого, а організаційними способами. Організації наші, Громади, як такі, повинні мати і мають певні норми і установи, і ними треба користатись в наших святих цілях». Та легше було теоретично розумувати, ніж знаходити вихід практичний з положення¹⁾.

В кожному разі, вихованню малосвідомих членів громади надавалося дуже поважне значіння, і питання се живо обговорювалося в Інформаційному Бюрі та переносилося й на сторінки «Українського Студента». Висновок був той, що потрібно іти на зустріч мало освіченим національно членам громади, давати реферати з таких елементів українознавства, як мова, письменство, історія, географія, щоб кожний студент став освіченим українцем; як говорилося серед студентства, — спершу приготувати

¹⁾ Як се справді не легко було погодити в дійсності, видно з того списку тем (оголошеного в «Укр. Студенті»), на які прочитано було реферати в окремих високошкільних гуртках на протязі року. Ось ті теми:

I. школа: 1. Історія гуртка Українознавства та 5-ти літнє його існування. 2. Невідомі твори та листи Т. Шевченка. 3. Етнографічна анкета на Україні, яку переведено в 1912 р. Рос. Геогр. Т-вом 4. М. Лисенко. 5. Боротьба за укр. університет у Львові. 6. Етнографічно-статистично-історичний начерк Херсонщини (I. частина).

II. школа: 1. Укр. академічна молодь. 2. Етика та національність. 3. Проблема в творах Винниченка. 4. М. Лисенко.

III. школа: 1. Укр. молодь та її завдання. 2. Львів, його польськість та українізація. 3. В школі наша будучність (шкільне питання в Галичині — університетське, середнє та початкове). 4. Сімйова хроніка Люборацьких (денационалізація українців в Росії та Галичині). 5. Становище укр. інтелігента в Росії.

IV. школа: 1. Кооперація на Україні. 2. Дитячі вистави. 3. Потреба навчання дітей рідною мовою.

V. школа: 1. Причинки до терапії *commotionis cerebri*. 2. Дитячі роки Шевченка. 3. Сучасне становище укр. руху. 4. Гулак-Артемівський і його життя. 5. Глібів, його твори і діяльність. 6. До казуїстики клінічного дієтозу *сансер'а* і примінення операції *Quott'a*. 7. Панько Куліш і його твори. 8. Уваги до статті Порубайміха «Свідома покруч». 9. Відносини до ліберальних москалів і наші істотні потреби. 10. Розвиток укр. політичної думки. 11. Хрунівство нашої інтелігенції та становище укр. мови.

грунт через основну українську освіту, а тоді вже »орати«, — трактувати питання ширшого громадського значіння. Шукання виходу для задоволення сеї неодзвонної потреби привело врешті до рішучої думки заложити таємний український університет, що давав би основну національну освіту. І ту думку таки було практично здійснено, — оповім про се далій.

Одним з поважніших засобів для осягнення національної освіти були бібліотеки в громадах. Кожна громада старалася завести у себе українську бібліотеку. Члени громад звичайно попадали до складу бібліотечних комітетів та настоювали на утворенню українських відділів у загальній студенській бібліотеці. Численні були українські відділи при бібліотеках політехнічного й технологічного інститутів та Бестужевських курсів — біля тисячі номерів, а в бібліотеці університетського гуртка українознавства — і того більше.

Найсолідніше, на ґрунті суто-науковому, поставлено було українознавство в гуртку українознавства, що існував при університеті. Гурток сей повстав ледве чи не перший — ще р. 1906, чи навіть 1905 року, — у вигляді наукового товариства для наукового ознайомлення з духовим та громадським життям українського народу. Реферати тут читали не лише студенти, але й особи професорського складу — І. О. Бодуен-де-Куртене, Федір Кіндратович Вовк, Едуард Олександрович Вольтер, Олександр Сергієвич Грушевський. Років через два, з огляду на формальні університетські приписи, гурток легалізувався в установу з нормальним статутом »Студенческій кружок украиновѣдѣнія«. При тому гуртку окремо існувала лінгвістична секція під проводом академіка Олексія Олександровича Шахматова. Ся остання секція, в якій найживішу участь брали Г. Голоскевич, В. Ярошенко та В. Ганцов, працювала дуже пильно, — засідання її відбувалися що-тижня. Шахматов учив членів підсекції науково записувати народню мову та давав їм на літо роботу — переводити такі наукові записи по певній програмі, точно розробленій (на основі філологічних анкет А. Кримського та К. Михальчука)¹⁾. Аналогічні завдання давав на літо і Ф. К. Вовк — теж по певній програмі

¹⁾ Головні точки тої анкети було так сформульовано:

1. Вияснити увесь склад фольклору тої чи іншої місцевості (села, волости); вказати на всі казки, пісні, загадки і т. ін., що відомі в тій місцевості, а ще краще було б мати повний текст їх, хоч можна обмежитися тим, що вказати, в якому збірникові друковалося.

2. Описати по програмі питаннів Кримського й Михальчука місцеву мову (села, волости, а як що, то й окремих семей).

3. Зібрати як найнабільше прізвищ тої чи іншої місцевості (приходу, волости, повіту) і зробити поділи їх.

з ділянки антропології; з його учнів вийшли потім самостійні дослідники в ділянці археології та антропології — Л. Є. Чикаленко та Є. Алешо (талановита людина з задатками ученого та поета, рано помер). Із звідомлення, що оголосив гурток р. 1912, видно, що за п'ять літ було прочитано 50 рефератів, з них 12 — професорами, 38 — студентами. В гуртку було пересічно 50 учасників. Керівниками гуртка були О. С. Грушевський та Е. О. Вольтер. В сьому гуртку виховалося досить українських сил наукових.

І по інших школах були спроби суто-дослідчим способом працювати в напрямі націоналізації фаху, — існували термінологічні комісії в окремих фахових школах, а в інституті цивільних інженерів розроблювано елементи українського будівничого стилю. Громада сеї школи (на чолі громади стояв талановитий інженер Дяченко, широко знаний з виданих на листівках чудових архітектурних малюнків) улаштувала в своїй школі виставку української архітектури — церков та будинків, різних архітектурних деталей старого будівництва, різні проекти. Виставка дуже заінтересувала не тільки студенство, але й професуру, і була численно відвідувана навіть сторонньою публікою, переважно, розуміється, українською. Один із членів гуртка дістав премію на конкурсі, оголошеному полтавським земством.

Для провадження своєї праці студенські громади потребували коштів. Кошти ті здобувалися — членськими вкладками, пожертвами старшого громадянства, сумами з підмог, видаваних студентам допомоговим т-вом ім. Шевченка, а головнo — вечірками та концертами, що їх улаштовувала майже кожна громада. Найпривабливішою точкою сих концертів була участь у них українського хору. Такі хори були і по окремих громадах (політехнічній, сільсько-господарських курсів), і спільний хор студенський, в якому бувало 80—100 учасників.

Як бачимо, студенство таки докладало старання, аби практично вирішити дилему виховання культурно-національного та політичного.

Тому прикро прийняло воно докір Д. Донцова, що у »Дзвоні« умістив статтю »Українське студенство і аполітизм«, в якій висловив своє гнітуче вражіння з того приводу, що головним виявом діяльності студенських громад були реферати

4. Зібрати як найбільше топографічних назвищ місцевості, зазначаючи назви гір, річок, болот і т. ін.

5. Зібрати систематичні малюнки всіх частин одежі в тій чи іншій місцевості.

6. Вияснити, які єсть в тій чи іншій місцевості письменні пам'ятки (напр., у церквах, у приватних осіб, в поміщицьких усадьбах) і описати все, що стоєть до XVII віку.

7. Дати відповідь на юридич. програми моск. Т-ва антропології та етнографії і звернути особливу увагу на всякі способи користування землею.



В. В. Садовський



Л. І. Струтинська-Садовська

й збори та що «українське студентство виразно і недвозначно повернулося задом до політики». «Укр. Студент» рішуче боронить свою позицію — національного виховання неосвіченої маси українського студентства й зорганізування його в свідоме українське громадянство без зовнішньої репетиливщини.

В дійсності українські громади чи — здебільшого — члени громад виступали активно в українській справі під час студентських рухів, що не переводилися в Петербурзі навіть тоді, коли вони замірали по інших університетських містах. Як більш організована та активна, українська молодь навіть у більшій мірі зволікала на себе урядові репресії, — вже просто з ознаки приналежності до української організації (інтересні з цього погляду деталі подає у своєму щоденнику Є. Х. Чикаленко — відносно свого сина Левка, тоді студента петербурзького університету). Зворушення в студентському житті збільшилися з 1910 р. в зв'язку з політичними подіями та смертю Л. Толстого. Тоді посилились страйки в високих школах, ближче споводовані обіжником тодішнього міністра освіти Л. Кассо, — страйки наче спровоковано було сим безглуздим, образливим для гідності високої школи обіжником. Хоч громади засадничо вирішували не брати участі в подіях, які не торкалися б української справи, але окремі громадяне на свою власну відповідальність впірнали в ті справи, — брали участь у «сходках» та промовляли остільки революційно, що впадали в око адміністрації, і та їх виселяла з столиці.

Організаційні установи студенських громад.

Ще на самих початках організаційної праці серед студентства почувалася конечна потреба утворення такої центральної організації, що проводила б діяльністю окремих громад, додержуючи одного плану та скеровуючи їх до одної цілі.

Першим кроком в цьому напрямі було утворення Інформаційного Бюро, що на початку мало характер спорадичних нарад представництв лише кількох громад. В такому вигляді повстало Бюро ще перед 1905 р. Сходилися делегати громад та окремі особи, обмінювалися думками про життя громад та обговорювали заходи, що їх треба було вжити для піднесення того життя. Бюро було ініціатором великих українських вечірок, про дозвіл яких клопоталися вже старші громадяне. Що-далі все більше вирисовувалася організаційна конструкція Інформаційного Бюро, яке займало все ширше провідне значіння в життю українських громад — легальних та нелегальних, — не лише технічно керуючи тим життям, але разом впливаючи і на ідейні настрої студентства.

Остаточно конструкція Інформаційного Бюро в роки перед війною прийняла такі форми.

Не завше був тут обраний формально голова, — на сходах обірано голову зборів. Фактичним головою Бюро, в кожному разі — майже постійним спікером зборів був Євген Неронович. Збори відбувалися не менш одного разу на місяць, — при чому помешкання зборів старалися міняти. Проте найчастіше збиралися у сестер Ганни та Лідії Струтинських, — їх помешкання уважали за найбільш конспіративне; і ся якась інтуїція не помилила, бо дійсно імя жадної з тих сестер не фігурує в опублікованих кондутах охрани, хоча обидві вони приймали в громадських справах участь активну.

Склад Інформаційного Бюро не був постійний, — представники громад змінювалися. На протязі останніх пяти літ перед революцією перебували в Інформаційному Бюрі такі особи: од громади політехнічної — Є. Неронович, О. Ковалевський, І. Косенко, Ю. Милославський, П. Видиборець, П. Ганжа, О. Базилевич; технологічної — М. М. Лисий, О. Севрюк; гірняцької — Ю. Дубяга, М. Стасюк, Політуха; університетської — Є. Артюх, М. Кушнір, М. Кондрашенко, Мироненко, С. Вікул, В. Ярошенко, С. Підгірський; філологічного інституту — П. Феденко, Ф. Слюсаренко; цивільного — Д. Дяченко, Д. Андрієвський, В. Січинський; інституту шляхів — П. Пилипчук, М. Чечель, П. Крамаренко, М. Гегеля; сільсько-господарського — Скар; лісового — Л. Биковський; медичної академії — В. Підгаєцький, Марич; бестужівських курсів — Л. Струтинська, Г. Радич, К. Котова, Т. Саєнко, М. Смирнова, Макаренко, М. Дудакова, Н. Суровцева; раєвських курсів — В.

Дворська; медичного інституту — Г. Струтинська, Ю. Шевченко-Машкевич.

Завданням Бюра було об'єднання діяльності окремих громад. До тої головної цілі припасовувано і порядок зборів. Делегати давали звіти, за певний час, з життя своїх громад, після чого розпочинався обмін думок з приводу звітів, висловлювалися певні побажання що-до праці окремих громад, пропонувалися резолюції загального порядку — про бажаний напрям діяльності громад.

В часі до війни Інформаційне Бюро головним завданням собі ставило ширення національної свідомости серед членів організації, тому реферати, що відчитувалися по громадах, були, як ми вже бачили, переважно змісту культурно-національного. Але років за два до війни характер діяльності Інф. Бюра починає помітно змінятися. Коли ті кадри студентства, що постійно припливали до столиці, вимагали — та й то все менше й менше — елементарного усвідомлення в національній справі, то решта — і не мала, — пройшовши курс національного усвідомлення, вже дивилася у саму суть української справи, жила інтересами порядку політичного. Інформаційне Бюро не могло усунутися від сих останніх інтересів своїх громадян. Що-далі то більше уваги зверталось на політичне усвідомлення студентства, пропагувалося конечність участі його в політичному житті, вступлення до політичних партій, виразно означалося орієнтацію в напрямі державної самостійности України. Найбільш енергічним представником сеї — політичної — течії в настроениях студентства був Євг. Неронович. Людина сильної волі, він здолав використати загальне тло тодішніх настроїв на Україні — перед війною — та знайшов широке співчуття своїм ідеям серед студентства. Оскільки було можна за цензурних обставин, той напрям знаходив собі вираз і в «Українському Студенті», що виходив у 1913—1914 р. р.

В тих умовах, з буйним розвитком життя громад, все трудніше ставало практично об'єднювати в одних руках такі різнородні та — що-до кожної зокрема — складні функції проведут технічного, в межах культурно-національної праці громад, та ідеологічного — в напрямі розвитку політичного життя студентства. До того ж політична сторона акції Інформаційного Бюра вимагала більшої конспіративности, ніж провід технічний в умовах отвертого, легального життя українських громад¹⁾.

¹⁾ Інформаційне бюро, через свою працю політичного порядку, стягало на себе увагу небажаних сфер, і се могло відбитися шкідливо на зовнішньому керівництві громадами. З приводу одної політичної відозви бюра чорносотенний «Кієвъ», поставивши собі питання, що то таке інформаційне бюро українського студентства, сам відповідає: «Возможно, что

Тому частина студентства, настроєна більш академічно, була незадоволена збільшенням політичної дози в дотеперішньому напрямі діяльності Інформаційного Бюра та уважала за потрібне й надалій головним завданням своїм ставити працю національного усвідомлення мало-свідомого загалу студентства методами культурно - просвітнього порядку. Найбільш на тому настоювали універсанти, — в гуртку українознавства дуже інтенсивно провадилася праця академічного типу під проводом професорів О. О. Шахматова, Ф. К. Вовка, О. С. Грушевського, Е. О. Вольтера; політичний максимум, на який погоджувався гурток українознавства, се — досліджування політ. світогляду М. П. Драгоманова, — з того гуртка хіба лише один М. О. Кушнір, якого еkleктичну натуру взагалі інтересувало кожне нове громадянське явище, наставлений був інакше з самого вже — так би мовити — інформаційно-дослідного напрямку своєї вдачі¹⁾.



І. Ф. Косенко

этотъ комитетъ составленъ изъ бывшихъ сотрудниковъ «Рады», лишенныхъ послѣ ея закрытія литературнаго заработка, но не лишено правдоподобія и то предположеніе, что добрая половина «бюро» состоитъ изъ украинцевъ, не попавшихъ въ учебныя заведенія благодаря процентной нормѣ. Во всякомъ случаѣ, можно съ увѣренностью сказать, что студенчество, какъ это и всегда бываетъ, работаетъ не самостоятельно: тонъ, несомѣнно, задають бородацы «смушковые шапки», искусившіяся уже въ «украинскихъ» премудростяхъ и умѣющія сохранять «льояльну» внѣшность рядомъ съ опредѣленною дѣятельностью среди молодежи.

¹⁾ Бувши затим членом Головної Студенської Ради та редакції «Українського Студента», які мали далеко ідучі політичні тенденції, М. Кушнір, ще не буди Богущем, висловлював друком в «Укр. Студенті» ідеї гуртка університетського. В цьому останньому виданні надрукована (з увагою редакції, що вона свій погляд на порушену справу висловить у числі наступному) стаття Кушніра «Програма справа (модерне австрофільство)», де автор висловлює такі свої орієнтаційні погляди: «Коли ми не досягли ще елементарної національної свідомости серед нас, то де вже там за пропаганду сепаратизму братись. Таким робом користи ніякої, а шкода велика буде, бо се дасть можливість урядові обвинувачувати і переслідувати нас в державній зраді, Сторінка 113

З причин тої різниці поглядів що-до бажаного напрямку діяльності Інформаційного Бюра засідання його стали приймати надто зденерований, бурхливий характер, — з'явився в його діяльності нездоровий елемент взаємного недовіря, підозріння, почулися взаємні обвинувачення. Об'єднуючий до того часу всі громади ґрунт культурно-національної праці перестав бути центральним завданням Інформаційного Бюра, а гасло партійної диференціації не могло створити нового об'єднуючого ферменту. Стало очевидним, що громадське життя студентства вже переросло ті зовнішні форми організації, які задовольняли його раніше — за попереднього його змісту і темпу. Ріка того життя, неспокійна, зазнала тепер великої поводи нових настроїв, переливалась за береги і треба було знайти для неї нормальний відплив — відповідний вихід в нових формах.

І можна тепер, обсервуючи справу з об'єктивного далека, дивуватися, як просто й доцільно було той вихід знайдено. Для кожної з двох головних течій одведено окреме річище, яким мала вона плисти далій, без непотрібного перехрещування шляхів та без нездорового намулу взаємних, витворених в процесі піднесеного бурління, елементів. Інформаційне Бюро залишилося при своїх попередніх завданнях — технічного регулятора життя студентських громад та ширення національного усвідомлення серед студентської маси, а для проводу політичними настроями українського студентства створено окрему організацію.

До виконання такого завдання взялася головка найбільш ініціативної та енергійної політехнічної громади, фактично — Є. Неронович, О. Ковалевський, М. Рудий та Іл. Косенко. На початку війни вдалися вони до так само численної університетської громади, яка заявила себе великою активністю в своїй зовнішній діяльності, що переводилася в формах легальних. На заклик політехніків одгукнулися В. Ярошенко, С. Підгірський, Є. Артюх, Ф. Селецький, О. Шульгин, Л. Чикаленко. Але аліанс не здійснювався в якихсь організаційних формах, бо сполучалися громади різного громадського темпераменту та різних методів чинности, — одні уявляли собі нову організацію, як гурток академічного студіювання, другі — як революційну організацію, при чому

як уже робить Австрія з москвофілами, і зажене український рух, «під землю». Крім того, поспує цілком наші стосунки з нашими співниками, так іншими недержавними націями, як і з московським демократичним громадянством... Метою українського демократичного громадянства вкупі з іншими недержавними націями і московською демократією, але покладаючись на власні сили, єсть боротьба за демократизацію державного ладу Росії і за автономію України, потрібних для нормального розвитку нашого відродження» («Укр. Студент», зб. 2).

Неронович та Ярошенко планували надати тій організації практично-революційний с.-рівський характер. Врешті залишилися в ініціативній групі елементи, об'єднані спільністю настроїв, — Є. Неронович, В. Ярошенко, Є. Алешо, І. Косенко, М. Рудий, Ф. Селецький, О. Ковалевський. Від імені гуртка провадив переговори з представниками окремих громад Є. Неронович. Запропоновано було створити союзну організацію на чолі з радою. Для сеї останньої поставлено було завдання: керувати цілим українським рухом студенським, провадити національну пропаганду, при потребі — політичні демонстрації самостійницького характеру, збирати грошові засоби на виконання завдань організації та видавати загально-студенський орган. Громади університетська та гірняцька стали до сього плану в опозицію. На установчих зборах універсанти запропонувати резолюцію в напрямі федерації та антимілітаризму, але решта представництв громад стала на ґрунті самостійности та продовження війни — до розбиття Росії. Найвиразніше стояли на тому ґрунті представники інститутів політехнічного й технологічного та бестужівських курсів.

Голова Ради був особою таємною для організації, — його ім'я знав лише голова зборів, що сам підраховував голоси і особисто повідомляв про наслідки того, хто був обраний. Обрано було мужнього та розважливого Михайла Лисого (в часі війни, на-весні 1915 р., він виїздив закордон, до Готеборгу в Швеції, для інформацій про Союз визволення України та порозуміння з Д. Донцовим в справі видання його брошури — «Українська державна ідея», яку Рада й видала гектографічним способом); на секретаря Ради обрано М. Кушніра, на скарбника П. Пилипчака. До Ради, крім того, входили делегати окремих громад. Із співзвучних організацій вирішено закликати польську незалежницьку молодь, з якою в-осени 1916 р. видано спільну відозву.

В числі інших завдань, Раді доручено було видання «Українського Студента» та заложення таємного українського університету. Перше завдання виконано було негайно ж — р. 1913, друге вимагало більше часу для свого здійснення. Справа таємного університету не була простим вибухом натхненної думки, а довго й річево була обмірковувана. Ідея повстала ще в лоні Інформаційного Бюро, — українська школа була найліпшим способом осягти одно з важливіших його завдань — національного усвідомлення студентства. Але в нових настроях, які повстали в студенських організаціях, вже було ясно, що та школа, в попередньому плані культурно-національного змісту її дисциплін, вже не в стані буде задовольнити нових вимог життя тої організації. Повставала konieczність до програми тої школи внести такі дисципліни, що стали б базою для усвідомлення політичного і в першу чергу дати курс історії українського руху.

Для здійснення плану потрібні були кошти, і сим зайнялися обидві організації — Інформаційне Бюро та Головна Рада. Представники кожної студенської громади мали на сю потребу збирати кошти під час літніх вакацій і дійсно збирали і зібрали (не обійшлося при тім і без прикрого випадку, — один такий збирач не звернув ні грошей, ні підписного листа). Але про так званий таємний університет під назвою «Наша Школа» буду мати нагоду сказати в другому місці, — в звязку з діяльністю українського клубу, якого фірму для організації тої школи влучно було використано.

Головна Студенська Рада проіснувала аж до революції, уявляючи значну культурно-просвітню та політичну силу. В часі війни і революції дала вона широкі кадри працівників політичних. До Ради входили в змінливому складі: Є. Неронович, О. Ковалевський, І. Косенко, Ганна Радич, М. Лисий, Є. Артюх, Л. Струтинська (нині — п. Садовська), М. Стасюк, М. Введенський, П. Пилипчук та ще, здається, Ю. Дубяга¹⁾, М. Кушнір, С. Підгірський.

Крім Інформаційного Бюра та Головної Студенської Ради, існував ще в Петербурзі — з початком 1916 р. — Український Студенський Союз — організація суто політичного порядку, що мала на меті активну діяльність на самостійницькій платформі. Платформу союзу, запропоновану Нероновичем, прийняли збори в складі 180 чоловік, за винятком кількох партійних с.-деків, які взагалі займали тоді позицію негативну що-до ідеї незалежності України. Утворення Студенського Союзу було, власне, продовженням та більш вправним здійсненням тої думки, що була положена в основу організації, яка повстала ще до війни, р. 1913, — під назвою самостійницької громади студентів чи самостійницької спілки; в сю організацію входили окремі особи з різних шкіл, об'єднані думкою державної незалежності України, — Український Студенський Союз лише поширив та узагальнив сю організацію. В своїй діяльності він фактично зливався з Головною Студенською Радою.

Року 1917 повстав з ініціативи студентства Український Революційний Комітет, — про нього — далій.

¹⁾ Хороший, дбалий у громадських справах Юрій Дубяга мав фатальну звичку уживати — мало не за кожним словом — виразу: «ї геть все чисто», і се часом витворювало складну ситуацію, коли він головував на зборах. Одного разу, напр., пошанувати память Л. Толстого, що саме тоді помер, запрошував він у таких виразах: „Шановне товариство! Помер Толстой — ї геть все чисто! Вшануймо його память вставанням!» Память вишнзували, але присутнім трудно було заховати настрій, відповідний таксму поважному актові.

Ідеологічні настрої студентства.

В громадах, що були легалізовані по високих школах, праця провадилася в легальних формах культурного порядку. Але й по-за легально сформульованими темами (напр., «Економічні відносини на Україні», «Селянство на Україні», «Робітництво на Україні», «Українська інтелігенція») крився зміст громадський та політичний. Та поруч з тим читалися реферати і на виразно політичні теми, як «Українські політичні партії», «Криза української політичної ідеології», «Завдання українського студентства», «Сучасність і українська інтелігенція», «Статті Погодина й Струве», «Еволюція української громадської думки» та ін. Навіть гурток українознавства, що переводив працю характеру академічного, проте не обмежувався самими академічними темами, але трактував також теми і ширшого громадського змісту. Коли, напр., згадуваний угорі Ф. О. Селецький прочитав у гуртку реферат з приводу книжки А. Товкачевського «Утопія і дійсність», то в наслідок дебатів з приводу сього реферату виготовлено було низку рефератів на порушені в тих дебатах теми про інтелігенцію і народ і т. ін. В інших громадах, не звязаних так тісно статутотом, теми характеру громадського навіть здебільшого переважали.

Соціально-політичному моментові в життю громад надавалося взагалі першорядне значіння, — таке саме, як і національному їх вихованню. Політичні завдання не тільки фактично доконувалися, але й прилюдно висувалися, як гасло громадянського поступовання студентства. «Хвилі соціальні нині підносяться, — писалося в «Українському Студенті», — ніч кінчається. Ясніють світові зірничі. Заспати то є ганьба. Хто пізно ходить, той сам собі шкодить. Досить ми, як нація, наловили гав в минулу подібну пору, і тому соціальний момент мусить спинити нашу увагу. Ствержуємо, що лише тоді вся ріжноманітна наша маса може в відповідальну хвилю не полишити національної позиції, коли по всіх радіусах її соціальних симпатій вона стріне точно зформовану течію серед українського громадянства. Скоро шукання її вийде за межі нашого кола, наступаюче оживлення більш за «безплідні жалування» нічого не дасть.»

Чи здійснювалися ж ті цілі, що стояли перед студентськими громадами? Чи стояла українська молодь на височині своїх національно-політичних завдань?

Згори можна сказати, що становище було далеко од ідеалу. Надто могутні були ще сили, що понижували моменти політичні в життю цілої Росії та зокрема моменти національні в життю українському, а з другого боку так ще були слабкі ідеологічні запаси та організаційні засоби української шкільної молоді, щоб змінити національно-політичний status quo, в якому тоді ще безсило

борсалася не одна лише молодь. Але як мова була про молодь і як її завдання та становище бралися ізольовано од решти українського громадянства, то адресувалися до неї досить терпкі ієремії — і з боку своїх таки провідних кол і — ще більше — з боку сторонніх обсерваторів. Сі останні, слушно констатували факт невисокого національно-громадського рівня української молоді¹⁾, але в запалі болю над її станом наче забувалося, що молодь тогочасна була дитиною своїх батьків та взагалі тогочасних національних і громадських обставин. За час від першої до другої революції, за яких десять літ — стався великий здвиг в політичних настроях всього громадянства українського, в тім числі і студентства в його загальній масі. Хоч як далеким од ідеалу було громадянське успособлення останнього, але й пересічного студента до першої революції рівняти трудно до його наступника перед революцією 1917 р. Ще перед великою війною відбувся в життю української молоді, переважно високошкільної, рішучий перелом духовий. Режим часу до 1905 р. наложив незгладиму печать на світогляд не лише молоді, окраяв його межі, не пустив його рости вглиб. Всю суму зусиль спрямовано було на збереження примітивів українського національного життя, та до тої цілі в сих підлих обставинах припасовано було і методи праці. Сіре життя, з малими потугами, з дрібними та вузькими завдан-

¹⁾ М. С. Грушевський так характеризує духовий стан української молоді — не лише петербурзької, а взагалі тодішнього українського студентства — напередодні війни: «Теперішній стан вищої школи і українського студентства в ній, на жаль, треба сказати, не багато віщує будучині. Українське життя як не як, а таки іде наперед — навіть у Росії; але українське студентство слабко зв'язане з ним, стоїть на узбочі, відірване в значній, може навіть переважній, часті від інтересів, якими живе українське громадянство. Який малий процент «свідомих українців» серед молоді української похдження! Як часто — з виїмком одиниць, небагатьох одиниць — можна стрінути серед теперішньої академічної молоді Росії повну байдужність до українського життя і його інтересів, до того всього, чим живе і страждає сучасний українець. Вони не читають українських книг, не знають українських часописів, і на здивоване запитання відповідають, що вони і їх товариші не мають нагоди їх бачити і читати — так наче треба, щоб якась таємна сила клала їм на стіл сі часописі і книжки; на здивовання про їх неосвідомленість в якихсь українських справах відповідають, що вони не можуть сього знати, бо їм не викладають сього, і як єдину форму ознайомлення допускають який-небудь популярний реферат, що має бути прочитаний на призначену тему. І виходить таким чином, що весь сучасний культурний рух, який відбувається в таких тяжких умовах, з таким часом самовідданням його діячів, проминає тут найбільш живу частину нашого громадянства, на котрій повинні спочивати всі його надії, його будучність, певність нашого національного відродження, життя і поступу».

нями — се правдива для того часу картина українського життя, в якому українська молодь і тоді, правда, була ферментом руху й поступу, але наявність її на тій картині не багато порушала загально-сірий фон тої картини. В тім освіженому повітрі, що повіяло пізніше, стало дихати легше, і молодь в першу чергу та в більшій мірі, ніж старше громадянство, вдихнула в себе нові громадянські настрої та старалася те нове вино влити у хоч таки трохи оновлені обставини життя українського, що дістало бодай якийсь мінімум горожанської та національної волі. Підростаюча молодь дивилася на життя новими очима, без тих обов'язкових шорів оглядання на обставини, до яких звикли попередні українські кола — старі і молоді однаково. Ще за кілька літ до великої війни українська молодь почала поважно в колодочки вбиватись. Серед неї появилися національно свідомі громадяне, що натурально опинилися в ролі провідників студентства — в напрямі без порівняння ширшому ніж раніше. Студенські розрухи, з перервами академічного життя високих шкіл та з перервами в студіях більш активних елементів студентства, сприяли тому, що ті активніші елементи автоматично задержувалися в складі студенської маси та відігравали для тої маси роль бродильних ферментів як в справах загально-політичного порядку, так зокрема і в справах українства. Петербург з сього погляду не був винятком посеред інших високо-шкільних міст Росії, до яких вдавалася українська молодь.

Критичний момент того перелому в національно-громадському світогляді українського студентства припадає десь на 1909—1910 роки, а в наступні два роки світогляд той вже приймає форми виразніші. З Києва, де в РУП-івських колах лунали гасла Леніна (тоді ще далекі од свого дальшого вияву в успособленні та чинності ленінських епігонів), приходили різкіші течії політичного протесту. Мали поважне значіння і регулярні в ті роки приїзди М. С. Грушевського до Петербургу, — він відвідував збори студенських громад, і його авторитетне слово мало вплив на напрям як ідеології, так і організаційної праці в студенських громадах. Студенські збори відбувалися не лише по окремих громадах, але й ширші, що організовувалися Інформаційним Бюром. Найбільше ті збори відбувалися в помешканні Українського Клубу — на 12-й лінії Василівського Острову, коли я тоді — на протязі двох літ — був головою клубу. Життя студенських громад набірало що-раз інтенсивнішого характеру. В світогляді студенському помітно зникали риси примітивного етнографізму, — поволі вироблявся той тип молодого українського громадянина, що за кілька літ пізніше відігравав провідну роль в українському політичному житті, зокрема в Центральній Раді, де вихованці петербурзьких громад не були одиницями.

Характер життя й праці окремих громад, що існували по різних фахових школах, був ріжний, ріжні були й ідеологічні настрої і цілих громад, і окремих членів. Тож трудно охарактеризувати ті настрої якимсь одним окресленням. Поминаючи дрібніші одгалуження, здається найбільше вирізнялися три напрями студенських настроїв, що панували головню в громадах, привязаних до певних шкіл.

Біля університетського гуртка українознавства громадилася численна група, що ставила собі завдання характеру національно-освітнього, в значно слабшій мірі уділяючи уваги питанням політичним. Група характеризувалася міцними настроями національними. Окремі члени й цього гуртка приймали активну участь в політичному життю студентства.

Біля громад технологічного та гірничого інститутів створилася група, що, менше уділяючи уваги питанням змісту національного та підкреслюючи переважну ролю господарських моментів в життю України, зосереджувала свій інтерес головню на студюванні питань економічного порядку. Очолював сю течію М. Стасюк.

Моменти політичні в напрямі самостійницькому переважали в громаді політехнічній, в якій перед вів Є. Неронович. Ідеологічні настрої сеї групи схилялися до світогляду київської «Української Хати».

В українській студенській організації в Петербурзі за увесь час та за всяких обставин на першому місці стояли завдання національні — національного виховання та національної акції українського студентства. Як уже завважалося, крім того студентства, що вступало до українських громад, ще більш приїзжих з України студентів поповнювали своєю масою т. зв. «земляцтва», що складалися з студентів під ознакою територіального походження з якої одної губернії чи навіть повіту. Поглиблення національного світогляду членів громад та вплив, з погляду національного усвідомлення, на українські земляцтва звертали на себе найпильнішу увагу керманичів студенського руху. «Український Студент» в редакційній статті писав, що «наш загал потребує насамперед, поминаючи під нинішню хвилю все на боці, так національній, як і соціальної орієнтації. Плани осіннього семестру по громадах на наступний шкільний рік не вперше підносили й підносять національне питання і автономію на чільне місце. Але за межі платонічності ся конечна вимога нашого життя мало чим зсунулась. Ми на сьому заспокоїтись не можемо і кличемо товаришів з українською впертістю крок по крокові сю точку доконче зреалізувати включно до того, щоб наш загал, тоб то та армія, що має діставати полишені нами за два віки форти, ясно тямив свої найперші вимоги в сій сфері і зручно распоряжав по-

трібною зброєю.» Окремі провідники руху узасаднювали завдання націоналізації українського студентства ще глибше.

Сі зусилля не були безпослідні. Поруч з фактами етнографічного українофільства чи й цілковитого «обрусенія», що виявлялося в органічній відданості російській культурі, загал членів українських громад, хоч як на них нападалися катони української ідеї, стояв на належному рівені української свідомості та виявляв національну активність, що могла походити лише з ясного світогляду. Про се свідчить та планомірна та енергійна праця національна, яку виявляла в Петербурзі українська молодь та яку фіксували чинники «політичного освідомлення» з департаменту поліції. Один з таких інформаційних творів — «Записку объ украинскомъ движеніи за 1914—1916 годы» видрукував О. Гермайзе в своїх «Матеріялах до історії українського руху за світової війни», і за всієї своєї неповноти та помилковости поданих відомостей записка та досить близько до дійсності змальовує велику кількостність активного українського студентства та широкий розмах його національної акції. Дозволю собі навести з сеї записки уривок, що торкається петербурзького студентства та зближених до нього елементів громадянства:

«Незаконная работа украинцевъ въ Петроградѣ до послѣдняго времени опредѣлялась въ такомъ видѣ.

Убѣжденные сторонники различныхъ украинскихъ теченій (украинскіе народники, драгомановцы, старо-украинцы, мазепинцы, національ демократы и украинскіе соціалъ демократы) представлены были въ Петроградѣ главнымъ образомъ въ лицѣ учащейся молодежи высшихъ учебныхъ заведеній, «духъ свой воспріявшей на родинѣ на Украинѣ». Общенье послѣднихъ въ отдѣльныхъ учебныхъ заведеніяхъ дало почву къ учрежденію въ нихъ украинскихъ мѣстныхъ подпольныхъ организацій «гуртковъ» (кружковъ). Изъ представителей послѣднихъ организованъ центральный органъ украинской студенческой молодежи «Головная Рада» и «Информационное Бюро», издающее изданіемъ украинскаго печатнаго органа «Украинскій студентъ».

«Головная Рада», координируя дѣятельность студенческихъ украинскихъ кружковъ, имѣла нѣсколько совѣщаній, вынесла 3—4 резолюціи, выпустила нѣсколько гектографированныхъ воззваній, намѣчала созывъ украинской конференціи (но попытка къ осуществленію таковой не удалась).

Наличье въ составѣ отмѣченныхъ выше подпольныхъ организацій представителей разныхъ партійныхъ украинскихъ теченій, вызывая подчасъ въ такихъ несогласіе въ проведеніи въ жизнь тѣхъ или другихъ начинаній, въ послѣднее время создало атмосферу необходимаго пріисканія новыхъ путей къ спорной работѣ. Первые заявили себя въ этомъ направленіи студенты украинцы соціалъ демократы, намѣтивъ созданіе новой организаціи «Украинскаго объединеннаго комитета соціалъ демократическихъ фракцій высшихъ учебныхъ заведеній». Конкретныхъ данныхъ, отмѣчающихъ осуществленіе этихъ намѣреній, получено не было, однако указанія послѣдняго времени регистрировали несомнѣнность существованія въ Петроградѣ партійнаго центра украинскихъ соціалъ демократовъ, надо полагать, создавша-

гося по инициативѣ студенчества. Послѣдній вяжется съ рабочими нѣкоторыхъ заводовъ и съ нижними чинами гарнизона, преслѣдуя цѣлью постановку среди нихъ партійныхъ кружковъ. Пропаганда украинцевъ среди солдатъ и рабочихъ главнымъ образомъ ведется путемъ распространенія украинской тенденціозной литературы. Послѣдняя расходуется въ большомъ количествѣ изъ книжнаго склада, такъ называемаго «Украинскій Базаръ» (Петроградская сторона, Большой Проспектъ, д. Н. 1), который вмѣстѣ съ тѣмъ служить «явочнымъ» мѣстомъ для партійныхъ украинцевъ.

Итоги обслѣдованія дѣятельности этихъ подпольныхъ организацій, результаты разработки всѣхъ свѣдѣній и данныя наружнаго наблюденія за 1915 годъ опредѣляютъ нынѣ слѣдующій составъ этихъ партійныхъ украинскихъ центровъ и лицъ по связямъ причастныхъ къ работѣ таковыхъ:

«Головная Рада» — Левъ Евгеньевъ Чекаленко (универсанта), Александръ Александровъ Ковалевскій (политехникъ), Георгій Григорьевъ Дубяго (горнякъ), Макаръ Александровъ Кушниръ-Якименко (универсанта), Михаилъ Леонидовъ Лысый (технологъ), Филиппъ Каллиниковъ Филипчукъ (путеецъ), Константинъ Алексѣевъ Станиславскій (психоневрологъ) и неустановленная бестужевка, извѣстная подъ кличкой «Лилия»¹⁾.

«Информационное Бюро» — Евгенийъ Васильевъ Нероновичъ (студентъ электротехникъ), членъ редакціонной комиссіи «Украинскій Студентъ» Александръ Александровичъ Ковалевскій (политехникъ), Ксѣнія Семеновна Федоркина (кличка «Оксана», психоневрологичка), Андрей Ивановъ Михно (сельскохозяйственникъ), Михаилъ Николаевичъ Куликъ (универсанта).

Кромѣ отмѣченныхъ выше лицъ членами «гуртковъ» являются психоневрологи — Николай Алексѣевъ Станиславскій, Митрофанъ Васильевъ Удадовъ, Никодимъ Кирилловъ Фамулевичъ (вѣдалъ транспортировкой изъ за границы литературы и оружія), Антонъ Ефимовъ Артеменко, Евгенийъ Гомонъ, Аркадій Петровъ Животковъ, Георгій Гедеоновъ Малевичъ, технологи — Владиміръ Сергѣевъ Сирковъ, Иванъ Петровъ Бѣлоусовъ, Телифоръ Владиславовъ Пржіяновскій, Игнатій Осиповичъ Казакевичъ; путейцы — Николай Фроловъ, Чечель и Евстафій Евстафьевъ Ярошенко; универсанта — Корнилій Яковлевъ Адарковъ, Федоръ Игнатьевъ Рунчевъ, Евгенийъ Семеновъ Артюховъ, Владиміръ Григорьевъ Ярошенко; горняки — Георгій Ивановъ Политуха; курсистки — сестры Антонина, Елизавета и Ольга Григорьевы Абрамовы, Анна Григорьева Родичъ²⁾. Кромѣ учащихся, по связямъ съ членами «Головной Рады» проходятъ по наблюденію: Петръ Петровъ Гоосень, поселянинъ Таврической губерніи (соквартирантъ Кушнiria), Сергѣй Николаевъ Черновъ, окончившій курсъ Петроградскаго университета, Константинъ Витальевъ Шероцкій, оставленный при Петроградскомъ Университетѣ для приготовленія къ профессорской дѣятельности, Павелъ Александровъ Балицкій, преподаватель Срѣтенскаго приходскаго училища; содержатель украинскаго магазина въ д. № 1, по Большому Проспекту Петроградской стороны, сожительница его Прасковья Тимофѣева Боборыкина — крестьянка Витебской губерніи, Извельскаго уѣзда, Сокольниковой волости, Алексѣй Федоровъ Мельникъ, крестьянъ.

¹⁾ Помилка: не Ліля, а Ліда, — голова бестужівської громади Лідія Ів. Струтинська.

²⁾ Не «Родичъ», а «Радичъ».

нинь Подольской губерніи, Браславскаго уѣзда, Монастырской волости, и Вѣра Яковлева Введенская, жена кандидата правъ, прапорщика запаса.

Провести рѣзкую черту въ партійной дѣятельности — въ Петроградѣ между украинскими соціалъ-демократами и членами нарождающагося общества «Джерело»¹⁾, поддерживающими тѣсное общеніе въ работѣ между собою, преслѣдующими почти однѣ и тѣ же цѣли и придерживающимися по отношенію къ войнѣ одной «пораженческой» — тактики, нынѣ не представляется возможнымъ. Составъ этихъ организацій опредѣляется слѣдующими выясненными членами: студенты Петроградскаго Университета Сергій Павловъ Викулъ, Макаръ Александровъ Кушниръ-Якименко (члены украинскаго соціалъ-демократическаго центра), курсистка-медичка Юлія Григорьева Машкевичъ-Шевченко (членъ украинскаго соціалъ-демократическаго центра, ведетъ работу въ войскахъ), крестьянинъ Кіевской губерніи, Звенигородскаго уѣзда, Колочанской волости, села Казацкаго Иванъ Фотіевъ Кречетень (членъ украинскаго соціалъ-демократическаго центра и общества «Джерело»), прикащикъ книжнаго магазина «Украинскій Базаръ», связанный въ работѣ съ членами военной организаціи, преподаватель Срѣтенской приходской школы Павелъ Александровъ Балицкій (содержатель «Украинскаго Базара», членъ Украинскаго общества «Джерело»), крестьянка Витебской губерніи, Невельскаго уѣзда, Сокольницкой волости Прасковья Тимофѣева Боборыкина (членъ общества «Джерело»), казакъ Полтавской губерніи и уѣзда, Супруновской волости, Харитонъ Фоминъ Кратъ (предоставлялъ квартиру для собранія украинцевъ — нижнихъ чиновъ).

По связямъ по наблюденію съ отмѣченными выше лицами проходятъ Статскій Совѣтникъ, ревизоръ, Александръ Игнатьевъ Лотоцкій, помощникъ присяжнаго повѣреннаго Михаилъ Агафоновъ Корчинскій (предсѣдатель Украинскаго клуба), студенты Петроградскаго Университета Владиміръ Самуиловъ Шней, Александръ Александровъ Соловьевъ, слушательницы Медицинскаго Института Аграфена Иванова Алехина, Вѣра Александрова Васильева, Клавдія Васильева Савкова. Членами украинской военной организаціи являются: заурядъ-военный чиновникъ Иванъ Константиновъ Герасимовъ (членъ украинскаго соціалъ-демократическаго центра), писарь управленія Петроградскаго разгрузочнаго баталіона Михаилъ Авдѣенко (членъ украинскаго соціалъ-демократическаго центра), писарь Главнаго Инженернаго Управленія Александръ Гречаниненко, писарь Главнаго Военно-Техническаго Упрвлєнія Тесфиль Гайдеръ, писарь канцеляріи смотрителя Инженернаго замка Порфирій Опанасенко; по связямъ съ Авдѣенко — крестьянка Витебской губерніи, Люцинскаго уѣзда, Ляндсбергской волости, Анна Иванова Сваринская, крестьянка Тверской губерніи, Старицкаго уѣзда, Ларской волости Екатерина Алексѣева Бойцова и отмѣченная выше медичка Машкевичъ-Шевченко.

Въ концѣ 1915 года Обществомъ «Джерело» и Петроградской организаціей Украинской соціалъ-демократической рабочей партіи были распространены прокламаціи и резолюціи. Въ прокламаціи «Джерело» содержится обращенный къ разрозненнымъ украинскимъ силамъ призывъ къ объединеннй работѣ въ цѣляхъ культурнаго просвѣщенія народа родной Украйны. Изъ

¹⁾ Записка неслучно надає значіння більшого, ніж то виправдувалося дійсністю, організації «Джерело», що складалася з кількох людей і, крім однієї прокламації, здається, нічим себе більшє не виявила.

резолуції же Петроградської організації Української Соціально-демократическої робочої партії, обращенной къ соціально-демократической фракціи Государственной Думы, надлежит отмѣтить нижеслѣдующее ея мѣсто: »Указываемъ на слѣдующіе позорные поступки Россійскаго правительства: какъ только вступило Россійское войско въ Галицію, сейчасъ же всѣ украинскія школы были закрыты; всѣ культурно-просвѣтительныя організації также были разрушены; во многихъ мѣстахъ бібліотеки были сожжены; болѣе или менѣе развитой элементъ среди крестьянъ и рабочихъ массами высылался в Сибирь; даже экономическія організації (кооперативы, страховыя товарищества) и тѣ разрушены. Профессоръ Грушевскій арестованъ безъ всякихъ причинъ и высланъ административно«.

Департамент поліції не розпоряжав повним списком членів української організації, — остання, як уже згадувалось, в більш як двадцяти своїх філіях налічувала по-над 300 членів.

* * *

В тодішніх ненормальних умовах, в яких провадилось українське життя в Росії, національне чуття українця зазнавало стільки образливих ударів, що мимоволі набувало підвищеної вразливості та навіть подразнення, і тому реагувало на зовнішні вражіння часто з перебільшеним ригоризмом. Серед досить численних фактів з того поля досить вказати на голосний свого часу інцидент протесту томських студентів з приводу листа В. К. Винниченка, в якому він закликав російських письменників до правдивого освітлення українських типів. З приводу того листа та протесту проти його точилися гарячі дебати в студенських гуртках¹⁾.

Подібне ж заворушення викликала стаття в студенському органі російському »Студенческие Годы« якогось Тимка »Укр. вопросъ и русское студенчество«. Там він в досить категоричній формі вимагав від російського студентства, щоб воно слідувало за культурним життям поневоленого народу та підтримувало українську інтелігенцію в тяжкі для неї моменти. На сю статтю »Укр. Студент« обізвався такими суворими словами: »Дякувати д. Тимка і К-о не будемо, бо вважаємо, що п р и м у ш у в а т и

¹⁾ В своєму протесті томчани писали:

»Студенти українці томських вищих шкіл висловлюють велику подяку пану Патрашкіну, що показав належне місце рабові загально-російської культури, Винниченкові. Коли раб та ще з хамською психікою (хохлацький елемент на »Вѣсахъ Жизни«) відважиться благодати якоїсь мізерненької панської ласки з метою, щоб пан звернув на його свою увагу, то пан може тільки призиливо поглузувати з нього. Бо раб (звичайно по натурі) повинен бути тільки рабом. І не лізти у вічі панові, щоб своїм хамським виглядом не викликати у нього огидливості. А коли ти людина з самоповагою й почуттям власної гідності, то перш за все не лізь у ту компанію, де тебе можуть у вічі вилаяти, поглузувати і, взагалі, образити« (»Укр. Хата«, 1913, ч. 11).

руське студентство знайомитись з нашим життям, вимагати цього від нього дуже наївно і смішно. Руське студентство буде слідувати само, коли його до цього примусять обставини, саме, коли дійсно буде існувати українська інтелігенція, а не та фікція оной, що зараз існує в межах України. Радимо д. д. Тимкам так настирливо не лізти в очі, не вимагати, бо такого права їм ніхто не давав, і не компромітувати себе і других. Інформувати руське студентство — право кожного українця студента, але робить якісь принципіальні виступи, чогось домагатися, маючи за собою лише порожнє місце, се — некоректність і нетактовність». Такі інциденти врешті служили приводом для продискутування українського моменту в тодішніх громадських відносинах російсько-українських. Загальна атмосфера тих відносин так була насичена вибуховими елементами, що вибух несподівано наступав з дрібного приводу та поширювався на особи, яких ледве чи малося на увазі зап'ятувати. Одного, напр., разу на концерті, який улаштовувало українське студентство, артист українець Іван Олексієвич Алчевський, проспівавши кілька українських річей та не маючи з собою нот, аби ще і ще задовольнити вимоги розігрітої його співом публіки, проспівав якийсь російський романс. На те студенти почали кричати: «ганьба, Алчевський!». Останній дуже образився, тим більше, що в тих масових вигуках причулося йому призириле «Ванька Алчевський». Справу після залагоджено, студенти пояснили йому ситуацію, а він вибачився за свій несвідомий вчинок. Подібний інцидент мав місце і на зборах з приводу заложення українського лазарету в р. 1914-му. На тих зборах виступав з промовою проф. М. П. Чубинський і говорив по російськи. З того приводу виступила делегатка од студентства Л. Струтинська, кинувши йому докір того змісту, що встидно на українських зборах говорити не по українськи. На се Чубинський відповів дуже стримано, що в засаді він погоджується з слушністю закиду, що він мусів би по українськи говорити, а не говорив лише тому, що рідної мови добре не знає і не хотів говорити каліченою мовою. Але після того один з старших українців, взявши слово в якійсь річевій справі та перепросивши, що не вмів добре говорити в рідній мові, все ж таки говорив по українськи.

В даному випадку, треба взяти на увагу, студенська молодь лише зовнішньо чіпалася за мовні моменти, виливаючи таким способом своє що-до лазарету незадоволення, яке мало інші причини. Назрівали серед неї настрої, що для них невідповідним було трактування завдань українського лазарету в дусі загально-російського розуміння цілів війни. Виступати отверто в напрямі дійсних своїх настроїв молодь не могла, то, принаймній, била по оглоблях, зриваючи незадоволення тактикою стар-

шого громадянства бодай на вадах його що-до уживання рідної мови.

*

*

Вгорі вже вказувалося, які політичні організації та з якими програмами політичними повстали в лоні українського студентства. Основним мотивом тих програм була державна незалежність України, коли б навіть досягнуто її було через розгром російської держави. Се не було поспішним рішенням молодого чуття, роздратованого під час війни божевільними репресіями нездатного уряду. Такі настрої настигали здавна і послідовно. Ще, як ми бачили, в першу революцію студентство додумувалося до таких вислідів, а в дальшому факти лише зміцняли та поглиблювали такі вислиди. Ще р. 1911, коли видано знаний обіжник Столипіна проти «інородческих» товариств, скерований головню проти українських організацій, інформаційне бюро, з пропозиції члена бюро М. Введенського, спинялося на думці про організацію терористичних актів проти активних провідників антиукраїнської політики. Та політика що-далій все більше робила своє діло протидержавної пропаганди, і в часі війни політична ідеологія студентства в сьому напрямі була вже ясною та виразною, знайшовши для себе і організаційне втілення у вгорі згадуваних політичних установах студенських, що без великого навіть труду успішно засівали тою думкою політичну свідомість пересічного студента українця. Способів до того українські організації мали досить, і серед них головні — живе, устне слово на викладах таємного університету т. зв. «Нашої Школи» і друковане слово у виданнях студенської організації — таких як «Український Студент» та окремі брошури. Серед сих останніх Головна Студенська Рада р. 1916 видрукувала гектографічним способом книжку О. Ковалевського «Російські політичні групи, українофіли й українська справа». Більш, ніж сама книжка, скерована проти «українофілів» ледве не в більшій мірі, ніж проти підступної тактики російської інтелігенції, характерна передмова до тої книжки — в формі листа М. Сріблянського (Микити Шаповала), — характерна для тодішніх настроїв і молодих читачів книжки, і самого автора листа, що тоді писав, між іншим:

«Що ж є нового в тому, що московська інтелігенція не знає України. Не знає змісту українського руху. І не хоче знати. Не цікавиться національною проблемою взагалі. А проте з апломбом мудрагеля-самородка завжди товче, що світ може стояти тільки на трьох китах? Хіба то новина, що до української справи однаково вороже ставиться москаль: соціяліст, поступовець, конституційний демократ, октябрист, націоналіст, правий, крайній правий і чорніший чорної землі перевертень?

»Треба якогось чуда, щоб всі трупи нашого людського я встали і пішли по шляху далій вперед, куди вони колись лагодилися йти. Сповиті білими саванами наших мрій, бажань і волі, вони вийдуть перед світ тоді, коли український народ не злякається взяти хрест нового мучеництва і піти на Голгофту, що цезарева салдатня воздвигла на шляху нашої історії.

»Ми воскреснемо тільки після Голгофи«.

Провідними гаслами українського руху серед петербурзького студентства стали думки про безнадійність української справи в російській державі та про подвиг визволення України.

Настрої студентства, напоєні такими ідеями, вибухали з кожного відповідного приводу. Читав, напр., реферат на Шевченкові роковини в українському клубі знаний український публіцист, тоді правовірний кадет, Мих. Мих. Могилянський; і коли у вступі до свого реферату висловив думку, що як світові загрожує небезпека німецького імперіялізму, то українцям треба битися попліч з росіянами, то слухачі — переважно студенти — так рішуче й бурхливо запротестували проти сеї думки, що референт мусів припинити свою промову та зійти з кафедри.

»Український Студент«.

Українське студентство в Петербурзі, в результаті своєї організаційної праці, роздобулося — перед війною, в роках 1913—1914 — на власний орган — »Український Студент«. Такий орган конче був потрібний, щоб в одну планомірну цілість зв'язати усю ту організаційну працю, що провадили її провідні кола студентства.

Початковою фазою такого органу було видання рукописного »Громадянина«, провадженого студентом політехники І. Ф. Косенком. Його писали од руки самі автори, статті складалися до купи та й пускалися на руки для читання. Вийшло два числа, в яких були статті — самого редактора, Є. Нероновича та інших співробітників, поезії, критика, хроніка. Українські студенти брали участь в загально-студенському органі політехнічного інституту, і та участь давала вправу в літературній праці та привела до думки — видавати свій орган об'єднаного українського студентства в Петербурзі.

Про мету і програму свого органу редакція »Українського Студента« оповіщала так у відозві »До українського громадянства«:

»Українська студентська молодь не народилась останніми часами. Вона вже має за собою поважну давнину. Вона має свою історію, свої традиції, свою етику. Тому відчувається потреба оглянути ті шляхи, якими українська студентська молодь ішла і йде, переглянути увесь матеріал, який дає довгорічне життя українського студентства, зафіксувати традиції; може що змінити, може що залишити.

»Українська студентська молодь працює в мурах вищих шкіл. Головне її завдання об'єднувати студентів-українців в міцні культурно-просвітні групи. Але зараз серед них особливо гостро відчувається розірваність і дезорганізація. Тому редакція гадає звернути особливу увагу на питання про плано-мірну діяльність українського студентства в культурно-просвітній сфері.

»Хай же українське студентство та громадянство відгукнеться на наше діло. Від їх співчуття, від їх моральної допомоги залежить те, щоби сей неперіодичний орган українського студентства став періодичним.

»Статті та інформації прохаємо надсилати лише в межах таких пунктів: I. Історія українського студентського руху. II. Сучасне життя української студентської молоді. III. Українська студентська молодь та її наукові потреби. IV. Українська студентська молодь та українське громадянство. V. Бібліографічні замітки...

»Красне письменство в органі не міститься...

»В журналі беруть участь: О. Білоусенко, проф. М. Грушевський, проф. О. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, студ. О. Ковалевський, студ. Є. Неронович, курс. Г. Радич, проф. І. Раковський, В. Садовський, М. Сирота й інші.

»Маються власні кореспонденти в Відні (М. Сисак), у Львові (В. Котецький), в Калуші, Чернівцях, в Варшаві, Дорпаті, Києві, Москві, Харкові і Томському.

»Адреса редакції: СПб. Лёсной, Болотная ул., д. 2, кв. 4. Адреса контори: СПб., Лёсной, Лёсная ул., д. 11, кв. 14«.

На редактора обрано Є. В. Нероновича, на секретаря — О. О. Ковалевського, на адміністратора — І. Ф. Косенка. Редакційну головку таким чином сформовано з найбільш активних елементів політехнічної громади. До редакції ще входили Ганна Радич та М. Лисий. Засобами політехнічної громади вийшло й перше число журналу. Але далій провадити видання на власний кошт громада не могла. Тому центральний орган студентської спілки постарався притягти до участі в редакції інші громади, в тім числі університетський гурток українознавства, який ще до спілки не належав. З університетського гуртка вступили до редакції М. Кушнір та Є. Артюх. Але сполучення в одній спільній роботі таких різнородних елементів, з яких одні провадили до цілів політично-громадських, другі ставили собі завдання переважно академічного порядку, приводило до внутрішніх змагань в складі редакції. З редакції вийшов непримиренний Неронович, — його різко-критичний напрям не пасував до настроїв університетського гуртка; крім того — мав він підігнати свою запущену науку (з політехніки перейшов він до електротехнічного інституту).

Поза всіма неувязками, яких трудно було уникнути серед таких недосвідчених в журнальній праці та порізаних організаційно елементів, поза тими пересадками, що завше характеризують подібні студентські підприємства, «Укр. Студент» таки справді

був голосом українського студентства в Петербурзі, і до його провідного голосу уважно прислухувались усі окремі студенські організації, уважаючи той голос за авторитетний для себе. Студенти тут говорять вже як дозрілі громадяне, що, ставляючи собі певні завдання, добре розуміють і їх річеву суть, і той ґрунт, що на йому має бути їх доконано. Констатувавши кволість та анемічність сучасного українського життя та конечну потребу людей свідомих та енергійних, журнал в редакційній статті між іншим пише:

»Таких людей м у с и т ь дати молодь. Наше бажання, щоб молодь у відповідь на се з ще більшою енергією взялася за своє громадсько-національне виховання, щоб вона внесла в останнє всю ту палкість, що властива л и ш е їй.

»Ми самі, чим більш критикуємо те, що єсть, тим більш любимо те, що м у с и т ь б у т и. Наш песимізм весь в критиці, оптимізм — в творчості. І не безчасності теперішнього громадського життя зламати нашу енергію! Не безчасності зруйнувати нашу віру в відродження того «відродження», що утворено руками українського «громадянства». Ми п е в н і, що та частина інтелігенції, яка пройде через ідеї «Укр. Студ.», буде не українофільська, а у к р а ї н с ь к а (в чистому розумінні сього слова), а значить зможе добути собі політичну орієнтацію і без нашої допомоги. Ми п е в н і, що вона створить основні підвалини для тої абстракції, що зараз носить назву нації...

»Ми йдемо до досягнення своєї мети — дати активних, бадьорих, свідомих і освічених робітників на громадській українській ниві, що зможуть і т в о р и т и, і в и к о н у в а т и технічну роботу...

»Най же молодь широко обміркує теми, зачеплені в збірникові, най вона замислиться над своїми національними обов'язками, най вона розірве з своїм москвофільством, що в ній так глибоко сидить. Бо історія на неї не чекає — і вже чується її перестерегаючий голос.

»Крайня пора всім з живих трупів обернутися в живих людей!«

З осени 1914 р. «Український Студент» мав обернутися в періодичний журнал з політичною програмою. Але розпочалася війна, що створила умови, неможливі для існування українського органу, та одтягла на фронт чи у школи військові більшість співробітників «Студента». І він припинився.

Фінал і підсумки організації укр. студентства.

Студенська організація в Петербурзі мала безперечне й чимале значіння в справі освідомлення того студентства українського походження, яке приїздило до столиці з душею, що була спразді *tabula rasa* в українській справі. В студенській організації ті кадри молоді мали національну школу чи, принаймній, початок тої школи, яку звичайно мають всі нації, що живуть нормальним національним життям. Самі провідники ясно уявляли собі значіння і ролю організації, і в ч. 3 «Укр. Студента» писали на початку 1914 року: «Переведений мінімум, засновані фонди передплати. З одного боку зменшується феноменальне неучтво, з дру-

гого — поступово народжується звичка не тільки читати, але й мати українську часопись. Словом, утворюється та школа, що мусить випускати людей більш-менш відповідаючих вимогам сучасного українського життя. Ми не зачинаємо очей на те, що сього замало. Але нас все-таки тішить те, що нарешті з'являється ґрунт, на якому зростуть ті зерна, що ми на нього кидаємо... Ми вже дали молоді конкретні вказівки в її гуртуванні, ми дали їй той матеріал, що може розвиватися й пристосовуватися до всяких форм українських студентських організацій.»

Такі наслідки організаційної праці дали себе реально знати з початком війни і революції. Мобілізація значно спустошила особовий склад студентських громад. Але ті, що пішли до військових шкіл та до війська, не тратили зв'язку ні з своїми громадами, ні з загальною організацією, — тому з вибухом революції колишні кадри столичного студентства могли досить швидко мобілізувати свої сили для роботи, що її непочатий край тоді був. В тій ріжнородній роботі національно-громадській, як гриби по теплому дощі, з'являлися знайомі постаті петербурзьких громадян, що першу школу національної праці пройшли в студентських громадах. Ті ж студенти, що в часі війни перебували ще в школах, пристосовували свою діяльність до нових вимог українського життя. За допомогою старшого громадянства організовано постійні виклади, що прибрали характер і навіть назву українського університету. З кінця 1914 року завязано зносини з салдатами, — провадили се завдання найбільше — Є. Неронович, В. Садовський. Утворилася салдатська організація, до якої входили представники різних військових частин. Салдатська громада мала регулярні збори, провадила працю по певній програмі. Перед у ній, під проводом студентським, вели здебільшого військові урядовці та писарі, як елемент більш інтелігентний. З цієї громади вийшли такі активні в майбутньому сили, як Іван Конст. Герасимів, Мусій Шевченко, М. Авдієнко та Т. Гайдар. Організаційним осередком писарів був Інженерний Замок.

Другого дня революції відбулися в помешканні І. Косенка збори центру студентських організацій, де і вирішено було організувати український революційний комітет.

Тоді властиво й скінчилася роля окремих студентських організацій, — уся робота скупчилася в руках провідної головки. Організувалися великі мітинги, — найбільші відбувалися в авлі університету. Улаштовано велику військову маніфестацію, — найбільш грандіозну з усіх маніфестацій петербурзьких, в день роковин Шевченкових, 12 березня. Заведено регулярні курси для салдат. Ті курси провадились переважно в аудиторіях Жіночого Медичного Інституту, що взагалі став у сей час осередком революційної акції, — тут виступали Ленін, Колонтай, тут улаштовано

мітинг, коли прибув до Петербургу Винниченко. Керували курсами Є. Неронович, О. Ковалевський, М. Лисий, ближчу участь брали, в якості лекторів, М. Чечель, П. Пилипчук, кілька бестужівок та медичок (сестри Г. та Л. Струтинські, Н. Суровцова, Вал. Дворська), соціал-демократи — П. Феденко, Мартиненко. Салдати відвідували курси згідно з росписом, в якому визначено було, яка частина, в яких годинах, які саме аудиторії має відвідувати. Курси мали характер більше бесід, ніж викладів, — малосвідома салдатська маса засипала лекторів питаннями, що свідчили про страшливу темноту що-до національної свідомості тої маси. Дуже, напр., дивувалися салдати, довідавшись, що Україна — те саме, що й Малороссія. Російський режим таки досягнув своєї цілі, — забив самі пагінци національної свідомості в масі українського народу. Довелося переорювати та наново засівати, як після убійчого морозу.

Сотні української молоді промайнули перед моїми очима за 17 літ мого перебування в Петербурзі. Сей живий калейдоскоп людський мимоволі притягав до себе увагу — поза всяким навіть іншим клопотом громадським, якого бувало подостатком. І не міг не захоплювати той, що доводилося свідком його бути, процес зросту і навіть повного духового перетворення винародовленої молоді, що приїздила з рідного краю до чужинецького міста. Такі процеси переживала молодь з властивою їй ураганною швидкістю, — і не треба було сьому дивуватися, бо в кожній дитини української землі було вроджене, підсвідоме підложжя почуття українського, і треба було лише почистити та розворушити ту цілину національної душі, що заросла бур'яном чужинецьких впливів. Коли який український молодик у найкоротший час перейшов стадії кадета російського, з тим — кадета українського, а врешті — українського самостійника, — то се було річчю цілком нормальною: українська свідомість, приглушена всіма впливами життєвого оточення, з гарячковою енергією скидала з себе чужий одяг »ветхої людини«, шукаючи свого національного »я«, та в побідному настрої тріумфувала свою перемогу над організованими заходами національного гвалту. Сей процес віднайдення свого »я«, духового повороту »додому«, крив у собі таку безодню радісної таємниці, що цілком зрозумілий був той святочний настрій, який панував по студеньких громадах — поза всіма їх більшими та дрібнішими сварками. І самі ті сварки в лоні громади, між ідейно близькими елементами, були здебільшого зовнішніми формами, тернистими стежками, через які простувалося все до тої величній, переможної цілі — українського національного усвідомлення. Після моїх вражінь од життя україн-

ського студентства в Петербурзі я ніколи не можу хреста поставити над національною долею якого-будь молодика українського, хоч би як уперто не визнавав він у даний момент своєї національної природи: молода рослина під соняшним промінням виявляє ефекти несподівані.

Не варився я безпосереднє в життя студентських громад, то й не можу дати каталогу особового складу тих громад. Багато учасників тих громад, що перебувають нині на еміграції, могли б поповнити мої побіжні відомості, їх скоригувати споминами безпосередньої участі в життю студентських громад, занести, немов би до диптиху громадського, ще багато імен тодішніх громадян, що залишили свій слід в життю українського студентства та загинуть без пам'яті безслідно, коли товариська дбайливість не згадає про них та їх не зафіксує.

Понад цілим морем студентської молоді, що встає в моїй уяві, виразно стоїть блискуча, повна енергії й нестриманого устремління, та разом фатально-трагічна постать Євгена Нероновича. Се він був головним двигуном студентського руху, невичерпаним джерелом ініціативи та громадської енергії. Але вже в студентські роки крилися в ньому ознаки тої гангрени духової, яка що-далі провадила до розкладу і особисте його духове успособлення, і те діло, яке він створював та після провадив до руйнації. Нестриманий задержуючими центрами ні в поступованню своєму, ні в своїх стремліннях, він найменше забезпечений був од цілком несподіваних, деструктивних кроків, а той вплив, що розспромінював він од своєї видатної психіки, надто посилював наслідки деструктивного його чину. За студентських часів ті риси його натури виявлялися ще не так яскраво. Але за революції дали вони себе знати в повній мірі. Його виступи громадські та зокрема в Центральній Раді були причиною поважних заворушень політичних. Врешті і зовсім потягло його до табору ворожого, що так пасував йому своїми далекосяглими гаслами. Коли піймано його в момент, як пробірався з большевицького боку до української частини — з метою, як були підстави думати, розкладової агітації, — був розстріляний на місці.

В ті ж часи появився серед українського студентства О. Шумський, що пізніше стягнув на себе стільки закидів що-до свого національного ухилу. За описуваного часу був він власне орієнтації російської і вже як представник української громади сільсько-господарських курсів в Інформаційному Бюрі доходив до річезового розуміння української справи.

Серед інших, може й більш на-зовні блискучих, постатів студентських за калейдоскопом різнородних вражінь стоїть в па-

мяті скромна постать студента політехніки П. В и д и б о р ц я — невтомно-робочої пчілки студенської громади. Він не приймав гарячої участі в дебатах, — під час тих дебатів спокійно стояв, слухав. Не говіркий, він багато читав, думав та старався всюди, де лише можна, думку українську поширяти через друковане слово. Се був гарячий фанатик української книжки. Як раніше старий Ю. Грибінюк та А. Кащенко, так після П. Видиборець — скрізь, де скупчувалась українська громада, появлявся з пакунком книжок і ті книжки поширював. Жив українською ідеєю та помер од щастя, що наступив час тій ідеї здійснитися. Обраний на Західньому Фронті на другий всеукраїнський військовий зїзд, дістав атаку серця, що не видержало великого щастя — відродження України.

Брати С е л е ц ь к і (один із них — Федір) були скромні працівники, Федір — активніший у громадському напрямі, другий — в кабінетному, літературному (співробітничав у петербурзьких студенських виданнях та в «Раді»). Федір в часи війни вступив на військову службу і прийняв активну участь в українізації армії. Попав під Жмеринкою в руки большевиків і був тяжко замучений, залишаючи і в своїх мучителях подив своєю гідною мужністю.

Зокрема не можу не згадати прекрасної постаті юнака, — що як син мого давнього приятеля, частіше бував у мене, — студента інституту шляхів Петра Макаровича Крамаренка. Се був юнак, наче витканий з якогось ідеального душевного матеріалу, — чистий, патріотично відданий українській ідеї. Його відвідування освіжали нам душу. Виростала постать майбутнього непохитного борця. Вступивши в час війни на військову службу, він прийняв активну участь у справах військових ще в Петербурзі, а після в Києві. Посвятно загинув під час оборони Києва в січні 1918 р.

Серед численної в кілька-сот людей української громади в Петербурзі знайшовся і один зрадливий Ефіяльт — студент психоневрологічного інституту Худяк. Малопомітний в гурті, він, як виявлено висвітленням архівів петербурзької «охранки» («Охранное Отдѣленіе» департаменту поліції), був провокатором, — подавав охранці відомості про український рух. Не можна сказати, що спонукало сю молоду людину до ганебної зради, чи яка драма чи просто підлість натури. Можливо, що і вгорі подані відомості департаменту поліції належать до його безпосереднього авторства. Але, не беручи активної участі в центральних установах студенської організації, він ледве знав що більше, ніж самі імена учасників руху, яких він бачив на різних зборах. Річевих відомостей (як видно з поліційних інформацій про організацію »Джерело«), видимо, не міг він подати.

Нехай безпосередні, живучі нині, учасники студенських громад подадуть конкретні характеристики осіб, з якими вони товаришували й співпрацювали. Я ж здебільшого обмежився в повищих рядках лише сухою номенклатурою. Як матеріал до тої номенклатури можна додати ще чимало імен, як В. Березів, В. Савченко, С. Шевченко, Ост. Ярошенко, Тим. Пархоменко, Пахлов, Носов, Є. Макаренко, Катря Котова, Писарева, Тетяна Саєнко, та багато інших, що їх не лише в простому переліченню треба б згадати, бо се були живі люде, кожний з них вносив свою частку до скарбниці національного життя. Персонально освітити кожну з тих осіб в масі українського студентства се — завдання та моральний обов'язок тих товаришів їх, що разом з ними попліч жили й працювали в українській студенській громаді.

»Батьки« і »діти«.

В попередньому доводилось стороною торкатися справи певного тертя між молодшою та старшою генераціями українського громадянства в столиці. Тертя ті назовні повставали на ґрунті так би мовити »языковому«, — на тому, що старі петербуржці, одірвані од українських обставин, забували рідну мову та не говорили по українськи. В дійсності конфлікти ті сягали глибше — в тактику національного поступовання та — в певній мірі — навіть у саме коріння української ідеології. Ті ідеї, що наросли по першій революції в їх пристосованню до життя українського, перша підхоплювала молодь та привозила в столицю вже у викристалізованих на Україні формах, що новизною своєю несподівані були і тому дивними видавалися розсадженім на чужому ґрунті петербуржцям. Останні здебільшого не ворожі були до тих ідей, а лише одразу не могли засвоїти не змісту їх нового, а тих незвичних форм, у які той зміст було прибрано. Право українського народу, те право, що прислуговує й іншим народам, — право на своє національне »я«, як було для всіх нестемнене, так і для земляків петербурзьких. Але в Петербурзі, де не відчувався в такій мірі живчик національного життя з його новими проблемами політичними та соціальними, національне право України розумілося власне в формах і межах культурних. І се було цілком послідовно та нормально, бо той ширший розмах української програми полягав поки-що у теоретичному її поставленню, а реальне життя такого поставлення не визнавало. І по революції 1905 р. діяли обмеження українського права в дусі попереднього режиму, з тими обмеженнями елементарного права доводилося так само боротися, як і раніше, а петербурзькі українці найбільше у курсі були тої акції, бо власне вони провадили її, поступаючи до таємниць самої кузні, в якій кувалося українське поневолення. Коли, напр., петербурзький українець,

здебільшого урядовець більшого чи меншого рангу, оббивав пороги міністерських канцелярій в справі звільнення з-під адміністративного обуху якоїсь скромної повітової «Просвіти», то проблема державної незалежності України мала для нього виглядати не дуже реально. Сі ножиці що-до оцінки тих самих фактів чи як ідеалу, чи як дійсності, і були основою внутрішнього конфлікту серед самих українських елементів — конфлікту між «молодими» й «старими».

Явище те, як світ, старе, і повсюдно воно в більшій чи меншій мірі має своє місце, але в життю українському, та саме в ту переломову його добу, про яку мова, те явище виступає надто випукло. Процес політичного наростання, складний в своїм діланню завше і всюди, не міг безболізно пройти і в лоні українського громадянства і навіть тут саме мав приймати найбільш терпкі форми. Дуже тяжкі були наслідки всебічного поневолення України, і санація тих хороб натурально викликала ефекти болючі.

Не було такої ділянки життя, де Україна, як тіло національне, не терпіла би убійчого гнету та од того гнету не тратила в своїх інтересах. Край, що мав історичні традиції власної державності, уніфікаційною політикою позбавлений був найменшого політичного права, а крайній централізм державний задержав розвиток його сил — матеріяльних і духових. З погляду економічного за тих сприятливих фізичних умов, які витворювали ілюзію, що се «край, гдѣ все обильемъ дышетъ», Україна в дійсності котилася все більше до матеріяльного упадку. Промислові можливості її приглушувано, економічну ролю її зведено до постачання сировини для промислового розвитку так званого «центру»; навіть як країну хліборобську, економічною політикою останніх десятиліть немов би спеціально скеровано її до такої міри економічного виснаження, що величезні маси роботоздатного її населення примушені були поривати звязки з батьківщиною та стрімголов шукати ліпших умов існування на чужині. З погляду культурного — цілковите ігнорування національних потреб населення доводило його до культурного занепаду, що своєю дорогою перешкоджало йому розвинути свої сили в боротьбі за існування. На ґрунті сих спеціальних обставин загальні риси пануючого режиму — гніт, насильство, безправа — дали себе болючіше знати ще до всеросійського вибуху, викликавши тут аграрні розрухи, яких грізного попередження міродайні круги самодержавія просто навіть не зрозуміли, низькоооо кваліфікуючи те явище стихійного протесту лише, як результат злочинної пропаганди земських статистиків.

Всі ділянки життя відчували убійчий характер режиму з особливою інтенсивністю, бо місцеві умови посилювали загальні та

повсюдні тяжкі його наслідки, — всі кричали перед смертельною загрозою та вимагали унормовання. Але одні кричали голосніше, бо хвороба була наочна, інші переживали процеси розкладу й упадку в невидних для зовнішнього ока глибинах народного життя. Гніт політичний добре усвідомлювали інтелігентні круги громадянства, — тут він знаходив не лише зрозуміння, але й активну волю протесту. В тім протесті єдналися всі поступові сили, бо той режим кривдив усіх. Але при тім малося на увазі зміну режиму взагалі, не торкаючись тих його централізаційних форм, що посилювали розкладові його наслідки по окремих країнах; коли ж у тих змаганнях до політичної свободи виступала українська сторона з своїми скромними крайовими вимогами, то се вже був партикуляризм, саботаж визвольного руху. Так само економічні й соціальні цілі самодержавного режиму знаходили рішучих протестантів; але й такі далеко ідучі в своїх поступових змаганнях партії російські, як с.-д., не більше мали зрозуміння українських моментів визвольної справи. Мала численні кадри своїх заступників і боротьба з наслідками самодержавного ладу і в сфері культури, — громадська ініціатива в боротьбі з народньою темнотою широко була розвинена; але так само і тут переважала загальна ідея піднесення освіти, без уваги на ті спеціальні умови, що спутували духові сили т. зв. іногородців у їх прагненню до освіти. Що-до освіти справа ускладнялася тим, що тут разом з моментом культури зв'язаний був у значній мірі елемент національний. Освітні заходи в Росії провадились в національних формах та інтенціях московських і найвище піднесення освіти на Україні в тих формах рівнозначне було з загибеллю національної культури української.

Всі ті різниці між загально-російськими та територіяльними інтересами відчувалися серед різних кругів громадянства українського походження не однаково, — одними в більшій мірі, іншими — в меншій. Більш як двохсотлітня нівеляційна політика мусіла ослабити свідомість тих різниць. Інтелігентні верхи українські, пройшовши через горно тої політики, в своїй більшості переймалися врешті інтересами загального порядку, ближчих інтересів свого краю не відчуючи або уважаючи їх роллю за другорядну, в добрій вірі, що коли взагалі улагодиться життя в Росії, то тим самим, чи, принаймній, «другого дня» улагодяться і всі потреби життя українського.

Український рух, якого бодай підземельні джерела ніколи не вичерпувалися, мав завданням поборювати ці наслідки нівеляційної системи, ширити розуміння своїх властивих — національно-територіяльних — інтересів в перспективах найвищого їх досягнення — державної незалежності. Об'єктом своїх впливів мав він (поза громадами людей національно свідомих) отой матеріал, що

до «місцевих» та «партикулярних» завдань українських ставився ежє з повним чи частковим застереженням. В тому малосвідомому матеріалі легше будилися ті струни національної душі, що їх зачіпали більш показні та наочні сторони всебічного руйніництва, яке впроваджував режим поневолення в ціле життя України. Тими, більш зрозумілими, фактами було поневолення України політичне, руйнація її сил економічних, розклад її соціального життя через політику одриву інтелігентних верхів од маси населення. Сі ідеї були більш приступні для пересічного українського інтелігента, і він, з свого боку, легше міг їх популяризувати і серед менш освічених кругів — робітництва, селянства. На ґрунті сих — політико-соціальних — ідей український рух досяг найбільших здобутків, — на сім ґрунті одривав він досить революційних українських сил од загально-російського революційного руху та спрямовував їх до праці на властивому ґрунті українському.

Інша річ, коли справа заходила про культурно-національні інтереси українського народу, коли до завдань політичного та соціально-економічного визволення прилучалися стремління за всяку ціну звільнитися і од тих спеціальних пут, що ними сковано було українське слово в усіх ділянках його позадомашнього ужитку. Ідейне значіння та ідейна перспектива тих і других завдань видавалися для більшості громадянства не однаковими. Хто не носить у своїй душі чуття національного, той не може зрозуміти й психології національного покривдження. А національний інстинкт в дійсності було під впливом обрусенія ослаблено, і се не давало інтелігенції, українській з походження, зрозуміти всю глибоку цінність національного моменту в життю як окремої людини, так і цілої нації; тому, напр., багато з тих, хто всіма фібрами своєї душі протестував проти нарушення свободи слова, проте холодно та байдуже ставився до гвалтовного факту заборони слова українського. У зовсім іншому світлі ставали такі факти для національно-свідомих кругів українських. Останні переважно були представлені інтелігенцією, що стояла близько до народньої маси, і життєвий їх досвід доводив їх до практичного розуміння тої великої шкоди, яку впроваджує денационалізація в життя української народньої маси, а тому вони в більшій мірі реагували на репресії, що гнобили таку елементарну сторону життя людського, як рідне слово. Коли націю позбавлено користування рідною та здебільшого — єдино приступною — мовою в стосунках адміністративних, судових, в церкві; коли вона не має своєї школи, газети, книжки, навіть свого букваря, — то обурення проти такого знуцання над елементарним людським правом, підогріване безпереривно, на кожному кроці, має вирости до міри такого інтересу, який усе інше заступити може. Хто не пережив такого становища на власному досвіді, уявити собі не може

глибини душевної драми, коли людина, стоячи у найближчій стичності до народу, фактично позбавлена можливості використати засоби найближчої спільноти з ним та культурного впливу на його. Коли затим по революції 1905 р. настали для українства поважні можливості для культурно-національної роботи, до якої шлях був раніше закритий, то активніші національні сили, що перед тим провадили культурно-національну роботу в умовах фактичної нелегальності, тепер, з новими можливостями, оддалися тій праці, аби якнайскоріше заповнити порожні місця національного життя, що найбільше вимагали такого заповнення. Наступив — може й не такий великий абсолютно, — але порівнюючи дуже значний зріст преси, літератури загального характеру та зокрема популярної, для народу, зріст організацій і загальногромадського характеру і зокрема «Просвіт». Се вимагало рук, і коли ті руки були заняті працею, потребу якої не вповні розуміла молодь, бо виростала вже в інших умовах, остання оцінювала ту працю досить призириливо.

З другого боку таке становище та зв'язані з ним переживання, особливо в часі до першої революції, приводили і працюючих у ділянці культурній до обмеженого розуміння українських національних завдань. Вимоги культурного порядку, бувало, ставилися як максимум української програми, у відокремленню од загальних цілів політично-громадської натури, що завше лежать та мусять лежати в перспективах національного розвитку кожного народу. Така однобічність — як її називали — «етнографічної», «українофільської», «культурницької» платформи не могла до прихильників її притягнути широких громадських симпатій, особливо з-посеред молоді, що взагалі прагне до завдань ширшого порядку. Наслідком того було громадське осамотніння даної національної групи, а свідомість свого безсилля ще більш паралізувала її активність та прихиляла до бездіяльних надій на ліпшу колись долю. Звідси повстають оті гарячі, різкі напади, головно з молодого табору, на «українофілів», до яких в запалі полеміки часто залічувано усіх, хто, крім політичної, провадив діяльність і культурного порядку (подібні напади зволікали на себе, напр., і такі провідники українського руху, як В. Б. Антонович та Б. Д. Грінченко).

Стріли, скеровані на дану групу, не були безпідставні. Представники її, що мали обороняти українські інтереси національні, не виявляли потрібної енергії навіть на цьому полі. Українські національні потреби не мали твердих адвокатів ні в пресі, ні в громадських організаціях, ні перед колами урядовими. Бували цілі смуги часу, і досить довгі, коли українська національна акція одзначалася печаттю якоїсь безнадійної пасивності та ниття хоча б і перед дійсно тяжкими перешкодами. Стовпи українства даного

типу, з надмірно далекоглядної дипломатії, допускалися часом невідповідного загравання з противниками зправа та зліва, а се лише затемнювало і без того заплутані стосунки. Конечні цілі українського руху при тому замовчувано, навіть одкидувано, щоб не викликати незадоволення в сферах адміністративних та не посваритися з тими поступовими громадськими колами, які що-до централістичних тенденцій мало що уступали чинникам урядовим. Послухавши, напр., Костомарова, що з усіх сил старався лоялізувати українські стремління, можна було справді прийти до висновку, що в дійсності ніякої справи української не існує, ніякої української програми не потрібно, а все те можна обмежити виданням брошур для народу, букваря та словника (насправді, Костомаров, як видно з статтів його анонімних, напр., з листа до редактора «Колокола», держався інших поглядів). А з другого боку Драгоманів, полемізуючи з крайностями націоналізму, допускався протилежної крайности — до умалення національних завдань українства. Такі перебої з боку українських провідних осіб що-до тактики національного поступовання вносили ідеологічні неясності у світогляд широких кол українських, що, потрапляючи за своїми вождями, попадали у безвихідність ідейних суперечностей.

На тлі переваги тих чи інших програмових завдань у настроях української інтелігенції і виростають тертя між двома течіями українського руху, які можна характеризувати як політично-соціальну та культурно-національну. Се були течії не лише не протилежні, але в своїх цілях органічно близькі. Фактично кожна з них була необхідна в економії українського життя, бо оскільки, з одної сторони, неминучим був шлях боротьби політичної, яким ідуть до свого визволення усі нації, остільки ж треба було уділяти сил і часу на заповнення діри і в суто-національній ділянці українського життя — ділянці національної культури. Кожний своїм шляхом та неоднаковим темпом праці ті напрями провадив до одної конечної цілі — визволення нації, але на ґрунті різниці що-до тактики, зовнішнього вияву програмових завдань виникають між ними тертя, повстають конфлікти.

Зовнішнім приводом до тих конфліктів на ґрунті петербурзькому були в більшості впливи сторонні. Представники гостріших політичних течій — російських чи українських, що зосереджували свою увагу на моментах політичних, зневажливо оцінювали культурно-національні моменти в студенському русі українському, — зокрема маловажили трудну, болючу й відповідальну працю що-до національного самоосвідомлення студентства. Керманичі студенського руху (що за окремими винятками, — як, напр., Є. Неронович, — були поглядів, як ми бачили, взагалі поміркованих та самі стягали на себе докори в шаблоно-

вості та такому ін.) розуміли велике значіння й конечність сеї праці і не могли од неї одмовитись; але для свого виправдання в очах радикальніших елементів, що демагогічно оперували популярнішими гаслами, не знаходили іншого способу, як перекидати всі подібні докори на сторону, що до неї ті докори традиційно приставали ще з давнього часу, — на »батьків«, на тих старих »культурників«, що не розуміли широкого розмаху нових політичних завдань. Так штучно творилася атмосфера антагонізму часто там, де для того антагонізму фактично не було ґрунту. І найбільш навіть крайні в своїх поглядах особи з-посеред української молоді добре розуміли, що там Стебницький чи хто інший з старого громадянства не могли ставитись несприятливо до їх широких політичних концепцій — аж до державної незалежності України, а лише не вважали ті концепції за формальну, на яку можна покликатися, підставу для своєї реальної праці в українській справі перед чинниками урядовими чи так само до тих концепцій ворожими громадськими чинниками російськими. Але і цілковита свідомість всієї фальші даної ситуації з боку »дітей« не удержувала їх од різних вибриків на адресу »батьків«. Згадувані, напр., докори з боку Д. Донцова викликали деяких провідників студентства з свого боку на докірливі вибрики на адресу »культуриництва« та »українофільства« „старих“¹⁾.

Конфлікт між »дітьми« й »батьками« не обмежувався так би мовити самим устним словом, а знаходив відгук і в друку. »Український Студент« — орган, що в ньому рука »дітей« була вповні »владикою«, подавав дуже різку характеристику українського громадянства. »Перед читачем, — писалося в третій книжці, — »в сьому збірникові пройде українське життя. Про-

¹⁾ Часто в основі конфліктів між студентством та представниками старшого громадянства були причини зовсім не ідейного порядку. Старше громадянство петербурзьке бралось виконувати одну з важливіших в студентському життю функцій — функцію матеріальної допомоги незаможним студентам. Виконувалося се різними способами — і приватними пожертвами, і — головню — за посередництвом спеціально для того заснованої допомогової установи — Т-ва ім. Шевченка. Трудна се, розуміється, річ, і виконати її в міру дійсної широкої потреби не було можливости та й виконувано її з властивими для людської натури слабостями. Але вимоги студентства часто переважали всяку міру можливости, і незадоволення тих вимог викликало докори й протести. А при тому студентські кола уважали справу допомоги та — що в основі її лежить — справу придбання коштів за річ, що належить до обовязку самих лише »старих«, та ухилялися від допомоги в улаштуванні вечірок, концертів, спектаклів та інших таких підприємств, що були головним, коли не єдиним, джерелом для придбання коштів на допомогу студентам. Сі останні часто обмежувались контрольною роллю цензорів що-до ідейного доконування програми і піднімали голосні протести з при-

йде, не розмальоване зайвим оптимізмом і непотрібною фантазією. Вражіння від того молодь дістане гнітуче. Іншого від нього і не можна одержати. Всюди помічається пасивність, відсутність любови до тієї справи, що ведеться на Вкраїні, всюди панує національна нісенітниця. Правду казати, за сучасне українське життя соромно всякій чесній людині. Немає людей, щоб творили й будували. Тому наше національне життя таке кволе й анемічне, тому воно й стоїть на мертвому місці. Ось загальний висновок». Дальший розвиток ті думки знайшли в статтях О. Ковалевського «Наша сучасність», М. Євшана «Шевченко та молодь», М. Сріблянського «Любов до Шевченка». Допущено було до некультурности нетактовний випадок проти В. М. Перетца.

З другого боку і «батьки» часом підіймали голос, і в лаві тих батьків бували й такі особи, як В. К. Винниченко — людина з репутацією рафінованого протестанта. «Наша молодежь, — писав він в «Укр. Жизни» р. 1915, — потеряла тонъ. Она волнуется, нервничаетъ, чувствуетъ себя растерянной, неуверенной, отъ этого еще больше нервничаетъ, злится и, естественно, топчется на одномъ мѣстѣ, ничего не дѣлая и часто мѣшая и другимъ дѣлать. Она рѣзко критикуетъ «старихъ», относится отрицательно ко многимъ начинаніямъ послѣднихъ, съ презрѣніемъ отворачивается отъ ихъ дѣятельности и... сама ничѣмъ дѣйственнымъ себя не проявляетъ. Правы или нѣтъ «старіе», это вопросъ иной, но бездѣтельность всегда неправа и неправильна... Многие изъ дѣятельности и поведенія «старихъ» въ эти тяжелыя времена заслуживаетъ отрицательнаго отношенія. Но тонъ у «старихъ», по моему мнѣнію, правильнѣе: они дѣйствуютъ. Многие, что сдѣлано за это время положительнаго, сдѣлано ими.

воду — найбільше — виконування артистом на bis, якої небудь невідповідної «Гандзі» або «Ой казала мені мати». З такого приводу розпалювались найпалкіші пристрасті, тим більш неоправдані, що в дійсності ніяка людська сила не могла стримати артиста чи — найбільше — артистку, щоб вони під впливом бурхливих овацій не виконали якого-будь свого коронного «номера», що уважали його за вершок своєї умілості. А на тому ґрунті виникали й палали конфлікти, докори, протести. Такі люди, всією душею віддані справі матеріальної допомоги молоді, як П. П. Катеринич, М. М. Дубяга, М. В. Красовська, зазнавали прикrostів, що переходили всяку міру людського терпіння. У мене особисто тих прикrostів тому було менше, що я менше брав безпосередньої участі в Т-ві ім. Шевченка, а коли брав у влаштуванні якогось концерту, то також мав тих прикrostів досить. Одного разу вломився до мене — мало не вдосвіта — в помешкання один з чільніших представників студентства, М. Стасюк, з протестом — лише в передбаченню порушення ідейного доконання програми, бо в числі учасників була артистка, що такого порушення допускалася; між тим, передбачення було безпідставне, бо я приватно мав з тою артисткою прелімінарну розмову в тоні, що гарантував чистоту ідейного доконання програми.

Это надо признать даже молодежи». Такі, не позбавлені пікантності, виступи несподіваних контр-протестантів не могли не охолоджувати протестантського запалу певних, однобічно розгарячених, елементів студентства.

Висловлювалися взаємні докори таки в своїй, українській хаті, серед тих сил, що провадили ту саму, в своїй суті, визвольно-національну працю. І по-за тими сторонніми мотивами, про які що-йно згадувалося, ті докори в основі своїй не були з боку свідоміших представників студентства простою бравадою, для самої лише фрази інсценізованої. В основі тих непорозумінь лежала все та сама психологічна різниця обсягу й темпу ідеологічних завдань, що завше поділяла »дітей« і »батьків«, а в українських обставинах мала діяти в розмірах значно поширених. Молода українська думка справді боліла невідрадным становищем тодішнього українства та з болізними зусиллями шукала виходу з того становища. В той час, як старші петербурзькі громадяне мали перед собою конкретні завдання в обставинах життя надто реальних, далеких од мрійних для того часу ідеалів національно-визвольної програми, та в тих нелюдських обставинах заходилися знайти, щоб досягнути найближчих практичних результатів, — молодь, у своєму протесті проти того становища, в якому перебувала українська справа, з тими обставинами рахуватися не хотіла та, в широких планах майбутности, ставилася презирливо до прози тої біжучої, буденної праці (хоч з тої праці фактично користалася), нетерпляче виглядаючи нової, ясної зорі на захмареному обрії українського життя.

На чийому боці була життєва правда, — чи за тою муравлиною, мозольною працею, чи за мрійними, далекими од реальних обставин життя ідеалами майбутности?

Щоб не розгубитися та знайти правдивий шлях на роздоріжжі життєвому, не лише в землю треба дивитися, а й на зорі. Бо не має майбутности ні та людина, ні цілий колектив людей — народ, що обмежують свої завдання лише найближчими можливостями нинішнього дня.

Старші покоління провадили ту конечну роботу, що давала поживний матеріал для виснаженого українського життя та змала довести чинність національних функцій до часу, коли організм нації міг би функціонувати в нормальних умовах. Ніхто не може не визнати значіння сеї праці, що фактично продовжувала чинність національних традицій. Але, пригнічені лихими обставинами та в тих обставинах змагаючи бодай кришки розсипаного та потоптаного народнього добра зібрати, громадяне того лихого часу здебільшого таки справді не доглядали конечних планів і цілів української справи, — аби день до вечора пережити, бодай щось од руїництва захвати. Молодь презирливо

дивилася на землю, глузувала з тих, хто запопадливо по землі бодай дороге намисто збирає, — гордо дивилася в небо, на зорі, шукаючи там дороговказу. І хоч здебільшого спотикалася вона на земні перешкоди, попадала в ями і прірви, а таки раз-по-раз виблискував через хмари перед нею ідеал українства ясний та широкий, освітлював шлях дальшої праці — до кращого ладу, де знайшло б собі місце і мале й велике, задовольнилися б усі потреби національного життя, конечно необхідні для нашого народу, що через віки історії не тратить свого місця під сонцем. Не дурно та недоучена й недосвідчена молодь всюди стає за соціальний барометр, що попереджує громадські рухи, коли згуститься над людським життям тяжка атмосфера.

Се, розуміється, не значить, що провід в життю практичному може належати отій зеленій молоді, — ми бачили сумні наслідки того в юні дні української революції; але до вказівок сього чуткого барометру соціального й політичного життя треба ставитися з великою увагою, особливо в — більш чи менш затемненій — атмосфері українських обставин.

І треба признати, що молодь наша шляху таки дошукалася. Жадібно накидалася вона читати Драгоманова, що з об'єктивного далека закордонного глибше вдивлявся у шляхи національного розвитку українського народу. Молодь 80-х та 90-х років дивилася на Драгоманова, як на учителя, пророка, вождя, — політично-громадський його світогляд, драгоманівство, було її катехизисом. Але молодь дальшого покоління вже переросла Драгоманова. Його поклони перед московськими богами — аж до фактичного пересаджування московської культури на галицький ґрунт — вже не викликали співчуття серед новітньої молоді. Вона прийняла саме зерно його науки — конечність національного поступу на всіх ділянках життя українського народу, змала проростити те зерно на своєму, національно-українському ґрунті, послідовно продовжила ідеал того поступу в ділянці політичній геть за сферу такого, з її погляду, убудка політичної думки, як федерація, та врешті сміливо й виразно сказала слово, що його зміст залякана трьохвіковим гнетом душа українська вже і в думці не важила плекати. Те слово було — самостійність.

Шукання того виходу в національній справі почалося скрізь, де працювала й шукала свіжа українська думка, почалося ще на самому порозі ХХ-го століття. Процес того шукання ще й тоді відбувався і в російській столиці, що скупчила в собі багато молодих українських душ, які під новим подихом свободи, під новим повієм тодішніх громадських настроїв прагнули не лише науки, але й національної правди, та заходились ту правду опірати на вислідах наукових. Ріжні стадії переходив тут отой процес шукання. Ще до першої революції та на тих найвищих хвилях, до

яких вона підносилася, уже заяснів широкий ідеал українства. Але всебічно освітлено, поглиблено та доведено його до найдалій ідучих вислідів у свідомості петербурзької молоді — уже в дальшому розвитку українського молодого життя в Петербурзі. Той розвій переводиться, як ми бачили, в процесах студенської самоорганізації, національного усвідомлення студенства та заповідливого шукання правдивого виходу з боку молодії української думки — надійної, сміливої, безоглядної на несприятливі умови реального життя.

Тож не диво, що, коли в полум'ї революції займалася нова зоря українського життя, петербурзька громада вилонила з себе широкі кадри політично свідомих та досвідчених, в школі громадській, працівників на національному полі.

СТОЛИЧНІ ГОСТІ

До Петербургу, до центральних установ державних, натурально тяглися нитки звідусюди, тож прибували сюди, в справах особистих чи громадських, і земляки з України. Скажу про кількох таких відвідувачів, з якими ближче сходився.

М. С. Грушевський.

В першій частині своїх спогадів я вже згадував про М. С. Грушевського — до часу переїзду його р. 1894 до Львова. Скоро по тому і я переїхав з Києва до Петербургу. Тож далій доводилося нам бачитись на ґрунті чужому під час його приїздів до Петербургу. Помимо побачень особистих, ми жваво з ним листувалися — головню в тих громадських чи літературних справах, що повставали вже на петербурзькому ґрунті, часом навіть з його ініціативи. Листувались ми і в справах, що торкалися його праці в Галичині. Роблячи якесь діло, М. С. завше втягував туди кого тільки можна, — тоді і я причеплений був в якійсь мірі до співробітництва з ним у тих справах.

А розгін його праці в Галичині був напrawdę гігантський. Свою кафедру — здобуток «нової ери» — використав він в найбільшій мірі. Пильною, заппадливою працею він із слухачів своїх створив широке коло наукових співробітників, серед яких в дальшому знайшлися і поважні учені. Будучи головою Наук. Товариства ім. Шевченка, він розвинув його діяльність у багатьох галузях науки, запровадив кілька серій наукового видавництва по секціях історичній, філологічній та природничо - математично - лікарській, а секції з свого боку утворили свої допомогіві органи — комісії археологічну, бібліографічну, статистичну, етнографічну, археографічну, природничу. Як редактор «Записок», замість одної книжки на рік став випускати книжки що два місяці, — так що за час його редакторства вийшло до сотні томів самих лише тих «Записок». Крім «Записок», історична секція видавала „Збірник історично-філософичної секції” (вийшло 15 томів), «Історичну бібліотеку» (25 томів), серію томів «Українського Архіву» (7 томів), 20 томів видань правничого змісту («Часопись правнича», «Правнича бібліотека»), «Студії з поля суспільних наук і статистики». Філологічна секція видавала свій «Збірник» та «Українську бібліотеку» (наукове видання українських класиків); свій окремий

збірник видавала природничо-математична секція. Окремі комісії товариства також випускали серії капітальних видань; етнографічна комісія видавала свій збірник з багатими збірками пам'яток



М. С. Грушевський

народної творчості (появилось 35 томів) та «Матеріали до української етнології» (14 т.); археографічна комісія видавала «Жерела до історії України-Руси» (7 т.), «Пам'ятки української мови і літератури» (7 т.) та ін. Якості цих видань дістали високу оцінку в ученому світі. Улаштовано музей, велику бібліотеку, друкарню, книгарню.

Побіжно тут вказані результати наукової діяльності товариства, що так розвинулося під головуванням М. С. Грушевського, свідчать про винятковий організаторський його талент, про невтомну енергію та про величезну наукову працю, що заповнила найдрібніші артерії організму товариства.

В значній мірі користалася з праці Грушевського наукова діяльність і на російській Україні. Р. 1908, як тільки з'явилася для того формальна можливість, закладає він окреме од львівського українське наукове товариство і в Києві; під його ж головуванням

і воно розвиває енергійну діяльність, — видруковано біля 25 томів різних праць т-ва.

Поруч з широкою організаторською працею в наукових товариствах М. С. знаходить час та сили і для інших форм науково-громадської діяльності та для особистої наукової праці, — читає у Львові публічні лекції, поширюючи круговид галицьких слухачів, притягаючи увагу та зацікавлюючи їх справою розвитку рідної науки, закликаючи їх сприяти тому розвитку. Під час літніх вакацій 1904 р. М. С. закладає курси і сам на них викладає для молоді, що приїхала з російської України. В роках 1899 та 1912 з приводу археологічних зїздів у Києві та Чернігові М. С. організує бюро українських учасників зїздів, і коли в обох випадках не було за українською мовою визнано право горожанства на зїздах, то виготовані доклади (всього біля 30 для кожного зїзду) було видруковано окремими томами видань т-ва. Р. 1903 приймає він запрошення вищої російської школи суспільних наук в Парижі та викладає там курс української історії (пізніше той курс тричі видано російською мовою п. з. «Очеркъ истории украинскаго народа»).

Грушевському належить велика заслуга установлення схеми української історії — того правдивого процесу її розвитку, який свідомо й несвідомо затемнювано та заплутувано московською наукою¹⁾. Докладно розвинув М. С. Грушевський свою систему

¹⁾ По традиціям старої московської історіографії, перейнятим новітньою російською, — події української історії звичайно входили епізодами в традиційну схему східно-європейської, чи, як вона зветься звичайно, — «руської історії». Вона починалася з перед-історії Східної Європи (звичайно — з не-славянської колонізації її), по огляді славянського розселення оповідала історію київської держави, доводила її до другої половини XII. в., потім переходила до в. кн. Володимирського, від нього до в. кн. Московського і слідила історію московської держави, потім російської імперії. Епізодично, для пояснення деяких моментів в політичній еволюції Московсько-Російської держави входили сюди часом такі епізоди, як держава Данила, прилучення білоруських і українських земель до в. кн. Литовського і унія його з Польщею, церковна унія, козацькі повстання і війни Хмельницького. Таким чином початкові стадії історичного життя українського народу тонули в сій «руській історії», середні віки (XIV—XVI) пропадали в історії в. кн. Литовського і Польщі, і при українській історії, як вона звичайно мислилася, зіставалися тільки часи «отпаденія отъ Польши» й «присоединенія къ Россіи», себто історія української козаччини, яка уривалася з кінцем гетьманщини безповоротно або продовжувалася *ad libitum* історією українського відродження. І перші проби звязати в органічну цілість з сими загальнопризнаними «українськими часами» попередні віки історичного розвитку українського народу приймалася з недовірям або й гнівом, як недотепна забаванка, як прояв якихось українських тенденцій, як вплив політиканства в науці, як один з проявів українського сепаратизму. Та мабуть не мине

української історії в статті, що дістала класичне значіння: «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східньої Європи» (друкована вона в збірнику петербурзької академії наук — «Статьи по славяновѣдѣнію», т. 1).

В сформулюванні сеї схеми та у фактичному переведенню її в дев'яти томах «Історії України Русі», що обіймає час більше як до другої половини XVII ст., полягає найбільша, справді історична, заслуга М. С. Грушевського. Він дав те, чого не могли дати його попередники як з огляду на стан розроблення історичних відомостей, так і тому, що в межах Росії взагалі недопустима була така праця. Правда, і він не дав історії державного життя українського народу, — головні сліди він не державні моменти в історії, а суспільно-економічні та культурні. Але на ґрунті, що він підготував, нові дослідники вже легше можуть досягнути такого завдання.

Для нас, українців, наукова праця Грушевського має, окрім стислого наукового, ще й велике значіння громадське. Вона складає дуже помітний етап в історії української самосвідомості. Внаслідок діяльності нашого ученого ідейні основи українського національного руху дістали тверде наукове уґрунтування та поширились новими, ширшими горизонтами.

Група учасників українських наукових курсів у Львові 1904 р.

(До стор. 149).

Стоять: 1-ий ряд: 1. Юл. Ситник, 2. Ол. Скоропис, 3. Д. м. Розов, 4. Вол. Загайкевич, 5. Т. Єрми (п-ні Боднарова), 6. Мих. Мочульський. — 2-ий ряд: 7. Вол. Лаврівський, 8. Є. Голицинський, 9. Юл. Бачинський, 10. М. Крушельницька (Дроздовська), 11. Д. Дорошенко, 12. Я. Грушкевич, 13. Л. Чикаленко, 14. Д. Шухевичівна (Старосольська), 15. Мих. Деркач, 16. Ст. Дольницький, 17. А. Хомик, 18. М. Росткович. — 3-ий ряд: 19. Вол. Дорошенко, 20. М. Підлісецька (Мудракова), 21. Г. Чикаленківна, 22. К. Голицинська, 23. О. Андрієвська, 24. М. Липа, 25. І. Липа, 26. Ф. Шелудько, 27. В. Панейко, 28. фершал Сміщук, 29. Л. Гарматій.

Сидять: 1-ий ряд: 30. П. Рябков, 31. Т. Ревакович, 32. І. Брик, 33. М. Ганкевич, 34. Ф. Вовк, 35. М. Грушевський, 36. І. Франко, 37. М. Грушевська, 38. Вол. Гнатюк. — 2-ий ряд 39. М. Дверницька, 40. В. Чикаленківна, 41. А. Трушева, 42. І. Труш.

(Розбитим друком означені слухачі, що вмісне приїхали з Вел. України, товстим — професори курсів).

ще десяти повних літ, — так писав Грушевський р. 1898-го, — а конструкція української історії, як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів, буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вклеювання українських епізодів в традиційну схему «государства російскаго».



Група учасників українських наукових курсів у Львові 1904 р.

М. С. Грушевський з своєї вдачі — найперше учений. Проте сильний темперамент громадського діяча не тільки надавав особливий життєвий інтерес його науковій праці, але й потягнув його на ширший шлях громадської діяльності. Засновуючи наукову працю перш за все на культурному поступі та самосвідомості народної маси, М. С. завше надавав першорядного значіння освіті широких мас народу та приймав активну участь у діяльності в цьому напрямі. Провідна роля належала йому в Крайовому Шкільному Союзі, в якому зосереджено було всю справу приватної школи; оскільки інтенсивною була ця праця, свідчать самі факти: Союз утримував 8 середніх шкіл, в тому числі 6 з правами шкіл правительственных, давав матеріальну допомогу двом приватним учительським семінаріям, утримував кілька народніх шкіл вищого типу.

З того ж переконання, що широка освіта народної маси є основою його поступу, М. С. знаходив час для популярно-наукової праці. Його популярна історія «Про старі часи на Україні» се — недосяжний зразок компендіуму рідної історії. Ширша праця в цьому напрямі — «Ілюстрована історія України». Йому ж належить і кілька більших популярних історичних брошур, серед них — «Козацький батько — Б. Хмельницький». Перед самою війною надрукував він широкий план народнього видавництва та оголосив конкурс на книжки для народу й дітей. У Києві організує він популярно-народній тижневик «Село», приймає близьку в ньому участь, і частина статей його, друкованих там, появилася окремою брошурою — «Про українську мову і школу».

Широкі літературні інтереси М. С. спонукали його до ближчої участі в багатьох підприємствах літературних, а в більшості їх був він чи ініціатором, чи головним провідником. З його ініціативи сталася реформа літературно-громадською орґану — тижневика «Зорі» — в місячник європейського типу *Revue*, і з 1898 р. почав виходити під його проводом «Літературно-Науковий Вістник», в якому вперше широко об'єдналися літературні сили австрійської та російської України. З першої ж книжки до останньої — до початку війни, на протязі коло 20 літ, М. С. містить тут статті в питаннях літературних та громадських, і статті ці завше були найінтереснішою частиною журналу, до якої читач в першу чергу і звертався.

Як публіцист, М. С. часто виступав і в російській пресі, відколи загальні умови тої преси дали можливість трактувати українську справу. З р. 1905 друкував він свої статті в таких часописах, як «Сынъ Отечества», «Наша Жизнь», «Страна», «Кієвскіе Отклики», «Рѣчь», «Русскія Вѣдомости». Ближчу участь приймає він у виданнях, що мають на цілі знайомити російське громадянство

з українською справою, як «Украинскій Вѣстникъ», що 1906 р. виходив у Петербурзі, та «Украинская Жизнь», що з 1912 по 1917 р. виходила у Москві. Російські статті його до 1907 р. вийшли окремою збіркою — «Освобождение Россіи и украинскій вопросъ», — збірник містить інтересні та ріжносторонні відомості в українській справі. В капітальному виданню Кастелянського «Формы національнаго движенія» уміщено дві загального змісту статті М. С. в українській справі. Загальний начерк історії українського руху уміщено в брошурі «Украинство въ Россіи, его запросы и нужды», — се окреме видання останніх розділів книжки «Очеркъ історіи украинскаго народа». Всі ці праці мають на собі печать справжнього публіцистичного таланту та завше з інтересом перчитувались як чужинцями, так і українською публікою.

Р. 1899 М. С. виступив з великого значіння проєктом організації видавничого товариства та й на ділі сей план справдив, заложивши пайову промислову організацію «Українсько-руської видавничої Спілки». Се видавниче підприємство, в якому М. С. був директором-роspорядчиком, щось за десять літ видало більш 300 книг, не лише збільшивши продуктивність українського книжкового ринку, але й значно піднявши його літературні якості. В останні перед війною роки де-які видання сього товариства друкувались в Росії.

Звертала на себе його увагу і справа рідного мистецтва, потягаючи до організації мистецьких сил. Під його впливом та за його допомогою повстало р. 1905 товариство аматорів українського мистецтва. Близьку участь приймав він у справі, що незадовго до війни розпочалася, будівлі національного театру у Львові.

Як видно, ні одна сторона культурно-національного життя рідного народу не проходила мимо його уваги. Не міг він байдуже ставитися і до явищ життя політичного не лише в Росії, але і в Галичині. Активна його участь в політичному життю сеї останньої була недовга, — скоро виявилася глибока прірва загального світогляду політичного між ним та галицькими політиками — однаково як табору опортуністичного, так і радикального. Залишившись на становищі політичного обсерватора, він немилосердно критикував галицьку політику. Виразною пам'яткою тої критики була збірка частини публіцистичних статтів М. С. за роки 1909—1911 п. з. «Наша політика», — ся книжечка й досі не тратить свого інтересу й значіння що-до справ галицьких. Ясність та широта політичних поглядів, яскравий публіцистичний талант М. С. примушували уважливо ставитися до статтів його, які робили вражіння на громадянство, як голос об'єктивного та глибокого політика. В сій незалежності та у високому авторитеті М. С. і треба шукати головну причину того загострення настроїв проти

нього з боку його політичних противників, яких було таки чимало у його — не лише в Росії, але і в Галичині.

І в сій останній, якій віддав він велетенський подвиг ріжнородної та невтомної праці, створила йому досить противників його критика галицького партикуляризму, який характеризував він терміном «галичанство». Се була ознака спеціально та специфічно галицької політики, перейнятої вузьким провінціалізмом та що-до конечних цілей низькоокої.

Певну роль в даному випадку одіграла і трохи таки автократична вдача Михайла Сергієвича, коли він, звикши безоглядно проводити своїми ще зеленими учнями, продовжував ту саму лінію поведінки з ними й тоді, коли вони вже в колодочки вбилися. Почалося повстання на учителя його вихованців, — найбільш активну роль прийняли на себе — нині вже небіжчики — І. Джиджора та С. Томашівський, при чому у тій, що розпочалася, війні вживалися засоби, ні в якій війні недоволені. Відносини так загострилися, що полагодити їх місцевими способами не було можливости, тож з Києва їздили до Львова, в якості миротворців та арбітрів, Є. Х. Чикаленко, В. М. Леонтович та В. М. Шемет. По прелімінарих переговорах з М. С. Грушевським та з львівськими громадянами (Левицький, Шухевич та ін.) скликано було ширші збори, на які зійшлося біля півсотні людей. Настрій зібраних був дужо неприхильний до М. С., — найбільш виступав проти нього Ст. Томашівський. Київські посланці вказували на широкий розвиток діяльності товариства під керівництвом Грушевського, опоненти ж пояснювали той розвиток зростом енергії самого суспільства. Справу залагоджено лише наполовину. Кампанія проти М. С. припинилася, але він, з огляду на напруженість стосунків, за якийсь час одмовився од головування в Т-ві і виїхав до Києва. Тут він і дім собі збудував, щоб жити постійно.

Чим би не викликаний був одїзд Грушевського з Львова. ся подія незамінимою була втратою для дальшого культурного й громадського розвою Галичини. Його участь в життю Галичини мала значіння епохальне, — і без тої участі вона не дійшла би до того культурного стану, якого досягла за час перебування там Грушевського. Зокрема Наукове Товариство ім. Шевченка за 15 літ діяльності в нім Грушевського фактично було вже на становищі академії наук. Ті молоді плечі, що в спадщину перейняли на себе завдання, які виконував Грушевський, не в силі були провадити справу так, як її провадила ся надзвичай енергійна, ініціативна та многостороння людина¹⁾.

¹⁾ В збірнику, виданому у Львові р. 1906 на пошану діяльності М. С. Грушевського, так характеризувано значіння його діяльності для Галичини:

»В діяльності Михайла Грушевського в Галичині бачимо один із важ-

Хто багато робить, той мимоволі наступає людям на ноги. Знайшлися покривджені Грушевським і на Україні. До тої кампанії, що провадилась проти нього з боку місцевих елементів у Галичині, прилучилися і деякі українці наддніпрянські. Появилися в «Ділі» спрямовані проти М. С. Грушевського статті Гн. Хоткевича та Ів. Липи. То не була річева, хоча б негативна, критика, а особисті випадки, голі твердження й наскоки, в яких тратилися і деякі справедливі уваги. Хоткевич, напр., подаючи список співробітників за перші роки існування «Літературно-Наукового Вістника», приходив до висновків, що коло співробітників журналу за час редагування Грушевським зменшилося та багато поважних імен уже не бере участі в журналі; але ж «Л.-Н. Вістник» на початку свого існування був самотнім літературним органом, що єднав усі літературні сили, а після ті сили, з повстанням нових органів, диференціювалися по різних виданнях, що ближче відповідали своїм напрямом особистому успособленню окремих авторів. Так само в списку колишніх співробітників «Вістника» наводив Хоткевич щось з півтора десятка мертвих душ, що або вже упокоїлись, або метеором промайнули в письменстві, залишивши одну-дві поезії чи замітки, або то просто були псевдоніми, прибрані тими самими авторами для поодиноких річей, — тож натурально не було їх у списку сучасних співробітників. На рахунок редакторів «Л.-Н. В.» ставлено й те навіть, що остання позисть О. Кобилянської була слабша за попередні.

Михайла Сергієвича всі ті напади дуже хвилювали, він за-

них примірів історичного правила, що політичний і національно-культурний розвиток Галицької України дуже залежний від впливів наддніпрянських осередків: чим звязки сильніші, тим більший розвиток; в міру далечини їх — упадок. У другій половині XIX. ст. сконцентрувалися ті моральні звязки коло трьох імен: Шевченка, по його смерті Драгоманова та Грушевського. Діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні і нові сили. В парі з науковим рухом пішов небувалий досі зріст видавництва і видне піднесення освітнього рівня в суспільности, а вплив його відбився корисно на всім публичнім життю. Хоч би і як низько оцінювано безпосередні результати дотеперішнього десятиліття наукового руху, то годі заперечити одної користі, а власне впровадження в наше суспільне життя наукової методи і наукового поглиблення, дз досі панували апіорність і поверхсвність.

Рівнобіжно з тими переминами головного напрямку галицької інтелігенції доконалася в темуж останньому півстолітті важна зміна у поглядах на українську національну справу. Плиткий національний формалізм «народовців» був сильно побитий і здискредитований драгоманівським критицизмом, в дійсності більше негативним, аніж позитивним, що почав був навіть плодити певну національну аморфність; та в останнім періоді наступає й тут перемина: «європейські» та «культурні» ідеї приймають не тільки україн-

грожував зрезігнувати з своєї літературно-публіцистичної праці, і київські земляки були тим дуже занепокоєні. А як у Києві, де частіше перебував він, атмосфера теж досить була насичена неприхильними до його настроями, то з Києва звернулися (здається, через Є. Х. Чикаленка) до мене, щоб взяв я безпосередню участь в санації тої таки досить занечищеної атмосфери — способом літературним. Тоді я написав до «Ради» статтю (здається, під титулом «Теж критика») та другу статтю спонукав написати молодого співробітника Ф. П. Слюсаренка. Розуміється, не догодив сим покривдженому, який після того певний час дувся на мене.

Взагалі, бував М. С. терпкий у відносинах, коли вбачав непошану чи навіть недооцінку своєї особи. Навіть між нами, не вважаючи на наші давні, щирі й приятельські відносини, виникали часом тертя, що, правда, скоро усувалися. Був він, напр., неприємно вражений появою ілюстрованої «Історії України» М. Аркаса, коли одночасно вийшла в світ його «Ілюстрована історія України», а що Аркасову книжку редагував В. М. Доманицький, то незадоволення його осіло на сьому останньому: в «Літ.-Н. Вістнику» появилися напастливі статті (між іншим стаття художника Ф. Красицького). В черговий приїзд Мих. Сергієвича до Петербургу я з ним рішуче говорив у сій справі, звертаючи увагу на його помилку, якої він допустився своїм несправедливим відношенням до Доманицького. Довго він змагався, а врешті сказав з звичайною своєю усмішкою та з іскорками гумору в очах:

— Чи ж таки я справді не маю права й помилятися?

ську форму, але й український зміст, пристосовуються до соціальних, політичних та історичних обставин української народності. І в тій переміні імя і діяльність професора Грушевського творить один із центральних пунктів. Значіння його тут можна звести до двох напрямів: звороту до української історичної традиції, досі у нас дуже а дуже мало відомої, та удержування й оживлювання фізичних і моральних звязків між австрійською і російською Україною. Що до всеукраїнських звязків, то ніхто не заперечить, що за весь XIX. вік вони ніколи не були такі живі і такі сильні, як у згаданім періоді. Користі з них очевидні для обох сторін: галичан вирвано з тісних рамок партикуляризму, закордонним українцям були вони жерелом національного освідомлення й моральною підпорою «во время люте». Коли сьогодні справді почалося на українських землях весняне світання й нове життя розбуджує довго давлену надію кращої будучности для народу найнещасливішого з нещасних — то історія колись згадає в тім переломовім моменті імя Михайла Грушевського як того, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок.

Усі ті результати здобув Михайло Грушевський не без трудів, перепон, ба й ворожих заходів. Він не став виїмком серед тих видних одиниць, що їм прийшлося ділати серед інтелігентної суспільности Галицької України».

Обидва ми засміялися, і на тому став справі край. Відносини між нами заломилися вже аж з початком революції, а остаточно перервалися по останньому акті його еґоцентричної драми — на еміґрації.

Приїздячи до Петербургу, М. С. звичайно спинявся у мене. Се складало нам з дружиною велику втіху у нашому перебуванні на чужині в одірваності од України. Наче сніп проміння падав тоді на наше життя. Бо в тій людині з утлим тілом душа була така многогранна, з таким невичерпаним джерелом ініціативи й енергії, так перейнята святим неспокоєм, що життєвої її сили вистарчило б не на одного чоловіка.

Приїзди М. С. до Петербургу завше оживлювали тутешнє українське життя та вносили щось нове в нього. Ніяка більша справа українська в столиці не обходила без Грушевського. Помітно посилювалася акція навіть у стосунках з тими людьми чужинецького світу, з якими ми постійно звязки держали. Бо в тих наших місцевих стосунках, проваджених в обставинах щоденної буденщини, ми якось взаємно приїдалися, а приїзд такої з усякого погляду видатної людини, як Грушевський, споводовував до капітального ремонту цілої української акції в Петербурзі. Помимо великої популярности та авторитету, якими оточене було його ім'я (до його популярности в немалій мірі спричинялися і ті несотворені речі, які вигадували про нього чинники російської реакції в пресі, в ріжного роду доносах), він таки справді мав і міг сказати те живе, завше ориґінальне слово, що натурально потягає за собою і чин реального діла.

З його приїздом телефон у моїм помешканні не переставав працювати. То М. С. з кимсь чи хтось з ним умовлялися що-до побачень, праці, друків і т. ін. Мав він діло з людьми найріжнороднішими — і світу наукового, і політичного, і з своїми, і з чужими, і з старшими, і з молоддю, з якою він завше спільний ґрунт знаходив, і в справах громадських, і особистих. Він не жив, а горів, і се не тимчасовий був спосіб його життя, а постійний.

До того способу життя пристосовані були його звички, і ми з дружиною пристосовувалися до того під час його перебування у нас. Вставав він рано і зараз сідав за працю — за писання. Бувши дуже короткозорим, міг писати, коли очі близькі були до паперу, — отже спеціально тримали ми для нього низький стільчик дитячий, на якому й сидів він, працюючи, перед бюроком. До сніданку — десь о годині 9-й — на бюрку вже лежала купка списаних листочків — здебільшого стаття, про яку він умовлявся напередодні з тим чи іншим органом преси або науковим видавництвом. Затим — телефони, чи хтось до нього, чи він кудись. Поміж численними побаченнями встигав побувати в бібліотеці, використати книгу, якої не міг знайти в іншому місті, списати чи скори-

гувати якийсь архівальний документ до біжучої праці. Використати його самого можна було хіба за сніданком та обідом або вже увечері, по зборах у нас чи коли повертався з якихось зборів, — тоді, по-за діловими оповіданнями про наслідки свого рухливого дня, розсипав іскри добродушного чи їдкого гумору. Але кілька вечорів таки проводили ми разом, без сторонньої перешкоди, і ті вечорі давали матеріялу на рік для всякої праці та нашого з ним листування. Не одно кільо листів його залишилося в моєму архіві петербурзькому, — а писав він, розуміється, не про погоду у Львові чи в Києві.

Надзвичайно жива, рухлива й отверта вдача давала йому можливість просто підходити, навіть у дразливій справі, до психології і такої людини, що з засади ставилась до його поглядів неприхильно. Вечірні його оповідання про побачення, які він мав за день, викликали правдивий подив, як він міг знаходити контакт взаємного розуміння з людьми найрізноморднішого успосіблення, і на хвилику не сходячи з своїх засадничих позицій. Скромна, неімпульсивна, з лагідною усмішкою постать уславленого, страшного «мазепинця» та мало не гайдамаки в дійсності робила вражіння завсіди не те, на яке приготвлений був кожний, хто підходив до нього з вражіннями од тих упереджених звісток, що подавала про нього реакційна преса та позакулісово нашіпували україножери різного типу.

М. С. Грушевський користувався просто таки легендарною популярністю у ворожих українству колах — в лавах російських націоналістів та взагалі реакціонерів. Не кажучи вже про ідейну суперечність між ним та тими його громадськими антиподами, найважливіше тут значіння, очевидно, мало те, що дуже видатною особистістю був він в українському національному життю, надто велику вагу питому складав особистий актив його в тому життю, щоб можна було пройти мимо Грушевського в боротьбі з українством; а що російські чорносотенці всі стріли своєї «ідейної» боротьби спрямовували звичайно на особи та способом випадів особистих, то не трудно уявити, за яку вдячну ціль був їм видатніший діяч український, особливо, коли, з поліпшенням умов громадського життя в Росії, прийняв він безпосередню участь в національній праці російських українців. Не було такого наклепу чи інсинуації в українській справі, що не пришивали б до зненавидженого російськими реакціонерами імені Михайла Грушевського. Та ненависть розпромінювалася й на цілу родину Грушевських — навіть на небіжчика батька. Дуже з сього погляду характерна справа з школою імені батька Михайла Сергієвича — Сергія Федоровича Грушевського.

Сей останній в духовниці своїй заповів заложити в Києві чи Владикавказі школу, яка мала б назву імені жертводавця, і при-

значив на те 100 тис. карбованців¹⁾. Спадкоємці обрали місцем для школи Київ (на Куренівці). Коли школу було вже збудовано (на що витрачено 30 тис.), міністерство освіти, з київських інспірацій, визнало за неможливе, щоб школа мала назву імені Грушевського, а тому директор народніх шкіл, відомий чорносотенець Плеський, дав наказ здійснити вивіску з школи. У відповідь на се виконавець волі свого батька Мих. Серг. Грушевський повідомив київську міську управу, що він, з огляду на порушення волі жертводавця, розпорядився з свого боку, щоб відсотки з положеного в банку капіталу, що складав фонд (50 тис.) на удержання школи, надалій управі не видавалися. Діялося се вже р. 1913-го, перед війною. В тій справі київський міський голова Дьяков їздив до столиці в'яснити, чому міністерство забрало назад дозвіл назвати школу іменем Сергія Фед. Грушевського. Вияснилося, що з шкільної округи дано було в тій справі цілком фальшиві відомості, при чому, між іншим, було вказано, що з іменем Грушевського звязано знаний «українофільський» рух, — отже таким чином свідомо змішано М. С. Грушевського з його батьком С. Ф. Грушевським, який до самої смерти був на службі в міністерстві народньої освіти.

Брехливі нагінки на М. С. не переставали. Ще до війни київські націоналісти взивали до начальства, щоб йому заборонено приїздити в Росію. Але спеціальним об'єктом обмовної какофонії їх став він з початком війни, коли політичні противники його заповзялися до-щенту знищити «мазепинство». З іменем його звязувано нараду з наслідником австрійського престолу ерц-герцогом Фердинандом у якомусь таємничому замку. В «Кієвлянинъ» появилася стаття проф. Юліяна Кулаковського — «Русскимъ людямъ, именующимъ себя украинцами». Тут він подавав, що організація українських легіонів «підготовлялась при дѣятельномъ и выдающемся участіи» М. С. Грушевського. «Теперь, — писав сей учений про свого колегу, — когда его ученики наполнили галицкій легіонъ и бахвалятся пролитіемъ крови русскаго солдата, — теперь обнажаются во всемъ ужасѣ плоды того посѣва, который сдѣлалъ г. Грушевский. Да образумить эта кровь нашихъ «украинцевъ». Пора имъ понять, что идеи г. Грушевскаго ведутъ ихъ не къ свободѣ, а грозятъ превратить въ навозъ для нѣмецкой культуры».

Коли М. С. прибув до Київа, з великими труднощами, ззакордону, його арештовано, посаджено в Лукіянівську тюрму, а пі-

¹⁾ Батько Мих. Сергієвича набув значний капітал, видаючи свій, ухвалений міністерством для вжитку в народніх школах, підручник славянської мови. І після смерті Сергія Федоровича діти його теж діставали значні прибутки з видань сього підручника.

ся вислано до Симбірського. Власне малося заслати його на Сибір, в Томську губ., але на прохання членів академії наук, з ініціативи О. О. Шахматова, місце заслання змінено на Симбірський. Виїхав він туди в кінці лютого 1915 р.; опісля дістав дозвіл з Симбірського переїхати до університетського міста — Казані.

На час його заслання припала юбілейна дата його літературно-наукової та громадської діяльності. Щоб дати йому моральну сатисфакцію за ті адміністративні скорпіони, які терпів він, редакція «Украинской Жизни» присвятила його юбілеєві спеціальну книгу.

В «Биржевых Вѣдомостях» П. Струве писав з приводу заслання М. С. Грушевського:

«Политическіе противники М. С. Грушевскаго и даже они болѣе, чѣмъ кто-либо, должны жалѣть объ административной карѣ, на него обрушившейся. Для кары въ дѣятельности извѣстнаго поборника «украинскаго» націонализма нѣтъ, повидимому, основаній, и самая мѣра (административная высылка) носить скорѣе предупредительный характеръ. Но такія мѣры ничего не предупреждаютъ и только затрудняютъ идейную борьбу съ тѣмъ направленіемъ, на представителей котораго онѣ обрушиваются. Въ особенности это вѣрно, когда подобныя мѣры постигаютъ «идеологовъ», людей пера и кабинета, еще болѣе — людей науки. Не раздѣляя ни историческихъ, ни публицистическихъ идей Грушевскаго, а, наоборотъ, ведя съ нимъ рѣшительную борьбу, я не могу не подать публично своего голоса противъ мѣры, къ нему приложенной. По мотивамъ правовымъ — во первыхъ, государственной цѣлесообразности — во вторыхъ. Достаточно напомнить исторію мученичества Чернышевскаго, которое превратило его въ легендарную фигуру и было во сто разъ вреднѣе правительству, чѣмъ идеи, которыя защищаль Чернышевскій. Твердая политика вовсе не означаетъ принятія нѣкоторыхъ мѣръ, которыя никого не убѣждаютъ, и многихъ ожесточаютъ. Пора власти, когда она защищаетъ національныя задачи Россіи, вѣрять въ свою силу и въ правоту защищаемаго ею дѣла».

Одна з російських газет «День», наводячи ці слова Струве, завважила, що Струве клопочеться про Грушевського, маючи на увазі не його інтереси, а свої власні: «Совершенно естественнымъ является у г. Петра Струве желаніе снять съ себя хотя бы косвенную отвѣтственность за мѣру, постигшую М. С. Грушевскаго. Г. Петра Струве предупреждали въ свое время, какого рода выводы будутъ сдѣланы изъ его выступленій по украинскому вопросу. Если г. Петръ Струве теперь раскаиывается, то и для раскаянія слѣдовало бы выбрать формы болѣе умѣстныя».

З Казані М. С. перевезено до Москви, де він залишився до початку революції. Вперше настроїв сеї міцної натури тут заломався. В листах його забреніли такі сумні нотки, що я мусів аж привстидати його. Він на се одповів, що я не так його зрозумів. З тих настроїв почалися з революцією великі скоки в протилежний бік, що завели його дуже далеко.

Є. Х. Чикаленко. — О. Х. Саліковський. — І. М. Полторацький. — Проф. О. Колесса. — Др. І. Раковський. — Др. Є. Олесницький.

Серед інших гостей найбільш помітний залишав слід своїм перебуванням у столиці Євген Харлампович Чикаленко. Приїздив він кілька разів — то рятувати сина Левка, коли на того упала адміністративна халепа, то рятуючися сам, коли ще навіть перед війною, особливо ж в часі війни політичний клімат у Києві був для нього не зовсім відповідний, то для фінансових операцій з своїм маєтком, коли треба було його перезакладати для покриття дефіцитів «Ради» (тоді потребувалася й моя поміч — з огляду на мої звязки в дворянському банку).

Є. Х. не лише свої матеріяльні засоби оддавав на українську справу, але й усю увагу, час і справді всю свою душу. Се не могло не викликати признання й поваги до нього з боку усіх, хто мав з ним діло. А як ще до того ж була се людина здорового практичного розуму, то і в різних життєвих ситуаціях, звязаних з українською справою, він звичайно знаходив шляхи найбільш доцільні. В раді «Туп-а» се був справжній «муж совіту і розуму». «Пан», як його жартівливо називали в українських колах, таки заслужено мав репутацію мудрої в життєвих справах людини.

Я дуже поважав Є. Х., гадаю, що й він не без поваги ставився до мене, але у відносинах наших не було атмосфери інтимности. Звичайно горюючи над людьми в життєвих справах, він не завше до чужої думки з належною увагою ставився. З недавно виданого його «Щоденника» бачимо, що викликали у нього нехоть і такі всією душею віддані йому люде, як С. О. Єфремов, коли вони твердо провадили свою думку. А я дозволяв собі в життю може єдину розкіш, яка звичайно найдорожче коштує, — завше говорив те, що думаю, — тому навіть казали, що я «люблю» говорити людям прикrostі (се нагадує мені московську приказку про карася, який «любить», щоб його в сметані смажили). Найбільше, здається, був він огірчений на мене, коли на його запитання що-до видаваної ним «Ради» я подав свою думку із значними зауваженнями; ся його дитина надто завдавала йому жалю й болю, тому він так болюче реагував на які будь зауваження що-до неї.

Перебуваючи в Петербурзі, Є. Х. часто бував у мене. Був се співбесідник надзвичайно гострий та дотепний, і товариство його справляло велику приємність. Навіть більше, — широкий



Є. Х. Чикаленко

його краєвид громадський, його зорієнтованість в обставинах піддавали думки корисні і для практичного чину в даних обставинах. Приїзди його до Петербургу тим корисніші були практично, що він був особисто зв'язаний з деякими старшими тут українцями, які з увагою й повагою ставилися до його голосу, як до «голосу землі». Але як би вони чули його влучні дотепи на адресу їх специфічно-столичних якостей...

Ще перед війною помітні були початки тої його недуги, яка звела в могилу сю міцну натуру, що довго змагалася з хворобою, часто виборюючи світлі антракти. В приїзд перед війною хвороба його загострилася через велике знервовання, якого

знав він з приводу політичних пригод з сином. Бувало, запрошений на обід, обмежувався шклянкою молока; біль душезний приводив до болів фізичних, які дуже його стомлювали. Бувавши гостем моєї бібліотеки, читав, частіше лежачи на канапі. Як мемуарист, найбільше інтересувався щоденником О. Я. Кониського, якого не можна було свого часу видати та який загинув, коли та можливість наступила.

*

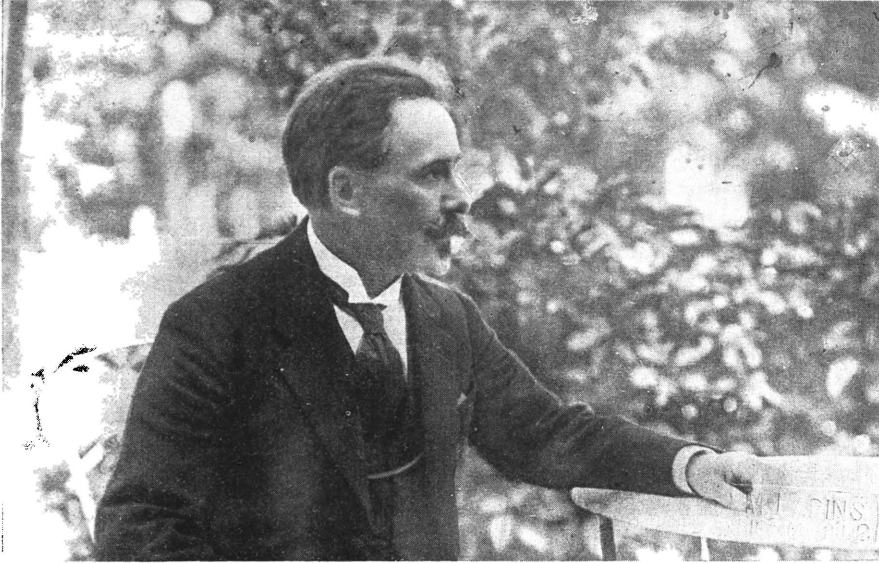
*

*

В Петербурзі познайомився я з Олександром Хомичем Саліковським, коли він одного разу переїздив через Петербург до Фінляндії на літній спочинок. Кілька годин — од потягу до потягу — провели ми разом, і за той короткий час усталився духовий контакт між нами.

Національна доля О. Х. Саліковського дуже характерна для українських обставин. Родом з Поділля, учився у 80-ті роки в подільській семінарії, приймав тут участь в нелегальній праці, — розуміється, тоді — російській, — з тої причини мусів покинути школу, по певних перипетіях життя стає російським публіцистом, провадить на Україні ту російську культуртрегерську акцію, яку взагалі провадила російська преса, вступає в полеміку

з українською газетою, поборюючи вузькість цілей українського руху. Але належав він до того типу людей, що на світ дивляться не через раз на завше засвоєні шори, а вдивляються в самий



О. Х. Саліковський

корінь річей. Полеміка з Єфремовим дала Саліковському ближче приглянутися до справи, яка досі не звертала на себе його уваги, як не звертає взагалі уваги російського інтелігента, навіть коли він живе в гущі українського оточення. І от за кілька часу, переконавшись в річевості тих завдань, які ставить собі українство, визнає свої помилки, стає в першій лаві українських національних робітників. В суті речі — справа проста й натуральна, але як не часто трапляється серед людей ота сумлінна чесність з собою, що переборює звички, забобони, упередження та — головне — од думки і слова переходить до справжнього діла.

Для того треба мати те щире, непідкупне сумління, яким визначався О. Х. Ся його риса проходить через усе його життя. Опинившись юнаком на бруку, в умовах глухого провінціального міста, яким був Кам'янець, він видержав тут перший свій життєвий іспит, виявивши надзвичайну силу витривалости, що врятувала його від цілком можливої загибелі та завше світила йому на життєвому шляху. Звільнений семінарист звичайно стає або дяком, або дрібним канцеляристом, потопає в прозі нужденного життя чи — здебільшого навіть — у горілці. І О. Х. почав з тої неуникненої кар'єри, — вступив до типової провінційної установи — «губернського правління», але і в умовах,

що присипляли та летаргізували душу, багато читає, поповнює свою освіту і головним чином тут, у сій несприятливій атмосфері, закладає основи того широкого світогляду, що так потрібний для літератора-публіциста й діяча громадського. На фоні провінційальної канцелярії, що все закрашує одною сірою фарбою, постать Саліковського надто вирізняється, звертає на себе увагу губернатора. Губернатор Ейлерс ближче знайомиться з своїм співробітником, піддається політичному його впливові, — під час службових докладів дістає од нього революційну літературу, читає, переймається. Довго се, розуміється, не могло тривати, — настав крах, і О. Х. — знову на бруку. Але людина була вже усталена, з ясним світоглядом, — могла лише далі поступати в тому напрямі, що вже визначився. Життєва кар'єра людини, що так нещасливо її починає, виглядала досить туманно, але напрямні життєвого шляху були ясні.

О. Х. — редактор газети «Кієвскіе Отклики», полемізує з С. О. Єфремовим. Поєдинок чесних з собою людей, без фехтування голосними словами, — і російський Савл стає українським Павлом.

Саме в сей час я познайомився з О. Х. Тут вже я ближче входив у життя і працю О. Х. Доля звела його з С. В. Петлюрою, разом редагували вони «Укр. Жизнь», що в найтяжчу хвилю українського життя була трибуною української думки. Участь О. Х. в «Укр. Жизни», що призначалася головно для читача російського, була надзвичайно корисна, бо, як колишній російський Савл та редактор російської газети, він добре розумів психологію російського громадянства й легко знаходив спільну з ним мову. В стосунку до російського лібералізму О. Х. Саліковський стояв на угодному ґрунті; в тім полемізував він з С. В. Петлюрою, коли той констатував нетерпимий підклад національних поглядів російських лібералів та витав концентрацію ворожих для українства сил, бо се сприяло такому явищу й серед нас. О. Х. уважав такий погляд за помилковий і навіть шкідливий. Історія дала фактичну відповідь, хто з них двох мав рацію. Та й сам О. Х. вкінці 1918 р. вже писав: «Я й не підозрівав тоді (за часів редагування «Укр. Жизни»), що сей централізм сидить так глибоко та захоплює так широко російське громадянство».

Коли стався революційний переворот, губерніяльним комісаром Київщини, в межах якого було столичне місто, став колишній «совѣтникъ губернскаго правленія». Трудні були обставини. Розбурхані сили колишнього раба чинили ексцеси, з якими треба було боротися, розуміючи при тім нормальність тої стихійної бурі. Багато потрібно було витривалости, такту та горожанського розуміння й оцінки фактів і обставин. Але про се оповім у звязку з подіями тої доби.

В Петербурзі ж довелося мені познайомитись з так само інтересною постаттю новонаверненого українця І в а н а М и к о л а є в и ч а П о л т о р а ц ь к о г о. Виростав поза Україною, приїхав на рідну землю вже в зрілі літа, і тут очі його розкрилися на рідну справу. Приїздив до Петербургу на короткий час, у справах українського асекураційного товариства, в якому він працював разом з Ф. П. Матушевським. Людина розумна, повна енергії. До українських справ ставився з палом прозеліта. На жаль, дочасно помер на початку 1914 р.

* * *

Між іншим, з великим інтересом зустрівся я з приїзжим до Петербургу інж. Мих. Васи́лієвим. Бувши студентом, він брав активну участь в заснуванні української громади в Петербурзі, у тій справі їздив за кордон до Драгоманова як посланець від студенської громади, і Драгоманов благословив те підприємство. Гарячий драгоманівець на студ. лаві, Васи́лієв, пішовши на працю в провінцію (був інженером на сахарнях), до кінця життя (помер р. 1912) заховав драгоманівські традиції, як незмінні догмати. Але якась дивна була така закаменілість думок — навіть у тій самій формуліровці, — наче крило часу й краєчком їх не торкнулося. Се було наслідком підземельного становища українства, — що засади його навні не трактувалося, і хто одірвався од нелегальної громади, той мусів засади своєї організації заховати в стані окаменілості, або — їх забути. *Tertium* — прилюдного й громадського обсуджування засад — *non datur*.

*

Наїздили гості і з Галичини. Ще до мого переїзду до Петербургу був тут проф. О л е к с а н д е р К о л е с с а — в цілях наукових. Звикши до конституційних порядків, хоча б і австрійських, не розбіраючи, одвідував тут людей, що були під замітом недреманого ока столичної адміністрації. Мусів виїхати дочасно, уникнувши гірших наслідків лише завдяки заступництву академіка О. М. Пипіна.

* * *

В осени 1912 р. приїхав д-р І в а н Р а к о в с ь к и й. Наспівала тоді нова спроба польсько-українського порозуміння в Галичині. Реально стояла справа українського університету в Галичині, лише не було згоди щодо місця. Українці настоювали на Львові, польська сторона годилася на Стрий, Станиславів і навіть на — Винники біля Львова. В надії, що порозуміння буде досягнуто, дванадцять молодих учених дістали заграничні двохрічні командировки, щоб підготовлювалися до обняття катедр в май-

бутньому університеті. В числі тих молодих учених був д-р І. Раковський, який, з фаху антрополог, приїхав до Петербургу працювати тут під проводом Ф. К. Вовка.

Д-р Раковський, з своєї лагідної вдачі, близько увійшов в життя петербурзької колонії — і старшого громадянства (читав



Др. І. Раковський

в українському клубі реферати про Галичину та про Франка) й молодшою (брав участь і в студентських зборах, навіть пробував знайти контакт з с.-д.).

*

Не пригадую, коли саме, приїздила до Петербургу більша компанія галичан — на міжнародній пожежарний зїзд, на який місцеві «славянофіли» якось не здогадалися замкнути шлях закордонним українцям. На чолі тої делегації був д-р Є в г е н О л е с н и ц ь к и й. Петербурзька колонія прийняла їх дуже тепло і, між іншим, витала вечерею в ресторані «Квісісана» на Невському. Серед галицьких гостей була молоденька панночка, дочка одного з членів делегації. Напів-жартом, напів-поважно заходились ми посватати її за молодого петербурзького громадянина Андрія Мировича, але показалося, що часу було замало, щоб належно доспів аліянс молодих душ.

МОЯ СЛУЖБА

Готувався я до праці педагогічної, але як виходив з київської академії, на самому порозі, під час вже останніх іспитів, викрився мій непростимий для педагогічної кар'єри злочин. Появилася моя стаття в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові». Не в тім річ, що стаття була найневиннішого змісту — з історії української церкви в XVII ст., — вона маркувала мене як українця і закрила передо мною двері школи.

Вступив я на службу до київської установи державного контролю. Головою тої установи був О. І. Николаєв. Запрошений на становище генерал-контрольора до Петербургу, запропонував він і мені туди переїхати. Людина виразно консервативного світогляду, москаль з Тульщини, він терпимо ставився до чужих поглядів, і походило се в його не з ідейної байдужности, а з його шляхетної вдачі. Більш двадцяти літ провадили ми з ним спільно службову працю, і в наших відносинах не обмежувалися розмовами про самі лише службові справи. І на службі, як оповім про те далій, стикалися ми на справах засадничого значіння, тому питання засадничі між нами повставали, так би мовити, з приводів та мотивів службових. З звичайної для наших службових стосунків ділянки економічної наші розмови дуже часто переходили натурально на ґрунт політичний, часто зачіпали теми національні. В змаганнях на тому тлі Николаєв ніколи не трактував свого опонента з так звиклого в подібних випадках погляду політичної одіозности, — змагаючись, завше визнавав він коли не рацію, то право чужої незалежної думки. Сухий бюрократ в своїх службових відносинах, взагалі відчужений від своїх товаришів по службі, він лише з кількома одиницями був у ближчих стосунках, в тім числі і головним чином з відомим А. Ф. Коні. Наші з ним особисті відносини не мали характеру особистої приязні, — вже аж по його димісії, незадовго до великої війни, ті відносини прийняли більш особисто-близький характер. До того ж часу наша співпраця і навіть наші часті змагання принципіальні не виходили з сфери наших звичайних ділових відносин. При кожному побаченню, — а на службі ми з Николаєвим бачились майже щоденно, — він звичайно починав розмову з політичних подій дня — з того матеріялу, що подавала преса. Читав він майже всі лівіші періодичні видання — щоденні та місячники, влучно при тім вило-

влював мої статті, коли навіть були вони за підписами псевдонімами чи криптонімами, — кажучи: «я вас так добре знаю, що всюди пізнаю», — вичитував там речі, що не смакували його поглядам, але ніколи не використовував того на зле мені хоча б навіть самим словом. Коли й виникало між нами певне загострення на різниці наших поглядів, то повставало то власне з мого боку, а не від нього. Такий, напр., випадок. Появилася книжка на різні теми економічного змісту (не пригадаю зараз заголовку), якої автором був знаний опісля заступник міністра внутрішніх справ В. Гурко. Книжка написана дуже хльостко, і за ляскучою її формою можна було припускати в ній більше та глибшого змісту, як було насправді. Ота зовнішня сторона книжки чомусь підкупила Николаєва, людину взагалі розсудливу, і, обмірковуючи якесь економічне питання нашого службового фаху, він з дуже великим довірям покликався на висліди Гурка. Я був іншої думки що-до вартости самої книжки та її вислідів, і на сей раз сутичка між нами прийняла проти звичаю якийсь терпкий характер. Се мене зачепило, і я того ж дня увечорі написав довшу рецензію на ту книгу та послав до місячника «Вѣстникъ Европы». Стаття попала туди в момент, коли складання чергової книжки місячника саме закінчувалося, і стаття появилася на світ щось дуже скоро по нашій терпкій розмові. Прочитавши рецензію, Николаєв сказав мені при побаченні, втупивши в стіл очі:

— Ви гадаєте, що сим мені довели що-небудь. Даремно!

Ся одинока й самотня людина, значно за мене старша, до мене ставилася з якоюсь навіть сердечною доброзичливістю, що була для такого на вигляд бюрократичного сухаря незвиклою і тому виявлялася в досить своєрідних формах. Він часто картав мене в доброзичливому тоні — в цілях моєї «науки». Дуже добрий стиліст, він постійно ставив мені на увагу найдрібніші неточності, коли я їх допускався в формулюванні розуміння економічного та правничого змісту в нашій спільній праці. Так само уважав він, що взагалі не слід похвалювати моїх вправ літературних, аби я не задавався, тому завжди витикав мені різні недокладності в тих моїх статтях, що виловлював в друку. Та одного разу досить він конфузно на тім опікся. В тижневику «Промышленный Міръ» появилася, під прибраним іменем, довша моя стаття, — здається з приводу промислового грюндерства, що саме розпочиналося тоді в Росії та так після сумно скінчилося. Сього разу не пізнав він автора і, даючи мені число журналу з моєю статтею, сказав уїдливо:

— От прочитайте та засвойте собі, як треба писати.

— Дякую, — відповів я, — але читати не маю потреби, бо то моя стаття.

Він розсміявся, та таки не покинув своїх докорів, — правда, більше в тоні жартовливому.

Але повернуся до приїзду свого до Петербургу.

Добре відношення до мене, почавшись ще в Києві, Николаєв продовжував і в Петербурзі з самого переїзду мого сюди. Довідавшись, що я ніколи не бував у Петербурзі, сказав мені, щоб я найперше оглянув докладно столицю. Попередив з свого досвіду, що коли чого зразу не огляну, то так після й не збэруся подивитись, — увага слухна, бо після дійсно я оглядав се інтересне місто лише тоді, як показував його приїзжим. Дозволив не вязатися часом, — прийти, коли скінчу огляд.

Щось за тиждень, коли прийшов я, розпочали ми вже ділову розмову що-до моїх службових обов'язків. Вступив я в кредитовий департамент контролю, що ревізував кредитові державні установи (кредитову канцелярію, банки державний, селянський, дворянський, щадничі каси та ин.). Крім технічної цифрової ревізії видатків сих установ, наша контрольна установа («Департамент кредитной отчетности») складала, в імені державного контрольного, оцінку звітів згаданих кредитових установ, даючи загальні огляди їх діяльності з погляду відповідності її інтересам державного господарства («в общих видах государственного хозяйства»). Сі огляди уявляли з себе власне економічні трактати з оцінкою економічної політики міністерства фінансів, — бо одну з головних підстав сеї політики складали якраз операції кредитових установ, головно державного банку. Шеф мій призначив мене на сю працю, що мала скорше літературний чи навіть почасті науковий характер. Але наперед мав я до тої праці належно підготуватися. Учинив він мені справжній іспит, що саме читав я з ділянки економічної. Де-що я таки читав уже, — крім курсів політичної економії Чупрова й Ісаєва, в нашій громадській бібліотеці в Києві було досить книжок економічного змісту; певний мінімум їх мав перечитати кожний громадянин, щоб бути в курсі тих змагань, що їх піднімали тодішні горе-марксисты нашої громади, а вже для проводу в сих змаганнях та дебатах треба було щось ширше перечитати. Крім того, на службі в контрольній палаті доводилося мені, з доручення того ж Николаєва, студіювати де-які окремі сторони фінансової техніки. Не зовсім розчарований в результатах іспиту, Николаєв дав мені ще для детальнішого ознайомлення дуже для моєї цілі відповідний курс «Политической экономии в связи с финансами» проф. Л. Ходського. Розпорядився поставити для мене стіл в одному з відділів департаменту, але застеріг, що можу працювати чи там, чи в себе вдома, де мені зручніше, а як буду готовий, то щоб прийшов. Після ще одного курсу фінансового права — проф. Лебедева — почав мені Николаєв давати вже окремі монографії в справах економічних

з департаменської бібліотеки. Ту бібліотеку сам він складав, зібравши все цінніше з економічної літератури, що могло придатися для згаданої праці державного контролю; шафа з тими книжками стояла в нього в службовому кабінеті, щоб потрібним матеріалом зразу можна було покористуватись. З того багатого джерела став я не лише читати, але й виучувати, роблячи собі конспекти та виписки для пам'яті. В дальшому, років через два, дістав я доручення стежити за новою літературою з поля економічного, купувати відповідні книжки коштом департаменту (я забрав книжки в книгарні Суворина, а книгарня посилала рахунки безпосереднє в департамент) та, прочитавши, доповідати про них своєму шефові, а він уже перечитував ті, що їх було варто читати; на інтересніші з тих книжок я писав рецензії для журналів. Вільний від технічних службових обов'язків, працюючи де, як і коли мені зручніше, я захопився сею роботою, про яку часто мріяв, але досі не мав таких сприятливих обставин, щоб їй оддатися. Особливо захопило мене студювання матеріалів що-до недавно перед тим переведеної реформи державного банку в зв'язку з валютною реформою С. Вітте. Для обох тих реформ, тісно між собою зв'язаних, утворено було кілька комісій з видатніших фахівців науки та фінансової практики, дебати в тих комісіях стенографувалися й друкувалися для внутрішнього вжитку в процесі переведення реформ. Того, що в тих комісіях говорилося по практичних питаннях фінансової політики, нігде більше не можна було так стисло й докладно прочитати, — матеріали тих комісій, які мій шеф зібрав старанно й опрацював у два величезні томи, можна було з захопленням, як інтересний роман, читати.

Так працював я щось більш трьох місяців, до масниці 1901 року. Мабуть, надмірна моя праця одбилася на зовнішньому моєму вигляді, бо Николаєв сказав одному з ревізорів, з яким був я в близьких стосунках:

— Щось Лотоцькому не по собі. Мабуть, нудьгує за Києвом.

При побаченні зо мною він просто й спитав мене:

— Бачу, що в Києві вам побувати хочеться?

— Та не від того.

— Ну, то їдьте на тиждень. А як приїдете, то вже до справжньої роботи приступимо. Досить вчитися.

З великою радістю поїхав я до Києва, щоб з своїми милими «віковцями» побачитись, безпосередню участь прийняти в їх планах та праці, а разом розповісти їм про ті результати й вигляди надалі, що вияснилися з моїх стосунків з цензурою. Тиждень той минув, як мить одна, в побаченнях з широким кругом людей, що мої стосунки з ними були так свіжі. І не зоглядівся, як знову був у Петербурзі.

Своїм характером нова моя робота мало різнилася од попередньої «підготовчої» — своїм переважно літературним та так би мовити науково-дослідчим напрямом. Я мав, під доглядом і проводом свого шефа, складати «думку» державного контрольного щодо тих фінансових проєктів з ділянки державного кредиту, які вступали на розгляд державної ради (за старого ладу державна рада була єдиним органом законодавчо-дорадчим), — себ то складав я проєкти тих уваг, що мав їх виповідати в державній раді контролор — не лише як член тої ради, але — головне — з свого становища державного контролора. Серед більшости дрібних проєктів «вермішельного» характеру, було досить таких, що торкалися самих основ фінансової політики і вимагали уважливішого студювання. В тодішній стадії мого фінансового розуміння, я кожну справу, що вступала до мене, повинен був студювати *ab ovo*, починаючи з самих засад її, як вони трактувалися в спеціальній літературі. Проєкт, напр., зміни закону про акціонерні компанії коштував мені кількох місяців пильної праці, що її не можна було обмежити службовими годинами; ознайомившись близько з сею справою, я тоді написав кілька статтів в питаннях, близько з нею звязаних. Ся пильна і здебільшого термінова праця призводила до того, що над нею пересижував я позаслужбений час вдома, який мав інше призначення — для тих громадських цілей, що задля них переїхав я до Петербургу. Щоб сполучити одно з другим, довелося працювати надмірно, уриваючи час од необхідного спочивку.

Особливо настало се з часу, відколи, ставши начальником відділу, перейняв я провід над фактичною ревізією цінностей в самих кредитових установах (се одібрало у мене вечорі на протязі більш трьох місяців у найдорожчий зимовий час) та дістав обовязок складати для державної ради записки державного контролора по річних звітах селянського й дворянського банків та по де-яких операціях банку державного. Записки сі вимагали дуже уважливої праці, бо не лише самі вони друкувалися й розсилалися міністрам та членам державної ради, але й друкувалися пояснення на них з боку міністерства фінансів, — тож не треба було спускати з ока систему бюрократичного «підсижування», коли ріжні міністерства старалися втерти носа одно одному і ловили одно одного на блудах чи неясностях, за що відповідні міністри в сірка очей позичали перед найповажнішим бюрократичним збором.

Праця над сими записками задовольняла мене не лише інтелектуально, але й морально, бо висловлювалося тут думки, які я щиро поділяв, — а позиція контролю — позиція критики — якраз виправдувала критичний напрям зауважень з боку державного контролора. Але з часу, як повстала Державна Дума, стало мені

того морального задоволення все меншати. Коли за старого ладу різні чинники бюрократії способом, так би мовити, вільної конкуренції між собою змагалися, то писалося в критичних оглядах багато такого, чого вже не можна було сказати, коли появився спільний ворог цілої бюрократії — народне представництво, перед яким треба було ховати свої внутрішні нелади. Тому зауваження державного контролера мали натурально ставати еластичнішими, бо хоч друкувалися вони для «внутрішнього» вжитку кол бюрократичних, але в друкованому вигляді могли потрапити до рук якого небудь опозиціоніста і потім рознести по цілому світі з думської трибуни. На сім ґрунті повстав певний несмак в стосунках до мене з боку мого міністра-державного контролера.

Я вже не застав гомеричної доби державного контролера, дуже у свій час за де-які свої специфічні особливості популярного, Тертія Ів. Філіпова, що, сам інтересуючись справами церковними та зокрема співами, обернув своє міністерство в якусь установу церковних справ та в духовну капелу. Його наступник шляхотний генерал П. Л. Лобко (походив із Чернігівщини) з великими труднощами чистив особовий склад контролю од неділових елементів, що там осілися за його попередника. Приїхав я до Петербургу за часу Лобка і розпочав тут свою працю в морально-сприятливих умовах. Службова атмосфера в контролі була чиста, не було нагінок за «невідповідні» погляди службовців, не було в звичаях, як по де-яких інших міністерствах, з чобітьми в душу лізти. Се вже було якоюсь неписаною традицією контрольного відомства, починаючи з 60 років, з часу знаменитого реформатора державного контролю В. Татаринова. Після Лобка, скоро по японській війні, державним контролером став П. О. Харитонов. Се був »барин« з усіми добрими й лихими сторонами сеї вдачі. Культурний і порядний, він терпимо ставився до поглядів, навіть політичних, своїх співробітників і гребував доносами взагалі і на політичному ґрунті зокрема. З моєю »українофільською« репутацією не сполучав він чогось надто одіозного та й, очевидно, не уявляв собі ясно, в чому полягає зміст отої таємничої етикетки. Скоріше уважав моє »українофільство« за певний вияв якогось дивацтва, мало відповідного для поважної людини (казав про мене: »дѣльный парень, да вотъ только хахоль!«), та ледве чи вже так шкідливого. Доручаючи мені розглянути папери, що вступали в мові українській¹⁾, він лише висловив здивування, що не може їх зро-

¹⁾ Папери з скаргами, писаними українською мовою, Харитонов скеровував до мене, — скарги ті від покривджених залізничних робочих, здається, писалися з ініціативи М. П. Левицького та П. Д. Шепченка, що були залізничними лікарями в Радзівілові.

зуміти, бо вважав досі, що «малоросійській язык» — те саме, що «русский». «Українофільська» моя репутація, як і мій — в тодішній термінології — «лібералізм», себто певна опозиційність поглядів, обходили його лише з того боку, що чим вищий по службі щабель займав би я в бюрократичній ієрархії, тим уїдливіше допікали б йому з кол російського чорносотенства. Се, розуміється, не могло не здержувати його в посуванні мене по тих бюрократичних сходах, проте не заперечував він, коли з повною очевидністю стала моя кандидатура на становище заступника генерал-контрольора. В кожному разі не накладувано на мене якоїсь вуздечки згори щодо моїх прилюдних виступів — і в справі українській, і — що характерніше — навіть у статтях, за повним підписом, що критикували загальну чи економічну політику правительства. Знаючи українське моє успособлення, Харитонов все ж провадив зо мною переговори, маючи на меті доручити мені провід над проєктованим літературним органом державного контролю (проєкт той не було здійснено). Мало того, не звертав він уваги на доноси на мене, присилані з всесильного тоді «Союза русского народа» (в складі союзу були й урядовці контролю). Одного разу, по офіційальному докладі директора канцелярії з приводу особливо дошкульного доносу, він, подивившись у мій формуляр, лише коротко завважив: «Ну, що за дурниці: який він революціонер, коли він учився в духовній академії!» Харитонов, людина розумна, розумів добре абсурдність сього аргументу; але й розумів він те, що такий саме аргумент — найбільше доцільний, бо ставив мене під захист найбільш благонадійної репутації.

Але за всіма тими якостями людина ся була еластичною понад міру в справах, що торкалися службового обов'язку. «Добрі відносини» спонукали його крізь пальці дивитись на такі вчинки й домагання інших міністрів, що їх безперечно не міг він з службового обов'язку похвалювати чи хоча б толерувати. Чисте горе бувало, коли справа ясна, як день, зустрічалася з особистими впливами на державного контрольора. Як людина з самої вдачі своєї сумлінна, не доводив він слушности свого поступовання річево, збуваючи справу жартовливими увагами: «Ну, да черть съ ними, — меня просятъ!» Се ставило у тяжке становище тих урядовців, які провадячи ревізію тої чи іншої справи, викривали обставини, що вимагали критичних завважень, а державний контрольор проте уникав якихбудь прикростей щодо своїх колеґ-міністрів інших ресортів. На сьому ґрунті настали певні прикрості й в мене на тлі згаданих позицій мого головного шефа.

Почалося з дрібниць. Селянський Земельний Банк («Крестьянській Поземельний Банк») широко розвинув операцію будови домів для власних установ по губерніяльних містах, — будувалося там, де властиві земельні операції банку були нікчемні й того не

вимагали, головне ж будувалося не просто доми, а справжні палаци, безпотрібно дорогі. Я вважав ті тенденції банку за неоправдані річево, і державний контрольор, поділяючи мій погляд, підписував папери з застереженнями щодо тої сумнівної операції. Але міністр фінансів піддержував ті тенденції банку і в особистій розмові з Харитоновим просив його не перечити тому. Мій ближчий шеф — генерал-контрольор І. М. Ачкасов, людина принципіальна в своїм службовім поступованні, цілком поділяв мій погляд, — отже два підписи на паперах, що ухвалювали б проекти банку, відпадали, залишався лише один підпис — державного контрольора. По певних дипломатичних короводах умовлено було компроміс, а саме — контрольорові давалися для підпису два проекти відповіді: папір на бланку департаменту, де ми з генерал-контрольором конт-асигнуємо свої завваження, і лист на особистому бланку державного контрольора, де він висловлює міністрові згоду лише за своїм особистим підписом. Се Харитонову дуже не подобалося, бо справа падала на його особисту відповідальність, але він з тим мирився на протязі цілих літ і незадоволення своє не виливав у якібудь репресивні форми.

Поважніша була справа із згаданими записками з приводу річних банкових звітів. Уникаючи сутичок з міністром фінансів, як узагалі по інших справах з другими міністрами, Харитонов старався усунути з тих записок такі завваження, що складали б для міністра якусь прикрість. На се йому доводилося, що значно гірше буде, коли хто з членів ради, в більшості — бувших високих урядовців, сам докопається до тієї ж думки, — тоді вийде конфуз, що контрольор сього не завважив. Майже кожного разу, з приводу чергового звіту, випадали такі прикрі сутички, а компромісовий напрям контрольора особливо посилювався з часу повстання державної думи, — наче якась професійна солідарність зобов'язувала його підхліблювати товаришам по кабінету. Бувало, що уступав він навіть тоді вже, коли справу безумовно виграно. Характерний з сього погляду такий випадок. По моїм завваженням (себто в записці з завваженнями державного контрольора) банки селянський, дворянський та т. зв. «Особый Отдѣл» неналежащо вираховували свої прибутки і через те присвоїли собі більш двох мільйонів карбованців, які мали до державного скарбу вступити (за рахунок сих прибутків між іншим і розкошували вони в справі власних будинків). Харитонов дуже отягався з цим прикриттям для міністра завваженням, врешті таки погодився з нами, а на засіданні і члени державної ради визнали завваження наші за цілком слушні¹⁾. Тоді міністр фінансів (В. М. Коковцев) звер-

¹⁾ Се було вже за часу Думи, і записки державного контрольора вступали вже не до пленуму Державної Ради, а до одного з її департамен-

нувся до них та до державного контрольного з такою приблизно промовою:

— І я визнаю завваження державного контрольного за цілком слушні. Але ж ви мусите зрозуміти моє становище. Як скоро визнаєте ви, що звіти даних державних кредитових установ вимагають поправок, то прошу собі на одну хвилину уявити, що скаже за місяць з думської трибуни мій приятель А. І. Шингарев, який при обговорюванні бюджету мого міністерства завжди виступає з основною його критикою. То ж прошу державного контрольного й вас, панове, задовольнитися моєю заявою, що завваження ваше буде прийнято до виконання, але на сей раз прошу не вимагати спростування банкових звітів.

Харитонов, розуміється, задовольнився тою заявою, а за ним і інші члени Державної Ради.

Найбільш унікав Харитонов якихбудь сутичок з найвпливовішим із усіх міністрів — міністром хліборобства О. В. Кривошеїним. Ревізувалося се міністерство в департаменті, де генерал-контрольором був дуже підхлібливий О. І. Маліков, — за таким контрольором Харитонов був спокійний, що ніякого непорозуміння у його з Кривошеїним не буде. Але сей останній виявляв усе більше претензій, мов би бажаючи з свого міністерства створити якусь державу в державі. Задумав він, між іншим, утворити в своєму міністерстві окремий банк для потреб меліораційних. Скликав велику нараду з вищих представників фінансових міністерств; запрошено було опінії державного контрольного та запропоновано прислати одного чи двох представників на нараду. Справа попала в кредитовий департамент до мене і, натурально, представниками контролю в згаданій нараді мали бути ми з генерал-контрольором І. М. Ачкасовим, але Харитонов побоявся Кривошеїнові в борщ двох таких грибів кидати й у компанію мені призначив більш безпечного О. І. Малікова. Коли ми з останнім порозумівалися щодо спільного виступу на нараді, я висловив йому свою думку, що проєкт не витримає найменшої критики, бо не відповідає основним засадам банкової справи; як доказ, серед інших аргументів, наводив йому те, що банк має на увазі довготермінові позички (якими являються позички меліораційні) видавати з ресурсів коротко-термінових, — ся невідповідність термінів між засобами та витратами цілковито унеможлиблює функціонування проєктованого банку. Маліков, занепокоєний, що таку неприємну для Кривошеїна річ доведеться говорити, запропонував викликати того урядовця міністерства хліборобства, що складав проєкт. Телефонічно запропонували йому приїхати, — то

тів («Другого»), що складався з самих призначених членів ради, бувших урядовців.

було дуже близько, — і за якихось чверть години він уже сидів з нами. Се була особа, з якою мав я аналогічні засадничі непорозуміння, коли він служив у Селянському Банку, — з того банку Кривошеїн перетяг його до себе, як людину метку, що виконає кожне доручення. Вислухавши мої завваження, він спокійно одповів:

— Завваження ваші безсумнівні, як азбука, — бо ви висловлюєте азбуку банкової справи. Але ж не можна робити все після азбуки.

На те одповів я, що, ігноруючи азбуку, не можна й слова прочитати, — таксамо, порушуючи основи банкової справи, не можна банку закладати. Дальші його аргументи такого ж порядку мене не могли переконати, — ясно було, що послужливий урядовець просто виконує наказ свого начальства, не рахуючись з тим, що з того врешті вийде. Колега мій переживав дуже неспокійні хвилини та умовляв мене, щоб ми наперед не витикалися, — як контроль, ми подамо свою думку наприкінці. В сьому я вже не міг йому одмовити, бо таки натурально перше слово належало представникам міністерства фінансів, як найбільш у справі заінтересованого. Сими представниками були видатні сили міністерства (проф. Цітович, тов. міністра М. І. Покровський, директор кредитової канцелярії Л. Ф. Давидов та інш.), — міністерство фінансів, очевидно, вирішило за всяку ціну провалити проєкт все-сильного царедворця. І з сього боку пішла така рішуча атака проєкту, що вже іншим мало що довелося додавати. Маліков дуже був щасливий, що так обійшлося.

З тим самим Маліковим доводилося мені кооперувати з неменшою неприємністю ще в іншій справі. З приводу землетрусу в Сімиречинському краю утворено комітет допомоги жертвам сеї катастрофи. На чолі комітету стала цариця Олександра Федорівна. Збирали пожертви по всій Росії — головню через адміністративні органи, назбирали щось біля двох мільонів карбованців, витратили їх і почали складати звіт. Тимчасом почалися закиди щодо грошової сторони справи. Незалежно навіть від якихбудь закидів комітет взагалі мав піддати свої операції якійсь ревізії. Звернувся він до державного контрольного з проханням призначити таку ревізію. Контрольор доручив ту справу своєму заступникові Николаєву, а сей останній призначив собі у співробітники мене. Я випрошувався, він умовляв, а врешті признався, що в імені державного контрольного вже послано повідомлення, що ми удвох прибудемо на призначене в ближчих днях засідання комітету. Склад того комітету, на чолі з заступником голови (головою, як згадувалося, була цариця) генер.-ад'ютантом Максимовичем, б. варшавським генерал-губернатором, був дуже „високопоставлений“, і всі ті панове бажали одного, щоб скоріше їх об-

ревізувати та дати їм спокій. Отже вчинити те мав я. Коли по засіданню пішов я оглянути документи, то виявилось, що вони майже заповнили окрему кімнату. Мені обіцяно засоби на оплату помісничих сил, і я використав у вечірні години своїх співробітників в контролі. Виявилось, що справа провадилася дуже невдатно. Досить сказати, що підписні листи на пожертви розсилалося без належного порядку та доставлено на ревізію не всі, — отже вияснити дійсну суму прибутків не було можливо. Було ще досить такого подібного. З Николаєвим трудно було говорити, бо саме тоді у його загострилися відносини з державним контрольором, і той врешті на його місце — заступника державного контрольора — таки посадив послужливого Малікова. Тож довелося мені співпрацювати в справі ревізії комітету з Маліковим. Останній, довідавшись, як стоїть справа, упав духом. Тимчасом стали бомбардувати з комітету, щоб прискорити ревізію, — правитель справ комітету не давав мені спокою. Маліков доміркувався, що можна б дати відповідь позитивно-підтверджуючу, але в такій формі, що ні до чого не зобов'язувала б. Я запропонував уже раніше практикований з Харитоновим спосіб, — щоб він ту відповідь дав листовно за своїм особистим підписом. Він так хотів скоріше залагодити сю прикру справу, яка загрожувала йому немилістю високих сфер, що радо погодився і на таку пропозицію та доручив мені відповідного листа скласти. Підписав він і післав, сподіваючись від того, мабуть, великих і багатих милостей. Але в комітеті, де не могли не бачити мого несприятливого трактування тої справи, вирішили, що я врешті змінив свою лінію та що наслідком того й був лист Малікова, бо фактично ж ревізував справу я. Се зробило таке приємне вражіння в комітеті, що з його ініціативи цариця надгородила мене золотим портсигаром з камінням (незаслужений дарунок сей і пішов марно, — якийсь большевик курить тепер з нього). З вимог службового етикету я мав спеціальну авдієнцію у Малікова, щоб йому дякувати. Вигляд його при тому був кислий.

За час своєї 20-тилітньої служби в контролі з приємністю згадую один рік, — рік тяжкої, але самої літературної праці. В січні року 1911 минало сто літ з часу установаження державного контролю, — отже мав бути столітній юбілей. Зогляділися з сим пізно — на початку попереднього року. Конечне потрібно було видати, як годиться, історію установи. Доручено ту справу мені. Я виговорив, що праця матиме характер монографічний і що доведу її лише до завершення основної реформи контролю (В. Татариновим) в початку 60-х років XIX ст., — а про сучасні установи контролю та про їх діяльність мала бути збірна робота. Засів я за працю головно в архівах Контролю та Державної Ради. Переглянув я до 30 тисяч справ, щось з трьох тисяч справ пороблено виписки.

Кредит мені на переведення праці дано — в міру дійсної потреби. Я взяв для допомоги одного співробітника, який доглядав за тим, як переписчиці робили на машинах виписки з справ. Скільки було тих виписок, можна бачити з того, що за переписку дешевим коштом, бо в урядові години, заплачено 1.500 карбованців. Тим часом вгорі план змінили, — для видання тритомової історії вже не ставало часу, — бо вона мала бути готова на день юбілею. Мені обіцяно, що та ширша праця буде видрукована додатково, а тим часом щоб я виготовив коротшу, яка поспіла б до моменту святкування. Се міняло характер праці, що вже була підготовлена та в значній частині й написана. Розчарований і роздратований, я дав скорочений начерк, що всеж обійняв щось біля 300 сторін. Книжку було видано розкішно, як взагалі такі юбілейні видання. Я мав повернутися до сеї праці, щоб використати багатий матеріал, який у мене зібрався. Але все обставини не дозволяли, бо то була робота велика й затяжна, а на нову довшу відпустку для сього службові справи не дозволяли. Той матеріал з частиною зробленої роботи загинув, як і все інше, на моїм помешканню в Петербурзі.

Я все ж мав цілий рік перерви в службовій роботі, що вже почала своєю одноманітністю нестерпимо докучати. Річна перерва в бюрократичній праці, перехід на роботу літературну, в певній мірі навіть — наукову, поправили моє самопочуття. Але треба сказати, що самий зміст фактів, які повитягав я з архіву та оперував над ними, створював вражіння пригнічуюче. Безконечною низкою пройшли передо мною типові зразки зловживання, обманства, злодійства, і я довго не міг без почуття огиди ходити по вулицях Петербургу, бо майже кожна будівля скарбової установи викликала несмачні спогади з архівного матеріалу.

Один з найтяжчих для мене спогадів моєї служби в державному контролі — се спогад про участь мою в експертизі що-до зловживань в установі т. зв. Комісії Погашення Долгів. На обов'язку сеї установи була ліквідація державних паперів та купонів, що вже вийшли з ужитку. Процедура ліквідаційної справи полягала в тому, що оплачені та проштемпельовані, на знак уневаження, папери й купони перераховувалися урядовцями комісії, після чого ті уневаженні цінності перевірялися на вибір урядовцями контролю. Для сеї останньої цілі був при комісії окремий постійний відділ контролю. Урядовці того відділу, в присутності представника комісії, распечатували на вибір кілька мішків з цінностями по черзі та, перерахувавши цінності для справдження попередньої праці урядовців комісії, складали той матеріал знову в мішки, запечатували печаткою державного контролю, після чого мішки ті з ужитими цінностями палено в спеціальній печі державного банку, з додержанням певних формальностей, що

забезпечували неможливість повторної появи в обігу тих самих цінностей. Але кілька контрольних урядовців, що добре знали техніку всієї ліквідаційної справи, вишукали спосіб, як можна вдруге використати ужиті цінності. План збудовано було на тому, що де-які купони, коли їх проштрикувано, після оплати, в установах державного банку та в казначействах (установах державного скарбу), то з неуваги урядовця, який проштрикував, один чи кілька купонів з цілої пачки не улягали зіпсуттю та залишалися в пачці у стані непошкодженому. Контрольні урядовці, перевіряючи в комісії купони в остаточній інстанції перед їх спаленням, виловлювали, рахуючи, з пачок непошкоджені купони та з спритністю циркових престижистів непомітно витягали їх звідти на очах своїх співробітників та представника комісії, — сей останній звичайно, нудьгуючи з своєї пасивної ролі, читав газету або провадив захоплені розмови про вчорашні картярські комбінації з т. зв. «девятого валу». Але ж після того, як цінності перевірено, керуючий перевіркою контрольор перевіряв сам одну чи кілька пачок для справдження правильности перевірки, — отже тоді могла виявитися недостача викрадених купонів. Щоб запобігти такій небезпеці, спритні злодіячки викрадали кілька пачок купонів, коли запечатували вже в «останню путь» ті мішки, що мали піти до печі. Росклавши різні купюри викрадених купонів по жилетних кишенях, вони після й маніпулювали тими купонами, вибираючи для перевірки пачки відповідних купюр та вкладаючи ушкоджені купони замість цілих, що їх викрадалося з пачки.

Але всю цю бистроумну махінацію викрито через дрібний випадок. В туалетному помешканні урядовець комісії знайшов на підлозі уневажнений заштемпельований купон. Шляхом натуральним такий купон не міг сюди чи куди-будь попасти з опечатаних мішків, — очевидне було зловживання. Стривожена адміністрація Комісії почала посиленням порядком перевіряти, в присутності старшого представника контролю, ті мішки, що ждали черги до спалення в печі. Детальне дослідження викрило всю махінацію. Допомогла викрити та обставина, що кожна установа банкова чи казначейська мала свій особний штампель, і ті установи, а їх було біля тисячі на цілій Росії, вирубали на купонах кожна свій властивий знак та, звязавши купони в пачки (по сотні штук в кожній), одсилала їх в Комісію. В кожній пачці були купони тільки даної окремої установи, і коли в тих пачках знаходили «чужі», се б то інших установ, купони, то було очевидним, що їх туди підкладено в цілях злочинних. А як на кожній пачці, перевірюваній контрольором, сей останній подавав свій підпис, то й не трудно було установити особи злочинців, — було їх щось з п'ятеро.

Справу передано до суду. Зайнявся нею слідчий в особливо важних справах. Для фактичного її дослідження вирішено

створити експертну комісію з десяти чоловік — представників державного контролю та міністерства фінансів. На сім етапі даної справи і я дуже нещасливо встряг у неї. Мій шеф І. М. Ачкасов (що вступив на місце Николаєва, коли той став товаришем міністра) звернувся до мене з проханням, щоб я взяв на себе провід в контрольній частині згаданої експертної комісії. Я почав всіма способами одмовлятися, бо се одбирало б у мене кілька місяців часу на дуже неприємну справу. Але він пристав з короткими гужами, просячи прийти йому на допомогу в трудну для нього хвилю. А ситуація справді була дуже трудна для його, бо той відділ контролю, що так пописався при ревізії купонів, належав формально до нашого, кредитового департаменту, і відповідальність за ті всі непорядки в значній мірі лягала на Ачкасова, як на шефа контрольної установи. В таких обставинах рішуча моя одмова справді виглядала як байдужність до тяжкого його положення в дану хвилю. Між тим на таке відношення Ачкасов не заслуговував. Се була людина виняткова, немов білий крук серед чиновничого світу. Людина широких поступових поглядів, він ті погляди послідовно переводив у саму дійсність в своєму службовому поступованню. Як уже почасти видно з попереднього, він додержувався засадничої позиції, коли доводилося мати діло з найвищими особами контрольованих установ, і се давало й мені не мале моральне задоволення незалежності позиції в службовій праці. Сеї сторони наших стосунків не можна було нехтувати. Та й взагалі між нами були відносини засадничого взаємного порозуміння та взаємної поваги. Хоч як я старався уникнути особистого контакту з сослуживцями по-за службою, але з Ачкасовим ми той контакт в певній мірі додержували, був він у курсі моїх політичних та національних поглядів і, хоч сам корінний москаль (походив з Орловщини), ставився до тих поглядів з широкою толеранцією. Тож трудно було мені одмовити йому, коли потребував він моєї допомоги. Формально я не обов'язаний був приймати запропоновані мені обов'язки, міг від них і одмовитись, але за згаданих наших відносин я не чув себе в силі одмовити йому, хоча й розумів добре, чого се мені коштуватиме.

А коштувало мене се навіть більш, ніж я сподівався. В процесі роботи, що переводилася в помешканні суду та ростяглася на кілька місяців, один з моїх контрольних співробітників показав мені пачку купонів з вирубаним на них знаком, що не припадав на форму штампу жадної з установ, які вирубали оплачені купони кожна своїм властивим штампом. Зайнявшись тою справою уважно, я пересвідчився, що дану сотенну пачку купонів прорубано штампами двох різних банкових установ — петербурзької та московської контор державного банку. В дослідному судовому кабінеті пороблено було фотографічні збільшення купонів, і на

тих збільшеннях подвійне прорубання тої самої пачки купонів викрилося з безсумнівною ясністю. Для остаточного впевнення пороблено було ще додаткові досліді. В петербурзькій конторі державного банку прорубано було купони, на яких уже був штамп контори московського банку, як рівнож на купонах з прорубкою петербурзькою наложено додатково штамп московський, для чого спеціально довелося з слідчим у Москву поїхати. Всі ці досліді остаточно довели факт подвійної прорубки тої самої пачки купонів штампами різних банкових установ, се б то у двох різних банкових установах. Власне, як з обставин виходило, на штамп московський наложено пізніше штамп петербурзький, бо інкримінована пачка знайшлася в партії, яку остаточно оплатила контора банку петербурзька. Се означало, що купони, вже раз оплачені в Москві, викрадено було в «Комісії Погашенія Долгов», куди вони приходили для перевірки, і після ще раз оплачено в Петербурзі. Се були купони державної ренти найвищої ціни — по 250 карб. кожний, отже одна вже пачка, в якій було сто штук, коштувала 25 тисячів карбованців. Зо всього видно було, що пішло в оборот таких пачок не багато, бо махінацію викрито дуже скоро після того, як вона розпочалася, але в кожному разі сплановано було зловживання в масштабі широкому. Операція не могла обмежитись участю урядовців лише двох установ Контролю та Комісії, якої урядовці, як виявилось, діяли в контакт з урядовцями Контролю, — в тому мали брати участь і певні чинники з державного банку. Участника банкового легко було викрити, бо на кожній пачці купонів обовязковий був підпис тої особи, що пачку, по оплаті купону, рахувала в банку, а по перерахуванню — штампувала. Такою особою показався один з членів артілі, якої члени, за круговою порукою, виконували відповідальні функції з цінностями в банку.

Легко собі кожний уявити може, як багато прикростей на протязі довгого часу довелося пережити при сьому невірному виконуванню обовязків в дусі Шерлока Холмса, але, взявшись за справу, не міг я закрити очі на злочинне її поглиблення. А між тим з того шляху, яким пішла справа, незадоволені були обидва міністерства: і моє, контрольне, і фінансове, бо таким чином підкреслювалося ширший розмах чиновничого зловживання, а се своєю дорогою знайшло широкий розголос в пресі з відповідними зауваженнями на адресу обох міністерств. Та й взагалі тяжко почувати себе причиною чужого нещастя, — бо разом з злочинцями (кількоро їх засуджено на Сибір) потерпіли і їх родини. Довго по тому, в хвилі більшого нервового подразнення, вставала передо мною картина суду, в якого залі присутні були також жінки і діти засуджених, били по нервах ті плачі та вереск, що наступили по оголошенню судового вироку. За всієї свідомо-

сти сумлінно виконаного обов'язку довго ще в такі моменти душевної депресії підсвідомо повставали та непокоїли душу болісні переживання навіть у споминах, не кажучи вже, як було в самій дійсності.

Описана справа діткнула мене ще з іншого боку. Промислові папери з купонами випускали, між іншим, і селянський та дворянський банки, що підлягали моему контролю. Оплачені цінності перераховували в натурі урядовці цих банків, а опісля правильність того обрахунку перевіряли урядовці мого відділу, для чого приходили у вечірні години в помешкання згаданих банків. Перевірка ся мала відбуватися під моїм доглядом, і за працю належало мені досить високе винагородження (по 15 карбованців за вечір), але як що-далі часу мені все більше бракувало на інші справи, то я перепоручав свої обов'язки підручному ревізорів. Коли ж викрилися зловживання в «Комісії Погашення Долгов», став я неспокійний що-до сеї операції і вже сам доглядав за її переведенням безпосереднє. Се стало одбірати у мене річно по-над 40 вечорів, се б то, такого саме часу, коли власне можливо було провадити якусь іншу, по-за службовою, працю. Такою своєю стороною злочинська справа діткнула мене чи не найдошкульніше, бо се примушувало мене до напруженої інтенсифікації часу, що його й без того бракувало.

Не буду згадувати про інші аналогічні випадки з моїх службових обставин. І в найліпших умовах, в яких проходила моя праця, — в незалежному міністерстві з добрими громадськими традиціями, в роботі, що й ідейним змістом і своїм напів-літературним характером давала духове задоволення, — проте не почувалося легко. Атмосфера загального режиму давила морально та фактично нищила той мінімум, на який можна було спромогтися зусиллями сумлінної праці. Не кажу вже про те, що за упослідженого становища української справи і найкращі наслідки праці українця-урядовця не позбавляли почуття душевного роздвоєння, що було натуральним наслідком розуміння того становища. В тодішніх фактичних обставинах українець не міг себе почувати, — як казала цариця Катерина, — «самоотверженно», бо не було у його отепленої свідомості, що його зусилля на добро ідуть його батьківщини: добробут держави лише посилював режим поневолення України. Українець, що і в вільній професії не чув повної моральної свободи, на службі державній ніколи не міг звільнитися од почуття, що сидить між двома стільцями.

До того в останні часи моєї державної служби прилучилися ще й неприємності на ґрунті службових відносин персональних. Як зазначав уже я, на місце Николаєва заступником державного контрольного став О. І. Маліков. Наші з ним відносини були досить напружені — і не лише з powodu різниці наших особистих

поглядів, але і з причин спеціальних. Николаєв просто не терпів сеї назовні облесливої та лукавої людини і, приймаючи його доклади, коли був заступником державного контрольного, не здержувався од того, щоб ті свої почуття виявити. До обов'язків Малікова належав, між іншим, контроль операцій міністерства хліборобства, але в справі аграрній розумівся він мало. І от, коли Маліков приходив з яким докладом засадничого значіння в аграрній справі, то Николаєв не раз запрошував мене для присутності на тім докладі, бо з огляду, що контролював я установи земельного кредиту та мав завданням оцінювати їх діяльність з погляду інтересів народного господарства, уважано мене в певній мірі за фахівця в аграрних питаннях. Позиція моя на тих докладах не була з приємних. Часто виходило так, що Маліков не показувався на висоті своїх завдань (взагалі се була людина мало інтелігентна, так би мовити — дипломований неук), і я звичайно мусів се констатувати. Робив се я в найбільш коректній формі, але Николаєв використовував мою опінію в менш коректний спосіб, допускаючися і досить злісливого сарказму на адресу докладчика. Сей останній приймав се з приємною назовні усмішкою, але, розуміється, дуже злостився та, без жадного сумніву, злість ту переносив і на мене — в кожному разі як на небажаного, хоч і невольного, свідка його пониження та конфузу. То ж коли Николаєв димісіонував завдяки старанням того ж Малікова, то сей останній, сівши на його місце, не міг не поширити своєї неприхильности і на мене. Сьому врешті сприяли і де-які факти нашого з ним співробітництва на перших порах діяльності Малікова на новому становищі та зокрема неприємні стосунки, що витворилися на ґрунті ревізії згадуваного Семиріченського Комітету.

Харитонов став хорувати, і справами все більше фактично відав новий його заступник. Сей останній і звів рахунки зо мною. Харитонов визначив мою кандидатуру на заступника генерал-контрольного, при чому я три місяці мав лише виконувати обов'язки по сій посаді, поки мій попередник перед димісією використає платну відпустку. А в сей час в голові Малікова виникли різні бистроумні комбінації. Сів він на посаду заступника державного контрольного головню завдяки протекції одного з впливовіших провідників «союза русского народа», міністра шляхів Рухлова, а в заплату сьому останньому мав він улаштувати зятя Рухлового (Месароша), який був представником державного контролю в дворянському банку; на сю останню посаду мостився кандидат з протекцією старої цариці Марії Федоровни, — Вельяминов-Зернов, що служив на іншій посаді в контролі, а на сю знов посаду претендував син чи зять всесильного Танєйова, що був «управляющим собственной его императорского величества канцелярии по принятию прошений на высочайшее имя». Образити

кого будь із сих протекторів було дуже небезпечно, але й змінити стан річей, коли я вже фактично сів на становищі заступника генерал-контрольора, те ж було не легко. Тут Маліков винайшов справді дотепний вихід. Час од часу призначалася ревізія якої будь установи контролю — з засади, щоб і контрольна ділянка державної служби не була безконтрольною. Отже було визначено ревізію кредитового департаменту, де урядували ми з Ачкасовим. Ревізія провадилася як мокро горить, а тим часом скінчився термін відпуски мого попередника. Призначити мене під час ревізії не можна було, бо що ж було б, коли б ревізія відкрила які непорядки у мене? Тому на вакантну посаду призначено Месароша, на його місце — Вельяминова-Зернова, а на посаду останнього — свояка Танєєва, як у казці про ріпку. Зараз по тому ревізію припинено, навіть акту ревізії не складено, бо все те підприємство і розпочато було єдине для того, щоб мене з колії вибити.

Спіраючись на провідників «союза русского народа», Маліков старався маніфестувати свою відданість засадам того союзу¹⁾. В установу, де досі додержувано лінії аполітичності, почалося вводити політику чорносотенного напрямку. Стало просто тяжко дихати. Почалися дошкульні переслідування за ідейні прямування. Людей незалежної думки або просто випірали з контролю, або самі вони почали шукати десь іншого притулку. З контролю (в числі інших, як П. А. Беклємішев, М. А. Калінін, В. І. Цілли) вийшов тоді І. М. Кабачків, — перейшов до міністерства торгу й промисловости, де додержувано тої доброї атмосфери, що її запровадив один з порядніших міністрів С. І. Тімашев. Така людина, як поляк з виразним національним успособленням І. В. Жарський (в дальшому — *prezes Izby Skarbowej* в Польщі) міг держатися лише тому, що фактично усунений був від активної праці, будучи призначений членом ради державного контролю. Становище моє й Ачкасова стало до такої міри невиносиме, що й перед нами на чергу ставало питання, чи не шукати такого приміщення, де можна було б дихати вільніше. Але настала революція і змішала всі карти.

З початком революції мені просто довелося значно одійти од справ контрольних. На установчих зборах українського національного союзу в Петербурзі обрано мене на голову того союзу, — новонароджена дитина вимагала багато уваги в тих скомплікованих обставинах. Порозумінням російського синоду з державним контрольором, у винятковому порядку, надано мені,

¹⁾ Як опісля маніфестував і протилежний напрям: за революції він зустрів комісарів, призначених до контролю, з червоною стрічкою та з бантом; але на одностайну вимогу збору контрольних урядовців його усунено з посади.

поруч з контрольною посадою, посаду члена учебного комітету в синоді — в зв'язку з реформою духовної школи та пристосуванням її до потреб місцевих. А врешті досить скоро довелося одійти од того всього, коли призначений крайовим комісаром Галичини й Буковини Д. І. Дорошенко запропонував мені співробітництво в якості губерніяльного комісара Буковини. В таких умовах стосунки службові в контролі мусіли стратити актуальність.

*
* *

Мої товариші по службі були взагалі люде інтелігентні, — без вищої освіти було дуже мало. Де-які з них, наприклад Микола Павлович Соколов, провадили не звичайну канцелярську працю, — а робота його, як і моя, мала характер здебільшого літературний чи в певній мірі навіть науковий. Згаданий Соколов був людиною здібною — готувався до наукової кар'єри в київському університеті (з фаху був математик), але згубила його звичайна в Росії вада обдарованих людей. Николаєв і його перетягнув на службу до Петербургу, — він опрацьовував переважно питання, що входили в обсяг діяльності державного банку. Коли р. 1906 появився в Петербурзі «Українській Вѣстникъ», то цього Соколова (він був з роду великорос, але родина його щось у двох поколіннях осіла на Чернігівщині) спонукав я підняти працю, якої ще до того часу не було пророблено: виділити економічну роль України в російському бюджеті. Першу спробу в тому напрямі зробив я перед тим з пропозиції М. Лемке, який був редактором «Придніпровскаго Края» в Катеринославі. На його пропозицію подав я свої міркування для співробітника сеї газети, який опрацьовував там питання економічні, але, здається, відповідна стаття так і не появилася. Не диво, бо і в бюджетових цифрах і в контрольних звітах по виконанню бюджету дані що-до України збито було в одну цілість з даними цілої Росії. Разом з Соколовим сиділи ми над тою працею багато, та хоч наслідки тої праці не були задовольняючі, але то була всеж перша праця в такому напрямі («Украина въ государственномъ бюджетѣ Россіи»).

Серед сослуживців моїх було досить людей хороших. Найбільша близькість ідейна була у мене з Вікентієм Юрковичем Матулайтисом. Се був — литовець, свідомий націоналіст та видатний громадський діяч литовський у Петербурзі, брав активну участь у всіх національних литовських справах. Ми інформували один одного про свої справи національні, і з тих розмов не один виник план, що його опісля в життя переводилося. Спільність з сею глибоко-ідейною та кришталюво-чистою людиною давала високе моральне задоволення. По революції він зайняв в Литві високе становище — ніби директора кредитової канцелярії. Згадаю ще

Фед. Микит. Борисова, — його Николаєв теж викликав пізніше з Києва; се — працююча людина обов'язку та ідейна що-до виконання того обов'язку. Досить милі були у мене відносини з Дм. Конст. Криловим. Сам великорос, родом з ярославської губернії, він вільний був од звичайної для його земляків національної нетерпимости, глибше вдивлявся в національну справу і зокрема розумів проблеми українські. Добрий музикант, він майже всі опери знав напам'ять; оцінюючи оперу з погляду виключно музичного, він, як бував у театрі, не дивився ніколи на сцену, бо все те він багато разів бачив, а між тим сцена одбивала його увагу од слухових вражень; особливо, казав, заважає йому слухати Шалляпин — своєю драматичною грою. З інших відділів контролю в добрих стосунках був я із згадуваним І. М. Кабачковим, — пізніше українським державним контролером, з М. М. Павловим-Сильванським, що після теж працював на Україні у державному контролі та в академії наук, з К. К. Горбуновим, що трохи відчував у собі якусь бацилу громадської та літературної праці. Решта урядовців, хоч здебільшого і не позбавлені вони були певних інтересів інтелектуального порядку, проте в житті переважно інтересувалися, крім кар'єри, картами та випивкою.

З сослуживцями я приватного знайомства не заводив. Держати таку позицію було не легко, — виникало незадоволення, бо оцінювалося таке поступовання, як певне нехтування. Та врешті все обійшлося, установившись силою факту. Інакше й не можна було. Мої інтереси та увесь характер мого життя надто не пасували до життя й інтересів моїх колег по службі. З урядовцями мого департаменту не було у мене спільних інтересів громадських і тим менше — національних, — винятком були мої відносини з литовцем В. Матулайтисом. Крім нього, провадив я засадничі розмови з Николаєвим та Ачкасовим. А решта нетерпимо успособлена була до моїх національних поглядів. Де-які, що належали до «Союзу русского народа» (таких було всього двоє чи троє), ініціювали ті папери, що про мене посилялося від сеї організації до державного контролера. Більшість просто мовчки дивилася косо на людину з хахлацькими тенденціями, будучи певна в безсилості тих забаганок та й сама будучи безсилою щось мені активно вдіяти з причини мого досить незалежного становища службового. Вже на початку революції не лише відчув я, але й наочно побачив виразно вороже до мене поставлення моїх колег службових, коли виявилось, що ті забаганки не такі вже й безнадійні. На зборах, що так були в моді під час революції, один із так настроєних урядовців демонстративно запитав мене:

— Що ж, будете українським державним контролером?

— Можливо, — одповів я. — Але таким особам, як ви, посад на Україні давати не буду.

І поза національною стороною мало що вязало мене з моїми колегами. То правда, що бюрократична служба, найбільш в столиці, вбірала в себе мозок з цілого краю, бо занадто було обмежено ті ділянки життя, де могла знайти собі терен приватна та громадська сила та виявитись особиста ініціатива. Тому працювало по бюрократичних установах досить здібних людей, що навіть у рамках безнадійного режиму прагнули продуктивно свою працю зужити. Про певну ідейність петербурзьких урядовців досить яскраво свідчить вже той факт, що визнали вони большевицьку владу не зразу, як настала вона, але аж по піврічному фактичному її існуванні, — до того часу вони ту владу бойкотували, терплячи при тім, розуміється, великі невинности. Але самодержавний режим, усе вбиваючи, вбивав живий дух своїх службовців. Ідейно працювала меншість. Так і серед моїх колег. По-за службою певна частина їх ще живилася духово з якихось інших інтересів, напр., з мистецтва, — як згадуваний Крилов, що кохався в мистецтві, або інший, що збирав художні видання, які відбивали сучасні напрями в малярстві. Навіть і той, що запопадливо збирав колекцію марок, все ж мав якусь, хочаб обмежену, ідею. А решта, не зачеплена бодай подувом якогось ідейного інтересу, жила аби день до вечора, аби як службові часи пересидіти, навіть без глибшого почуття службового обов'язку. Інтерес життя для сеї категорії людей полягав головню у товариській вечері за доброю чаркою та за картами до ранку.

З обставин мого особистого й громадського виховання я не мав ні смаку, ні навіть часу до такого провадження життя. Той обмежений час, що залишався мені од обов'язкової службової праці, яка вскакувала і в часи по-за службові, та од різних громадських засідань, зборів, технічного виконання громадських обов'язків, я мало коли міг використати для себе, посидівши вечір вдома, в товаристві дружини та духово близьких людей, за літературною працею, за книжкою, од якої обставинами життя бувши фактично одірваний, так почував себе зголоднілим за нею.

Та й по-за тим усім, беручи умови нашого тодішнього життя практично, ближчі стосунки з колегами то службі вносили б непотрібні ускладнення в мою громадську працю. Уряджуючи у себе ті чи інші збори в громадських справах, я завше ризикував би, що якийсь несподіваний візит'ор, якому немає куди часу подіти, прийшовши до хати, порушить план цілого вечора.

ЖИТТЯ УКРАЇНЦЯ В РОСІЙСЬКІЙ СТОЛИЦІ

Особисте життя наше з дружиною в Петербурзі було у повній мірі життям на чужині. Коли й на Україні, в умовах пригнобленості її нац. життя, почувалося як «на рідній, не своїй землі», то в російській столиці не залишалося вже найменшої ілюзії, що то саме й є отой чужинецький осередок, звідки розспромінюються усі полапки пригноблення. У себе вдома свідомий українець все ж мав певний імпульс для своєї думки та для своєї праці в безпосередніх стиках з життям української народньої маси, що з упертою бодай інерцією додержувала певних ознак національного життя, виявляла бодай пасивний спротив уніфікаційним операціям гнобителя. У столиці всеросійській не тільки не було такого зовнішнього імпульсу, а навіть навпаки — всі зовнішні вражіння крок за кроком автоматично убивали якісь вигляди національні, на кожному кроці красномовно промовляючи, що державна машина, створена інтелектом усіх елементів держави, в тім числі та в значній мірі — українських, стоїть і працює твердо, без упину переробляючи сирівець окремих народів у фабрикат єдиного «руського» народу. Для живого самопочуття особистого мало подавала утіхи сама теоретична свідомість, що отой колос в позолоченому вигляді зовнішньому на глиняних ногах стоїть; під щоденним вражінням загарбливого уніфікаційного чину не трудно було просто збожеволіти, розумуючи над питанням, коли врешті може луснути та завалитися той режим, що розпоряджає таким удосконаленим апаратом для своєї виснажливої, убійчої праці. Треба було себе міцно в руках держати, щоб у такому нереальному віддаленню якихбудь надій *contra spem sperare* та провадити щоденну роботу тодішнього українського життя, — таку дрібну, що й наслідки її, здавалося, мусять у повітрі розпорошитися. То були справді «малі діла», над якими сучасний українець здебільшого лише плечима здвигає, як то можна було присвячувати себе отим дрібницям та задовольнятися такими нікчемними, хоча б навіть на випадок успіху, результатами. Так більшість оцінювала й тоді становище та, переважно молодь, кидалася в ширшу сферу громадської праці, в російську революційну акцію, — мимо, що для сеї останньої перспективи виглядали досить невелико й не широко, не обіцяючи нічого не тільки блискучого, а й просто відрядного; але там діяла ота несвідома містика, що

зв'язується взагалі з процесом політичної акції, — та містика, що звичайно так непоборимо впливає на буйну психіку молоді. Та все ж таки ота меншість, про безвиглядну позицію якої Драгоманов кинув крилате слово: «українці то — або донкіхоти або ідіоти», — ставила собі завданням — серед обставин, які для здорового погляду видавалися безнадійними, не переривати традиції українського нац. життя та національної акції, через історичну прірву перенести неущерблену ідею та бодай неповне, часткове її втілення хоча б у елементарних ознаках національного життя — культурного, громадського, політичного. Се було завдання в своїх конкретних життєвих формах дуже невдячне та непопулярне, сама та робота була тяжка та справді Сизифова, бо всі досягнення її часто руйнувалися одним помахом перста адміністративного, була се робота не для себе, себто — не для ближчого часу, — бо в ближчому часі просвітку не бачилося, — а лише в туманній, мрійній надії, що «добрі жнива колись то будуть», — ті дрібні досягнення стануть погноєм, на яких виросте щось більше, ширше, величніше. В тих «лютих» обставинах глибоке переконання національно-свідомих одиниць, їх певність в непорушності законів історичного життя нації, в очах урівноважених, досвідчених у щоденному життю людей виглядали справді як фанатична, донкіхотівська віра, що межувала з звичайним безглуздям. Реальні й позитивні факти нашого історичного минулого одділено було таким великим протягом часу, традиція не лише державного, але хоча б громадського та культурного життя українського держалася такою тонкою ниточкою, що для загалу «української нації» (бо громадянством ту несвідому «націю» назвати трудно) звичайним було явище національної депресії, і лише перед зором окремих одиниць, за дрібним досягненням їх мозольної праці, вирисовувалися якісь перспективи ліпшого майбутнього.

До таких обставин допасовувалось українське життя в цілій Росії. Але у російській столиці виразніше виявлялося, як здійснюється старе завдання московське — «прибрати къ рукам Украину», — бо в самій кузні процес виконання видніший.

В петербурзький ґрунт ми з дружиною особистим життям глибше не вросли. З петербурзькими українцями, за малими винятками, був я в ділових громадських відносинах. Той самий характер мали відносини наші з російськими тубільцями Петербургу, — згодом повстали тут зв'язки в колах літературних та наукових, але інтимної близькості ті зв'язки не давали. Близьких стосунків з співробітниками по службі ми навіть уникали. Нитки, що навіязувалися з молоддю, автоматично поривалися, коли, по скінченню школи, молоді люде здебільшого виїздили з Петербургу, — ближчі стосунки піддержувалися лише з тими, хто улаштувався в столиці.

Особисті зв'язки наші громадилися властиво в Києві, головню в нашій тіснішій громаді «Вік». Жили ми з дружиною головню од побачення до побачення з ким із «віковців». Нагоди для того таки траплялися. Федір Павлович Матушевський, заробивши трохи

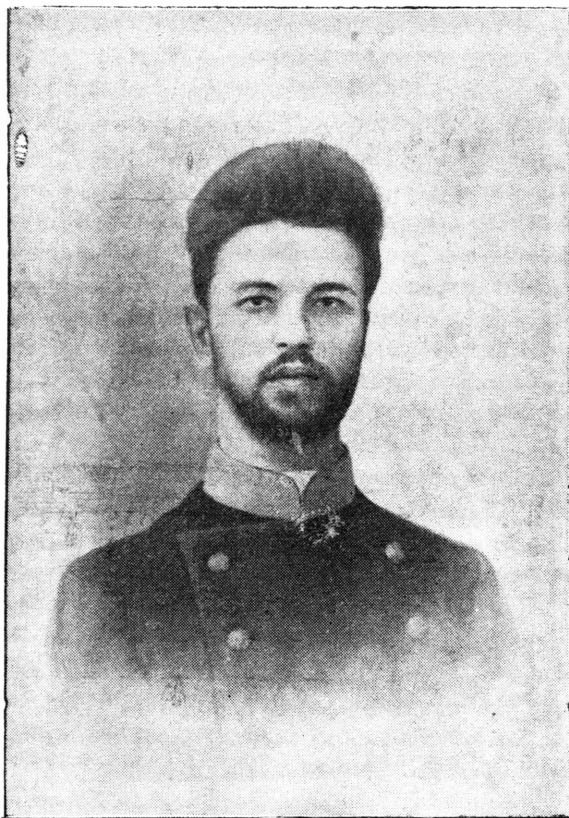


Ф. П. Матушевський

грошей учительюванням у Черкасах, вступив до Дорпатського університету, — отже по дорозі на Україну чи з України кожен раз переїздив через Петербург та у нас спинявся. Се був на протязі кількох літ постійний кур'єр, що привозив та одвозив вісти та своєю присутністю дуже скрашував нам життя в Петербурзі. Тут він і познайомився з студенткою-медичкою Вірою Олександровною Поповою. Се було для нього ще більшим магнітом, який забороняв йому поминати Петербург та притягував його довше тут посидіти. Як обоє покінчали вони свої школи, поїхав я до них на весілля в Чугуївщину, наразившись на великі неприємності службові, аби лише вчасно поспіти на ту урочистість.

Приїздив кілька разів і Сергій Олександрович Єфремов здебільшого в справах громадських, — року 1905 в складі депутації

до тодішнього міністра внутрішніх справ кн. Святополка Мирського, що оголосив засаду «сердечного попеченія». Одного разу приїхав він на довший час, щось на два місяці, друкувати в Петербурзі свою «Історію українського письменства». Було се



С. О. Єфремов

р. 1907, коли вже формально знесено було виняткові репресії що-до українського слова, але в Києві ще дуже живі були попередні традиції, — то небезпечно було тут друкувати книжку, — тож приїхав Сергій до столиці і тут почав книгу друкувати. Було се літом, коли я був вільніший од службової та іншої праці та й він, крім коректи, нічим більше не був зайнятий, то були для нас тих два місяці щасливим дарунком долі, і ми надолужували довгий піст нашого небачення та неговорення, використовуючи кожную хвилю. Між іншим зробили ми тоді подорожі — в Фінляндію, на Іматру, та через Новгород на Ладозьке озеро — на острів Валаам. Сі подорожі завдали нам великої приємности, — серед безтурботних обставин, у доброму настрої не одна хороша думка

у нас виринула, не один дотепний план обговорили ми. Цілу дорогу сипали ми дотепами, щасливі, як діти.

А по-за тими антрактами особистих побачень з дорогими приятелями особисте життя наше в Петербурзі обмежене було родинними рамцями. Тут стала перед нами складна й нелегка справа національного виховання дітей.

—о—

Донці нашій Оксані було чотири роки, коли ми переїхали до Петербургу. До цього часу була вона завше в українському оточенню — чи в селі, чи в Києві, та іншої мови, крім української, не знала. Ще коли зустрів я родину за кілька станцій до Петербургу (я спершу поїхав до Петербургу один, щоб наперед улаштуватися в незнаних обставинах), то увесь вагон заслухувався, як «хахлушечка» цілий час щебетала українською мовою. В Петербурзі дитина стала помічати, що її мають за якийсь дивогляд, — увага, що на неї стали всюди звертати, впливала на неї таким чином, що стала вона якось замикатися в собі. В родинях, де були діти (і в родинях українських говорилося по московському), і в садах під час дитячих іграшок, Оксана наша почала ухилятися од спільних іграшок, дуже жива з натури вдача стала набірати ознаки одлюдности. Коли, бувало, забувшись, в прилюдному місці безпосереднє заговорить, то чужа увага або сказане слово, хоча б поблажливе та прихильне, діяли на неї гнітюче. Памятаю, повели ми її в чудовий зоологічний музей в академії наук, де фігури живих створінь подано в оточенню тих умов, в яких живуть вони звичайно. І от коли побачила наша Оксанка так добре знаного журавля, то кинулась до мами з радісним криком:

— Мамо, мамо! А се той журавель, що внадився до бабiniх конопель!

Якийсь пан, що був при тому, звернувся до неї:

— Какая милая хохлушечка!

Наче мімоза, сховалася в себе наша Оксанка, — підійшла до мами, сховала голову і вже не можна було звернути її увагу на інші такі цікаві експонати.

Не було дитячої української компанії, не було й лектури. Дитина дуже любила слухати читане й сама хваталася де-які слова читати, — але все, що було українського для відповідного віку, — а було дуже мало, — вже перечитано. Довелось читати простіший матеріал російський, але се викликало таку напружену роботу думки, що годі було думати про якесь задоволення од форми чи змісту. Врешті подобалось не те, що ліпше, а те, що зрозуміліше. З такого погляду подобалась Оксані не геть то літературна казочка, переклад з німецького, «Три свинки». Читалось ту казочку десятки разів на день, і майже за кожним прочитаним словом дитина додавала од себе тихенько переклад.

український, — нпр., при слові »шиповник« перекладала: »шипшина«. Але і в сій, простій та вже знаній, казочці траплялися труднощі, які ми обоє з дружиною не в силі були перебороти, щоб пояснити. Був, напр., там вираз: »Шутка ли!« в значінню »чи ж не диво!«. Дитина ж розуміла той вираз, як дієву форму в третій особі множини од невідомого їй та й неіснуючого слова »шуткати«, і все допитувалась: — Як то вони шуткали?

Я врешті переклав ті фатальні «Три свинки» мовою українською та подав до цензури, але там вони й пропали, — в наочний доказ, що українські діти мусять »шуткати« їх по московському. Така заборона не була простим випадком: спеціальним циркуляром Головного Управління в справах друку ще 1895 р. заборонено було друкувати будь що в українській мові для дитячого читання.

Що було робити? Грінченко, щоб навчити свою доньку Настю української грамоти, надрукував для неї од руки цілий український буквар. Без букваря ми обходилися, — замість нього уживала дружина розрізної азбуки. Але матеріал для читання вже давав я власний, складаючи дитячі вірші, які залюбки виучувалися на память — з загрозою на віки попсувати дитині літературний смак. Сюжети брав я з ілюстрованих листівок, де фігурували звірята, птиці та інші живі сотворіння в різних комбінаціях. Крім того, брав я народні пісні, переважно дитячі, та комбінував із них певні сюжети, а для більшої актуальности інтересу прив'язував усі ті комбінації до осіб наших дітей — Оксанки та Бусика, які фігурували чи поодинокі, чи обидвоє разом у кожному такому оповіданні. Серія таких оповідань потім була друкована та передруковувана в збірниках для дітей, поширюючи популярність наших Оксанки та Бусика... Але, кажучи без жартів, становище дітей і батьків у справі національного виховання було фатальне.

З огляду взагалі на значіння чужих мов для освіти та зокрема, щоб збільшити користування дитячою книжкою, поза бідною лектурою українською та поза російською, дружина з дуже раннього віку почала доньку, а зати́м і сина вчити чужоземних мов. Пощастило знайти дуже добру вчительку. Француженка m-lle Paulin стала необхідним атрибутом нашого дому щось на протязі мало не десяти років. За той час з дітьми вона дуже звиклася, навіть їх полюбила; бадьора, жива, вона під час лекції все помешкання заповнювала веселим говором та сміхом. Не так щасливо виходило нам з німкенями, хоч і на німецьку мову зверталось не меншу увагу й навіть німкені брали ми в літі з собою на дачу, щоб за літо удосконалити знання німецької мови. Пізніше вивчилися діти й англійської мови. Все те мовознавство дуже придалось їм ще й у Петербурзі, де вони могли, крім українських та російських книжок, читати і в інших мовах, переважно у французькій, та особливо, коли опинилися всі ми на чужині.

Тим часом покращала справа й з національним вихованням. Щось за три роки після нас приїхали до Петербургу Русови — Софія Федорівна та Олександр Олександрович. Останній проводив земською статистикою на Полтавщині. Під час голосних у свій час селянських заворушень, адміністрація, шукаючи винуватого, не могла вигадати нічого іншого, як за винуватця тих заворушень визнати Русова з підлеглими йому статистиками. Висланий адміністративно поза межі України, приїхав він до Петербургу й тут знайшов посаду в транспортній компанії «Наdejда», де працювало ще кілька українців, в тім числі Олександр Полікарпович Шликевич.

У Русових був син Юрко (за часів еміграції — професор Української Господарської Академії в Подєбрадах) — одніліток з нашою Оксаною. Присвячуючи багато уваги національному вихованню сина, Софія Федорівна підшукала для нього компанію однілітніх дітей по українських родинах в Петербурзі. Так зібрався гурт біля десяти українських дітей, — в тім гурті була й Оксана, бо властиво то була єдина дитина, по українському вихована. С. Ф. з властивою їй енергією почала над тими дітьми працювати. Почали діти часто збиратися, по черзі в різних домах, просто для спільної забави, улаштовувались для них читання в українській мові, уряджувано освітні подорожі по околицях Петербургу, навіть ставилися спектаклі; між іншим, поставлено було дитячу оперетку «Івасик — Телесик» з текстом Дніпрові Чайки, а музику Лисенка припасував для дитячих можливостей О. О. Русов, сам музикант та колись добрий співак (брав участь у першій постановці «Різдвяної Ночі» у Києві). Так виростала молода українська громада на столичному російському ґрунті, — виростала всупереч усім перешкодам, що так запопадливо згори ставилися.

Син наш Борис надто ще був маленький, щоб брати участь у всіх тих підприємствах. Йому треба було присвятити увагу окремо й спеціально. Виростаючи, він, як і Оксана, дуже любив слухати, а коли навчився, то й самому читати. У дітей утворилася своя досить значна бібліотека, в якій переважали книжки російські, при тім дуже хороші — перекладні й оригінальні. Тож конче треба було дати книжку українську. З 1906 р. почали вже появлятися українські книжки і для дітей, але було їх дуже мало та й на початку переважно задовольнялося потребу в книжках для дітей старшого віку; появлялися переклади більших книжок, але досить штучною мовою, близькою щодо конструкції з оригіналом або з російським перекладом, з якого ті книги часом перекладалися. Та Борис конче вимагав «більшої» книжки. З того знайшли ми такий вихід. Наперед перечитавши та відповідно зредагувавши таку більшу українську книжку, що вже тоді були («Робінзон»,

»Пригоди Тома Соєра«, »Пригоди Гека Фіна« та ін.), я читав їх Борисові вже у вигляді, для нього приступному. Але як у мене часу дуже бракувало, — звільнявся я від всякої праці звичайно так пізно, що хлопець тоді вже спав, — то умовилися ми з ним, що читатиму йому зараз по обіді, — спочивши лише на протязі 5—7 хвилин (сього для мене було досить). Хлопець, нерауючись, нетерпляче, бувало, подивлявся на мене, коли обід затягався, та нагадував, щоб ішов скорше спочити, бо міг хто-небудь надійти та перешкодити нашому читанню. Великим горем було для нього, коли хтось у нас обідав або зараз по обіді приходив, бо справді застати мене можна було лише зараз по обіді, — пізніше мусів виходити або по службі, або по громадських справах. Коли ж нічого нам не перешкоджало, то ті пів-години українського читання були великою насолодою для хлопця: очки світилися, обличчя променіло, — усією істотою переживав він пригоди того чи іншого героя оповідання, лише сумно зітхаючи, коли скінчали ми призначену пайку читання — до другого дня. Сим способом урівноважувалося в свідомості хлопця значіння книжки рідної з чужомовною, а з огляду на те, що уживав я усіх своїх лекторських можливостей, інтерес до книжки української навіть видимо переважав.

І для Бориса треба було фабрикувати вірші тим самим кустарним способом, як і для Оксани. Одного часу треба було се робити зовсім регулярно. Заслаб він на шкарлятину. Щоб не розносити пошесної хвороби, я вибрався з свого помешкання та мешкав у пансіонаті недалеко від нашого дому. З дружиною бачився я на вулиці, а з Борисом бачитись ми не могли, і се складало для нього велику прикрість, бо припиняло наші спільні вправи, — до читання ми після додавали бокс, боротьбу й навіть танці. Аби до певної міри скомпенсувати йому свою відсутність, мав я що дня посилати йому поштою (конче поштою, — з маркою і штемпелем!) листівку з малюнком та з відповідними до моменту віршами, по можливості довшими. Порушити умови ніяким чином не можна було, — то я більш місяця вправлявся в віршах із спритністю фахового віршомаз. Старання мої винагороджувалися щирим визнанням, доказом чого було, що виучувалися вони на пам'ять, — а не кожний поет дізнає такого задоволення...

Гумор сього становища набирив іншого, зовсім не гумористичного значіння, коли думалося й бачилося, яка кривда національна повстає від того, що нема потрібної лектури для українських дітей. Се спонукало мене працювати до збільшення тієї лектури. Писалося оповіданнячка, пески та головним чином складалося хрестоматії. Свідомі своєї потреби були й інші, молодші товариші мої в Петербурзі, — наслідком того повстало тут видавництво »Мальовані казочки«. Але про се — в іншому місці.

Тяжко відчувалася в Петербурзі віддаленість від України, від рідної обстанови життя. Ніякі читання та оповідання не могли дорівнювати для дітей тих живих вражінь, які самі ми переживали в наші дитячі літа в українському оточенні. Бачилося, що той романтизм безпосередніх вражінь, який складає найінтимнішу сторону любови до батьківщини, свідомого патріотизму, нічим не можна було дітям заступити. Ми ж, батьки, боляче відчували те, що називається «нудьгою за батьківщиною», — і те болюче почуття не ослаблювалося з бігом часу. Особливо тяжко було у великі свята — різдвяні та великодні.

Великдень!... Як багато викликав він теплих спогадів та разом болючих переживань, особливо — на тій далекій півночі. Замолоду завше святкувалося Великдень на селі. Думка про Великдень органічно зрослася у нас із спогадами про село, про всю рідну обстанову. Уявляли ми собі Великдень — лише як Великдень на селі. І коли доводилося після святкувати його у великому місті, навіть на Україні, то й це вже вражало прикро. А в Петербурзі, то просто — мука. До самого першого дня ще якось попускає. Передсвяткова метушня міського рухливого натовпу мимоволі захоплює, та й свідомо їй оддаєшся, щоб заповнити чимось те місце в душі, що має скоро так прикро щеміти. Але настає свята ніч. В душі наростає сум, туга все більшає та більшає. Листи до рідних та близьких не вгамовують болю, а ще більше його розжирюють. Близько північ. Не сила сидіти за столом або міряти хату. Одягаєшся, виходиш. Натовп на вулицях все густішає. Скрізь блимають кольорові ліхтарі, відливають кольоровим світлом електричні транспаранти. На чотирьох рогах «Ісакія» горять велитенські смолоскипи, немов справжні пожарища. З натовпу, переважно молодого, відчувається радісний, святковий настрій. Але не заражає він душі. Зпід сього брудного, каламутного неба, від сього вохкого вітру рвучкого думка лине туди — до рідної обстанови молодих літ, ще кращої з гори підтопаного віку, ще милішої з сього чужого далека.

Встають далекі спогади. Рідна Білоусівка. В церковних вікнах світиться. На те світло звідусюди стікаються чорні крапки, що все більшають та вирисовуються у людські постаті. Ось Тарас Шпилька, Митрофан Шмалюх, Дорофей та Антін Мукоїди, Варфоломей, — забув уже, як він прозивався, — а сеж все мої колишні щирі приятелі!...

Церква заповнюється, як вулик. Виносять хрести, корогви, сачиняють церкву. На всіх обличчях вираз релігійно-містичного почуття. Вперше чується: «Христос воскрес!» Всі обличчя врз прояснюються, з самої глибини душі уста шепочуть відповідь. І на душі так радісно, ясно, великодно.

Відриваюся від тих, навіяних великою ніччю, спогадів, захо-джу до церкви. Так собі просто, знечевя не можна тут під Велик-день до церкви попасти. Але у мене є білет, — про його подбав я раніше, пообіцявши донці повести її до церкви. Художня обста-нова домової університетської церкви, чудові співи. А за тим всім — встають в уяві стіни все тої ж рідної церкви, густо обвішані доморобними »богами«, відчуються різноголосні »партеси« селянських співаків, що для свята так щиро насаджують свої »гортані«.

Душа не проймається колишнім почуттям. Гляну навкруги — і святочно вистроєні пані та пани глядять таким буденним по-глядом. Христос не воскрес для них, і заклики до братерства й любови зникають даремно в повітрі. Поглядаю на доньку — і живий жаль бере, що й її обличчя не відбиває того містично-свя-точного настрою, що про нього так дбав я.

Аналізуєш. Це ж не Петербург тут винен, а взагалі обставини життя великого міста. А ще більше, може, тут завинили ті зайві кілька десятків літ на плечах, що висують серце, черствлять душу.

Може. Але в цей урочистий момент лише скупчується все те почуття відірваності, чужинності, що кожную хвилю, кожную мить, як уїдлива іржа, гризе, щербить та труїть душу.

Ми, батьки, зазнавали тяжких переживань, бо позбавлені були того, що колись мали та ним користувалися. А дітям нашим загрожувало гірше: відрив від рідного ґрунту, від безпосередніх вражінь народного українського життя, внаслідок чого могли вони не відчувати ні болю, ні радості, бо була загроза, що всі ті почуття, в сенсі національному, могли у них просто атрофуватися. Тут справа не лише в обставинах великого міста, що взагалі націо-нально все нівелює. Діти великоруські й у столичному місті від-чували національний аромат великого свята, бо їх батьки — вели-короси таки чулися господарями »великой русской земли«, яку трактували вони як землю національно великоруську, себто мос-ковську, й тому уважалось за певний шик у фешенебельних домах додержувати етнографії великоруської — в обстанові, в одягу (навіть на придворних балях дами на чолі з царицею бували в »русских платьях«), в звичаях, особливо — святочних. Українські діти в цій — як не як московській — столиці були справжніми чужинцями, тому або й так себе почували, або, зде-більшого, тратили чуття свого рідного та збільшували собою кадри отої новітньої, гібридної національності, що власне не від-чувала, яка в неї душа, — »русская или хахлацкая«. Загроза для дитячої української душі була велика — скерована не лише пла-номірною системою русифікації, але й цілим укладом життя, — загроза винародовлення. Хто хотів заховати своїх дітей в лоні

української нації, той мусів уживати зусиль — без перебільшення — героїчних та при тому здебільшого безсило битися як риба об лід, бо проти залізної системи не міг виставити рівнозначної сили й змагався з нею лише власними, партикулярними засобами.

Національна стихія в психології наших дітей підтримувалася та розвивалася в значній мірі тому, що на протязі майже десяти перших літ нашого родинного життя дружина з дітьми проводили літо на селі — в цілковитому оточенні української обстанови, в безпосередньому звязку з українською людністю. Їздили вони до тестя, священика Руденка, — спершу в с. Сидирівку на Канівщині, опісля в с. Паріївку на Липовеччині. Оте перебування в українському селі було найбільш дійсним джерелом національної стихії в дитячих душах.

Не можу поминути тут ще одного, дуже виняткового, джерела національного в нашій родині. Таким була няня наших дітей Євгенія Хавтирка, правдивий добрий геній нашої сім'ї. Довший час служила вона у моєї мами, а коли ми переїхали до Петербургу, то мама, з огляду, що «вони (себто ми з дружиною) ще молоді та нерозумні», «відступила» нам Євгенію, щоб доглядала нас у далекому, чужому місті. І сей заповіт мамин додержувала Євгенія твердо й несхибно майже два десятки літ — поки були ми в Петербурзі. Офіційно се була няня для наших дітей, а на ділі не було такої сторони нашого життя, куди б не сягала наша «няня» і своєю запопадливою та сумлінною працею, і своїм щирим, повним любови та відданости серцем. Се була не слуга, а член родини, що радів і болів нашими інтересами. Дітей любила вона й доглядала так, як не кожна мати. Доглядала й нас, нераз вимовляючи та картаючи то за недбальство про своє здоров'я, то — як їй здавалося — марнотратство, особливо коли робилося що для неї; в останньому випадку конче треба було штукою заходити та обдурювати, запевняючи, що то все коштує нічого неварті дрібниці. Місто їй не по душі було, — тут жила вона лише ради нас, — марила осісти на селі, в рідній Махнівці на Поділлі, поставивши там хату; для того власне складала гроші, а ми їй поволі ціле господарство хатнє збирали, — і таки врешті, перед самою вже революцією, доконала свого плану. В селі популярність її була надзвичайна, а її подорожі додому з дарунками для рідні та мало не для цілого села — були якимсь тріумфальним походом. Вона не тільки найсвіжіші новини подавала з самої столиці, але й правдивим була оракулом політичним для цілої околиці. Я наочно упевнився в тому, коли 1917 р., переїздяючи з Буковини до Києва, заїхав відвідати няню на селі.

Вміла читати й читала залюбки, але не багато, бо занепадала на очі. Не була освічена в звичайному розумінні, але відзначалася якоюсь вродженою інтелігенцією. Приїхала з політичними настроями спеціально сільськими, — з уявою царя, немов би небожителя; »я думала, — сама казала, — що він і не на землі живе, а в кришталевому палаці десь у повітрі«. Але, проживши в столиці та придивившись до життя тут, змінила погляди дуже радикально. Приїхавши, конче хотіла царя побачити. Було се взагалі не легко, бо царська родина в Петербурзі не жила, столиця уникала, а коли приїздила сюди, то переїзд відбувався в шпалерах війська та поліції. Врешті таки задовольнила няня своє бажання, — побачила царя, коли одного разу проїздив він Ізмайловським проспектом, недалеко від нашого тодішнього мешкання. Се побачення й стало переломовою точкою її політичних поглядів. Коли великий натовп дожидав царського проїзду, то один з глядачів, ретельний патріот чи просто собі цікавий, якимсь випнувсь наперед більше, ніж се належало, — і його тут таки майже на царських очах кінний поліціант немилосердно одшмагав нагайкою з окриком: »осади!«. Ся картина, така звичайна, зробила на нашу няню страшне вражіння, — царя з сього часу зненавиділа та взагалі стала виявляти опозиційний настрій у таких формах, що треба було її стримувати, аби не наразилася на яку небезпеку.

Була релігійна, читала українську біблію, ходила регулярно до церкви, але в Петербурзі не могла миритися з характером тутешньої релігійности. Сама зовнішня обрядовість, за якою не має справжнього чуття релігійного, особливо вражала її саме в церкві, де панувало грубіянське поведження натовпу, поруч з молитвою та поклонами брудна лайка, — то ж приходячи з церкви, скаржилася, що лише більш нагрішила.

Була в курсі всіх наших справ, не лише домашніх, але й громадських та політичних, — перед нею не крилися ми, ні гості наші всіми нашими розмовами; а світогляд її політичний, особливо національний, був вищий, ніж у багатьох дам українського бомонду в Петербурзі. Поводилася гідно, не витикаючись та й не принижуючись. Пригадую, як вона переконфузила академіка О. О. Шахматова. Одного разу останній звернувся до мене за порадою, де б він міг почути характерну, типову вимову деяких згуків подільської говірки. Я порекомендував йому нашу няню. Умовилися, вона пішла на сеанс, а коли відходила, то Шахматов, прощаючись за руку, залишив їй у руці трьохрубльову бумажку.

— Я не лікар, — відповіла йому няня. — Я дуже рада вам служити, але се для мене приємність і без грошей.

— Тож вам на візника потрібно, — замішався той.

— Хіба що на візника, як ваша ласка, візьму двадцять копійок, бо, справді, сніг іде...

Така близька людина була великим добром для нашої родини. Разом се було невичерпане джерело національної стихії для психології дітей. Рідна мова, казки, оповідання про село, про сільські випадки та звичаї, про няниного небожа Матвійка та т. і., — все се було не абияким національно-виховавчим матеріалом особливо серед чужих обставин.

Як уже згадував я, дружина з дітьми, поки живий був тесть, у літі виїздила на Україну майже що-року. Я ж виїздив що два роки. З умов служби мав я право що-річно лише на місячну відпустку, але ізза великої кількості рідні та знайомих, яких треба було та й хотілося відвідати, місячний протяг часу був би якоюсь рекордовою гонитвою, зовсім недоцільною, бо нічого як слід не можна було б побачити, ні з ким як слід поговорити. Тому я їздив раз на два роки, користуючись відпусткою двохмісячною. Се давало нам можливість довший час побути в кожному місці, яке ми відвідували. Тим більше, що звичайно у старшого брата Віктора, отемнілого на очі, мав я посидіти довше — не тільки з мотивів морального порядку, але й щоб допомогти йому в деяких справах, з якими він очікував звичайно на мене. Займав він на Поділлі посаду єпархіяльного місіонера, і по тій його посаді потрібно було йому час до часу допомагати в певних канцелярійно - дипломатичних моментах.

Подорожі на Україну надзвичайно мене відсвіжували по двохлітньому перебуванню в чужинських обставинах. Вражіння молодих літ відновлялися та освіжувалися новим запасом в стиках з селом, в побаченнях з родичами й з людьми, що був з ними у ближчих стосунках. Нас звичайно очікували, торгувалися за кожний день, щоб довше посидіти, — тож і за двохмісячного терміну відпустки треба було вживати досить своєрідної дипломатії, щоб нікого не образити та всіх задовольнити.

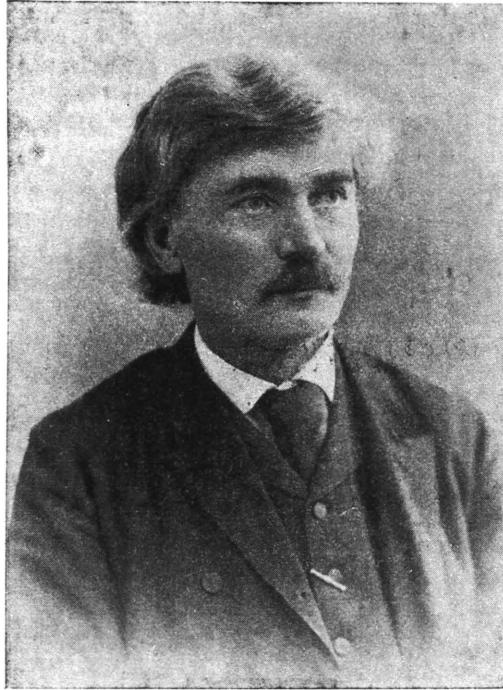
Кожного разу, приїжджаючи на Україну, бували ми в Києві, куди душа наша прагнула з далекої півночі. Тут відвідували ми тих людей, з якими душа зрослася за час нашого тут життя та зносили з якими доводилося обмежувати способом листовним чи через людей, що приїздили до столиці. Неуникненою моральною потребою було бачити святоблिवі постаті В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка¹⁾ та інших київських громадян.

Найсердечніші звязки тягли нас до членів тої української громади, з якими звязані були ми ще з часу свого перебування в Києві. Деякі з тих громадян осіли в Києві та проводили

¹⁾ Останній в часі свого юбілею відвідав Петербург, де українська колонія урочисто його пошанувала концертом; про се я згадував у першому томі своїх «Сторінок».

далі життям громади. Серед таких громадян особливо енергійною діяльністю визначався Петро Дмитрович Сікорський. Про його працю в дореволюційний час я говорив у попередніх «Сторінках».

Конечною душевною потребою для нас з дружиною було бачити наших «віковців» (членів видавництва «Вік») у Києві чи на



В. Б. Антонович

провінції. Найчастіше заїздив я до С. О. Єфремова — у Ситківці, де був священником його батько, а одного разу — в Кононівку до Є. Х. Чикаленка, де він гостював під час одного мого несподіваного приїзду на Україну. Здебільшого ж ми, умовившись з Сергієм, зїздилися у Вінниці, де жили моя мати й брат та звідки розпочинали подорож, що мала своєю ціллю Дністер та його околиці. На початок тої подорожі звичаєм установлено було в нас певний порядок, майже ритуал. Проїздячи Жмеринкою, спеціально тут їли класичний борщ, у Могилеві — сині баклажани. Могилів був для нас вихідною точкою, звідки планувалася дальша подорож, кожного року з новими варіантами. Тут залишали багаж, а самі з легкими саквояжами в руках рушали вверх чи вниз Дністром. Уверх не можна було їздити самою річкою, — надто

бистра течія її, — човна гнало вниз по течії¹⁾). Тож їхали ми берегом верстов 30 — возом, звичайно до Лядави. Ся мальовнича місцевість між іншим відзначається тим, що тут з давніх-давен існують печери, видовбані високо в кам'яній опоковій горі, — колишній Лядавецький скальний монастир, початок якого традиція датує ще часом св. Антонія печерського, який наче б то перебував тут в час своєї подорожі з Афонської гори до Києва. Тепер (чи власне, зважаючи на нинішні обставини, — дотепер) знаходиться у скалі, на значній височині церква, в якій іконостас висічено з кам'я. З Лядави, звичайно *per pedes apostolorum*, рушали далій вгору до Бакоти, Старої Ушиці, Студениці.

Колись — в XIII—XIV століттях — Бакота була столицею Пониззя. Був тут замок, зруйнований татарами в XIV ст., а вдруге — під час литовсько-польської війни в XV ст. На місці колишньої столиці — тепер мале село. Рештки колишнього життя заховалися лише в урочищі «Манастир» — недалеко од села. Се — крута скеляста гора над Дністром. В. Б. Антонович, що двічі провадив тут розкопки, знайшов печери — рештки колишнього монастиря: цілий поверх, де ховано ченців, висічений на скалі напис з іменем ігумена Григорія, багато різних річей — стріли та церк. апарати, образи, кам'яний стіл — бувший жертovníк. У самому селі милувала очі прегарна деревляна церковця — пам'ятка з половини XVIII в., зразок української церковної архітектури того часу.

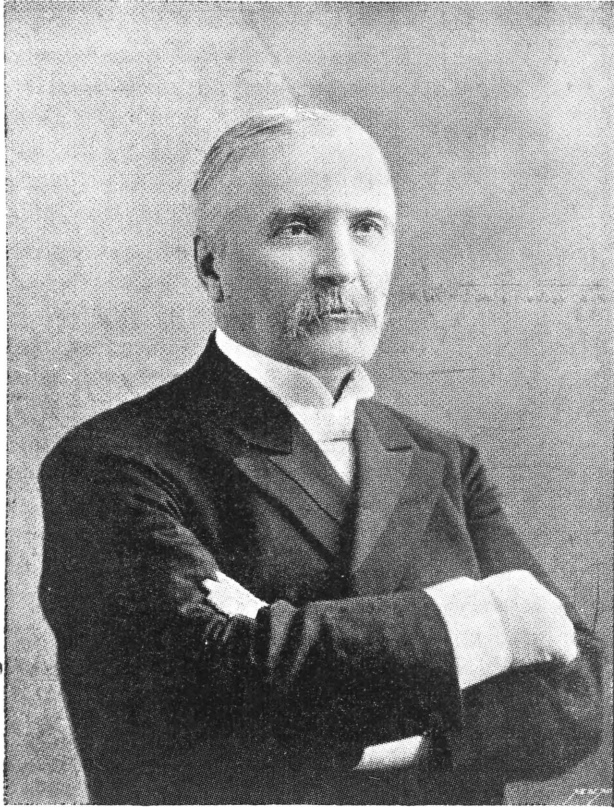
Над Дністром, в долині серед гір, лежить с. Студениця, позначене пам'ятками найдавнішого часу: знайдено тут кості мамута, печери первісної людини, стріли. Се єдине місце на Україні, де знайдено сліди життя первісної людини в печерах, — інші вказівки на таке життя заховалися на берегах рік. На одній горі традиція вказує існування монастиря, а низ тої гори має характерну назву «Каліче», — правдоподібно, був там шпиталь для монастирських калік. Село вкрите сливовими садами, — вивозять звідси сушені сливи.

Проти Студениці на Дністрі єсть острів. Був то раніше величкий острів, але священик Бахталовський, що гостинно приймав нас у себе, оповів нам, як він що-річно збільшував штучно площу того острівця, насапуючи біля берегів його каміння та насаджуючи верболизи, — а на тих місцях що-весни осідає мул, створюючи ґрунт надзвичайно плодючий. І дійсно по тому острові ходили ми розкішним садом.

Назад поверталися ми по течії вже човном, пристаючи до берега там, де було цікаво. Часом з Могилева переїздили залізницею на бесарабський беріг аж до Ларги, і вже звідти спуска-

¹⁾ Скот Дністрового ґрунту виносить на плесах 0,1 цм. на дві верстви, а на перекатах — навіть 0,5 цм. на дві верстви.

лися вниз Дністром. Краєвиди тої місцевости, т. зв. «подільської Швайцарії», були величні й мальовничі, по інших країнах у такі місцевості звичайно впроваджуються туристичні подорожі. Тут повстала у нас думка скласти й видати туристичний подорож-



М. В. Лисенко

ник по Україні, — склали план, намітили авторів, але, по перших хвилях захоплення ідеєю, пізніше, розїхавшись, прийшли до холодного вислідку, що за тодішнього надто слабого заінтересовання українознавством таке видання не мало найменшого вигляду, щоб оплатилося.

Подорожі сі давали нам можливість «доткнутися землі», побачити саму гущу її людности. Зустрічі мали ми переважно з селянами та духовенством, — з сими двома класами українського села. Не багато змісту могли нам дати розмови з селянами та блискавичних наших заїздів до села — покріпитися їжею; але, їдучи берегом проти течії — возом та спускаючись вниз човном, завше були ми в компанії того чи іншого місцевого чоловіка,

з якими, ділючи хліб-сіль та й чарку, провадили розмови на теми, що нас найбільше інтересували. Що ж до духовенства (до батюшок ми звичайно впрошувалися ночувати) то на патріархальному тоді Поділлю всі священичі родини знали одна одну та здебільшого бували — бодай в яких найдальших — зв'язках покровних. Батька мого, що колись мешкав недалеко од Могилева, в Брониці, околичні священики чи особисто, чи з чужого голосу знали, як рівнож відомо було на ціле Поділля, що я служу в столиці, деякі щось навіть читали з моєї тодішньої писанини. Тому приймали нас дуже охоче і з звичайної гостинності, і в надії щось од столичних людей цікавого почути, та, оповідаючи про свої місцеві гари, й висловлюючи свої погляди, зовсім од нас ні в чому не крилися. Нагромаджувалась купа життєвого матеріалу, що вистарчало жувати на довгий час.

Одного разу вирішили ми відвідати місце мого народження — Броницю, по течії Дністровій верстов 7—8 од Могилева. Виїхавши звідти десятилітнім хлопцем, не був я там майже чверть віку. З самою Броницею зв'язки у мене вже перервалися, але в сусідній Григорівці ще од часу мого дитинства перебував священиком колишній не лише добрий сусіда, але й приятель нашої сім'ї о. Іван Федорович Львович. З Могилева підїхали ми човном до Брониці вже у вечірню пору, а звідси долиною річки Катеринівки пішки добралися до оселі о. Івана, в Григорівці, вже на сільські звичай — досить пізно, по годині 10-й. Господарі, що уклалися вже спочивати, зустріли нас на початку з недовірям та навіть підозріло, — не бачились ми 25 літ, а ще нічний час візити не геть то сприяв до особливого довіря. Коли ж упевнились, що то дійсно я, той хлопчик, якого знали в родині, що з нею зв'язані були сердечними відносинами, то зраділи дуже. Цілу добу точилася у нас розмова — то в спогадах, то в оповіданнях про сучасні обставини життя даної місцевості. Багато довелося наслухатись про долю цілої околиці та про ті зміни, лихі здебільшого, що тут за моєї відсутності сталися.

Другого дня кіньми о. Івана одвезли нас до Брониці. Такі свіжі стали передо мною вражіння дитячих літ — серед сієї на диво гарної місцевості. Мав я тут утіху побачити мою колишню няньку, тепер літню жінку. Теж було багато взаємної радості — з спогадами, розпитуваннями і т. д. Такі вражіння дуже молодять, оновлюють душу.

Трапився з нами тут трагікомічний інцидент, що мало не попсував нам добрий та піднесений настрій.

Захотіли ми відвідати і парк місцевого діди́ча, колишню власність кн. Вітгенштейна, — в тім парку часто бував я у дитячі літа, милуючись звідси чудовим краєвидом бесарабського берега Дністрового. Сторож парку, місцевий чоловік, довідавшись, що

ми з Петербургу, виявив до нас особливу уважливість, і ми вже до сього звикли та навіть в трудних випадках своє столичне походження й використовували (Сергій у таких випадках теж виглядав за петербурзця — хоча й з докірливим на мене поглядом, коли я видавав його за такого). І як ми, вийшовши з парку, сіли над кручею, оглядаючи місцевість на кілька верстов перед собою, з'явився до нас той самий садівник, несучи під пахвою доброго кавуна.

— Отсе, — каже, — приніс вам освіжитися в спеку.

Були ми зворушені такою ласкавістю та кожний з нас про себе оцінив відповідний еквівалент її на прощання. Покраяв, їмо, розмовляємо, але сумління якось ворухиться. От і запитав котрийсь з нас:

— А звідки ви такого доброго кавуна маєте?

— А з панської оранжерії. Ого, я би вас ще ліпшими погостив, та ще не достигли.

Поглянули ми з Сергієм один на одного. Дальше — більше. Мнеться, мнеться наш гостинний добродій, а врешті й каже:

— Дуже вас прошу, паночки, як будете в Петербурзі, то одвідайте мого брата, розкажіть йому, що мене бачили, та скажіть йому, щоб написав про себе, або й самі напишіть, бо ж чи лінивий він, чи писав йому ніколи, — вже давно не дає вістки про себе. Він там у жандармах служить.

І назвав ту частину жандармерії, де його брат служить.

Чи вже таки наїлися, чи з якої іншої причини остаточно апетит пропав у нас; але — поїли кавуна, то ображати фактичного власника не годиться, — обіцяли. Та — що гірше — обіцянки я не виконав...

Одного разу відвідали ми з Сергієм Михайла Федоровича Комарова — на його хуторі під Літином. Наслідком того відвідання появилось в друку кілька бібліографічних праць сього письменника (про се я вже писав у першому томі «Сторінок»).

Довго потому в Петербурзі згадки про наші з Сергієм подорожі освіжали душу. Скільки переговорили та чого не обговорили за тих подорожів, яких лише не уклали планів, що на два роки основи їх вистарчало. А при тому одпочивали душею в при-



П. Д. Сікорський

ятельській бесіді після взаємного голоду розлуки. Часто-густо по-водилися як хлопчики, що вирвалися на волю, — в веселих дотехах, у хлопячих авантюрах. Скільки віршованих листів з дороги розсилося, розпромінюючи наші настрої на близьких наших.

Особливо радісна була подорож наша, коли відбув Сергій військову службу, яка завдавала мені багато турботи, бо і за здоровля його не було певности, чи видержить, і небезпечно було, чи не встригне він за своєї вдачі у яку халепу на ґрунті військової субординації та дисципліни. Але службу відбув він без особливих ускладнень і з казарми писав листи бадьорі, навіть часами, старим звичаєм, віршовані. Посилаючи, напр., книжечку сонетів І. Стешенка, напучував її віршем, що закінчувався так:

Тож читайте аж «по-доти», —
Не вважайте, що тонка!
Рядовой девятой роты
Бесарабскаго полка.

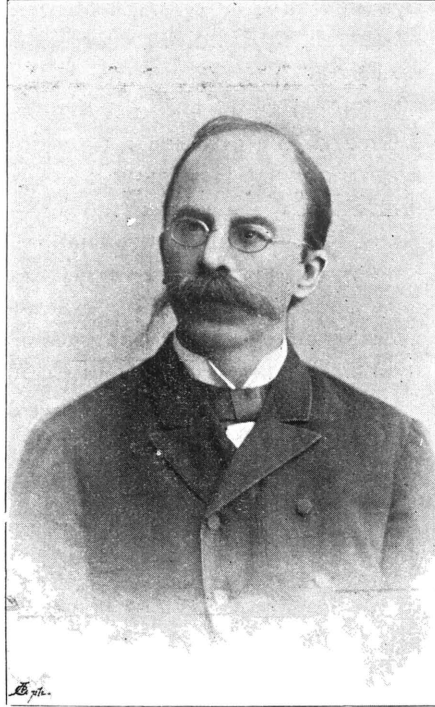
* *

З смертю тестя вже й родина моя перестала що-річно їздити на Україну, — їздили разом що два роки. А того року, що не їздили, наймали на літо дачу в Фінляндії. Вперше ми там почали жити 1906 р. — в часі першої Думи.

Найняв я дачу в досить далекій глибині краю — за Выборгом, біля ст. Кавантсарі. Хотілося побувати таки в справжній Фінляндії, а не в зрусифікованих дачних місцевостях ближче до Петербургу. Разом пощастило приховати тут Василя Доманицького, за яким полювала поліція на Україні. Того року приїхав він до Петербургу в час першої Думи редагувати орган української парламентської фракції — «Рідна справа — Думські Вісти». Якийсь час переховувався він у Петербурзі з чужим паспортом, а як Думу розпущено, то, рятуючись, утік у цей фінляндський куточок, бо паспортів приписи тут були значно вільніші. Тут він опрацював перше видання «Кобзаря» та зредагував «Історію України» М. Аркаса. Лише в цих умовах, надзвичайних з погляду безпечности політичної та умов життя фізичних, і міг він виконати таку величезну працю та видержати те напруження фізичне і духове, якого вимагала та подвійна праця.

Остільки оригінальні були умови нашого життя у Фінляндії, що про них варто сказати. Найняв я цілий дім, за сім кілометрів од станції, у фінському селі Пуліла, де до того часу ніколи ще жадний дачник петербурзький не мешкав. Дідич того села, учений агроном, збудував ідеальне приміщення для своїх коров та коло них близько навіть і дім для себе, а старий свій дім винайняв нам на літо. Кругом села на десятки кілометрів розлягався чатин-

ний бір, але попадалися ближче до села і місцини листвяного лісу. В отсі останні місцини Доманицький ходив на ягоди »пастися«, — і справді пасся: лежачи, не помагаючи собі руками, їв суніці, що росли так густо, аж земля червоніла. Грибів та губ у лісі така була сила, що ми, як глядачі з землі ханаанської, кожного разу повертали з лісу із великою здобиччю: приносили грибів повний кошик од білизни, просунувши йому дрючка в вуха, щоб можна було у-двох нести. Добродушні фіни сміялися, бачивши те, бо грибів вони, — дивна річ, — не їдять за винятком якогось одного сорту. А для нас було се, розуміється, великими ласощами. Молоко, що поставляв нам од своїх коров наш господар, молочар-фаховець, було такої надзвичайної якості, що випивали ми його в кількості неймовірній. Що-ранку та щополудня приносили нам відро з молоком, ставилося те відро з черпаком на веранді, а поруч розкладалося батарею шклянок, і, хто проходив, то й черпне автоматично молока у шклянку. Тож не диво, що не тільки ми всі, але й виснажений по своїх думських операціях Доманицький, дуже за літо підправились на здоровлю. Разом з Доманицьким проживав у нас на відпочинку, також по думських »трудах праведних« Віктор Онуфрієвич Піснячевський.



М. Ф. Комаров

Життя у фінському селі інтересувало нас своєю оригінальністю, своєю неподібністю до того, що бачилося в Росії. Культура просякла не лише інтелект фіна, але й моральну його натуру. Чесність тут явище не лише звичайне, але й конечне. Додержання даного слова, повага до чужої власності та гідності — се речі, над якими нема чого роздумувати, вони увійшли так би мовити в саму кров фіна. Се надзвичайно упрощує та полегчує життя й відносини. Ось кілька прикладів.

Другого дня, як приїхали ми на дачу, відвідав нас господар та спитався, чи не бракує нам чого. Я відповів, що все добре, лише замок од надвірних дверей попсований. Господар здивувався:

— А вам що з того?

— То ж, бачите, — кажу, — часом виходимо всі в ліс, то треба хату замкнути.

— Я в сій хаті народився, — одповів він, — тут мій батько, бувши почмейстером, передержував різні суми грошей, але не памятаю, щоб коли ся хата замикалася. Се вам, — додав він, — не Росія.

І слова сі — не похвальба, а справді одбивали дійсність. Другого дня приїхав я на станцію трохи завчасу, треба було дождати потягу. Начальника станції не було, і двері вхідні було замкнено. »От, — думаю собі, — бодай станцію таки замикають«. Аж бачу — надходить начальник та й одчиняє двері, взявши ключа, що висить тут таки на гвіздку біля дверей. Приїхавши другим разом з Петербургу ввечері, заговорився я з начальником станції, а тим часом багаж мій забрали до пакгаузу. Коли я, оглянувшись, спитав, що мені робити, начальник сказав мені просто:

— Підіть з своїм візником та візьміть.

Досить сказати, що продукти з Петербургу приходили до нас так. Близький до петербурзького двірця крамар, запакувавши продукти в кошик та прив'язавши картку з адресою клієнта, оддавав пакунок на залізницю — без квітанції. На відповідній станції пакунок викидалося на платформу, і кожний сам брав собі те, що йому належало. А хто приходив пізніше, то забірав свій пакунок вже з помешкання станції — так само без жадного урядового контролю.

Один мій сослуживець з власного досвіду оповів мені, як треба держати слово з фінами. Мав він дачу у Фінляндії, і за тою дачею доглядав сусіда фін та виконував на дачі різні роботи. Одного разу, як приїхав власник дачі, фін попросив у нього дерева на хлів. Той, щоб збутися сеї розмови, сказав механічно: »ну добре, добре«, — надаючи сим словам зміст — »побачимо«. За кілька часу той фін питає, яке саме дерево має він врубати. Дачник запротестував, бо вирубанням дерева псувалося вигляд дачі.

— Але ж ти сказав: »добре«? — завважав фін.

Той почав пояснити, в якому сенсі сказав він се, але фіна то не переконало, бо коли »добре«, то значить — »так«. Скоро по тому дачник дістає визвання від місцевого ленсману (урядова особа, що сполучає обовязки судові разом з адміністративними), щоб стати на розправу. Пробирав пояснити і ленсманові справжній зміст своєї фрази, але той твердо та категорично одповів так, як і фін-сусіда:

— Коли сказали ви »добре«, то сим висловили згоду. Раджу вам виконати свою обіцянку добровільно, бо повинні будете виконати її примусово.

Того ж літа зробили ми подорож у глибину Фінляндії — ми з дружиною та донькою Оксаною — і Доманицький. Проїхали добрий шмат Фінляндії, здебільшого пароплавами, через «тисячу озер» аж до Нейштадту. Була се подорож, повна найприємніших вражінь. Чужинці сюди рідко наїзжають, — всі пансіонати, готелі, ресторани, рівно ж як і пароплави існують для потреб самого місцевого населення. І все те надзвичайно зручне, чисте, сумлінне та взагалі у високій мірі культурне. Зокрема пароплави — то просто якісь ляльочки, де все уряджено з раціональним комфортом та блищить чистотою. Будівлі громадські, в першу чергу школи, вражають стилевою красою. Майже кожне невеличке місто має свій музей.

За кожним поворотом пароплава в «тисячі» маленьких озер одкривається новий оригінальний крайовид, але єсть місцевості виняткові з погляду величі і краси. Такий — знаний з описів, водоспад Іматра. До якостей природи додано тут пильних та розважливих зусиль людських і все уряджено так, що приїзд сюди справляє саму лише приємність.

Другого разу ми вже не одважувалися оселитися так далеко, — подорож моя на дачу одбірала надто багато часу. Оселилися все ж таки не близько — щось по-над 70 верстов од Петербургу в селі Туркеля, біля ст. Усікірко. Дача наша була в лісі, над великим озером Сула-Ярві, — берегова лінія його виносила 32 кілометри. Озеро було рибне, в лісі було досить дичини, а наш господар був разом рибалка й мисливець, — отже всі блага земні були до наших послуг. Тут ми й залишалися на літо в тому самому селі та навіть в одного господаря аж до революції, себ то — аж до остаточного виїзду з Петербургу. Їздив я на дачу раз на тиждень, але залишався на два дні, цілком одриваючись тут од звичайних міських клопотів.

Завелися у мене тут близькі, майже приятельські відносини з двома місцевими фінами. Постаті їх остільки характерні, що варт про них сказати.

Перший то був наш господар — Матіа Хавіа. Був безземельний, — бо вся його земельна власність обмежувалася лише тим клаптиком, де стояла, — правда, добре уряджена, — дача. Жив з рибальства та мисливства. Сусіда його — Павло Мятинен — мав шмат землі, переважно лісу, в 150 гектарів, добрий дім, що так само оддавав на дачу, та кілька добрих корів. По російськи говорив досить добре, але з оригінальними виразами. Пояснюючи мені одного разу, чому він застудився, сказав, що «временно упалъ въ воду». Мав і коні, — одвозив мене на станцію та привозив звідти, — з того почалася наша знайомість і приязнь.

Хавіа був філософ-ідеаліст. Мятинен — життєвий практик. За всієї матеріальної та психологічної різниці між сими двома

людьми були се великі приятелі. Розмова з тим і з другим давала багато для розуміння своєрідних обставин фінського життя. Раз на літо ми обох їх запрошували, разом з жінками, на обід до себе, — і держалися сі фінські мужики так пристойно й гідно, що жартом називали ми їх між собою — маркіз Хавія та герцог Мятинен.

Одна риса була спільна не лише для них обох, але й для цілого населення Фінляндії, — органічна потреба в товщах та алькоголі. Се неunikнена риса мешканців північних, згори накинена географічними та кліматичними умовами. Товщів їдять фіни багато. В ресторанах до їжі, як конечна приналежність, як, напр., у Франції вино, подають у Фінляндії тарілку масла, — і фін за їжею мастить хліб маслом до кожної страви. Гірше з алькоголем, — органічна потреба загрожує катастрофальними наслідками для здоров'я й добробуту нації, — досить сибірських народів на тому й загинуло. Правительством з тою загрозою боролось запровадженням «сухого режиму», — хоча й не в таких виключних формах, як у Сполучених Штатах.

Якраз характерною була витривала сила характеру моїх приятелів що-до вживання алькоголю. Вони потребували та таки любили почастуватися алькоголем, але не були п'яницями і навіть взагалі не піячили. Використовували мене в якості «бутлегера», — я привозив їм що-разу спирт з Петербургу. Вони не просто його пили, а в неділю по обіді готували каву та пили «пунш». І завше знали міру, — ніколи я не бачив котрого з них п'яним. В кінці літа, відїзжаючи до Петербургу, я передавав Хавії ті пляшки спирту, що поволі навозив, — їх вистарчало йому на цілу зиму в його тяжкій рибальській праці. Казав мені, що коли прийде з озера, намоклий та перемерзлий, то шлянка пуншу єдино його рятє.

Улітку вільніше ставало не тільки що-до праці службової, але й громадської. В самому Петербурзі припинялися збори, переставав рух, молодь виїздила на ферії, а старші — на дачі та у відпустку. Та й «на провінції» земляки переживали огірковий сезон і не турбували дорученнями. Тому літа вживав я для урегулювання власних своїх справ, що їх запускав у часі навалу ріжної роботи.

Їздив я на дачу раз на тиждень, але на два дні. У місті вставав рано, о 5—6 годині, бо рано й лягав. Я не переносив петербурзьких «білих» ночей, — вони мене нервували. Той білястий світ без сонця приводив мене до такого настрою, що його переживалося, коли повертаєшся бувало раннім ранком, ще до сходу сонця, з цілонічних неспокійних зборів, з розбитими нервами, з порушеною рівновагою душевною. Тому клався я спати завчасу,

завісивши вікна, та й уставав рано. От тоді й можна було щось більшого написати, про що марно на протязі року марилося. Тоді ж можна було привести до порядку і ті купи різного матеріалу, що ждали слухного часу для систематизації, бо інакше були непожиточні.

Приводив до порядку кореспонденцію. Ліквідувалося, що було непотрібне, а головне — укладалося листи в усталеній системі, в окремих для кожного видатнішого чи постійнішого кореспондента пачках. Від кого і яких там листів не було, бо мало хто з українських громадян, що завязані були в громадські справи, не потребував у тих справах звертатися до установ та осіб столичних, а при тому й подавав інформації, виливав жалі. Ясним було значіння того матеріалу для історії українського громадського життя, і я ту кореспонденцію держав у порядку й беріг. Все те, розуміється, пропало.

Улітку ж можна було привести до порядку й бібліотеку. Була вона у мене досить велика, добірна, а де в чому й своєрідна. Я збирав систематично статті, що появлялися на протязі двох десятиків літ в т. зв. »товстих«¹ російських місячниках, по цілій низці питань — національних, економічних, соціальних, історичних, літературних і т. і., які мене найбільше інтересували та по яких доводилося так чи інакше працювати. Для сього матеріалу в значній мірі використовував я журнали, що передплачувалося у мене на службі. По закінченню року, коли потреба в періодичних виданнях зникала, я вирізував з місячників ті статті, що мали інтерес до справ контролю, а решту оддавалося в міські шпиталі для читання хорих. При тому вирізував і для себе те, що мене інтересувало, в певності, що не кривджу сим хорих, які звичайно нічого іншого, крім белетристики, не читали. Окремі, з інтересними статтями книжки місячників, яких не передплачувано в контролі, я докуповував, і в наслідок того всього за рік назбирувалося досить корисного матеріалу, бо в журнальній статті часто подається компендіум того, над чим автор працює значно ширше. Той матеріал систематизувався по окремих збірниках та оддавалося до оправи, — так у мене з року на рік нагромаджувався шерех таких збірників, і завше під руками був у мене матеріал, за яким інші звичайно пошукували по бібліотеках.

Систематизував я і матеріал газетний. Бувши причетний у певній мірі до публіцистики, передплачував я кілька газет різного напрямку — аж до таких чорносотенних, як »Колоколь«² В. М. Скворцова. Проглядаючи ті газети, одзначував я кольоровим олівцем те, що треба було вирізати та заховати, а дружина вирізувала, зліплювала та зціплювала ті вирізки. Але в щоденному заколоті, коли вже з восьмої години починають заходити або в телефон дзвонити, не вистарчало можливості чи уваги ро-

бити помітки у всіх газетах, — такі числа дружина одкладала до слухного, власне — до літнього, часу.

І от вставши рано, озброєний ножицями, квачем та слоїком клею, починаю набитим оком та прискореним темпом переглядати газетні шпальти, вже не одмічаючи, а просто зразу вирізуючи та зліплюючи відповідні статті, кореспонденції, інформації та т. і. Тижнів зо два одбирала у мене ся робота, але, систематизувавши вирізки по окремих папках, мав я великої ціни фактичний матеріал, що уможлиблював мені виготовити статтю на термінове замовлення, не пошукуючи довго за матеріалом та здебільшого навіть не виходячи з хати. Такі замовлення найбільш несподівано наспівали з Москви од С. В. Петлюри та О. Х. Саліковського, що редагували «Украинскую Жизнь» і завше мали потребу в тій чи іншій актуальній статті та при тому завше — «негайно».

Був у мене і майже вичерпуючий, приведений до порядку, асортимент революційної літератури, що повинню з'явився в р. р. 1905—6. Серед повіні ідейного мотлоху та пустозвонних фраз було там досить тих самих думок, що після створили утопійну дійсність, і навіть тих самих авторів, що після стали міродайними творцями життя, — а свого часу все те, в інтересах профілактики, вимагало уваги й розважання. Таки досить думок з тої контрабандної літератури, трактуючи їх з погляду профілактичного, заводив я до тих урядових записок, що опрацьовував з службового обов'язку.

Тоді ж, улітку, в затишний од біжучої роботи час, до схочу «окормлявся» я тими книжками, що купами лежали, нагромаджуючись з осені. Тільки завдяки сим літнім передишкам і можна було держатися бодай на пересічному рівні інтелігенції.

Літня перерва, з перевагою інтересів літературних, та особливо коли їздилося на Україну, значно освіжувала душу, відбувалася ніби певна переміна матерії в психічному житті. А коли переїздилося з дачі до міста, коли почали зїжджатися люде — «старі» й «молоді» — та розпочиналася звичайна життєва метушня, то знову почувалося так, як, мабуть, відчуває себе кінь, що, виїхавши на вправи, зачує знайомий поклик трубача. Та метушня громадська, знана під назвою громадської праці, стала просто звиклою атмосферою життя. Виховані в Київі традиції уможлиблювали провадити чинність автоматично, не піддаючи під аналіз, чому й для чого — в тих умовах, що, здавалося, позбавляли якого будь сенсу для сучасного та надій на краще майбутнє. Багато при тім значило, що на очах крутилася невгамована молодь, яка завше прагнула до мети, не зважаючи на обставини та заражаючи своїми настроями все, що було по дорозі.

Унікаючи того, що має характер виключно індивідуальний, старався я подати типову картину життя в столиці — так би мовити — мого сучасника-українця. Як життя на чужому ґрунті без прийняття того ґрунту за свій, воно не давало задоволення потребам людини, для якої чинник національно-громадський складає істотну точку життя. Се були сірі будні без просвітку, якесь блукання в пустелі в непевних мріях про землю обітовану. А разом переобтяженість тим, що трактується як обов'язок, в дуже широкому розумінню, не залишала місця для необхідного задоволення власних потреб особистих. Нормального особистого життя не було, — того життя, яким звичайно живуть люде в нормальних обставинах, одводячи певний обсяг часу для спочинку по зарібковій праці, для радостей родинного життя, врешті і для розривки. Єдиною розривкою, якої ми собі з дружиною не могли вже одмовити, був театр.

Хвилі духового підйому довелося переживати особливо під час приїзду до столиці українських труп. Треба взагалі сказати, що український театр був одним з найбільш чинних засобів національного усвідомлення українців в Петербурзі, як і всюди, де він дотикався української душі. Коли задавлені були змагання політичні, коли призабулися та завмерли традиції національні, а слабкі прояви національної думки тратилися в сучасних умовах знівельованого життя, українська ідея живилася з стихійної національної тривалости народньої маси, що заховувала український уклад життя проти всіх нівеляційних заходів, які провадилися зверху. Вся сума русифікаційних впливів, в тім числі й таких, як школа та салдатчина, наче відскакувала од міцного своїм культурним змістом національного організму українського народу. Та своєрідність матеріальної й духової культури знаходила своє одбиття в театрі, що виявляв свої впливи безпосередніше й активніше, ніж навіть література. Зокрема в інтелігенції, одірваній од народньої маси, український театр, якраз тому, що був народній, будив колишні приспані вражіння, відновляв духовий зв'язок з народньою масою, натурально асоціював думку про обов'язки що-до рідного народу. Скільки я знаю людей, що, приспані планомірною та послідовною системою обрусенія, обуджувалися з національної летаргії під стихійною силою рідного театрального мистецтва. Сю силу українського театру добре розуміло правительство, — тому скеровувано на нього і репресії формальні, і заборони адміністративні. Але столицю уважалося за таке безпечне місце, де й стихійні сили нейтралізуються од близькості джерел, з яких випливала уся система винародовлення. Се було помилкою, бо якраз на чужині те вражіння стихійної сили й тривалости українського народнього життя, яке розпромінював український театр, відчувалося сильніше та впливало діяльніше.

Про се наочно свідчили ті бурхливі овації, що звичайно супроводили гру українських артистів взагалі, а знаних корифеїв української сцени — особливо. З огляду на се, репресивний закон 1876 року поповнено було р. 1881-го додатковими обмеженнями, що мали на увазі «разрѣшеніе сценическаго представленія малорусскихъ пьесъ и публичнаго исполненія малорусскихъ пѣсень и куплетовъ, дозволенныхъ цензурою, поставить въ зависимость отъ усмотрѣнія высшихъ мѣстныхъ властей въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ», а також «воспретить устройство спеціально малорусскаго театра и формированіе труппъ для исполненія исключительно малорусскихъ пьесъ» (ся остання постанова вимагала, щоби при кожній українській трупі була ще трупа російська, яка, поруч з українським спектаклем в той самий день ставила й російську пєсу, — на вимогу деяких ряних адміністраторів — в тій самій кількості актів).

За чинности тих обмежень грали українські трупи і в Петербурзі, при чому деякі, найбільш абсурдні, сторони сих обмежень можна було в столиці обходити. Вперше р. 1886-го появилася тут товариство під керівництвом М. Л. Кропивницького. Крім сього останнього, брали тут участь артистки Заньковецька, Затиркевич, Вірина, Маркова, Переверзева, Садовська-Барилоті, артисти Садовський, Саксаганський, Карпенко, Максимович, Мова. Українська трупа мала величезний успіх. Російська прєса, без ріжниць напрямів, містила захоплені статті про український театр. Навіть такий українофобський орган, як «Новое Время», змінив свою звичайну тактику, що додержував її, коли говорилося про щось українське, і фактичний господар газети О. С. Суворин не знаходив слів для похвали М. К. Заньковецькій. «Ось де справжній талант, ось де справжнє акторське мистецтво, — писав він. — Я одверто кажу: іншої такої акторки я не бачив».

Після того українські трупи наїздили до Петербургу спорєдично: трупи М. Л. Кропивницького, М. П. Старицького, М. К. Садовського. Р. 1891 в Петербурзі грали навіть дві трупи, конкуруючи між собою (в одній на чолі трупи стояв Кропивницький, в другій — Заньковецька), — та конкуренція матеріяльно їх ослаблювала. Року 1900, після — р. 1902 чи 1903 грала тут трупа Суслова, р. 1904 — трупа Волика. В сій останній трупі знову зібралися видатні сили української сцени Заньковецька, Кропивницький; трупа мала великий успіх, — особливо великі були маніфестації на прощальному бенефісі М. К. Заньковецької. Кожний приїзд Марії Констянтинівни до Петербургу був цілковитим її тріумфом. За моєї памяти найбільшого апогею досягли маніфестації на її пошану р. 1912-го (приїхала вона тоді в трупі Гайдамаки). З приводу 30-літнього юбілею діяльності артистки уряджено було велику урочистість — з адресами, оваціями і т. п. Сі театральні урочи-

стості дуже оживляли українське життя в столиці, особливо, коли брали участь в спектаклях М. Л. Кропивницький, брати Тобилевичі та Заньковецька. Ся остання в дійсності виправдувала захват поета (О. Олесь), який писав:

Де йшла вона, там сходили троянди,
Куди дивилася, — зірки,
Із сліз її займались діаманти,
З зітхань — знімалися чайки.

Хто чув її, той чув наш степ зелений,
Стояв у нашому гаю,
Той розумів наш біль і гнів шалений
І плакав в нашому краю.

Петербург взагалі захоплювався українськими спектаклями. Найяскравішим виявом того були спектаклі, що-річно уряджувані при участі найкращих сил державних театрів на користь інвалідів. Звичайно ставилася «Наталка Полтавка» й через сю невмирущу пєсу дуже очищувано кишені аматорів українського мистецтва: за місця в театрі бралось божевільні ціни (за ложі — по 100 карбованців) — і театр бував повнісінький. Використовуючи такі симпатії публики до українського театру, деякі підприємці спорадично уряджували українські спектаклі, — за мого часу займалася тим артистка Рєшетникова. Часом ставили спектаклі й українські організації, — напр. 1904 р. чернігівське земляцтво улаштувало виставу «Невольника» під орудою А. Волика¹⁾.

Коли не було української трупи, відвідували ми, щоб відірватися від звичайних обставин життя, театри — італійську оперу, коли вона приїздила, російський драматичний і найбільше — оперовий.

¹⁾ Кооперація з українськими антрепренерами не завше була безпечною. Р. 1900-го українська трупа Суслова ставила «Чорноморців» та концерт на користь петербурзького допомогового т-ва ім. Т. Шевченка. Пізніше, використовуючи стосунки, що завязалися з того приводу, антрепренер трупи Різників (по сцені О. Суслов) позичив у скарбника т-ва П. П. Катеринича на короткий час кількасот карбованців на загальні потреби трупи, а як треба було звести рахунки, то, одмовляючись од того, заявив публично, що то були засоби не самого д. Катеринича, а Шевченкового товариства, і що з допомоги товариства трупа користувалася кожен раз, як приїздила до Петербургу. Отже таким чином виходило, що засоби, призначені на допомогу шкільній молоді, уживають на сторонні цілі. Скарбник, аби увільнити себе й товариство од сього закиду, мусів вимагати у зборів т-ва ревізії, і ревізійна комісія розглянувши книжки і документи товариства за увесь час його існування, розуміється, впевнилася, що то був простий наклеп на товариство та на найбільше заслуженого діяча його, що завше був душею товариства і дуже багато йому прислужився.

Певний час мали ми абонамент на ложу в оперовому театрі. Державна опера в Петербурзі була найкраща в світі, й абонаменти на оперові спектаклі цінилися до такої міри, що передавалися у спадщину в заповіті, а як переуступалися, то хіба за великі гроші, чи тимчасово, на час виїзду власника абонаменту з Петербургу. Четвер — день нашого абонаменту — був для нас днем справжнього спочинку та насолоди. Не завше, правда, можна мені було поспіти на початок спектаклю, але, приїхавши, сідав я звичайно в ложі позад усіх, слухав, закривши очі, під мелодію музики й співів думаючи своє та складаючи ті «фантастичні мрії», для яких життя дійсне підстав не давало. До зрозуміння реальної обстанови приходив я аж тоді, коли кругом мене люде біснувалися, в антракті викликаючи артистів. Аматорам музики я, розуміється, в такій профанації не признавався; але для мене особисто сі переживання мали значіння доброї дози наркотику, під якого впливом думка заносилася в країну мрій, де неможливе ставало можливим. Без таких переживань душа мусіла б засохнути, замертти.

* * *

Хоч і не в повній мірі, та все ж зазнав я приємностей постійно чути на собі настирливе око охранки.

До якихбудь крайніх політичних партій я не належав, — і то не з мотивів більшої чи меншої безпечности, а просто тому, що так виходило з моїх властивих переконань громадських. Проте, як видно з тих документів, що опубліковані з таємних архівів «охранки» моє ім'я було досить популярне в сих сферах та записувалося не на останньому місці в охраних анналах. Про те, що тепер читаю, мав я і свого часу незбиті докази досить очевидних фактів. За мною по пятах ходили таємничі тіні супутників, тою влізливістю не лише самопочуття отруюючи, але й примусово сим звязуючи волю руху, аби не наражати на неприємність людей, з якими мав діло.

Але щодо сього пощастило мені на одну сприятливу практичну обставину. Швейцар (портієр) того дому, де я жив (на Тучковому переулку), дуже меткий тверич «Пьотра» (Петро, — прізвище його й свого часу ледве чи знав я) відчував чомусь ослибий сантимент до мене — і не лише тому, що не мав підстав поскаржитися на моє скупарство, а таки просто з якихось мотивів душевних. І не дурно класична сентенція одного з Грибоєдівських героїв наказує догожати «дворнику, собакъ дворника, чтобъ ласкова была», — дворник та швейцар в системі охранный політики російської відігравали значну роллю: то була перша ступінь охранный ієрархії, з якими обиватель стикався безпосереднє. Цілий час швейцар обовязаний був у вестибюлі біля дверей стояти, на всіх, що входили та виходили, уважати та їм допомагати (вестибюлі

в більших петербурзьких домах опалювалися і, кому треба було на вищі поверхи підійматися, залишав звичайно верхню одягу та в кожному разі обов'язкові в Петербурзі кальоші — у швейцара). Тож ніхто не міг ні вдень, ні вночі (кімната швейцара обов'язково була коло самих дверей, і нічною порою тільки він міг на дзвінок двері одчиняти) ні просочитися до вас у помешкання, ні вислизнути на двір, не пройшовши біля недреманого ока швейцарового. Тому швейцар з дворником були безпосередніми наглядачами за політичною мораллю російського обивателя та повинні були про свої спостереження інформувати дальші щаблі охранный драбини. А мій Пьотра інформував мене чи — правдоподібніше — також і мене. Коли, бувало, прохожу біля його, а він завше повинен був на своєму «посту» коло дверей стояти, то він, не двигаючи губами, в пів-голоса через зуби кине:

— Барин, сьогодні двое.

Се значить, що на вулиці стоять два опікуни над моєю особою, — в який би бік не пішов, з кожного забезпечено належний догляд. Се, правда, навівало мені приємні київські спогади про вірного Василя, двірника О. Я. Кониського (той Василь так само оберігав свого господаря від уроку шкідливого ока), але часто примушуваний був міняти маршрут, зайти без потреби до якоїсь крамниці та й з тим додому повертатися.

Доглядали не лише за мною, але й за моїми гістьми, що до мене приходили. Одного разу трапився з того трагікомічний випадок. Якось у неділю зайшов до мене власник книгарні «Український Базар», Павло Олександрович Балицький, якого перед тим мені вдалося улаштувати на службу в селянському банку. Саме того дня мав я переводити несподівану ревізію сього банку, то, переговоривши в справі, вийшли ми з дому разом, бо й він так само мав туди ж іти. Виходячи з дому, я й не помітив, що за нами повіялася і тінь моя. Але ся остання, що мала установити «м'єсто жительство» й особу мого гостя, попала в дурне становище, бо разом з нами простувало до банку сотні дві урядовців (звичайно я напередодні якого будь нежданого для банку святочного дня опечатував касу, і тоді ж усіх банкових урядовців екстрено викликувано прийти другого дня на службу, не вважаючи на свято). Серед того натовпу супутник мій Балицький, натуральна річ, загубився як непозначений горіх у мірці. Наслідком того, коли увечері повертався я з ревізії додому, Пьотра — до мене та з плачем благав:

— Барин, скажите, ради Бога, кто у вас был сегодня?

Питаю, для чого се йому потрібно, і довідуюсь про цілу історію, яка сталася після нашого з Балицьким виходу з дому. Охранный, загубивши слід Балицького, вернувся назад, викликав швейцара до дворникового помешкання, та, схопивши Пьотру за

горло, почав душити й кричати, щоб той негайно сказав, з ким саме я вийшов; при тім загрожував, що »в двадцять чотири часа«
буде його вислано з столиці, коли не довідається та не скаже.

Я старався заспокоїти бідного Пьотру, переконуючи його, що той добродій просто лякав його, бо, розуміється, сам нікому про той випадок не скаже, аби не показатися дурнем перед своїм начальством. Так воно й було справді.

Сподобився я навіть такої честі від начальства, що відколи став жити на Тучковому, поставлено було перед моїм домом городовика, якого перед тим не було. Але городовикові, очевидно, не було, як слід пояснено, для чого саме його ставлять, бо сей бравий городовик, — правдоподібно — українець, що перед тим служив у гвардії, — кожного разу, як виходив я з дому чи повертався, ставав передо мною струнко, за приписом »ѣль глазами«
та віддавав честь. Се мене ставило часом у смішне становище, коли доводилося проходити з ким небудь не близько знайомим, — доводилося на здивований запит збувати справу якимсь жартом. Очевидна річ, городовик той розумів свій обов'язок в сенсі охорони якоїсь важної персони. За пильну службу я врятував його, коли почалася революція. Як стали полювати за агентами поліції, сей мій тілохранитель сховався на горіщі в домі, де ми жили. Покоївка наша, пішовши на горіще, побачила там городовика, перелякалася та наробила репету. Довідавшись від неї, в чому річ, я не допустив натовпу на горіще, бо там сушилася наша білизна. Не лише за царем вірна служба не пропадає.

Взагалі все життя наше перед очима охранки було як під шкляним ковпаком. До якої великої міри було се так, в цьому я остаточно переконався на перших днях революції. Тоді було спалено будинок суду з судовим архівом, а також натовп виволікав »дѣла«
з охранных сховищ та уряджував над ними аутодафе на вулицях. Очевидно, в інтересах певних елементів лежало знищити сліди свого поступовання. За тих вуличних пожарищ частина актових зшитків розбіралася по руках глядачами на пікантний »спомин«. З одним з таких зшитків прийшла до мене петербурзька українка пані Богуславська, якій позичили той зшиток її знайомі, що випадково його здобули та хотіли його заховати на далі »на спомин«. То було листування столичного охрального »отдѣлення«
з аналогічними відділами по інших містах в справі приїзду до столиці узятих під підозріння різних українських осіб. Знайшов я там досить знайомих імен, які мене відвідували. Читаю, приблизно, як київський охранный відділ, завіdomляючи, що »извѣстный малороссійскій дѣатель Сергѣй Александровичъ Ефремовъ такого то числа отбыль въ С. Петербургъ«, просить »не отказать въ увѣdomленіи о мѣстѣ его тамъ пребыванія, а равно с времени отбытія вышеупомянутаго С. А. Ефремова изъ г. С.

Петербурга». У відповідь петербурзька установа «на отношение...» мала «честь увѣдомить, что означенный въ томъ отношеніи... малороссійскій дѣятель С. А. Ефремовъ по прибытіи въ г. С. Петербургъ остановился на жительство въ квартирѣ статскаго совѣтника Александра Лотоцкаго по Тучковомъ переулку, въ д. № II, а... (дата) выбылъ изъ столицы на мѣсто постоянного жительства въ г. Кіевъ». Так само пригадали мені ті сухі акти приємні хвилі перебування у мене й інших дорогих гостей, в тім числі «извѣстнаго руководителя мазепинскаго движенія, профессора Львовскаго университета въ Австріи Михаила Грушевскаго». Але справжньою сенсацією для мене було листування між петербурзькою та московською охранками. Перед тим я чув, як В. К. Винниченко хвалився, що дуже ловко обдурює він охранку, живучи з фальшивим паспортом під носом у неї в Москві; він навіть пропонував відбувати редакційні збори у нього — у найбільш законспірованому та безпечному помешканні. А в згаданому зшитку охранных актів читаю «отношение» московських опікунів нашого письменника: «...симъ сообщая, что извѣстный малороссійскій писатель и агитаторъ Владиміръ Кириловичъ Винниченко, проживающій въ Москвѣ по... улицѣ въ домѣ №... по фальшивому паспорту на имя Андрея Зиновьевича Павленко, отбылъ сего числа въ г. С. Петербургъ, покорнѣйше просить не отказать въ увѣдомленіи» і т. д. Можна собі уявити, як зручно та широко використовувала охранка самовпевненість людей, що уважали себе «законспірованими» та відповідно поводитись.

А за всім тим, як се не дивно, ні разу не було в мене трусу, хоч ім'я моє рекламував навіть П. Щоголев у своєму адрес-календарі для охранки, — як називали його книжку про український рух. Трусу я сподівався і був завше до нього приготований. З документами, які могли кого компромітувати, був я обережний. Ніколи не приймав «на коротке переховання» документів чужих, до української справи неналежних, хоч з такими проханнями часто забігали, атакуючи головно мою дружину, курсистки, переважно жидівочки, що уважали за дуже зручну річ переховувати компромітуючу нелегальщину в людини, що займає урядове становище. Не вважаючи на всі революційні аргументи, я відмовлявся мішати чужі справи до справ українських, обмежуючись самими датками «на революційні цілі».

Причиною того, що не зазнав я трусу — сеї моральної образи та приниження людської гідності — був надто вже отвертий характер моїх, в українських справах, виступів в легальних формах в установах урядових та перед чинниками урядовими, як рівнож у легальних українських організаціях. Мене знано з сієї отвертої позиції, а як із свого урядового становища розумів я формальну сторону різних приписів, то старався форму ту об-

ставляти так, аби й комар носа не просунув. Та мені ще й просто щастило. Не менш розважливий був і П. Я. Стебницький — хоч би з тої вже просто причини, аби необережним вчинком не завести на слизьке тих легальних організацій, в яких брав активну участь. Проте йому не пощастило — і через сторонню для українства справу. Обох нас, скоро по приїзді моїм до Петербургу, запропоновано в члени «Союза писателей», при чому його обрано на одних зборах, мене мали обірати на наступних. А в міжчасі тих зборів Союз оголосив відозву з протестом проти «избиенія младенцевъ» на Казанській площі 4 березня 1901 р. Відозву ту підписав, разом з іншими членами Союзу, і П. Я., та мав наслідком того трус, допити та позбавлення державної служби. Коли б мене раніше було обрано — перед демонстрацією, — то й я зазнав би тих приємностей, але урятував мене від них просто сліпий випадок. Не вважаючи на згадане моє коректне поступовання щодо охоранки, остання таки мало довіряла зовнішній легальності мого поступовання¹⁾.

*
* *

Бували вечорі, що я проводив їх вдома. Такий вечір здебільшого не був вільний, бо в таких випадках звичайно чигали на мене якась чергова — службова чи термінова літературна — праця або навал листів, що вимагали відповіді. Проте вечорі оті обвіяно для мене поезією чистої радості — від почуття присутності найближчого друга й товариша життя — дружини. Положивши дітей, могли ми врешті поговорити, думками обмінятися, розважити над обставинами власного життя й ширше. А там — я за чергову роботу, а вона — за читання тут таки, в моєму кабінеті, біля мене. Читала взагалі багато, довгі вечорі у моїй відсутності заповнювала читанням. Щодо статей журнальних та белетристики звичайно була моїм референтом та порадником, що оте й те таки конче прочитати треба.

Та й взагалі не було такого значнішого факту в життю громадському, щоб ми спільно не порозумівалися, а я через те не усвідомив би його ширше, не дістав би глибшого переконання, що то слід і саме так зробити. Так само і щодо життєвого поступовання розважливі її уваги давали мені ту рівновагу, що стримувала від вчинків, може й оправданих психологічно, але за які я опісля

¹⁾ На початку 1915 р. начальник жандармського управління окупованої Галичини, реферуючи по начальству про діяльність мазепинців у Росії, писав між іншим: «Въ движеніи галицькихъ мазепинцевъ приняи живѣйшее участіе и російскіе мазепинцы, а именно: М. С. Грушевскій, проживающій во Львовѣ, Е. Х. Чикаленко, Л. Жебуневъ, Н. В. Лисенко — въ Кіевѣ, Н. Михновскій — въ Полтавѣ, докторъ Луценко — въ Одессѣ, А. Крымскій — въ Москвѣ, Ал. Лотоцкій — въ Петроградѣ» (Є. Чикаленко. Щоденник, 473).

жалував би. В подібних випадках, навіть в її відсутності, я звичайно орієнтувався на ту її думку, що передбачував інтуїтивно.

За всіх невідгідних обставин громадської роботи, що догоридном перевертають уклад особистого життя, не залишаючи місця для задоволення елементарних потреб його, ніколи, ні разу не почув я скарги, жалю, особистого незадоволення. Навіть у час хвороби, що в останні роки її навідувала, коли присутність моя біля неї найбільше була потрібна, казала те саме: »Іди, — треба«. Все життя її було несхибленим втіленням національного обов'язку. Почуття глибокої духовної єдності з нею напоювало мене безмежним щастям і давало мені сили боротися з неприхильними обставинами та навіть часто їх перемагати, а у випадках неуспіху — до розпачу не доходити, хоч річевих підстав для того не бракувало.



Н. М. Лотоцька

Із зрозумілих мотивів не можу тут сказати багато того, що вповні змалювало б її образ; тим більше, що надо мною примусово тяжить та її надмірна скромність, що була властивою її рисою. Але, говорячи про своє життя в тих тяжких обставинах, про які згадував, не можу, не маю права промовчати того, що моральна сила того життя черпалася власне з чистого джерела її душі. Уважаю, що — не лише в моїй суб'єктивній уяві — була вона зразком української жінки-громадянки, і се єдино виправдує мене, коли, в порушення великої її скромности, дозволяю собі на сім місці сказати бодай кілька слів про неї.

ЦЕНЗУРНІ МИТАРСТВА.

Головним мотивом переїзду мого до Петербургу була потреба залагодження справ у цензурі. За тої широко-планованої видавничої діяльності, яку розвивав «Вік», конечною була присутність у столиці своєї людини, що посувала б справи у цензурі.

Покоління, що виросло після революції 1905 року, не може собі уявити того тяжкого безправного положення, в якому до того часу перебувало українське друковане слово та безпосередньо з ним зв'язані письменники й видавці. Тож спробую в коротких рисах намалювати те становище, щоб ясніші були ті, на звичайний погляд, дивацькі заходи, до яких доводилося удаватися в обороні свого слова. Та й взагалі, згадувати потрібно не лише про ясні моменти в життю нашого народу, про які згадка вливає бадьорість у душу, певність у кращому майбутньому, — не без корисного сліду буває згадати й про інші — тяжкі — наші години. Ті згадки виліковують нас від зайвого оптимізму, від куперянівської байдужности в нашій нинішній ситуації, гартують нашу думку та нашу волю на випадок аналогічної небезпеки у майбутньому. А що такі небезпеки — річ цілком реальна, бачити можна з обставин на Україні в часі, коли сі рядки пишуться (липень, 1933 року).

Року 1876-го видано «высочайшее повелѣніе», що ставило хреста на українському слові, — мало на меті обернути цілий наш народ у безсловесне стадо «Іванів непомнящих», що забули своє рідне, матірнє слово. Заборонено було вияв в українському слові всього, що виходить за межі «изящной словесности»; але й це прокрустове ложе видалося російському законодавцеві ще надто широким для українця, і тому цю єдино легалізовану сферу красного письменства було обмежено заборонаю театральних вистав (отже разом драматичної літератури), публичної декламації українських творів та тексту до музичних нот. Аби з огляду на звичайне людське недбальство цензорів всеж не просочилася крізь сю греблю заборон хоч крапля, невідповідна планам правительства, що засуджувало на смерть українське слово — не лише писане, але й устне (сцена, декламація), спеціально устанавлялося, щоб кожного разу цензорський присуд контролювала ще й центральна цензурна установа — Главное Управление по делам печати. Всіма тими обмеженнями, очевидно, малося на меті



Товариство «Вік»: О. І. Лотоцький, В. М. Доманицький, Ф. М. Матушевський, В. Ф. Дурдуковський, С. О. Єфремов.

довести українську літературну творчість до такої нікчемности, що вже ті літературні твори, які могли б на світ появитися в друку, було б зовсім легко підвести під категорію «русской литературы»; для цієї останньої цілі закон додавав, щоб в українських друках «не было допускаемо никаких отступлений отъ общепринятаго русскаго правописанія». Аби, врешті, одрізати всі шляхи для розвитку українського слова, заборонялося ввозити до Росії закордонні українські друки. Отже закон проscribeував не лише певний

круг ідей, як усі інші цензурні закони, де вони існують на світі, але й зовнішні форми літератури, виключаючи з обсягу українського слова всі ділянки літературної творчості, крім художньої літератури; проscribeбував навіть правопис, відповідний для писаного означення українського слова; проscribeбував саму мову українського народу, як таку, бо цілком забороняв публичне її вживання та навіть приватне користування чужоземними українськими друками. Колись С. Єфремов рівняв закон 1876 року до закону короля Филипа II Еспанського — закону про винищення маврів; тож треба було за відповідною аналогією до вчинку кращого з російських царів звертатися аж у темне середньовіччя та ще й до особи найфанатичнішого обскуранта того часу, — пізніша історія на дає такого другого прикладу.

Трудно знайти відповідно-ганебний приклад в ганебній історії поневолення людського слова. Для слова українського і взагалі для української культури він мав справжнє погромне значіння. Щоб зрозуміти увесь жах цієї незрівнаної драконади, нехай сучасний свіжий чоловік уявить себе в такому становищі, що кожний прояв свого інтелекту з усіх сфер людської думки він повинен би був укладати виключно лише у форму белетристичну, — бо се ж була та єдино дозволена форма «изящной словесности», яку лише припускав для українського слова закон 1876 року. Чи ж широкий обсяг тої сфери, що її можна природно уложити в форму художньої літератури? Коли ж кожну думку гвалтовно втискати в ту не завжди природну форму вірша чи оповідання, то сама думка дістає каліцтва, гідного жалю і сміху, вже не кажучи, що вся така квазі-белетристична писанина можлива лише в сфері популярних брошурок для початкової освіти. А до того треба ще мати на увазі, що над усією тою вимушеною грабазниною зорить недремне око цензури, аж до вищих щаблів її, і воно легко викриє невідповідність того штудерного уживання белетристичної форми хоч би до таких, напр., галузів знання, як сільське господарство, техніка, медицина і т. ін., — і одним помахом цензорського пера всі ваші понадприродні зусилля знищено в хвилину.

Трудно дати правний аналіз сього акту. Трудно через те, що стався він не в правних обставинах, — правно можна було б розглядати його лише з засадничого погляду, який мав би ґрунт для себе в правовій державі. В Росії, в умовах самодержавної влади, царський указ був нормою, що таксамо обов'язувала, як і закон; формально се й був закон, бо, як царський наказ, виходив він з єдиного джерела законодавчої влади — з царської волі. Але навіть серед інших російських сурогатів закону акт 1876 року своїм змістом та характером був законом остільки одіозним, що й саме походження його й чинність обставлено умовами, що на-

явно порушували приписані шляхи законності. Щодо походження, то він не проходив через попередній розгляд Державної Ради чи Комітету Міністрів, а лише через таємну нараду двох міністрів та шефа жандармів. Друге, ще поважніше порушення шляху проходження закону се те, що його не було оголошено. Закон



Окладинки поодиноких видань «Віку» (малюнки П. Шарварка)

появився, діяв 30 літ, нормував право слова цілого народу — й не був оголошений; був таємним приписом. Се виняткове в історії законодавства явище — фактична чинність »таємного« закону. Справді нечувана в історії річ: закон ріже саму основу культури багатоміліонного народу, та залишається »секретним« і діє по-тайки, нишком, способом підступного злочину.

Причина таємности акту 1876 р. полягає якраз в його внутрішніх рисах, що були для громадського почуття, навіть у тодішніх умовах, остільки одіозні, що з ними не личило виступати отверто й прилюдно. Мотиви закону — не правні, а суто політичні, — він по суті речі не нормував сферу українського друкованого слова, а був технічним апаратом загальної його заборони. Перш за все мав він на увазі не зміст слова, а форму його — форму національну. Тут заборона падала на український твір не тому, що він виявляв яку шкідливу чи небажану думку, а тому, що то був твір українською мовою. Заборонявся не самий твір даного змісту, — бо в іншій мові він міг би безборонно явитися, — а заборонялася мова даного народу. Закон поширює свою силу на зовсім непідлеглу йому сферу самої форми літературної творчости, — визнає за приступну для українського слова лише одну форму — белетристичну, а всі інші — забороняє. Компетенцію свою поширює він навіть на правопис, наказуючи в творах українською мовою не відступати від правопису московської мови. Приписи нечувані в світі й з правного погляду ніяк не оправдані. Отже цей погромний закон остільки порушував всяку тень людського права, що еспанський його характер відчувало само правительство і, очевидно, тому навіть не відважилось його опублікувати.

Трудно навіть доводити всю річеву абсурдність сього найреакційнішого закону, що вбачав рацію лише в тому, аби знищити українське слово, так само, як було б зайвим згадувати тут про категорії морального порядку — про аморальність такого дикого знущання над свободою інтелектуальної людської творчости. Тож візьмім справу лише річево — з погляду його практичних наслідків для української культури. Ті штучні та неймовірно тяжкі умови, в які поставлено було українське слово, мусіли більшість людей відражати від такої Сизифової праці, якою за тих умов було українське письменство. З цілком зрозумілих причин при тій праці мала залишитися лише купка ідейних Дон-Кіхотів, що вперто воювали з тими вітряками, якими густо було засіяно поле захво-станого в белетристичну вуздечку українського письменства. Люде — завжди і всюди люде, та йдуть вони звичайно шляхом найменшої перешкоди. Тому на українському ґрунті послідовно працювали лише ті художники слова, що для них розрив з національним ґрунтом був би разом і смертю їх художньої творчости,

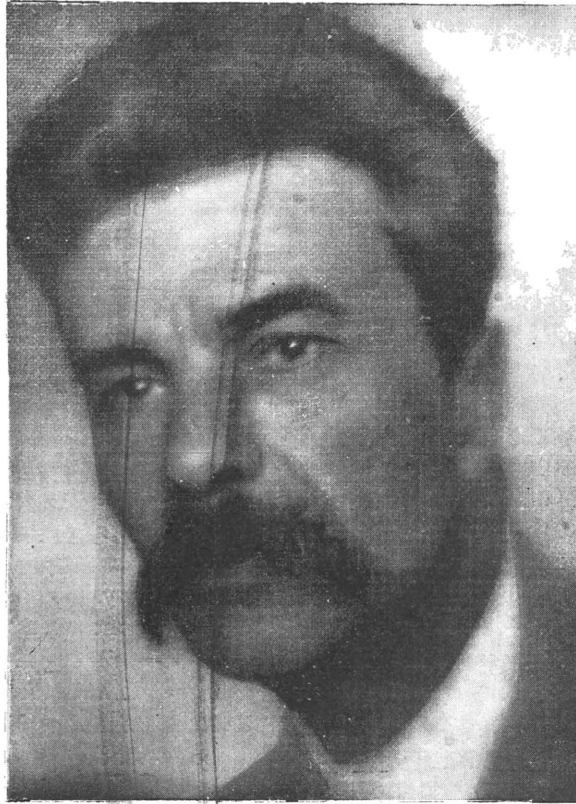
— та й навіть белетристи наші здебільшого шукали собі притулку в закордонній Галичині. А значна більшість навіть національно-свідомих українців не задовольнялася таким сурогатним характером літературно-наукової праці та несла її до скарбниці т. зв. всеросійської, себ-то московської, культури.

Руїнницький акт 1876 р. — то лише одно кільце в довгому ланцюгу аналогічних фактів із сфери відносин московського уряду до України взагалі та до її культури зокрема. Його походження — з глибоких основ різниці двох народів, що зійшлися на одному історичному шляху з різною національною психологією та з різним світоглядом. Близькість до культурного заходу з різнородністю його інтелектуальних течій, постійна боротьба релігійна та національна, що вимагала використовувати засоби європейської культури без огляду на те чи інше їх конфесіональне походження, витворили в українському громадянстві певну терпимість до чужої думки та привчали до свободи слова, як конкретного факту громадського життя, як найслушнішої зброї на всіх ділянках духового життя. Ці тенденції знайшли собі характерний вияв, напр., у відомих Гадяцьких пунктах Ів. Виговського, що обстоював, аби «гимназія (то єсть учительніе дома), колегія, школы и друкарни, сколько ихъ надобно будетъ, безъ препятствія ставити будетъ вольно и свободно науки отпраовати и книги печатати всякіе». З другого боку цілковита відірваність від культурного світу, умова темнота та ідейна зарозумілість доводили, напр., до того, що цар Олексій Михайлович тим самим шляхом міжнароднього договору вимагав від польського короля, щоб «все то, въ которыхъ мѣстностяхъ книги напечатаны и ихъ слагатели, такожъ печатники или друкари, смертию казнены и книги, собравъ, сожжены были и впредь чтобы крѣпкій заказъ былъ безчестныхъ воровскихъ книгъ никому... нигдѣ не печатати подъ страхомъ смертной казни». Така різниця засадничих поглядів на свободу друкованого слова практично приводила до того, що на Московщині українські книги, т. зв. «книги литовскія печати», заборонялося купувати й держати у себе та наказувалося їх «собрати и на пожарѣхъ сжечь» не лише за єретицькі думки, але й «за слоги еретическій», — себто — за саму мову. Коли ж доля звела Московщину з Україною і перша дістала можливість практично доконувати на Україні свої погляди на друковане слово, то цілком ясно, в якому напрямі вона мала провадити ту свою акцію. В Москві взагалі панував що до мови засадничий погляд, влучно висловлений патріярхом Никоном, що «когда будетъ много языковъ, то поидеть смута на землѣ»; з того погляду й провадилося цензуру українських друків. Із засади вважалося обов'язковим викидати «малороссійская примрачная рѣченія», а замість того додержувати «орфографію, сирѣчь правописаніе и правотѣріе великорос-

сійское, правильное по ученію грамматистовъ и любомудрецовъ, въ училищахъ издревле и до нынѣ обдержимое». Українські видавці (головно друкарні Київської Лаври та Чернігівської катедри) провадили уперту боротьбу з московськими домаганнями; не впливали й такі аргументи, що коли друкувати на Україні книжки зразками московськими, »то не обыкоша сіи людіе (себто українці) тако читати и не имуть куповати«; на всі такі слушні аргументи відповідали з Москви штрафами (до 1.000 карбованців) та конфіскаатами (врешті було сконфісковано цілу непокірну Чернігівську друкарню та перевезено до Москви). Найрішучіший був царський указ 1720 р., щоб »въ Кіево-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать, да и оныя церковныя старыя книги для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими же церковными книгами справлявать прежде печати, дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было«.

Більш сотні літ змагалася Україна за право вільного друку, а врешті була переможена грубою силою. Для нищення старої української національної культури на допомогу цензурним скорпіонам прийшло кріпацтво, що вкинуло українську народню масу у фізичну неволю та в духову темноту. Наслідки були жахливі. Чужинці, що бували на Україні в XVII в., свідчать, що в той час майже все населення було тут письменне; навіть ще у другій половині XVIII в., на початку кріпацтва, уся Гетьманщина була вкрита сільськими школами. А вкінці XIX ст., як свідчить загальний перепис, кількість письменного населення на Україні не перевищувала 16 проц., а в деяких окремих повітах понижувалася навіть до 9 проц. Такий актив української культури за більш двохсотлітнє співжиття України з Московщиною. Тож ясно, що закон 1876 року, який ставив собі за певну ціль — знищити українське слово, не можна розглядати, як сепаратний акт російської національно-державної політики щодо України; то був акт політики планомірної та послідовної, яка виходила з старої питомої засади, що »когда будетъ много языковъ, то поидеть смута«, та яка запобігала тій смуті пониженням і нищенням чужої культури.

Ще яснішим стає звязок сього закону з усією системою національно-державної політики Росії, коли розглянемо тактику російського правительства до українського слова за добу нової відродженої літератури нашої. Доки та література не уявляла ще з себе поважного культурного факту, поки в ній додержувався напрям звичайної російської буденщини, до того часу її терпіли і не помічали. Але визвольні ідеї Кирило-Методіївського братства, національно-політичний та соціяльний світогляд поезії Шевченка вже звернули увагу правительства на українську літературу, і з 1847 року поновляються на українське слово заборони,



С. О. Єфремов

що мали на меті знищити українську літературу та навіть взагалі викорінити українську національну ідею. Поруч з цензурними заборонами місцевій адміністрації наказано було доглядати, «не питають ли украинцы мысли о прежнихъ вольностяхъ, о гетманщинѣ и о правахъ на отдѣльное существованіе, и обращать особенное вниманіе на тѣхъ, которые занимаются малороссійскими древностями, исторіей и литературой». Року 1863 репресії поновлюються з тої ніби то причини, що, як мудро догадувався міністр внутр. справ Валуєв, «малорусское движеніе... совпадаетъ съ политическими замыслами поляковъ и едва ли не имъ обязано своимъ происхожденіемъ»; се приводить його не лише до академічного, але й до практичного висліду, що «никакого особеннаго малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ». Так знайдено було слушну формулу, що давала раціональну базу до репресій на українське слово і навіть з усякого погляду ті репресії виправдувала. На сій ясній і твердо приготованій базі закон 1876 року укладається цілком природно; він стає лише послідовним

завершенням всієї попередньої тактики уряду що-до України, починаючи від колишніх московських автодафе «книг литовскія печати» та продовжуючи указами XVIII ст. про витравлювання з українських книжок «особливого нарѣчія».

Акт той залишається чинним цілих 30 літ і ще посилюється за той час новими неправними обмеженнями українського слова. Навіть в сфері «изящной словесности» — переклади з чужих мов заборонялося. Року 1892 наказано було цензорам взагалі суворіше ставитись до українських книжок та поменшувати їх кількість «при малѣйшемъ къ тому поводѣ», «въ цѣляхъ чисто государственныхъ». Року 1896 наказано забороняти книжки, призначені для дітей, «хотя бы по существу содержания они и представлялись благонамѣренными». Останні накази найяскравіше викривають основнішу ціль репресій що-до українського слова: його треба знищити «въ цѣляхъ государственныхъ» незалежно од змісту того, що буде тим словом виявлятися, — навіть і за найбільшої «благонамѣренности» українського писання, — аби не було «смуты» серед «единого русскаго народа» в єдиній неділимій державі російській. І даремно наївні люде (а були й такі), аби запобігти дальших скорпіонів на українське слово, заходилися виявляти найбільшу льюальність та навіть чистий сервілізм перед тою рукою, що їх душила: уся їх «благонамѣренность» лише зайвою парадой устеляла побідний шлях державної московсько-націоналістичної колесниці та посилювала певність насильників у слушності їх методів поневолення України.

Такий був правний чи — властивіше — безправний ґрунт, на якому мав я виловлювати матеріял для «Віку». Закон — хоч *dura lex* — таки залишався законом. Про способи його зрушити скажу далій, а тим часом треба було, як той жид казав, коло закону ходити, аби хоч трохи зменшити лихі наслідки, що все більше наростали на життєвій його чинності.

Сама техніка закону впроваджувала чин його так далеко, що фактично закривала можливість українського друку. До всіх інших мов стосовано порядок, що цензор, прочитавши який твір, сам і вирішає справу його дозволу чи заборони, хіба щось виняткове примушувало б подати справу до якоїсь вищої інстанції. А для українських творів місцеві цензурні установи були нечинні. Місцевий цензор в Києві, Харкові, Одесі та інших містах, де цензори існували, одержавши український рукопис, міг собі його й переглянути, коли був дуже ретельний по службі, але вирішити його долю сам не міг, — найбільше подавав свою думку до вищої інстанції, а здебільшого одсилав рукопис без усякої своєї opinii. Тою дальшою інстанцією був цензурний комітет в Петербурзі. В сей збірний колектор спливалося все, що було написано по українськи. Отже для українського автора чи видавця подача

рукописів до місцевих цензорів була і безпотрібною, і зтяжною, і навіть шкідливою, коли місцевий цензор видавався надто далекоглядним що-до «пресьчення» та робив собі на тім кар'єру.

З фактом такої цензорської ретельности довелося мені стикнутися таки зараз, як приїхав я до Петербургу. Ще коли був я у Києві, надумав «Вік», крім брошурочних видань, випускати більші книжки художніх творів українських авторів. Вирішили ми пускати ті книжки окремою серією під загальною назвою «Українська бібліотека» та з нумерацією книжок по порядку. Для першого тому тої бібліотеки обрали ми повість А. Кримського та й подали її до Київського цензора з таким заголовком: «Українська бібліотека, ч. 1. Кримський. Повісті». Дуже нас сей план захопив, я знайшов у Петербурзі талановитого земляка-художника Петра Шарварка¹⁾, і він, по кількох спробних ескізах, таки виготовив для цілої серії окладинку, що цілком задовольнила мене та моїх товаришів у Києві. А тим часом, запитавши в цензурному комітеті про долю рукопису, довідуюсь, що там повстала ціла справа з приводу отої загальної назви та нумерації книжки. Виявилось, що київський цензор Бутовський убачив в нашому підприємстві таємничий намір випускати якесь періодичне видання, — спільна для цілої серії назва та порядкова нумерація наочно одкривали сей укритий план; а що українською мовою періодичні видання було заборонено, то цензор, в обороні твердості та чинности закону, подавав до вищої інстанції свою застережливу думку, аби той надпис та нумерацію на книжці — змазати. Цензурний комітет петербурзький не міг нічого сказати проти такої запопадливої охорони основ та вже й переслав ту опінію на вирішення дальшої інстанції «Главного Управления по дѣламъ печати». Кинувся я туди й почав доводити безпідставність таких домислів, наводячи аналогічні приклади інших видавництв, що випускали нумеровані серії своїх книжок, не надаючи такому своєму підприємству характеру періодичного видання. Але бистроумний домисл київського цензора упав на відповідний ґрунт. Раз, другий інтервеніював я в тій справі, поки її остаточно не було ще вирішено, аж появився в Петербурзі Бутовський, — чи сам він в яких справах приїхав, чи його спеціально викликано, не знаю, — от тоді з цілою впевненістю доводив він перед начальством слухність своїх підозрінь. Постарався я поба-

¹⁾ Петро Шарварок, син селянина з Полтавщини, свідомий українець, був талановитим художником. В академії мистецтв працював він під проводом І. Рєпіна. З його більших праць znana картина, що ілюструє легенду про Мазепу, — як його, в наслідок романичної авантюри, наче б то привязано було до дикого коня та пущено того коня в степ. Для видавництва «Вік» Шарварок намалював окладинки до книжок «Корифеи украинской сцены», «Вік» (трьохтомовий збірник) та «Українська бібліотека».

читися з Бутовським, але він такий був гордий з свого домислу та з того, що заслужив через те на увагу начальства, що, розуміється, переконати його було неможливо. В Главнім Управленії вирішили загальну назву — викреслити, залишивши тільки нумерацію, в сьому вже і найдалій ідучі підозріння не мали добавити укритого періодичного видання. «Українська бібліотека» появилася на тій серії вже з «днів свобод».

За таких умов ні авторові, ні видавцеві не було найменшої рації подавати українські рукописи до місцевих цензорів, а всі такі рукописи подавалися по можливості безпосереднє до петербурзького цензурного комітету, аби обминути бодай одну зайву перешкоду в перегонах до появи книжки на світ Божий. А як взагалі з практики відомо було, що рукописи в цензурі залежуються, то поволі ті українські автори, які прочули, що я взяв на себе поштовх «хожденія по муках» цензурних, стали присилати мені свої рукописи з проханнями подати, подбати і т. ін. Таким чином у мене повстала ціла канцелярія в справах цензурних. Односячи до цензури, я записував у себе дату та ч., яким зареєстровано рукопис в цензурі, та вже доглядав за тим рукописом аж поки не вирішалася його доля, тоді я ставив у своїм реєстрі дати закінчення — дозволу чи заборони. За цей час, поки тривала процедура цензурування, автори звичайно, нетерплячись, не раз запитували листовно, «а як там, чи скоро, чому» і т. д., видимо, в певній мірі ставлячи й мені на карб вину за проволікання. Та і мої «віковці», добре ознайомлені з цензурними порядками, все ж постійно запитували: «а що чути» про такий і такий рукопис, у природній нетерплячці скоріше його побачити.

А процедура була така затяжлива, що справді могла терпіння людське на іспит ставити. Цензор, прочитавши рукопис, мав письменний доклад про нього в засіданні комітету подати; коли в рукопису було кілька окремих творів, то в докладі мусів обговорити кожний окремо — зміст, ідею, напрям і т. ін. Постанову Комітету заводилося до протоколу та з писемним докладом цензора і випискою з протоколу пересилалося до «Главнаго Управленія по дѣламъ печати», яке остаточно вирішало справу, повертало увесь той матеріал до цензурного комітету, і лише тоді можна було отримати звідси рукопис та послати авторові чи видавцеві.

Се, по перше, дуже ускладняло мої функції посередника. Від самого лише нашого видавництва «Вік» до цензури вступило «до днів свобод» біля трьох сотень рукописів та не мало ще одріжних авторів безпосереднє. Щоб доглядати за тою масою «входящих» та «исходящих», треба було витратити на те досить часу. На моє щастя засідання в комітеті цензурному затягалися до години сьомої вечора і пізніше. Тож після служби, де обставини

мене звичайно задержували пізніше шостої години, я бодай два-три рази на тиждень нервово поспішав до цензурного комітету чи «Главного Управління», а як тоді автомобілями користувалися лише самі власники, а ні мої засоби, ні засоби моїх довіритель не забезпечували мене власним автомобілем, то я трясся на візнику з Мойки, де був мій контрольний уряд, до осідку цензурного, на Театральній вулиці, нетерпляче поштовхуючи «ваньку» парасолькою у спину. В цензурі вже звикли до мене і вважали мій приїзд за річ натуральну. До такої міри, що коли перед різдвяними та великодніми святами сторожі цензурні обходили своїх урядовців з підписними листами, то і мене не минали; коли я на початку, заплативши податок, не хотів розписуватись, то старший курієр, переконуюче доводив мені:

— Распишитесь, вы жь у насъ какъ бы свой!

Дійсно, доводилось часто надокучати цензорам, за якими було записано рукописи (хто з цензорів читав який рукопис, — про се я також мав точно нотувати, аби знати, до якого саме цензора звертатись). Викликавши відповідного цензора до почекальні, провадився з ним розмови на тему — або прискорення цензурування, або невинности того чи іншого твору, якого характер викликав сумніви у цензора. Як се не дивно, але серед цих людей, що приставлені були до нелюдської справи придушення людської думки, я здебільшого зустрічав певне бажання піти назустріч, аби лиш задоволено було формальну сторону. То ж часто доводилось миритися на ампутацію якогось слова, речення чи навіть якоїсь частини твору, аби врятувати цілий рукопис. Щоб говорити з ними, так би мовити, на рівній нозі, а не як з улиці, мусів я носити уніформу, — саме тоді державний контролёр генерал Лобко завів для урядовців контролі досить блискучу форму — навіть з погонами «воєнного образца», — отже розмовляли ми як урядовець з урядовцем, що мають ті самі цілі та дишуть тим самим духом...

Найменш прикрі спогади залишились у мене про зносини мої з цензорами-великоросами, — може тому, що вони вільні були од закидів у якому будь співчутті «мазепинству». Коли в останніх перед «свободами» часах комітет засипувано українськими рукописами, то для перечитування їх вже не вистарчало цензорів «малоросійскаго происхожденія», і давано українські рукописи і великоросам. З цих останніх був я в добрих відносинах з цензором Федоровим. Він не чіплявся до дрібниць, — оскільки пригадую, то він пропустив тоді два збірники — на пошану Котляревському¹⁾ та Кониському, де інший цензор знайшов

¹⁾ В тому збірнику всеж випущено критичні статті проф. С. Смаль-Стоцького та Б. Грінченка, — ці твори вже трудно було завести до категорії «изящной словесности».

би досить приводу виявити свою далекозорість адміністративну. Прочитавши рукопис, він часом остільки заінтересовувався прочитаним, що просив, коли можна, дати по видрукованню примірник йому особисто.

Не злі були стосунки і з цензором А. М. Андріяшевим. Се — киянин, здається, син видавця популярних колись «Кієвских Календарей» з статтями з української історії. В університеті київському опрацював під проводом В. Б. Антоновича «Очеркь истории Волынской земли», за яку дістав золоту медаль. Після пішов служити по адміністрації, попав у цензори. Щось «київське», якісь ремінісценції минулого таки залишилися у нього. Се не був той «борзой» цензор, що накидався на всяку можливість «не пущать». Навпаки, коли доводилося йому чогось не пропускати, то він у особистій розмові старався те умотивувати належними аргументами. Наприклад, повертаючи мені рукопис з поезіями С. В. Руданського, він пояснював, що взагалі буде ліпше, коли де-які порнографічні та почасті блюзнірські поезії сього автора не побачать світу. В добу гетьманську я зустрічав Андріяшева в Києві, на тих самих цензорських обов'язках, і навіть за Директорії був він начальником управління в справах друку; отже специфічні свої службові здібності оддав він врешті для послуг українській справі.

Протилежністю сьому цензоріві був другий землячок О. М. Тучапський, брат знаного київського радикала, а після «спілчанина». Се — цензор-карієрист, що не упускав приводу показати свою службову «рѣзвость». Помагало мені з ним, що був досить лінивий, — тож читав поверховно та не до всього дочитувався.

Років за два до скасування попередньої цензури появився в комітеті новий цензор, — не штатний, а виконуючий обов'язки по найму. Появився він головно тому, що надто вже засипувано комітет українським матеріалом, од якого цензори старалися одмахуватися, а тут заявився «малорос», що охоче брався за таку працю, і скоро майже всі рукописи українські перейшли до нього. Стерлося з пам'яті його назвисько. Походив він, здається, з Катеринославщини, скінчив петербурзьку духовну академію, вступив на службу до державного контролю та, як людина метка, вдався для додаткового зарібку, до цензурного комітету з пропозицією своїх послуг «по вольному найму». Мавши на руках рукописи, подані мною, він зголосився до мене як до сослуживця по контролю (був він у другому департаменті) з бажанням зробити послугу, — очевидно, не без уваги на моє службове становище старшого урядовця. До цензорських обов'язків своїх ставився він справді, як наймит, не вносячи сюди жадної ідейної сторони та навіть цинічно бажаючи уникнути праці, за яку брав гроші. Використовуючи таку його вдачу, я брав од нього українські рукописи

та писав на них доклади для цензурного комітету, одмовляючися розглядати лише таке лубочне хлам'їття, якого доля не могла обходити інтересів українського слова, — але в такому матеріалі ніякий цензор не міг би знайти нічого злочинного. Се був час найбільших фактичних можливостей для українського слова...

Сей цензор зробив мені ще одну послугу. З архівних актів він поробив для мене витяг за кілька останніх літ: які рукописи українські дозволено до друку, які заборонено цілком та які — в часті. Ті витяги, dokonані з вичерпуючими подробицями, давали цінний матеріал для історії українського слова, — але доля їх — спільна з рештою мого архіву.

Справа фактично не кінчалася на цензурному дозволі книги. По видрукованню подавалося до цензурного комітету дванадцять примірників книжки; той самий цензор, що дав дозвіл на друк, звіряв друковану книгу з рукописом та, коли все було в порядку, видавав «білет» на випуск книги з друкарні. Пересилала видруковану книжку до цензури власне сама друкарня, але з огляду, що процедура перевірки тривала довго, «віковці» звичайно бомбардували мене проханнями, щоб «прискорити» випуск тої чи іншої книги. При тому була ще одна ціль такого звертання до мене, а саме побоювання, що коли книжка йтиме звичайним шляхом, без моєї допомоги, то може напоротися на прикрі небезпеки.

А річ була в тому, що кияне, друкуючи, вписували до оригінального тексту дещо нового, чого цензор не бачив, дозволяючи рукопис. Тож наслідки такого поступовання мав я залагоджувати з відповідними цензорами, і се складало для мене найтяжчий обов'язок в моїх цензурних митарствах. Скільки я не протестував проти таких небезпечних авантур, — нічого не помагало. А мені се складало чимало неприємностей.

Одного разу викликав я в цензурному комітеті Андріяшева в справі випускного білету для творів Л. Глібова. Кішки шкребли у мене на душі що-до того рукопису, бо на краях його Єфремов своїм «мачком» подписував усі ті дитячі вірші поета, які не вписувалося на початку до рукопису, бо то було б річчю безнадійною, — лектуру для дітей українською мовою абсолютно заборонялося. А після цензурного дозволу рукопису ті поезії туди вписано і в книжці видруковано. Виходить Андріяшев з досить заклопотаним виглядом, перегортає листки рукопису, спиняючись на злочинних місцях, та й врешті каже:

— Ви розумієте, що міг би я тут мати досить претензій. Та нехай вже буде й так. Але вам доведеться з такого ж приводу мати розмову з цензором Вержбицьким, — він у нас суворий цензор: він хоче з вами говорити.

Виходить той цензор Вержбицький, поляк родом, а як вже поляк ішов таким шляхом, то трудно було пільги ждати. Виносить він брошурку — оповідання Н. Кобринської «Виборець». Оповідання було для цензури вирізано з більшої книжки, оправлено в білу окладинку та й так було подано. А по цензурі додано чорнилом багато приміток, в яких пояснювалося систему й порядок виборів, — давалося, так би мовити, компендіум виборчого права. Само собою, цензор не міг таких приміток дозволити в оригіналі. До всього окладинка внизу була значно коротша за формат оригіналу, і всі ті густі, «мачкові» додатки Сергія зразу ж упали в очі.

Розмова наша з цензором, яку й тепер згадую з почуттям неприємним, була прикра. На його завваження піднесеним тоном я відповів, що як я формально довести не можу, що те не вписано пізніше, так і він не може довести протилежного, й тому в такого роду закидах чи обвинуваченнях треба бути обережним. Він дійсно довести не міг свого твердження, справа не мала дальших наслідків, але пережити довелося хвилини тим більше неприємні, що моральний бік справи був не за мною.

На тій самій справі — випуску книжки з друкарні мав я поважні неприємності навіть вже порядку формального.

Друкувалися другий та третій томи «Віку», краси й гордощів нашого видавництва, — зразки української прози за минуле століття. Були се великі книжки по кілька сот сторінок. Рукопис попав до цензора Тучапського. Наприкінці кожного тому, на одній сторінці, мачком Єфремовським, доведеним до артистичної мініатюрності, написано було коротенькі біографії письменників, що їх твори заведено до збірників. Рукописи були величезні, писані ріжною та здебільшого не дуже чіткою рукою, лінивий Тучапський дуже зволікався з читанням, і я кілька разів йому нагадував. Одного разу сказав він мені:

— Дивує мене, для чого вам той мотлох друкувати. Рукописи ті розглянув мій брат, що приїхав з Києва, і він теж не розуміє, для чого то таке непотрібне друкувати.

Я відповів щось такого, що то справа смаку та що в даному разі ходить не про літературну вартість книжок, а про їх відповідність вимогам цензури. Мабуть, поклавшись на оцінку брата та так і не читавши, дав Тучапський дозвіл на друк, рукописи перейшли всі формальні етапи, було їх видруковано в Києві та прислано мені — навіть вже на руки, щоб я негайно заопікувався появою на світ нашої улюбленої дитини. На сей час все було в порядку, виключаючи одної дрібниці, — портретів авторів. На початку творів кожного окремого автора нарисовано було в оригіналі рукопису овал, в якому вписано ім'я і фамілію відповідного письменника, а самі портрети подано було до цензури додатково,

бо не всі їх можна було розшукати в часі, коли подавано рукописи. Але і серед тих портретів не вистарчало щось шости штук, які вже додано в процесі друку книжки, не посилаючи їх до цензури.

Коли я привіз ті книжки в Комітет Тучапському, то, побачивши розкішне видання, він занепокоївся, — за пропуск такої імпозантної книжки українською мовою могли йому ще й дуже згори наживати. Справді, ефектна була художня кольорова окладинка, якою я замучив Шарварка, складаючи та кілька разів переблюючи сюжет її. А тут іще оті біографії письменників з портретами, — біографії ті, друковані нормальними черенками, виглядали пристойно. Шатнувся цензор що-до тих біографій, звідки їх видруковано, — я показав йому сторінки рукопису, на яких стоїть його підпис. Тоді став допитуватись що-до портретів. Я йому показав дозволений ним окремо зшиток цинкографічних відбитків, а при тому мусів пояснити, що шости портретів бракує, але в рукопису означено овалами місця, де ті портрети мають міститися, та подано й підписи, що під тими портретами бути. Він за се дуже вхопився, вбачаючи в цьому вихід для себе, щоб знищити ринигу.

— Мало що там стоїть підпис, — каже, — але могли ви там умістити портрет хоча би й Балмашова.

Саме тоді студент Балмашов застрелив міністра освіти Боголепова, — так його ім'я було найбільшим революційним жупелом того часу.

Я доводив абсурдність такого припущення, тим більш, що навіть портрет Балмашова з невідповідним підписом не мав би зовсім ефекту. Тучапський вирішив одігратися на цій формальній промашці видавців, і справа перейшла з його формальним у сім випадку докладом до комітету. Він пропонував книгу знищити, а мене (з огляду, що рукопис вступив до цензури від мого імені, тому я стаю формально відповідальним за порушення закону) притягти до судової відповідальности.

Більшість цензорів мене знала та всі розуміли, про що йому ходить, — йому треба було якось формально зафіксувати свій опір проти випуску книги. Тому комітет прийняв рішення характеру компромісового: доручив голові комітету відбутися зо мною розмову, в якій звернути мою увагу на konieczність додержання цензурних приписів. Рішення було не геть то Соломонове, бо ж на ділі я таки не був »свій чоловік« в цензурній установі, і голова тої установи не міг мені зауважень робити, але за такої постанови був і цензор ситий, і книжка ціла. В чергове моє відвідування комітету урядовці в великій ажитації переказали мені, що голова комітету хоче зо мною говорити.

Культурний, делікатний П. П. Катенін, що-до якого трудно зрозуміти, як він попав »до життя такої«, не знаходив виразів, як те доручення комітету мені висловити, і більше в тому було з його боку вибачень, ніж чого іншого, а суть справи він переказав, як добру пораду, щоб устерегтися надалій формальних комплікацій. Після сього я вже категорично написав моїм милим віковцям, що надалі досить мені таких прикростей, і каліграфічні справи на дозволенних до друку рукописах вже припинилися.

В комітеті довідувався я, про яку книжку винесено негативну опінію та з такою опінією вислано її до головного управління в справах друку, і тоді вдавався до сього останнього, з формальним поданням, чи, здебільшого, з особистими доводами, оскаржуючи рішення комітету. В комітеті за се на мене цензори не гнівалися, бо моє оскарження лише підкреслювало, як уважливо та твердо дбають вони про »основи«.

У виняткових випадках удавався я аж до найвищого вершителя справ друку, до начальника управління, — були такими за часів моїх хожденій проф. Зверев та Бельгард. Частіше доводилося бувати у справжнього господаря цензурних справ — »правителя дѣль« Адикаєвського, що на протязі півстоліття в руках держав друковане слово в Росії та страх наводив на всіх, хто з справами того слова був зв'язаний. Всі начальники головного управління, які на протязі п'ятидесяти літ з'являлися, то були не більш, як прості планети чи й навіть комети біля того сонця, що своєю темною силою мертвоило слово.

Се був суворий, непохитний формаліст, що твердо стояв на формальному ґрунті цензурних законів, так би мовити, Торквемада в справах друку. В розмові він відчував якусь садистичну приємність притискати співбесідника формальною силою приписів та гратись з ним, як кішка з мишою.

Типовим мотивом заборони було штучне уживання белетристичної форми для втілення в неї популярно-наукового чи прикладного змісту книжки, — тож на сю тему треба було здебільшого й говорити, опіраючись якраз на формальну сторону закону — в даному разі на закон 76 р., що визнав за українською мовою право на друк лише белетристичних творів (»произведений изящной словесности«).

Особливо характерна була одного разу моя з Адикаєвським розмова з приводу брошури. О. О. Русова »Пригода на хуторі«, яку написав він для петербурзького видавничого т-ва. Се був що-до змісту виклад основ метеорології. Але, щоб задовольнити вимогам закону, автор надав своїй брошурі форму оповідання: розказував він, як герой його оповідання виїхав зимою з дому, тим часом трапилася завирюха, він збився з дороги, попав випадково на хутір до свого приятеля, стали вони розмовляти про по-

году, — тут почався виклад відомостей з ділянки метеорології, час од часу перериваний штучними вставками белетристичного характеру. Само собою, форму оповідання притягнуто штучно, книжка була не твором «изящной словесности», а чистісенькою популярною брошурою, і цензорів не дуже треба було домислюватись, щоб се побачити. Де-які цензори то часом, не знати чому саме, крізь пальці дивилися на такі наївні хитрощі, а в даному випадку цензор поглянув «у суть справи» та подав опінію про заборону. От з приводу сеї брошури й пішов я скаржитися до Адикаєвського.

Свої доводи опирав я на основах суто-формальних. Дозволяючи в українській мові лише белетристичні твори, закон ставив обмеження що-до самої форми, а не що-до змісту. Раз даний твір задовольняє вимогам форми — белетристичної, як, напр., оповідання, — а зміст його не перечить загальним цензурним вимогам, то нема підстави для його заборони. Бо ознака «изящной словесности» — то ознака форми. Який би зміст не укласти в форму белетристичну чи поетичну, — се «произведение изящной словесности». І коли б в українській мові появились такі, прикладом, твори, як вірші Ломоносова «О пользь стекла» або як астрономічні романи Фламаріона, то ті твори мала б цензура пропустити, бо в першому випадку то — поезія, хоч трактує про природні прикмети скла, в другому — белетристика, «изящная» проза, хоча й оповідає про речі наукового — астрономічного — порядку. Отже коли, зокрема, явища метеорологічні викладено в формі оповідання, то сей твір, як «произведение изящной словесности», задовольняє вимогам закону та з боку формальних вимог того закону заборонений не може бути.

Чи такий формальний підхід до справи заінтересував старого бюрократа, чи просто був він у доброму гуморі, до доводів моїх поставився він дуже благушно, — кішка, очевидно, була сита.

— Се інтєресно, — говорив він, сміючись благушно, — інтєресно! То ж по вашому й арифметику треба було б дозволити на тих підставах?

— Коли б, — відповів я, — можна було і арифметику викласти так, щоб вона відповідала вимогам «изящной словесности», то заборонити її було б незаконно.

— Се інтєресно, дуже інтєресно! — повторював він, видимо схиляючись виявити «снисхождение».

Ще по кількох фразах я вийшов, а небавом довідався, що «Пригоди на хуторі» дозволено.

Чи ж легко собі уявити психологію сановника, який, держачи у кулаку долю всього друкованого слова, за найбільший абсурд уявляв собі можливість арифметики в українській мові?

А з ним треба було говорити та ще й так, щоб не пошкодити справі, а, навпаки, її залагодити... А трагізм власне в тому, що сей бюрократичний помпадур зовсім не був оригінальний. Колишній «власитель дум» російських марксистів П. Б. Струве писав у поступовому російському місячнику «Русская Мысль» про недопустимість роздвоєння «русской культуры» — од букваря до «общей патологии и кристаллографии». Яка ж різниця між одним і другим?

Одним з підручних Адикаєвського був Конст. Адамович Воєнський. Се був тип досить інтересний на ґрунті тої установи, в якій він служив. Людина се була успосіблення літературного, навіть наукового, — між іншим писав якусь історію на урядове доручення. П. Я. Стебницький і я були з ним добре знайомі, і коли що од нього залежало, він робив всі можливі пільги, оскільки мав можливість, бо взагалі в Головному Управлінню все залежало од самодержавного Адикаєвського. Воєнський був в засаді проти закону 1876 р. і ще раніш «свобод» подав по начальству досить сміливу записку про скасування сього закону. Записку ту подав він і до академії наук, коли там, з доручення комітету міністрів, розглядали справу «отмѣны стѣсненій печатного малорусскаго слова»¹⁾.

* * *

Такі фантасти, — а їх були одиниці, коли навіть просто не одиниця, — не мали ніякого практичного значіння в чинності бюрократичної машини. Вона діяла так, як її заводили згори, і не збачувала з того напрямку. Що-до українського слова, то, за чинності машини цензурної, воно уявляло якесь «поле, мертвими костями вкрите»²⁾.

¹⁾ Сю інтересну записку, друквану для вжитку урядового, подаємо в додатку до сього розділу.

²⁾ Не маю тих цінних матеріалів з архіву цензури, про які вгорі згадував. Але з різних заміток можу дати приблизний, далеко неповний, мартиролог заборонених книжок українських за часу моїх цензурних митарств — з 1901 р. до першої революції. Кількістю сі дані — лише мінімальна частина того мартирологу, — зацікавити можуть вони більше з погляду характеру того матеріалу, на який падав убійчий ніж адміністративної гільотини. От нудний перелік тих книжок, заборонених цензурою, — додаю: надто не повний та не в порядку хронологічному. Де які з тих книжок після дозволено, коли подавалися вдруге та втретє, — се тільки свідчить про вередливі примхи цензури — з засади: «захожу — полюблю», — як рівно ж заборонялося те, що раніш було дозволено.

З книжок популярно-наукових чи прикладних заборонено: Маріупольця (Стрижевського) — «Оповідання про те, як живе тіло людське» (популярна анатомія), О. Степовика (Олександр Комаров) — «Оповідання про комах»

Крім цілковитих трупів цензурної масакри, багато рукописів (переважно белетристики) дозволялося з такими купюрами, що їх друкувати не можна було. До яких вигадливих примх доходили тут цензори, треба було диву даватися. Викреслювано не лише ті думки, що на якісь національно-визвольні мрії натякали, але й навіть окремі слова, що історичні спогади нагадували, викидалося; не кажучи вже про те, що самі назви «Україна», «український» викреслювалося послідовно, вимазувано з рукописів такі слова, як «козак», навіть — «козацькі» вуса.

Прийшов нарешті край і на сі потворні умови. Останні перед першою революцією роки вони уривали навіть українську довго-терпелівість. Земляки почали виявляти, що то і для них задовго та забагато.

Коли ще «все мовчало», в глуху реакцію, О. Я. Кониський подав р. 1890 записку до міністра внутрішніх справ І. М. Дурново про знесення закону 1876 року, — се був просто крик одчаю, без надії на якісь практичні наслідки. Тож нових спроб в тому напрямі довгий час не було, хіба який наївний землячок десь з Челябінську, Олекса Коваленко, зголоднівши на чужині за рідним словом, просив р. 1900 дозволу видавати українською мовою тижневик «Україна».

Р. 1902 харківське т-во грамотности звертається до уряду з петицією, щоб до творів, українською мовою писаних, стосува-

і «Отрут-зілля» (про шкідливі рослини), І. Бондаренка — «Підземні сили» (про вулкани), Т. Рильського — «Розмова про сільські випаси», М. Загірньої — «Оповідання про гори», «Серед лісів та озер» (про Фінляндію), «Серед пісків та каміння» (про Сахару), «Великий войовник» (Олександр Македонський), «Розумні тварини» (оповідання з зоології), «Орлеанська дівчина» (Жанна д'Арк), І. Левицького — «Оповідання про перших київських князів», «Оповідання про татар та Литву на Україні», «З давніх часів», М. Драгоманова — «Про козаків, татар та турків», Авраменка (О. Черняхівського) — «Поради жінкам, як їм дужими бути», «Про віспу», О. Потебні — «Букварь», П. Куліша — «Граматка», «Чого стоїть Шевченко, яко поет народній», «Хто такий був Г. Квітка», В. Мировця (В. Дурдуківського) — «Поради матерям», О. Тишка (О. Тулуба) — «Малі сусіди людей» (оповідання з зоології), Турченка — «Розумне слово» (популярна космографія), М. Павловського — «Про шовківництво», М. Опокова — «На далекому Сході» (про Китай), С. Оpatовича — «Праведний чоловік» (про Йова), В. Вітра (В. Доманицького) — «Мудрець» (про Лікурґа), О. Катренка — «Батько і син», Г. Галайди — «Як бомагу виробляють», збірна праця — «Добрі бесіди» («Де-що про світ Божий»), Комарова — «Розмова про небо та землю», «Добра праця» (про св. Кирила та Методія), «Розмова про земні сили», не памятаю яких авторів «Лихо з горілкою» (про шкідливі наслідки алкоголізму), «Івась» (про фабрики паперу), «Як народилася книга».

Заборонені твори белетристичні: «Перехрестні стежки», «До світлз», «Украдене щастя», «Малий Мирін», «Слимак», «Мулярі» — Ів. Франка. Українські переклади з Гоголя («Тарас Бульба» — М. Лободовського, «Повісті» —

лися ті самі цензурні приписи, що й до російських. В міру зросту взагалі опозиційних настроїв, росте і активність українських домагань що-до скасування цензурних обмежень.

В грудні 1904 р. українці, зібравшись на юбілею І. С. Левицького, прийняли резолюцію проти заборони українського слова та послали її міністрові внутрішніх справ. На початку 1905 р. надруковано було в тодішній найбільше опозиційній газеті в Петербурзі — в «Сынъ Отечества» — протест проти утисків на українське слово. Посипалися протести з різних міст — з Харькова, Полтави, Одеси, Чернігова та ін. До Петербургу, до тодішнього голови комітету міністрів С. Ю. Вітте удавалася спеціальна депутація.

В кінці 1905 р. починають мене земляки засипати телеграмами з України, щоб «ужито було енергічних заходів» і т. і. Є. Х. Чикаленко, готуючися до видання газети й місячника у Києві, прислав мені раз-по-раз кілька телеграм з вимогами прискорити справу дозволу. Безпотрібною річчю було з сього приводу говорити з „dii minores“ справ цензурних, а до міністра доступитися в тих обставинах було годі. Я бодай через день навідався на начальника Головного Управління. Він обіцяв доповісти міністрові (управління в справах друку належало до компетенції міністра внутрішніх справ) в напрямі задоволення прохання Чикаленка — »въ изъятие существующихъ правилъ«, поки буде видано нові правила. Але кожен раз, як я приходив, запевняв мене, що не міг

О. Пчілки, «Сорочинський ярмарок» — М. Старицького та інші, — про заборону сього збірника, складеного з приводу гоголівського юбілею 1902 р., умістив я статтю в «С.-Петербургських Вѣдомостяхъ», редактованих юн. Е. Е. Ухтомським), П. Куліша — «Про злодія в селі Гаківниці», «Січові гості», Л. Старицької — «Три бажання», І. Левицького — «Хмари», «Запорожці», «Микола Джеря», «Український гетьман Юрій Хмельницький», «Український гетьман Іван Виговський», Т. Шевченка — «Неофіти», О. Кониського — «Млин», «Квітки з чужого поля», «Черничка», «Півнів празник», «Ідім за Ним» (переклад з Г. Сенкевича), «Сестра-жалібниця», Д. Марковича — «Оповідання», «Шматок», «Два платочки», А. Шабленка — «Під Великдень», Т. Бордуляка — «Для хорого Федя», П. Мирного — «Казка про правду і кривду».

Заборонено книжки для дітей: «Веселка» (читанка), С. Єфремова — «Оселя» (читанка), «Од льоду до льоду» (читанка), І. Франка — «Піс Микита», «Коли ще звірі говорили» (казки заборонялося кілька разів), Білоусенка — «Пригоди трьох свинок» (казка), «З народнього поля» (два збірники казок, заборонялося кілька разів), Г. Галайди — «Підліткам на Різдво», О. Катренка — «Дитячі згадки про всячину». Книжок для дітей заборонялося порівнюючи мало тому, що їх і подавалося до цензури мало, бо річчю було безнадійною дістати цензурний дозвіл на друк, — скоріше могла проскочити якась науково-популярна брошура під виглядом «оповідання».

Се лише частковий цвинтар української літературної продукції, реєстри мої та Єфремова збільшили б сей список на багато разів.

здобути авдієнції у міністра, — і се справді трудно було в той час загального заворушення, коли найбільш відбував за все міністр внутрішніх справ. Тим часом у Лубнях вийшло перше число тижневика «Хлібороб» з зазначенням: «видається явочним порядком коштами і заходами лубенської української громади. Редактор одвічальний Микола Шемет». Після нової телеграми Чикаленка я, прийшовши до Бельгарда, настоював на найскоршому вирішенню справи, бо інакше треба сподіватися, що й помірковані елементи на Україні змушені будуть піти за рештою.

І бюрократичні нерви мають свою міру витривалости. Не витримали і нерви начальника справ цензурних, якого що-дня допікали нові й нові вияви фактичної волі друку, dokonуваної способом «явочним». У відповідь вибухнув він довгою істеричною промовою, в якій дав волю переживанням своїм останнього часу. Головний мотив тої безпланової репліки був той, — що ж я можу зробити, коли всі божеволіють, а я навіть не можу доступитися до міністра.

Врешті 24 листопаду вийшли «Временныя правила о печати», які до певної міри урегулювали справи друку взагалі, в тім числі українського. Мало хто дістав таке, як я, полегшення од того в життю своєму. З виданням тих правил скінчилася моя панщинна праця в цензурних установах. Я міг, як і всі люде, по службовому труді, додому приїхати та своєчасно шматок хліба зісти без того роздрочення, за якого кожний шматок горло дере. Головно ж увільнила мене доля од тяжких переживань, силою волі приглушуваних вибухів обурення та ненависти, що кожен раз обгортали в тих тортурнях людського слова, — бо ніяким режимом не можна було призвичаїти себе до видовиська отих тортурів над найдорожчим, що єсть у людини, над словом. З волею слова дістав увільнення й я особисто. Скінчилася моя роля «штовхача» української продукції того слова, — воно могло появлятися на світ без моєї акушерської допомоги¹⁾.

¹⁾ Нечувані в світі репресії, що тяжили над українським словом, одбилися дуже уємно на продуктивності україн. письменства і в дальшому часі. По першій революції літературна продуктивність збільшувалася з кожним роком; не вважаючи на всі зовнішні перешкоди, які не перепинялися — лише в інших формах виявляючись, за рік появилось літературного матеріалу більше, ніж раніше за цілі десятиліття. Але кількість того матеріалу була надто мала в порівнянні з фактичною потребою та з кількістю книжок у інших народів до-революційної Росії. В «Укр. Житни» гаряче обсуджувано результати книжної виставки 1912 р., де, напр., польських книг було представлено 1.664, а українських — 242 — виданих за той рік. С. Петлюра писав, що той факт великої кількості польських книг, «свидѣтельствуєть о потребности ихъ въ обиходѣ національно сознаващаго себя общества, глубоко свыкшагося со своимъ литературнымъ словомъ, которое, въ свою очередь, проникло во всѣ поры жизни и обслуживаетъ самые обыденные и самые разнообразные интересы всѣхъ обще-

Та «волю слова» треба було розуміти досить релятивно. Навіть коли вже було забито осиковий кіл в могилу ганебного акту 1876 р., адміністративна практика на місцях не могла, розуміється, одірватися од звиклих традицій у трактуванні української книжки та особливо такого несподіваного явища, як українська преса.

Тож не встигло ще українське слово, по довгих кайданах, як слід розправитися, як уже куються на нього нові кайдани. Знову почалися цензурні репресії, посипалися штрафи на українські часописи, стали їх адміністративно придушувати спершу поодинці, а з оголошенням «визвольної» війни задушено усі разом.

Як бачимо, формальним скасуванням закону 1876 р. зовсім ще не було його знищено. Він остався живий і надалі, втілений у правительственну систему обрусенія, тай живе й далі в націоналістичних московських інтенціях — однаково як серед кругів урядових кожного режиму, так і громадянських якого б не було політичного кольору. Тенденція винищування української стихії має у нашого сусіда характер віковичний та незмінний. Розумний П. Столипін правдиво зв'язував російську політику свого часу щодо «Малоросії» з політикою московського правительства щодо «бывшей Украины». Та політика, завше однакова й незмінна, зокрема щодо українського слова ставила його об'єктом своєї не правної, а політичної (асиміляційної) акції, спрямовуючи репресії не лише на зміст, але й на саму мову українських творів. За-

стенныхъ круговъ. Намъ до этого еще далеко», — з сумом констатував він. З приводу того вболівання другий автор Л. Жебуньов завважив у тому ж виданні, що польська література ніколи не припинялася та не знала таких драконівських репресій, як наша, а коли прийняти на увагу короткий час вільного розвитку укр. слова та всі несприятливі умови літературної творчості й поширення української книги, то українську літературну продуктивність не можна уважати за таку вже малу й слабу, — сю гарячкову продуктивність можна пояснити лише пристрасним бажанням писати своєю рідною мовою, бо інших умов, що звичайно спонукають письменника, у нас нема. «На замѣчаніе, — каже Л. Жебуньов, — обозрѣвателя выставки, указавшаго, что представленное количество украинскихъ книгъ «для 25,000.000 украинцевъ, живущихъ въ Россіи, какъ будто мало», я отвѣчу вопросомъ: столько тысячъ (не смѣю сказать — десятковъ тысячъ) изъ числа этихъ 25 миллионovъ грамотныхъ на своемъ родномъ языкѣ и чувствуютъ потребность въ книгѣ, какъ чувствуетъ ее каждый полякъ или латышъ, обучившійся на родномъ языкѣ? Меня всегда приводитъ въ недоумѣніе, когда говорятъ объ украинскомъ движеніи, эта ссылка на пресловутые 25,000.000 украинцевъ, представляющихъ собою въ огромномъ большинствѣ темную, безграмотную и безсознательную во всѣхъ отношеніяхъ (включая и національное) массу, и мнѣ всегда хочется возразить вопросомъ: почему прогрессивныя стремленія интеллигентнаго русскаго общества не одерживаютъ побѣды въ теченіе 100 лѣтъ, когда за нимъ стоитъ 40 или 50 миллионovъ (не знаю точно) русскаго народа?!»

гально-російські закони про книжку не стосовано до книжки української — і з погляду умов цензурних, як рівнож і життєвого її вжитку, що ставило українську книжку фактично поза законом. Становище українського слова було або під заборonoю, або взагалі безправне; в ті чи інші моменти різниця була лише щодо міри та форми безправности, а в засаді становище її з погляду права було завше однакове. Для зміни того становища потрібні були загальніші умови, що наступили в самостійній українській державі — з удержавленням української мови.

Але тим часом, в умовах російських, і за нових цензурних порядків появились нові вигадки, що мали ту саму ціль — українське слово стиснути. Таке значіння має дотепний винахід — оподаткувати українські книжки, що приходили зза кордону, побільшеним митом — яко книжки російські.

Законом 1876 р. заборонялося і ввозити українські книжки зза кордону — незалежно від їх змісту. Найневиннішу змістом книжку, аби лиш та книжка була в українській мові, поверталосся назад. Навіть така книга, як українська біблія, була в Росії контрабандою, що з-під поли продавалася. Лише часом — і то тільки в столиці — можна було дістати зза кордону наукову чи яку іншу неутральну книжку, але як виняток та з великим проволіканням. З одним таким випадком зв'язано у мене прикрий спогад.

Одного разу виписав я з Галичини асортимент українських підручників для початкової та середньої школи. Пакунок, прийшовши, попав до «иностранного отдѣлення» цензури, що мало своїх цензорів. Кілька разів навідувався я туди, і все ще цензор не переглянув пакунку. Нарешті той урядовець, через якого руки вся та справа переходила, сказав мені, що більшу частину книжок цензор уже переглянув та повернув йому, — залишилося до перегляду ще кілька книжок. Бачивши, що мені книжки дуже потрібні (я тоді складав українську шкільну хрестоматію), урядовець запропонував мені таку комбінацію: я принесу яких будь книжок, хоча б і в Росії виданих, таку кількість, щоб вони заповнили місце, яке займають потрібні мені книжки; сі останні я забіраю, на їх місце вкладаються принесені мною, а коли цензор поверне решту книжок чи, принаймні, скаже, що їх не пустить, то я роспишусь за цілий пакунок та й тоді заберу його, разом з книжками, які я сам приносив. Приніс я після тої умови відповідну кількість якогось російського місячника, вложили ми його на місце українських підручників, які я забрав до свого портфелю, і, прощаючися, я залишив певний матеріальний еквівалент моральної подяки милому добродієві, бо не міг собі уявити інакше його добродійних мотивів. Обличчя ж його боляче скривилося, і він з почуттям щирої образи сказав:

— Ви помилилися. Я бачив, що вам книжки потрібні, то хотів допомогти вам.

Тоді настала моя черга почути себе так, наче мене по жовому місцю одшмагано. Аж той урядовець пожалував мене та, щоб потішити, сказав:

— Коли вже хочете оддячитись мені, то порадьте, як я можу пенсію дістати. Ви там у контролі всі формальні приписи знаєте.

Я вистудіював ту справу, дав йому пораду, але й до сього часу не можу увільнитися од прикрого почуття через ту образу, що завдав чоловікові за його добрий намір.

З припиненням чинности закону 1876 р. упала й заборона ввозити українські книжки зза кордону — з Галичини й Буковини, що були запасним резервуаром української книжки для земляків у Росії. Але фактично та заборона відновилася в іншій формі. На основі нової австро-російської митної умови 1906 р. книги чужоземними мовами пропускалося до Росії без мита, книжки ж, друковані за кордоном російською мовою («русский языкъ» — *russische Sprache*), оплачувано протекційним тарифом по 17 карбованців за пуд. Але в додаток того договору російське міністерство фінансів видало обіжник 9 липня 1907 р., ч. 626, в якому наказувано брати з українських — «украинскихъ (русинскихъ)» — книжок мито таке саме, як і з російських. Се вже було одностороннє рішення російського міністерства, проти якого свого часу змагалася (досить мягко, бо українські інтереси не дуже його обходили) австрійське правительство. Характерно, що нові цензурні правила того ж 1906 р. установлюють для періодичних видань українською мовою ті самі несприятливі умови, як для видань мовами чужоземними, тим самим залучаючи мову українську до чужих, «не русскихъ», мов; а разом з тим щодо митного тарифу, який мав характер заборонний, закордонна українська книжка вже залучалася до категорії книг «на русскомъ языкъ», і се фактично припиняло довіз її до Росії. Ясно, що така різниця поглядів щодо української книжки в двох аналогічних випадках мала для себе ті самі основи, що й інші правительственні способи відносно українського друкованого слова. Коли треба було нас притиснути, то ми іногородці, а коли нам, як іногородцям, треба було якусь пільгу дати, то ми «русские». Заборонне мито довго тяжило над українською книжкою. На зїзді письменників 1910 р. петербурзькі українці підняли сю справу й здобули прихильні настрої до своїх змагань з боку зїзду, але адміністрація не допустила ставити справу на голосування.

На ґрунті сих митних приписів мав я одного разу інтересні сутички з «митарями» — митницькими урядовцями. Прийшов на моє ім'я транспорт книжок із Галичини — видань Наукового Т-ва, головню «Історії України-Руси» М. Грушевського. Поїхав я за ними

до митниці й тут від мене стали вимагати заплати по 17 карб. за пуд. Почалося змагання характеру засадничого, зійшлася добра купа урядовців, — один «самоотверженный» землячок особливо став доводити, що «малорусській языкъ это — въ дѣйствительности русскій, разницы нѣтъ, или небольшая». Тоді відважився я на ризикований експеримент. Взяв якийсь том «Записок» та розкривши, де попало, дав тому землячкові: «Читайте в голос». Усі згрудилися до купи, щоб послухати. Як почав він читати науковий твір якогось галицького автора та ще й не вміючи читати фонетикою, то мова робила вражіння зовсім навіть не славянської, аж слухачі почали говорити: «Ну, какой же это русскій языкъ, бойтесь Бога». Для даного випадку се врятувало справу, але таких експериментів не можна було що-разу проробляти.

Тих прикростей та ударів для особистої гідности, що по-над міру людську зазнав я в своїх митарствах цензурних, ніщо й ніколи мені не одшкодує, — і досі остає в душі почуття моральної образи та обурення, коли про те згадаю. Але разом не можу не сконстатувати, що тяжкий клопіт кількох літ — аж до початку 1906 р. — оплатився результатами, на які ні я, ні мої товариші по «Вікові» не могли на початку сподіватися. Завдяки безпосереднім зносинам з цензурою можна було налагодити постійний доплив матеріалу для видавництва, що в тодішніх лихих обставинах нашого життя найбільше активно піддержувало традицію непереривности не лише українського друкованого слова, але й українських національних настроїв. Власне в сей тяжкий час утворив «Вік» ту базу для своєї діяльности, на якій лише продовжував свою працю в дальшому. Актив «Віку» містить в собі 70 книжок для народного читання, 23 томи «Української бібліотеки», 9 томів збірки творів українських письменників, 21 публікацію з серії «Наші справи», 13 томів поза серіями. Розглядаючи той архівний матеріал, про який угорі згадувалося, я переживав зворушливі хвили перебутої великої небезпеки. З того матеріалу наочно було видно, що коли б не «Вік», «Благодійне Т-во» видавництва Грінченка та ще кілька менших видавництв, що рішуче проривали колючу цензурну загороду, то даній добі загрожувала небезпека голоду на українську книжку така ж гостра, як в найтяжчі хвили нашого національного життя. І коли б за тої літературної посухи встало питання про знесення кайданів з українського слова, то уряд міг би відповісти красномовним фактом відсутности такого слова, — бо перо українського письменника почало в бєзнадії вкриватись іржою...

ДОДАТОК.

Историческая записка К. А. Военского по вопросу обь ограничительных распоряженіяхъ, касающихся малорусской письменности [представлена Начальнику Главнаго Управленія по дѣламъ печати 12 ноября 1900 года]¹⁾.

Руководящимъ началомъ для цензурнаго вѣдомства, при разсмотрѣніи произведеній печати на малорусскомъ нарѣчіи, служить Высочайшее повелѣніе 18 Мая 1876 года съ послѣдующими дополненіями.

Въ Августѣ 1875 г., въ виду замѣченнаго усиленія дѣятельности такъ называемыхъ украинофиловъ, было учреждено, по Высочайшему повелѣнію, Особое совѣщаніе по этому вопросу, подъ предсѣдательствомъ Министра Внутреннихъ Дѣлъ Генераль-Адъютанта Тимашева, въ составѣ: Министра Народнаго Просвѣщенія и Оберъ-Прокурора Святѣйшаго Синода графа Д. А. Толстого, Главнаго Начальника III Отдѣленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи Генераль-Адъютанта Потапова и Предсѣдателя Кіевской Археографической Комиссіи Тайнаго Совѣтника Юзефовича.

При обсужденіи вопроса, Совѣщаніе основывалось, главнымъ образомъ, на сообщеніяхъ Тайнаго Совѣтника Юзефовича и частью на свѣдѣніяхъ, которыми располагали Главное Управленіе по дѣламъ печати и III Отдѣленіе Собственной Е. И. В. Канцеляріи.

По мнѣнію Тайнаго Совѣтника Юзефовича, идея малорусской самобытности являлась измышленіемъ австрійско-польской интриги и не имѣла почвы въ исторіи и духѣ малорусскаго народа. Пропаганда украинофиловъ, до послѣдняго времени, не пользовалась успѣхомъ: серьезное значеніе она пріобрѣла лишь со времени учрежденія въ Кіевѣ Отдѣла Имп. Русск. Географическаго Об-ва, въ составъ котораго вошли крайне неблагонамѣренныя лица, современное же украинофильство маскируетъ собою идеи социализма и потому требуетъ энергичныхъ мѣръ для пресѣченія зла.

Изъ свѣдѣній Главнаго Управленія по дѣламъ печати Совѣщаніе усмотрѣло, что цензурное вѣдомство въ литературной дѣятельности украинофиловъ видитъ стремленіе обособиться отъ великорусской литературы, а слѣдовательно скрытое посягательство на государственное единство Россіи.

III Отдѣленіе Собственной Е. И. В. Канцеляріи указало на случаи распространенія среди сельскаго населенія книгъ и брошюръ на малорусскомъ нарѣчіи, хотя и разрѣшенныхъ къ печати цензурою и не имѣющихъ, по содержанію своему, антиправительственнаго характера, но раздаваемыхъ съ предвзятою цѣлью.

На основаніи этихъ соображеній Совѣщаніе признало, что украинофильское движеніе исходитъ изъ превратнаго убѣжденія въ рѣзкомъ различіи между малорусскимъ и великорусскимъ нарѣчіями и имѣетъ конечную цѣль — сначала литературное, а затѣмъ и политическое обособленіе Малороссіи отъ остальной Россіи, что представляется явленіемъ опаснымъ. Въ виду этого Совѣщаніе постановило: 1) принять ограничительныя мѣры по отноше-

¹⁾ Надрукована була «на правахъ рукопису» р. 1905, як додаток до записки російської академії наукъ «Обь отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова», для комітету міністрівъ і не призначалася для користування загального.

нію къ Кіевскому Отдѣлу Русскаго Географическаго Об-ва; 2) установить надзоръ за преподавателями и бібліотеками учебныхъ заведеній малороссійскихъ губерній; 3) субсидировать руссофильскую галицкую газету «Слово», — и, наконецъ, съ цѣлью положить предѣлъ распространенію книгъ и брошюръ на малорусскомъ нарѣчій, выработать слѣдующія правила:

1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи, безъ особаго на то разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати, какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ за границу на малорусскомъ нарѣчій.

2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчій воспретить, за исключеніемъ лишь: а) историческихъ документовъ и памятниковъ и б) произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы, при печатаніи историческихъ памятниковъ, безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія, и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи рукописей въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати.

3. Воспретить также различныя сценическія представленія и чтенія на малороссійскомъ нарѣчій, а равно и печатаніе на таковомъ же текстовъ къ музыкальнымъ нотамъ.

Постановленія Совѣщанія были Высочайше утверждены 18 мая 1876 года, при чемъ сверхъ того Высочайше повелѣно было закрыть Кіевскій Отдѣлъ Имп. Русскаго Географическаго Об-ва въ его тогдашнемъ составѣ.

Въ 1881 году вышеупомянутыя правила подверглись пересмотру, въ виду поступившихъ къ Министру Внутреннихъ Дѣлъ отзывовъ: Кіевского, Подольскаго и Волынскаго Генераль-Губернатора Генераль-Адъютанта Черткова и временнаго Харьковскаго Генераль-Губернатора князя Дондукова-Корсакова. Первый высказалъ, что суровая мѣра 1876 г., принятая безъ вѣдома и заключенія мѣстной администраціи, не оправдывается дѣйствительною необходимостью и вызываетъ лишь нежелательное раздраженіе среди южно-русской интеллигенціи. Признавая отмѣну ограниченій 1876 года желательною, въ интересахъ утвержденія довѣрія къ Правительству, Генераль-Адъютантъ Чертковъ полагалъ, что литературныя произведенія на малорусскомъ нарѣчій слѣдуетъ поставитъ въ одинаковыя цензурныя условія съ произведеніями на обще-русскомъ языкѣ. Князь Дондуковъ-Корсаковъ находилъ, что правила 1876 г. не только не достигли цѣли, но вызвали недовольство даже въ искреннихъ приверженцахъ единенія съ Россіей и потому требуютъ значительнаго смягченія: запрещеніе сценическихъ представленій и музыкальныхъ пьесъ должно быть, по его мнѣнію, отмѣнено; изданіе сочиненій на малорусскомъ нарѣчій должно допускаться въ зависимости отъ ихъ содержанія; учителямъ начальныхъ школъ въ малороссійскихъ губерніяхъ слѣдуетъ разрѣшить давать объясненія, въ теченіе перваго года обученія, по-малорусски. Только полная замѣна русскаго языка малорусскимъ, хотя бы только въ начальной школѣ, могла бы считаться нежелательною для государственнаго единства.

По всеподданѣйшему докладу Министра Внутреннихъ Дѣлъ графа Н. П. Игнатъева, Высочайше повелѣно было обсудить вопросъ о правилахъ 1876 г. въ Особомъ Совѣщаніи, при участіи Тайнаго Совѣтника Побѣдоносцева, Статсъ-Секретарей Островскаго и Сольскаго и Начальника Главнаго Управ-

лення по дѣламъ печати Гофмейстера князя Вяземскаго. Совѣщаніе признало необходимымъ сохранить правила 1876 г. въ силѣ и на будущее время, сдѣлавъ въ нихъ лишь слѣдующія дополненія, не отмѣняющія началъ, положенныхъ въ основаніе правилъ:

1) Пунктъ 2 правилъ дополнить поясненіемъ, что къ числу изданій, которыя дозволяется печатать на малорусскомъ нарѣчій, прибавляются словари, подъ условіемъ печатанія ихъ съ соблюденіемъ обще-русскаго правописанія или правописанія, употреблявшагося въ Малороссіи не позже XVIII вѣка.

2) Пунктъ 3 разъяснить въ томъ смыслѣ, что драматическія пьесы, сцены и куплеты на малорусскомъ нарѣчій, дозволенные къ представленію въ прежнее время драматическою цензурою и могущія вновь быть дозволенными Главнымъ Управленіемъ по дѣламъ печати, — могутъ быть исполняемы на сценѣ, съ особаго, однако, каждый разъ разрѣшенія Генераль-Губернатора, а въ мѣстностяхъ, не подчиненныхъ Генераль-Губернаторамъ, — съ разрѣшенія Губернаторовъ, и что разрѣшенія печатанія на малорусскомъ нарѣчій текстовъ къ музыкальнымъ нотамъ, при условіи обще-принятаго русскаго правописанія, предоставляется Главному Управленію по дѣламъ печати.

и 3) Совершенно воспретить устройство спеціально-малорусскаго театра и формированіе труппъ для исполненія пьесъ и сценъ исключительно на малорусскомъ нарѣчій.

Постановленія Совѣщанія были Высочайше утверждены 8 октября 1881 г., при чемъ, какъ и первоначальныя правила 1876 г., не были опубликованы.

Въ 1884 г., по докладѣ Министру Внутреннихъ Дѣлъ графу Д. А. Толстому, Главное Управленіе по дѣламъ печати циркулярно подтвердило начальникамъ губерній о необходимости слѣдить, чтобы въ репертуаръ малорусскихъ труппъ входили русскія пьесы, и вообще наблюдать за украинофилами, избравшими сцену орудіемъ своей пропаганды.

Въ 1892 г. (8 января, за № 96) С.-Петербургскому Цензурному Комитету предложено, независимо отъ безусловнаго запрещенія переводовъ съ русскаго на малорусскій языкъ, прямо противорѣчащихъ пункту 2 Высочайше утвержденныхъ правилъ 1876 г., съ особенной строгостью разсматривать всѣ оригинальныя малорусскія произведенія, запрещая при этомъ не только все, противорѣчащее общимъ цензурнымъ правиламъ, но, при малѣйшемъ къ тому поводѣ, сокращая число такихъ произведеній въ цѣляхъ чисто государственныхъ.

Въ 1895 г. Главное Управленіе по дѣламъ печати предложило не дозволять къ печати книгъ и сборниковъ на малорусскомъ нарѣчій, предназначенныхъ для дѣтскаго чтенія, «хотя бы по существу содержанія они и представлялись благонамѣренными» (Предложеніе С.-Пб. Ценз. К-ту отъ 2 декабря 1895 г., за № 7143).

Наряду съ вышеприведенными ограничительными распоряженіями, Главное Управленіе по дѣламъ печати признавало иногда возможнымъ разрѣшать къ печати, въ видѣ исключенія, небольшія популярныя брошюры на малорусскомъ нарѣчій, если польза отъ распространенія подобныхъ изданій среди народа была вполне очевидна и удостовѣрялась со стороны подлежащаго вѣдомства.

Изложеннымъ исчерпывается матеріаль, послужившій основаніемъ дѣйствующихъ ограничительныхъ постановленій по отношенію къ малорусской литературѣ. Нельзя не отмѣтить, что въ мотивахъ, которыми руководствовались

иниціаторы закона 1876 г., малорусское литературное движение получало совершенно одностороннюю окраску. При оцѣнкѣ этого движенія вовсе не нашла себѣ мѣста культурно-историческая точка зрѣнія, а единичнымъ политическимъ увлеченіямъ отдѣльныхъ представителей такъ называемаго украинофильства было придано самое широкое обобщеніе: такъ, направленіе одного изъ учредителей Кіевскаго Отдѣла Имп. Русск. Географическаго Об-ва, Драгоманова, дало Тайному Совѣтнику Юзефовичу основаніе заключить, что всѣ вообще украинофилы являются опасными политическими агитаторами съ ярко сепаратистическими тенденціями. Особенно характерно, что, при разрѣшеніи вопроса, которому придается столь важное государственное значеніе, мнѣніе высшей мѣстной администраціи (въ лицѣ Кіевскаго и Харьковскаго Генераль-Губернаторовъ) не было вовсе принято во вниманіе, и такая суровая мѣра, какъ правила 1876 г., была установлена почти исключительно подъ впечатлѣніемъ показаній одного лица — Тайнаго Совѣтника Юзефовича, которымъ было положено пятно преступности на исконныя и по существу безвредныя, всегда отличавшія малороссовъ, проявленія любви къ родинѣ. Эта опала, постигшая въ 1876 г. малорусское слово, въ виду опасенія вредныхъ идей, которымъ оно можетъ служить выраженіемъ у нѣкоторыхъ мечтателей, — была равносильна запрещенію употреблять спички изъ опасенія могущихъ произойти пожаровъ.

Малорусское литературное движеніе, корни котораго заложены въ бытовомъ, историческомъ прошломъ Малороссіи, отвѣчаетъ двумъ органическимъ стремленіямъ малорусской интеллигенціи: потребности рисовать окружающую жизнь наиболѣе сродными ей красками и желаніе дать народной массѣ просвѣщеніе въ наиболѣе для него доступной формѣ. Политическій характеръ въ малорусскомъ литературномъ движеніи является элементомъ случайнымъ, наноснымъ, и сепаратизмъ едва ли свойствененъ исторіи и духу малорусской народности. По отзыву Генераль-Адъютанта Черткова, проповѣдники сепаратизма, если-бы таковые и нашлись, встрѣтили-бы въ средѣ мѣстнаго населенія такой же отпоръ, какой былъ данъ въ 1863 г. проповѣдникамъ польщизны. Соціализмъ и демагогическія стремленія, въ которыхъ обвинялъ украинофиловъ Тайный Совѣтникъ Юзефовичъ, лишь по недоразумѣнію могли быть связаны съ вопросомъ о языкѣ и правописаніи. При нормальныхъ условіяхъ развитія, малорусская письменность спокойно заняла бы свое мѣсто вспомогательной побочной словесности при обще-русской литературѣ и столь же мало угрожала бы государственному единству Россіи, какъ мало угрожаетъ единству Франціи провансальская литература и нѣмецкое Plattdeutsch единству современной Германіи, и какъ, наконецъ, не угрожаетъ самой Россіи существованіе литературъ польской, грузинской, армянской, латышской и т. п.

Между тѣмъ, правила 1876 г., лишь отчасти смягченныя постановленіями 1881 г., ставятъ малорусскую письменность — эту разновидность обще-русской литературы — въ исключительное и тяжелое положеніе чего-то чуждаго, опаснаго, антиправительственнаго. Ненормальность такой постановки вопроса ощущается самими цензурнымъ вѣдомствомъ, которое въ своемъ отношеніи къ поступающимъ на его разсмотрѣніе малорусскимъ рукописямъ, въ теченіе истекшаго 25-лѣтія, нерѣдко проявляло значительную неустойчивость, то разрѣшая къ печати запрещенныя закономъ 1876 г. популярно-научныя брошюры, въ виду ихъ несомнѣнно полезнаго содержанія, а слѣдовательно совершенно

независимо отъ идеи вредоносности малорусскаго нарѣчія въ произведеніяхъ не беллетристическихъ, — то, съ другой стороны, запрещая такія произведенія изящной литературы, какъ дѣтскія сказки, въ которыхъ будто бы усматривалась особенная опасность украинофильской пропаганды. Подобная же неустойчивость замѣчается въ отношеніяхъ цензуры и къ переводамъ на малорусское нарѣчіе, которые, въ зависимости отъ различныхъ толкованій закона 1876 г., сначала безпрепятственно разрѣшались¹⁾, а за послѣднее время условно воспрещаются.

Естественнымъ послѣдствіемъ такого положенія вещей являлось, съ одной стороны, отмѣченное мѣстной высшей администраціей, уже послѣ пятилѣтняго дѣйствія правилъ 1876 г., недовольство и раздраженіе даже въ самыхъ благонамѣренныхъ слояхъ малорусской интеллигенціи, а слѣдовательно именно та разнь между обѣими народностями и то взаимное чисто искусственное отчужденіе, во избѣжаніе которыхъ и были выработаны самыя правила. Съ другой стороны, опала надъ литературнымъ творчествомъ малорусскихъ писателей въ Россіи породила недовѣріе и даже враждебное отношеніе къ Россіи въ значительной части австрійскихъ малороссовъ, съ точки зрѣнія которыхъ правила 1876 года угнетаютъ самую существенную потребность чловѣка — свободу пользоваться родною рѣчью. Наконецъ, дѣйствіе ограничительныхъ правилъ вызвало еще большую интенсивность въ развитіи малорусской литературы въ Галиціи, гдѣ вліяніе сосѣднихъ народностей — польской, нѣмецкой, мадьярской — сказалось обильнымъ внесеніемъ чужеземныхъ элементовъ въ галицкую литературу, дѣйствительно обособляя ее отъ обще-русской.

Въ виду изложеннаго представлялось бы весьма желательнымъ измѣнить, наконецъ, установленную правилами 1876 г. точку зрѣнія на малорусскую литературу и поставить малорусскія произведенія, въ отношеніи ихъ цензурнаго дозволенія, въ одинаковыя условія съ произведеніями обще-русской литературы.

¹⁾ Въ 1881—1882 г. г. напечатанъ рядъ переводовъ Александрова и Старицкаго изъ Лермонтова, Крылова, Шекспира, Байрона, Мицкевича, Гейне, Сырокомли и др.

»ПРОСВІТА« НА ПІВНОЧІ

На самому прикінці XIX століття на північному петербурзькому ґрунті засяяв скромний вогник української просвіти: заснувалося «Благотворительное общество изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ». Ся, з такою незугарною назвою, установа на протязі майже двох десятиків літ відбувала ролю української «Просвіти» бодай на чужій землі, бо на власній не знайшлося для неї місця. Тож інтересне життя сеї екзотичної установи, інтересні навіть обставини самого її повстання.

Ініціатором Товариства — так і будемо називати його скорочено — була дуже оригінальна в обставинах свого часу особа генерала Миколи Федоровича Федоровського. На протязі всього свого довгого віку (помер в віку 80 літ, р. 1918) з молодих літ до останніх днів свого життя ся людина великого громадського інстинкту виявляла невтомну енергію альтруїстичної праці взагалі та властиво для рідного народу. Живши замолоду в Єлисаветі, як офіцер тутешньої військової частини, він заводить тут безплатну ремісничу школу, знаходить шлях до людського серця і здобуває для неї відповідні фонди, пропагує ширення шовківництва, як підсобного промислу народнього, енергійно заходжується біля справ просвітніх, театральних і т. і. (між іншим для спектаклю, що поставлений був на користь згаданої ремісничої школи, П. І. Ніщинський написав свої «Вечорниці», а в самому спектаклі взяли участь, тоді ще невідомі, М. К. Кропивницький та три брати Тобілевичі). Досить у тій його невсипущій праці було безґрунтового ідеалізму та навіть утопізму, — багато, напр., енергії витрачав він на пропаганду гомеопатичних способів лікування, і трудно було заспокоїти його, коли почне розмову про сю улюблену справу, якій оддавався фанатично. Але за всіх тих чудакуватих ухилів се була людина глибоко віддана українській справі і, коли він за що в тій справі брався, то не покидав, поки не доводив до краю.

Отож коли захопила його думка заснувати українське просвітнє товариство, то він не залишав її, поки не здійснив на ділі. Як часто в таких випадках буває, коли й найкращі теоретичні міркування стають в суперечність практичним завданням, сам ініціатор скоро мусів одійти од своєї дитини, бо його методи провадження товариства були надто нежиттєві; але, пустивши в рух



М. Ф. Федоровський

товариство, він вже тим самим вчинив діло великої національної користи.

Про українське товариство з виразною національною маркою, розуміється, і мови не могло бути. Коли яке товариство прибірало укр. характер, зараз настигала його сумна доля, — такої долі зазнало, напр., київське т-во грамотности, коли стало набирати виразнішого забарвлення українського. Треба було утворити просвітнє товариство українське одалік од України, де в неутральній зоні, щоб мати якийсь правний притулок для просвіт-

ніх змагань, якесь хоч непевне в тих умовах забезпечення про чорний день. Отже можливий був якийсь «русько-малорусскій» покруч на чужинній території та й то мусів походити він з ініціативи людини не лише з великою настирливістю в доконанні, але й вартої довіря міродайних кол. І тільки така людина, як генерал в одставці Федоровський, людина консервативна та благонадійна, зуміла знайти відповідні аргументи та шлях до свідомости адміністративних чинників та здобуває дозвіл на просвітнє товариство, прикрите мороком туманної назви і неясних фраз про завдання.

В кінці 1898 р. міністерство внутрішніх справ затвердило статут товариства з означеним угорі чудернацьким титулом, яке ставило собі завданням «прійти на допомогу релігійно-нравственному розвитку и экономическому благосостоянію малорусскаго народа». Для доконання таких цілей т-во «издаеть одобренныя цензурою дешевыя и доступныя по языку и изложенію книги, какъ релігійно-нравственнаго содержания, такъ и по всѣмъ отраслямъ сельско-хозяйственнаго и вообще промышленнаго знанія, а равно и литературно-художественнаго содержания». Темна назва, невизначні терміни приступности щодо мови й викладу були, розуміється, хистким ґрунтом, на якому життя т-ва могло піти в той чи інший бік. Та в дійсності навіть з такою виразною конституцією т-во додержувало українського характеру лише при тій умові, що українським був постійний склад як самих його членів, так і керманичів. І ся умова увесь час додержувалася непо-рушно.

Майже за два десятки літ свого існування т-во видало 80 брошур, себто видавало річно по 4 брошури, при чому завважити

треба, що пониження продукції т-ва настало вже після 1906 р., коли повстали «Просвіти» та інші аналогічні підприємства на Україні; а в найтяжчий час підцензурний т-во видавало що-річно по 6—8 брошур. Небагато, але, крім спеціальних обставин цензурних, треба взяти на увагу для порівняння, яку продукцію виявили інші народньо-просвітні т-ва в Росії, що все ж менше, ніж українське, зазнавали обмежень адміністративних: Петербурзький Комітет Грамотности за 14 літ надрукував 39 брошур, себто на рік по 2—3 брошури; Київське Т-во Грамотности за 7 літ видало 15 брошур, по дві книжки на рік; Харківське Т-во — 68 книжок, по 6—7 книжок річно. Але ці товариства, видаючи матеріал переважно російський, не знали найтяжчих перешкод, що гальмували продукцію українських видавництв. Щодо сих останніх, то навіть таке жваве видавництво, як «Вік» випускало тоді по 4—5 книжок річно, і тільки такий велетень праці та енергії, як Б. Д. Грінченко, умудрявся видавати в Чернігові що-року по 7—8 брошур.

Найбільші труднощі походили для т-ва з того, що воно ставило собі завдання видавати брошури популярно-наукового чи прикладного змісту, між тим закон 1876 р. передбачав можливість видання лише «произведень изящной словесности», себто самої лише белетристики. Раніш, коли говорилося про цензуру, я згадував, що се за каторжна мука була для авторів та видавців фабрикувати популярні брошури під виглядом «произведень изящной словесности», то ж через тенета цензури проривалися лише одиниці таких книжок, і в самій природі, таким чином, дуже мало було матеріялу для діяльності т-ва, що ставило собі ціллу видавання популярної літератури.

Та в якому вигляді ті книжки проривалися! Авторами були або фаховці, що ніколи по українському не писали, або письменники, що написаного фахово не розуміли. Тож перших треба було капітально переробляти щодо форми, других — перевіряти з найбільшою підозрілістю щодо змісту. Відколи приїхав я до Петербургу, вся праця в т-ві фактично перейшла до рук наших з П. Я. Стебницьким (здається, я був секретарем, він скарбником). Можна собі уявити, що то коштувало перекласти з страшного воляпіку брошуру фаховця-ветеринаря — про сухоти на рогатій худобі, — треба було цілу ветеринарну науку перевернути... В брошурі про Богдана Хмельницького несподівано знаходимо твердження, що сей гетьман був автором пісні про чайку-небогу. Навіть у брошурах точного та акуратного Б. Д. Грінченка попадалися блуди, що насторожували взагалі до великої обережності та примушували, не довіряючи авторові, майже кожний факт перевіряти. Як проте легко було вскочити, можна, напр., бачити з випадку, який трапився з виданням букваря. Діставши для видання, вже по першій революції, сю книжку, взяли ми до пере-

вірки її удвох з В. М. Доманицьким, який перебував тоді в Петербурзі. Здавалося, виправили все, головню — повикидали слова, які містили в собі літери, що їх перед тим не було ще подано. А за тижнів два по видрукованню, коли книжку вже перетранспортовано було до київської контори, викриваємо несподіваний факт, що в букварі, серед азбуки, бракує одної букви, — своєчасно не помітили, що її пропущено. Треба було назад повертати з Києва цілий транспорт книжки та, переддрукувавши відповідний листочок, заховувати інцидент в секреті од усіх, в тім числі — і найбільше — од автора, щоб, борони Боже, не образився. Аби в більшій мірі гарантувати себе од подібних промашок, правили ми з Стебницьким коректуру спільно. В часи т. зв. «ярижки», себто, коли обов'язково було додержувати цензурного припису «соблюдения правописания русского языка», такої спільності корегування вимагала ще й постійна потреба консультації, як те чи інше слово «ярижкою» писати.

Як-не-як т-во видрукувало більше мільйону книжок переважно прикладного змісту. Поширення їх на Україні, з огляду на віддаленість осідку т-ва, наражалось на великі труднощі, бо не можна було організувати поширення видань безпосереднє на місці. В самому Петербурзі т-во держало свої видання на складі у Н. Мартинова, який виконував доручення управи т-ва, а дрібний продаж видань провадили д-р Єфим Семенович Грібінюк, а після його смерті Адріян Феофанович Кащенко. Посередній склад Мартинова лише гальмував справу, тож довелося посилати книжки раз по раз до видрукованню до київської книгарні «Кіевская Старина». Сею книгарнею орудував Василь Пилипович Степаненко, знаний на цілу Україну «удалой книгопродавец», але свою «удаль» не міг він, розуміється, зосередити на виданнях т-ва так, як би зробив се сам господар, коли б був на місці. Пізніше пробувало т-во заснувати ще другий на Україні склад своїх видань — у Чернігові, зверталось до губернатора з проханням дозволити такий склад чи на основі статуту т-ва, чи як склад місцевої «Просвіти», але місцевий губернатор не дозволив ні того, ні другого. Велику поміч розповсюдженню видань подавали спеціальні уповноважені, що самі безпосередньо продавали книжки та організували комісійну продаж на свою відповідальність. Такі уповноважені були й у більших осередках і в глухих провінціальних куточках¹⁾.

Відповідальність уповажнених не була лише матеріальною, — тай взагалі на всіх тоді, хто мав у себе українську книжку, па-

¹⁾ Найенергічнішими комісіонерами були: Н. А. Богуславський та Ф. О. Єфремов у Катеринославі, О. Ф. Волошинов у Харькові, В. П. Степаненко та В. М. Леонтович у Києві, В. Г. Кравченко в Житомирі, З. І. Краковецький в Умані, І. Л. Шраг у Чернігові, С. І. Ерастов у Катеринодарі.

дала несподівано й таки сподівано відповідальність адміністративна. Українська книжка вже сама по собі була свідоцтвом «мазепинського» успособлення її власника та стягала на його адміністративні неприємності, а се, само собою, мусіло стримувати людей мати діло з нею. Мало т-во досить клопоту, коли у А. Коломацького на Холмщині жандарми заарештували всі книжки т-ва, які взяв він для коміс. продажу. Управа т-ва інтервеніювала в люблинського губернатора, доводячи, що видання, друвані до 1905 р., ухвалені цензурою, а дальші — так само відповідають приписам для друкованого слова. Про по-

дробиці другої аналогічної справи, що торкаються брошури Василенка «Селянські вжитки на Полтавщині», довідався я вже на еміграції з архівних жандармських документів, опублікованих Київською Акад. Наук у збірнику «За сто літ» (кн. 2). Козак переяславського повіту Курилко, прийшовши до земського начальника, щоб дістати в його документ для поїздки в Сибір ходоком, вийняв з кишені книжку, а письмоводитель Бабак, помітивши, що книжку написано «малорусскимъ языкомъ», почав допитуватись, що то за книжка. Козак відповів, що то книжка про буряки, як їх орати, але Бабак не повірив, почав розглядати та побачив, що за епіграф взяв автор приказку: «Мужича правда колюча, а панська на всі боки гнуча». Книжку передано земському, далій — губернаторові, той жандармському управлінню. Розпочалася справа, до якої притягнуто досить осіб, головно агрономів, що розповсюджували українські книги, взято під підозріння і земства, що в їх складах українські книжки продавалися. Врешті щодо самої книжки присуд жандармської влади вийшов такий, що вона, «какъ противоправительственнаго содержания, ... подлежитъ изъятію изъ обращенія». Багато корисних книжок, виданих ще за попередньої цензури, не знаходили попиту завдяки своїм наголовкам, якими за старого часу старалися заховати їх популярно-науковий чи практичний характер; що, напр., могли сказати та як могли заінтересувати книжки з такими ростяжливими назвами, як: «Від-



Окладинка видань Бл. Т-ва
(малюнок А. Ждахи).

чого вмерла Мелася» (про дифтерит), «Добра порада» (про скаженину), «Як дбаєш, так і маєш» (про інтенсивне господарство), «Пригода на хуторі» (відомості метеорологічні), «Мудрий учитель» (про Сократа) і т. ін.

Дамоклів меч цензурний над книжками популярно-наукового змісту одбивав у людей охоту працювати в цьому напрямі, — отже треба було вживати спеціальних заходів для побільшення літературної продукції. До того ж автори присилали праці на теми випадкові або мало інтересні, — треба було внести певну плакомірність в авторську працю. Я запропонував скласти програму, яку можна б рекомендувати авторам, і склав проєкт такої програми. Спеціальна комісія розглянула ту програму, її видруковано та розіслано більш, як сотні людей, що од їх можна було б ждати літературної допомоги, при чому майбутніх авторів застережено, що, як конечну умову, мали вони додержувати белетристичної форми викладу. Того ж, 1904 року, показалися вже й наслідки сього заходу: до портфелю т-ва приплило біля 30 рукописів.

Другим способом збільшення літературної продукції було оголошення конкурсів на брошури для т-ва. Ще 1900 р. т-во дістало через посередництво В. Б. Антоновича 150 крб. на премію за брошуру, — джерелом тої пожертви був, очевидно, В. Ф. Симиренко. Управа товариства пішла на дуже сміливий у тодішніх умовах крок: оголосила в «Новостях», в найпоступовішій тоді газеті, конкурс на брашуру на тему з ділянки сільського господарства, і в числі умов було зазначено — українську мову та белетристичну форму викладу. Оголошення се викликало велике замішання в міністерстві внутрішніх справ, — як таки: конкурс на заборонені брошури забороненою мовою! Справу було доведено до тодішнього міністра Сипягина, але вчинок т-ва залишено без адміністративних наслідків, бо інакше міністерство мусіло б покликатися на цензурний закон 1876 р., але його не було свого часу опубліковано та уважано його за секретний. Т-во й після оголошувало конкурси, але уряд бив його іншим способом: преміювану брошуру Задьори «Як годувати малих дітей» не було цензурою дозволено до друку. Щоб заохотити авторів, т-во постановило платити гонорар за приняті до друку рукописи незалежно од того, чи буде рукопис дозволений цензурою.

Т-во не могло ремствувати на неприхильність з боку українського громадянства. Звичайні обвинувачення нашого громадянства в байдужності та в недбальстві до рідної справи неоправдані щодо товариства. Вже за кілька перших років воно придбало більш тисячі членів, а се не мало, коли взяти на увагу, що в той час давні й відомі народньо-просвітні товариства російські налі-

чували у себе значно менше членів, — харківське т-во грамотности — біля 800 членів, київське — 600, а число членів знаменитого петербурзького комітету грамотности ледве переважало дві сотні. Члени товариства широкою сіткою вкривали всю Україну; до т-ва озвалися і ті земляки, що їх доля закинула у чужі сторони, — допомога т-ву була для них способом виявити свою поміч рідній справі¹⁾. При своїх щорічних звітах т-во друкувало список своїх членів з дуже інтересним поділом їх по місцевостях, се був справжній на той час «адрес-календар» українського громадянства, і з того списку можна було впевнитись у широкій популярності т-ва серед земляків, на Україні й поза Україною суцільно²⁾. Матеріальні засоби т-ва складалися не тільки з членських внесків, але й пожертв, іноді досить значних. Українські автори почували своїм обов'язком допомагати новому т-ву переважно перед усіма іншими видавництвами. І от видавничий портфель т-ва збагачується писаннями Є. Чикаленка, М. Комаря, Б. Грінченка, М. Загірньої, В. Доманицького, Д. Дорошенка та інших наших відомих популяризаторів, що в першу чергу оддавали свої твори петербурзькій «Просвіті». Не можу не згадати тут факту певної самопожертви з боку видавництва «Вік», що в той час теж почало ширше розвивати свою діяльність. Се видавництво здобуло цензурний дозвіл на першу популярну біографію Шевченка — то було відоме «Оповідання про Т. Шевченка» О. Кониського. Розуміється, для молодого видавництва дуже звабливо було пустити сю прегарну книжку під своєю фірмою; але, хоч з не малим жалем, «Вік» прихилився до моєї намови (хоч і я був учасником «Віку») та оддав ту брошуру петербурзькій «Просвіті», щоб під-

¹⁾ Р. 1905 українська громада в Шангаю прислала таку телеграму до редакції петербурзької газети «Наша Жизнь», де містилися відомості про Т-во: «Щирим серцем спочуваючи кожному поспіхові рідного краю, дякуємо шановну редакцію та всіх діячів і прихильників української справи і просимо доручити председателеві Мордовцеву на запомогу першим українським виданням: Євангелія — 200 і часописі народньої 200 рублів. Українська громада Шангаю».

²⁾ Чимало людей з тодішнього свідомого громадянства українського уважали за свій обов'язок належати до Благ. Т-ва. Тому, з погляду історії українського руху, не позбавлений інтересу склад членів Т-ва в часі до першої революції, що вивела українське життя на шлях ширший. Правдивим дарунком для мене була знахідка звітів Т-ва в бібліотеці Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, куди я свого часу акуратно надсилав ті звіти. В звіті за 1905 р. членів Т-ва поіменно розподілено по окремих місцевостях. Три чверти членів належали до колишніх 11 губернь з українським населенням (в херсонській губ. — 153, київській — 141, катеринославській — 152, полтавській — 100, харківській — 67, чернігівській — 55, волинській — 54, подільській — 37, кубанській обл. — 27, таврійській губ. — 21, бесарабській 20).

держати свою єдину офіційну установу просвітню, поставивши лиш умовою — ілюструвати книжку багато та ціну за неї призначити не більше двох копійок. Нинішні українські громадяне уявити собі не можуть, яку сенсацію робили, появившись на світ Божий, такі книжечки, як «Оповідання» про Шевченка, Богдана Хмельницького, Антона Головатого і навіть про... Юрка Стефенсона!

Лише за ненормальних умов могла появитися десь далеко на півночі та організація, якій за нормальних умов місце — у себе вдома. Народившись з піни непевности, так і жило, непевне в завтрашньому дні, петербурзьке товариство, то в добру годину пишавшись репутацією столичної «Просвіти», то в негоду прикриваючи свою українську вдачу серпанком туманної назви — «Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ». На потворному ґрунті виросло т-во, і діяльність його проходила в обставинах ненормальних аж до трагізму. Територіально далеке од України, воно і в нормальних умовах не могло виявляти широкої роботи, — та робота мусіла провадитися і розвиватися власне на Україні. Чим кращі були зверхні обставини українського життя, в міру того гіршали умови для діяльності петербурзького т-ва, — увага, енергія, кешені українські, само собою розуміється, знаходили для себе більш відповідний ґрунт на Україні і, навпаки, в трудні моменти, коли зростали перешкоди на Україні, коли громадське життя тут занепадало під тиском погроз та репресій, коли зверхні форми громадської роботи нашої звужувалися до видавання народньо-просвітніх книжечок, — думка і увага українського громадянства зверталася до петербурзької «Просвіти».

Сей скромний північний вогник силою ненормальних обставин нашого національного життя повинен був відігравати цілком невідповідну для нього роль. Таке собі просте видавничє товариство, що за нормальних обставин не зважалося б навіть пишатися назвою «Просвіти», на ділі, коли всі шляхи до нормального життя було нам наказано і про відповідне національне представництво не було й мови, в той тяжкий час виконувало дуже важні функції національного представництва.

Близькість до бюрократичного Олімпу зобов'язувала т-во вживати заходів і ширшого значіння, ніж інтервенція в цензурі з приводу тої чи іншої книжки. Т-во не раз вдавалося до уряду з докладно мотивованими «записками» про необхідність скасувати спеціальні заборони щодо українського слова. Записки ті безпосереднього значіння здебільшого не мали, мурів бюрократичної упертості не валили, але в певній мірі вплив свій на відповідні кола робили. Цензурні сфери, яким українська книжка завдавала багато мороки, ладні були б одмахуватися од неї най-

безпечнішим для себе способом — просто забороняти. І справді, в історії української книжної (власне видавничої) продукції були антракти, що пояснюються саме такою урядовою політикою. Крім звичайного лінивства цензурних чиновників, що воліли б не морочити собі голови з українською книжкою, відігравала тут певну роль взагалі столична централістична тактика — «пресь-кати» український рух через заборону українського слова. Ті меморандуми, з якими т-во вдавалося до відповідальних урядових сфер, вияснявали їм справу ширше і доводили їм певну небезпеку тої руйнівної тактики — і для безпосередніх інтересів народньої маси, і для самих державних інтересів. Можна сказати з певністю, що після таких меморандумів, піддержаних особистими поясненнями, важка атмосфера на якийсь час рідшала, і через цензурні цівки більше протискалося того матеріалу, яким користувалося тоді наше громадянство для розбудження української свідомости в широких масах.

Удавалося товариству здобувати де-які пільги і для поширення певних категорій українських книжок, а власне — через міністерство хліборобства. Книжку хліборобського змісту цензура пересилала на розгляд до ученого комітету міністерства хліборобства, а тоді вже розглядала її разом з оцінкою ученого комітету. Проти добрих присудів міністерства хліборобства цензурний комітет вже не сперечався: А хороша книжка завше знаходила в ученому комітеті безстороннє-прихильну оцінку, бо ученим секретарем комітету була людина щирого українського успособлення Віктор. Ів. Філіпів¹⁾, — якийсь час був він і членом управи т-ва. З доброю оцінкою з боку ученого комітету українська книжка діставала доступ в бібліотеки нижчих хліборобських шкіл, що підлягали міністерству хліборобства. Се мало особливе значіння ще й через те, що ухвалені міністерством хліборобства книжки тим самим автоматично дозволялися для вжитку і в школах міністерства освіти. Тому в перші роки існування т-ва, за репресивного цензурного режиму зокрема щодо книжок практичного змісту, можна все ж було проводити через цензуру та відкривати доступ в школи книжкам змісту хліборобського, і такі книжки переважають тоді своєю кількістю інші книжки практичного характеру.

Виступало т-во в обороні українського слова і в ширшому значінню. В кінці 1904 р. т-во подало міністрові внутрішніх справ петицію про скасування цензурних обмежень 1876 р. В сій самій справі подано особливого листа в імені голови т-ва Д. Л. Мордовця

¹⁾ Свою бібліотеку — щось півтисячі томів — російською та українською мовами про Україну Філіпів заповів міністерству хліборобства, а се останнє передало її петербурзькому університетові.

до голови комітету міністрів С. Ю. Вітте та до нього ж удалася депутація, складена з членів управи т-ва. До св. синоду подало т-во прохання про дозвіл видати переклад Євангелія на українську мову. Сі петиції, як скажу потім, мали наслідки, дуже важні для долі українського слова в Росії. Тоді ж т-во перетрактувало з полтавською міською управою про засновання в Полтаві школи ім. Ів. Котляревського з українською викладовою мовою в нижчих класах та з пристосованою до потреб української людності програмою; прихильно зустрінута міською управою, справа не знайшла прихильності в адміністрації. Разом з другою петербурзькою установою — з т-вом ім. Шевченка — видавниче т-во доконало справу великої національної ваги: видало першого в Росії повного «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Все се представницьке самозванство, що доводило до ширшої участі в українській справі, дає петербурзькому видавничому т-ву право на певну сторінку в історії українського життя.

Після скасування обмежень щодо українського слова, з ширшою реалізацією громадянського права, з скликанням Державної Думи представницьке значіння т-ва само собою одпало. Зменшилося і значіння його, як єдиної офіційної української установи народньо-просвітньої, коли стали появлятися «Просвіти», як слід було, на Україні та деякі з них розвивали жваву діяльність. Але значіння практичної суті його роботи залишилося те саме, бо народньо-просвітня нива — широка, а сіячів на ній, як порівняти з тим, що треба, було все ж таки небагато. Товариство мало вияснити собі свою ролю в нових обставинах і пристосувати до них план своєї роботи. Тим більше можна було сього сподіватися, що т-во, ще раніше склавши широку програму видавництва, увійшло в зносини з авторами-популяризаторами і було з сього боку приготованим до умовин, що змінилися все таки на краще.

Але екзотичний характер т-ва зразу виявив свої наслідки, як скоро перестало воно бути об'єктом особливої опіки з України та мусіло стати на свої власні ноги. Добре налагоджений апарат продовжував свою чинність, — засоби, хоч і поменші, не припинялися, поступав і літературний матеріал, але се вже не той був розмах та — головно — не з тими настроями, що раніше²⁾. Ті, хто працював у т-ві, так би мовити, безвихідно, перейняли на себе

²⁾ З 1906 р., коли вже можна було без ошуканчих способів видавати книжки не-белетристичного змісту, появляються, між іншим, такі видання Т-ва, як «Про старі часи на Україні» М. Грушевського, «Вжитки селянські на Полтавщині» (начерк економічного становища хліборобської людності на підставі статистичних даних) Василенка, «Початки науки про право конституційне» А. Снарського, «Про Вука Караджича» А. Веретельника, «Смерть за правду» (біографія Ів. Гуса) В. Доманицького, «Буквар» С. Русової.

багато інших обов'язків, за якими праця в т-ві відійшла на другий план. А де-кого, як мене, напр., зражували тут і нові методи праці.

По смерті голови т-ва Д. Л. Мордовця, що держався усталеного курсу в т-ві, головою став О. О. Русов. Шляхетний ідеаліст-ентузіаст, мав він ту невивідну для адміністратора рису, що надто підпадав стороннім впливам та особистим симпатіям, які приводили до протегування в справах т-ва. В домі Русових завше було багато народу, переважно молоді, настроям якої підлягала завше молода Софія Федорівна. З-поміж тої молоді справжнім кумиром обох Русових був Вас. Петр. Мазуренко. Йому, напр., запропоновано було написати книжку про хемію, — він написав, було видруковано, але річ показалася надто слабою й непридатною. Гірше вийшло в другім випадку — з виданням праці доктора Антона Теофиловича Снарського. Се була людина свідомо, патріотично настроєна й широко освічена. З початком днів свободи звернувся він до мене з пропозицією, — написав би він більшу книжку про основи народоправства, саме про те, що було найбільше в той час актуальним. Щоб поспіти за часом, не спізнившись, поставив він собі якийсь дуже обмежений термін, в який мав сю роботу скінчити. Обрадуваний такою пропозицією, доложив я справу в управі т-ва, яка, розуміється, з подякою ту пропозицію прийняла. В точно означений час приніс мені Снарський свою працю, — книжку аркушів з десять друку. Виснажений його вигляд цілком потверджував його слова, що попрацював він над тою книжкою дуже. Треба було поспішитися з її перекладом (автор написав по рос.) та з друком, поки ще на рос. ринку було мало відповідного матеріалу. На засіданні управи О. О. Русов запропонував оддати переклад не кому іншому, як Мазуренкові, бо хто ж так, як Василь Петрович, зможе перекласти. А той держав працю на протязі кількох місяців, аж врешті автор, втративши надію побачити її в українській мові, вимушений був відступити Суворину для видання по-російськи. Вже з друкованого оригіналу т-во видало два уступи тої книжки — «Про народоправство» (у греків та римлян), — здається, в перекладі вже навіть не Мазуренка.

Дуже прикрі сутички у мене вийшли з частиною управи т-ва в справі друку повного «Кобзаря» Шевченкового, коли управа хотіла задержувати на складі дешеві примірники книжки, аж поки дорогі не випродадуться. Найприкріше було мені, що на стороні таких тенденцій бував мій однопумець в справах засадничих — П. Я. Стебницький, головне з надмірного пієтету до Русових. Щоб уникнути прикрих сутичок, я вирішив одійти од ближчої участі в т-ві й вийшов з управи, де був заступником голови. По мойому відході в дійсності працював з усього складу управи т-ва власне лише П. Я. Стебницький. Темп діяльності значно був

ослаблений, аж поки не вирішила взяти ближчу участь у справах товариства молодша тупівська громада. Члени її виступили на загальних зборах 1915 р. з протестом остільки різким, що більшість старих членів управи, вважаючи себе ображеними, самі вийшли з управи, а деяких просто не було переобрано. Більшість членів нової управи склали молодші ТУП'івці. З старших залишився там — ледве чи не єдиний — П. Я. Стебницький, який також хотів одмовитись з солідарності з своїми б. колегами, але удалось його переконати, щоб він не робив сього. Він і прийняв на себе головування в новому складі управи. В такому складі управа додержалася до революції та перенеслася до Києва.

В короткий час «свобод» після маніфесту 17 жовтня повсталала думка реформувати т-во на ширших основах — з наданням йому усіх функцій просвітньої установи. Така думка стала дуже популярною серед петербурзьких земляків, і здійснення її, себто відповідна реформа в ширшому напрямі, обіцяло розпочати нову добу в життю товариства. Але тут до справи реформи вплутано новий елемент, що ставив під поважну загрозу товариство: перенесення на його тих завдань, які виконувало інше т-во в Петербурзі — т-во ім. Шевченка. Про се оповім далі.

З петербурзьких українців досить осіб присвятило т-ву свою віддану працю. Крім уже згадуваних Є. С. Грибінюка та А. Ф. Кащенко, сумлінно в нім працювали Павло Юркович Рудановський та Степан Хомич Жилко (по кілька літ були секретарями т-ва), Сергій Васильович Бородаєвський (в перші роки існування т-ва, зтім охолов до нього і взагалі вже не приймав активної участі в українських справах), Сергій Іванович Соловйов (разом з Жилком працював на терені своєї служби — в експедиції заготовлення державних паперів), Василь Іванович Лінник (був управителем »Друкарні Глухонімих«, де друкували видання т-ва і багато віддавав т-ву послуг не лише матеріального порядку), лікарі великого шпиталю ім. Олександра III — згадуваний Антін Теофілович Снарський, Олександр Іванович Ющенко та Іван Семенович Пироговський-Верисоцький; останні три звичайно редагували та виправляли брошури медичного змісту. Корисною була через свою рухливу вдачу лікарка Степанида Степанівна Ющенко-Карасевич, людина з письменницьким хистом; стративши сина (убитий був на війні), наложила на себе руки¹⁾.

Особливо теплі заховалися у мене спогади про молодого мого співробітника Бориса Володимировича Дідковського, студента електро-технічного інституту. Се була надзвичай працюю-

¹⁾ С. С. Ющенко писала оповідання російською мовою з життя подільського селянства. На зїзді учителів виступала з рефератом про потребу рідної мови в школі. Як лікарка, працювала в українському лазареті.

вита, старанна та пунктуальна в праці людина. Кожну роботу, що брав він на себе, виконував так сумлінно, що після нього майже не залишалось нічого поправляти. Зокрема цінний був він, як пильний коректор, — для часу, коли книжки друкувалися російською «ярижкою», корегування їх було не аби-якою працею. Поруч з участю у легальному видавництві Б. В. Дідковський працював і в конспіративній друкарні, де він був дуже корисний своїм друкарським досвідом, набутим через роботу у «Видавничому Т-ві». Незрозумілий для мене залишився сумний кінець сеї прегарної людини: пустившись у подорож до Італії, кинувся там у жерло Везувія.

ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Майже одночасно з видавничим т-вом, на рік пізніше, повстало в Петербурзі так само з крутою канцелярською назвою «Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцамъ Южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга». Спершу проєктувалося заложити «Общество почитателей Шевченка», що мало для вшанування пам'яті поета вишукувати засоби для улаштування музею й школи його імені, допомагати його рідні та землякам, що присвячують себе для праці на полі українського письменства та умілости. Міністерство внутрішніх справ не давало дозволу, — тоді Д. Л. Мордовець подав другий проєкт — допомогового т-ва під згаданою угорі назвою. Дозвіл дано 1898 року. В осени того ж року відбулися перші загальні збори, що обрали управу т-ва, в склад якої увійшли: сенатор Андрій Мик. Маркович (голова т-ва), Ів. Сам. Іващенко (заступник голови), П. П. Катеринич (скарбник), Як. Плат. Забіло (секретар), Д. Л. Мордовець, П. М. Саладилов, В. Г. Короленко, В. В. Лесевич, І. Ю. Рєпин, Е. А. Ганейзер. Устав вимагав, аби до складу т-ва належали ще чотири представники високих шкіл, що підлягали різним міністерствам, — в порозумінню з тими м-вами представників таких шкіл і було приділено до управи т-ва. Протягом першого року т-во здобуло щось дві сотні членів, переважно з мешканців столиці. На Україні т-во не мало такої популярности, як т-во видавниче, і загальна кількість членів його за увесь час не переважала 500 членів.

Як видно вже з назви т-ва, воно ставило собі завданням допомагати українській академічній молоді в Петербурзі. Крім університету, було тут ще багато інших, фахових шкіл — медична академія, інститут технологічний, політехнічний, гірничий, інженерів цивільних, інженерів шляхів, медичний жіночий, курси бестужівські, господарські, Раєва, фребелівські, рождественські, консерваторія та ін. Таких шкіл або зовсім не було на Україні, або було їх мало. На крилах молодости, з самими лише ясними надіями в душі та — звичайно — з пустими кешеннями зліталася молодь до столиці з усієї Росії, в тім числі і в великій кількості з України. Скоро по заложенню т-ва ім. Шевченка досліджено, що в кожній з високих шкіл учиться пересічно по 100 українців, а всього в Петербурзі що-найменше 1.000 душ. В жіночому ме-

дичному інституті було українок значно більше, бо се була єдина в Росії медична для жінок школа, тому українки напливали в сю школу у більшій мірі, ніж у школи інших типів (крім медичного інституту, було в Петербурзі ще три школи для жінок: вищі жіночі курси («бестужівські»), педагогічні курси, курси для лікарських заступниць («рождественські»). Зліталась до сих шкіл молодь у певності, що досить сюди приїхати, мати охоту й волю попрацювати, — і все інше прийде само собою. Але тяжкі умови життя давали себе знати одразу. Столична дорожнеча, гниле підсоння, невідповідне для молоді, що звикла до сонця, до світла й тепла на українському півдні, — все се вимагало пристосуватись до нових умов — забезпечити себе сухим помешканням, теплою одежою, доброю їжою. А тут зараз таки по приїзді треба було мобілізувати грошові засоби на плату за «право учення» і для того — звичайно ж — поменшити гардероб, живлення та все інше. Матеріальне становище шкільної молоді всюди бувало, як норма, тяжке, але українська молодь в Петербурзі, на тисячі верстов одірвана від рідного краю, від звиклих обставин, від допомоги близьких людей, перебувала в становищі тяжчому, часто навіть у трагічному. Як ілюстрація до долі української молоді в російській столиці, встає перед очима фатальна постать одного з талановитіших поетів наших — Степана Руданського, що загинув головно від лихих обставин життя в Петербурзі і з таким гірким гумором описував тяжке бідкування юнака - студента, з свого власного прикладу:

Зима люта, вітер свище;
Сніг по вікнах брязкотить.
Мороз душу обіймає,
Мороз тіло каменить.
А у хаті на постелі
У сурдуті і плащу

Сидить студент медицини
Другий місяць без борщу.
І живіт, як гріб, запався,
Облізає голова...
І остання догоряє
Його свічка лойова.

І от — шукалося «роботи». Роботи — то звичайно значило: лекцій або переписки. Тої роботи, розуміється, не вистарчало на десяток тисяч дешевих рук, що через велику нужду самі собі збивали ціну. Певен час повелося було, що студентів приймали усякі бюрократичні канцелярії, бо корисно було мати таких дешевих інтелігентних робітників. Але скоро через нові течії у вищих бюрократичних сферах пішли спеціальні обіжники — на службу студентів не приймати. Тож молодь сама шукала собі ради всіма способами. Заводилися свої земляцькі організації, каси, навіть споживчі товариства. На користь тих організацій улаштовувалися вечірки, закладалися особливі студентські підприємства — трупи для гастролів на провінції, кінематографічні спілки. Та все те було краплею в морі, бо всі ті організації були розкидані та не об'єднані певним планом, лише конкурували між собою.

Популярний свого часу економіст проф. Озеров подавав план забезпечення студентів через видачу, так би мовити, меліоративних позик, — таких, що по скінченню школи поверталися б у спеціальний фонд, за круговою, обставленою юридично, порукою окремих студентських організацій; той позичковий фонд робив би своє діло допомоги молоді безперестанно, піддержував би її в найтрудніший для неї час, коли вона ще не стала на тверді ноги для заробітку, зберігав би для життя й науки багато молодих сил, що тратяться марно в нерівній боротьбі з матеріальними нестатками. План виглядав ефективно, але через свою утопійність зник без практичного сліду. Було утворено з урядової ініціативи «Совѣщаніе объ экономических нуждахъ студенчества г. Петербурга», що видало свої «Труды» під редакцією професорів Ф. Брауна та В. Тотоміанца, але й та нарада прийшла до того ж загального висновку — до konieczности організувати не благодійну, безповоротну, а позичкову допомогу, що не виснажувала б заповомогових засобів, а забезпечувала б їх надалі.

А тим часом, поки ті плани висіли в повітрі, — так вони в повітрі й залишилися, — молодь тяжко терпіла, бідувала, особливо наша, найменше при звичаєна до кліматичних умов петербурзьких. Біда бувала така, що траплялися серед шкільної молоді випадки голодної смерті або самогубства на ґрунті голодування.

Тому товариство ім. Шевченка, поставивши собі завданням допомагати шкільній молоді, повстало із справжньої життєвої потреби та викликало живе співчуття серед петербурзьких «любезних земляків», — загальна гуманітарна ціль товариства притягла до участі в ній і людей, що до справ українських були взагалі далекі. В тодішній час організованого переслідування всього українського викликало співчуття вже й саме те, що се було перше в Росії товариство з виразною національною маркою — під патронатом Шевченка. І земляки розмякли, захопилися — навіть до глибини кешень. Поплили в касу товариства членські вкладки, пожертви, прибутки від українських вечірок не тільки в самому Петербурзі, а й поза столицю. Дві, три, а то й чотири тисячі карбованців переходило з каси т-ва до рук голодної та холодної молоді. Утворено було комісію для пришування праці студентам, — та комісія пришукувала праці в середньому на 200 р. щомісячно.

Та було так не довго. Ідеалістичні почуття, звязані з матеріальними жертвами, взагалі вивірюються скоро, а тут ще вихор нового політичного життя переніс увагу громадянства на інші інтєреси, і буденні «малі діла» вже не так спиняли на собі його увагу, притуплену гострішими вражіннями. Такі настрої далися в знаки вже з початку російсько-японської війни та особливо з перших подихів тодішньої революції. Товариство підупадало і що-далі

тим більше. Р. 1904 до каси т-ва вступило всього 800 р., в тім числі 350 р. одноразовими пожертвами; отже од майже пів-тисячі членів — всього пів тисячі карбованців (членська вкладка була — 5 р. річно). Видано підмоги всього щось трьом десяткам осіб по 25 карб. Скоротилася й діяльність комісії по пришуканню праці, — знайдено працю всього 15 особам; члени комісії так недбало ставились до своїх обов'язків, що голова комісії діяльна Марія Ів. Красовська одмовилась од головування. Склад управи вибірався звичайно з людей старших та статечніших, які приймали той вибір в сенсі визнання до них певної поваги і працювати здебільшого не мали часу й снаги. Така буденна, технічна праця, як збирання старих залеглостей, улаштування вечірок, мало знаходила серед членів т-ва таких людей, що охотилися б попрацювати. Серед таких обставин зародилася в управі т-ва думка використати матеріальні можливості другої організації — під ефектовним претекстом з'єднання сил, спільного поширення акції і т. ін. Малося власне на увазі видавниче товариство, що склад керманічів мало більш рухливий та і в нових, менш сприятливих, обставинах винаходило для себе можливості матеріальні та інші. На сім ґрунті повстала буря в шклянці води, досить характерна для настроїв та відносин петербурзького громадянства українського в момент політичного заворушення, коли, міряючи всі завдання широкими масштабом, нехтувалося та зводилося до загрози припинити ту мозольну органічну працю, що доводила й довела до певних корисних наслідків.

В осени 1905 р. т-во ім. Шевченка скликало загальні збори в справі заснування своїх відділів і в містах по-за Петербургом. На тих зборах піднесено думку реформувати т-во в широку всеукраїнську установу, в якій сходилися б усі нитки української національної, головнo ж просвітньої, роботи. Але, прийнявши до уваги, що просвітня справа належить ближче до петербурзького ж т-ва видавничого, збори постановили виробити з ним один статут і злитися в одно т-во.

Єднання мотивувалося, головним чином, потребою зібрати докупи ті сили, що розбивалися по двох т-вах. Був би такий план слушним, коли б те з'єднання було з природи органічним, коли б самі завдання того й другого товариства були тісно й неподільно зв'язані. На ділі ж одно т-во видавало книжки для народу, друге — допомагало академічній молоді. Натурально насувалося питання, як виконувати такі різні функції одними, тими самими, руками, — проєктувалося виділити з сполученого т-ва дві окремі управи, що заряджували б зокрема кожна своїми функціями. Отже помилка крилася в самій основі, — сполучене т-во не могло бути суцільним живим організмом, а якимсь механічно зв'язаним сіямським близнюком, де кожний рух одної половини його гальмувалося б

та припинялося б невідповідним рухом іншої. Таке близняцтво мусіло б чинити тільки шкоду. Як що у т-ві було б управ дві, а каса одна, то кожна управа, само собою, дбала би про можливо ширше виконання своїх завдань, а се мусіло б довести до непорозумінь на грошовому ґрунті.

Я був рішуче проти того об'єднання. Видавниче т-во в нових умовах конче потребувало реформи, поширення рямців своєї діяльності, але — такими функціями, що стояли б у безпосередньому зв'язку між собою. І з листів і з безпосередніх розмов з земляками вирисовувався план перетворення його в т-во народньої освіти — в широкому значінню того слова, в «Просвіту», що в першу чергу обслуговувала б відповідні інтереси українців в Петербурзі, яких тут було фактично не одна тисяча. І досить було б, коли б товариство, обмежившись тим завданням, доклало енергійної та планомірної праці, щоб перевести той план у життя, не беручи на себе сторонніх — заповомових — завдань, що як складали, так і на далі мусіли складати функції окремого товариства.

Збори відбулися в атмосфері великого революційного піднесення, коли кожна справа за малу видається, а кожна спроба обмежити діяльність якоюсь одною стороною приймається, як невідповідність широким завданням часу чи просто вузьке недомовство. Кличі кидалися такі палкі та широкі, що перед ними все було вузьке й мізерне. В. П. Мазуренко, щойно приїхавши з Москви, з зїзду «Всеросійського Селянського Союзу», вигукував під загальні оплески: «в повітрі пахне кров'ю, а тут»... і т. д. Тож не багато важилося проти такої течії загального настрою прилюдно виступати, і мої завваження викликали енергійний спротив та оптимістичні запевнення, що сполучення обох товариств під одним прапором Шевченка викличе гарячі симпатії з боку громадянства, і в касу поплинуть золоті ріки. А під тим стихійним захопленням підсвідомо чи й свідомо крилася ціль — через отой неправний конкубінат двох товариств урятувати без труда, за рахунок видавничого т-ва, те, що заниділо од недбалої господарки його керманичів, — т-во ім. Шевченка. Я опинився в позиції реакціонера, що не розумів широти тих завдань, які повстають в нових обставинах. Позиція на той час таки одіозна і, хоч я ніколи не рахував на популярність, але й мені бувало ніяково почувати оте здвигання плечима на адресу мого громадського товстодумства. Але поки не було певности, який то дощ упаде з великої хмари тодішніх революційних настроїв, не можна було віддавати на поталу організацію, що досі була бодай не широкою, та всеж реальною базою, з якої можна було провадити хоч мінімальну національну акцію в найтяжчих умовах. Не треба забувати, що то було до часу яких будь формальних чи навіть фактичних по-

легш в українській справі, а попередній сумний шлях тої справи обов'язував до великої обережності надалі. Тому маленьке й вузьке в своїх цілях та можливостях видавниче т-во набірало значіння цінності, якої жадним чином не можна було маловажити.

Що для мене найприкріше було, так се те, що й така розважлива людина, як П. Я. Стебницький, теж піддався отому стихійному, гарячковому захопленню, і ми з ним на зборах полемізували. В даному випадку, як се з ним не часто бувало, приятельським стосункам з ініціаторами проєкту приносив він жертву за рахунок своєї звичайної розважливості.

На зборах проєкт здобув переважаючу більшість голосів, — постановлено було обидва товариства сполучити в одно.¹⁾ Але за

¹⁾ На еміграції пощастило мені натрапити на такий раритет, як звіти видавничого товариства. Подаю звіт автентичний витяг з протоколу про перебіг засідання, — той документ досить характерний для зрозуміння настроїв того часу, що яскраво запалювалися з кожного приводу.

«А. А. Русовъ должилъ Собранію, что въ Обществе Собраніи Общества имени Т. Г. Шевченка 22 Октября было постановлено расширить рамки дѣйствующаго устава Общества, придавъ ему характеръ широко просвѣтительной организаціи, которая подъ знаменемъ Шевченка могла бы объединить въ просвѣтительной работѣ всѣ культурныя силы Украины. Для разработки новаго устава была избрана коммисія съ участіемъ представителей «Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ», а для обсужденія вопроса объ объединеніи петербургскихъ украинцевъ на почвѣ просвѣтительной программы реформированнаго Общества имени Т. Г. Шевченка, было постановлено созвать соединенное Общее Собраніе обоихъ петербургскихъ украинскихъ Обществъ и всѣхъ проживающихъ въ Петербургѣ украинцевъ, сочувствующихъ этой программѣ. Коммисія выработала проєктъ новаго устава для Общества имени Т. Г. Шевченка и представила этотъ уставъ на предварительное разсмотрѣніе правленія «Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ», которое, одобривъ въ общемъ проєктъ, какъ новую программу дѣятельности петербургскихъ украинцевъ, — по вопросу о сліяніи на почвѣ этого устава обоихъ существующихъ Обществъ принципиально разошлось во мнѣніяхъ. Половина состава Правленія, въ томъ числѣ и Предсѣдатель, находила, что такое сліяніе желательно для Благотворительнаго Общества, которое благодаря ему получаетъ возможность стать подъ знамя Шевченка и съ помощію этого имени еще шире развити свою дѣятельность и увеличить свои силы; другая половина считала сліяніе обоихъ Обществъ опаснымъ и вреднымъ для дѣятельности и средствъ «Благотворительнаго Общества», такъ какъ, включенная въ его программу, на основаніи новаго устава, функція благотворительности грозитъ поглотити значительную часть средствъ, въ настоящее время идущихъ исключительно на осуществленіе просвѣтительныхъ задачъ Общества. Въ такомъ видѣ возбужденный вопросъ предлагается на обсужденіе и разрѣшеніе Общаго Собранія. Если Собраніе рѣшитъ вопросъ въ смыслѣ необходимости сліянія обоихъ Обществъ, то 14 Ноября предстоитъ соединенное Общее Собра-

чадом часового захоплення скоро треба було зрозуміти утопійність проекту. Вже друкуючи в черговому звіті протокол зборів та проект статуту об'єднаного товариства, управа зверталась до

ніе для окончательной формулировки основаній слиянія; если же «Благотворительное Общество» отнесется къ проекту слиянія отрицательно, то каждому изъ Обществъ будетъ предстоять самостоятельная задача расширенія своихъ уставовъ собразно высказаннымъ пожеланіямъ, и тогда можетъ случиться, что отдѣльныя программы дѣятельности обоихъ Обществъ окажутся почти тождественными.

»П. Я. Стебницькій прочель выработанный Комиссією проектъ устава, отмѣтивъ при этомъ, что нѣкоторые пункты его (какъ, напр., относительно доли средствъ, отчисляемыхъ на благотворительныя функціи, числа членовъ Правленія и др.) не получили въ проектъ окончательной формулировки, такъ какъ ей должно предшествовать принципиальное соглашеніе относительно необходимости слиянія.

»Л. Л. Бычъ высказалъ, что прочтенный проектъ вполнѣ отвѣчаетъ стремленіямъ сознательныхъ украинцевъ и потому долженъ быть принятъ и введенъ въ дѣйствіе для объединенія обоихъ Обществъ.

»А. И. Лотоцкій отмѣтилъ, что соединеніе двухъ организацій въ одну представляется цѣлесообразнымъ лишь въ томъ случаѣ, когда функціи обоихъ организацій одинаковы или однородны. Въ данномъ случаѣ въ программу «Благотворительнаго Общества» предлагаютъ включить совершенно чуждую ему задачу — вспомошествованіе учащимъ и учащимся. Задача эта требуетъ совершенно особыхъ приѣмовъ, особой организаціи, равно какъ книгоиздательство и вообще просвѣтительная работа нуждается въ спеціальныхъ работниковъ. Успѣхъ всякаго дѣла требуетъ извѣстной спеціализаціи — и потому отъ слиянія въ одномъ Обществѣ разнородныхъ функцій одна изъ нихъ неизбѣжно пострадаетъ. Къ тому же средства, которыя могло бы предоставитъ соединенное Общество для удовлетворенія нуждъ учащихся, по сравненію съ размѣромъ этихъ нуждъ, такъ незначительны, что Правленіе Общества едва-ли могло бы избѣжать заимствованій изъ капиталовъ, предназначенныхъ на производительныя функціи Общества, — къ ущербу для главной его цѣли. Наконецъ, проектъ устава имѣетъ въ виду установить какъ общую норму членскаго взноса тотъ размѣръ, который существуетъ въ «Благотворительномъ Обществѣ»: такимъ образомъ лица, въ настоящее время платящія Обществу имени Т. Г. Шевченка 5 р., понизять свои взносы, а лица, участвовавшія въ обоихъ Обществахъ, будутъ платить вмѣсто 8 р. всего 3 руб. Это обстоятельство также не отразиться на сокращеніи средствъ Общества и весьма затруднить выполненіе его задачъ.

»М. М. Дубяга, находя высказанныя соображенія несущественными, указалъ, что именно слияніе обоихъ Обществъ можетъ увеличить ихъ силы и средства; въ той мѣрѣ, въ какой усложняются задачи обоихъ Обществъ, усилится приливъ новыхъ членовъ и пожертвованій, а уменьшеніе размѣра членскихъ взносовъ только расширитъ контингентъ членовъ. Вообще, въ единеніи — сила, и украинцямъ необходимо направить свои силы къ одной общей цѣли.

»П. М. Саладилловъ отмѣтилъ, что Общество имени Т. Г. Шевченка во всякомъ случаѣ не можетъ существовать при старомъ уставѣ и должно пре-

членів, щоб вони подали свою думку з приводу проекту об'єднання, а в самому звіті умістила такий уступ щодо того проекту: »На 14 ноября было созвано соединенное общее собрание обоихъ

образоваться на указанныхъ въ его Общемъ Собраніи началахъ; благотворительныя задачи, которыми оно довольствовалось до сихъ поръ, не были цѣлью учрежденія Общества, но были положены въ его основу лишь потому, что въ то время нельзя было разсчитывать на утвержденіе устава съ именемъ Шевченка при болѣе широкихъ задачахъ. Теперь времена другія — и Общество должно реформироваться соотвѣтственно требованіямъ времени и пожеланіямъ его членовъ. Если отдѣлить отъ Общества имени Т. Г. Шевченка просвѣтительныя задачи, то едва ли можно будетъ указать, въ какомъ же направленіи оно должно развить свою дѣятельность, чтобы выйти изъ нынѣшнихъ узкихъ рамокъ.

»М. П. Шаварскій выразилъ увѣренность, что оба Общества, работавшія до сихъ поръ порознь при ограниченныхъ программахъ, по объединеніи на почвѣ болѣе широкой программы соотвѣтственно разовьютъ широкую дѣятельность. Съ своей стороны онъ предложилъ бы только проектируемое названіе новаго Общества »Просвітнє Товариство імени Шевченка« на »Українське братство« или »Українське товариство імени Шевченка«, ибо украинцы должны на своемъ знамені имѣть имя родного и дорогого имъ края.

»Е. А. Муркенъ, считая соединеніе обоихъ Обществъ желательнымъ, полагаетъ, что одна и та же організація не можетъ одновременно завѣдывать просвѣтительною и благотворительною частью программы, но что для послѣдней долженъ быть образованъ совершенно отдѣльный, вполнѣ самостоятельно дѣйствующій Комитетъ.

»Г. Нечипоренко, присоединяясь къ послѣднему мнѣнію, указаль на выгоду единенія въ стремленіи къ одной общей цѣли, а также на практическія удобства сліянія двухъ Обществъ, в смыслъ общаго помѣщенія.

»Л. Л. Бычъ, возражая на доводы А. И. Лотоцкаго, выразилъ увѣренность, что учащаяся молодежь сама оцѣнитъ важное значеніе новой программы дѣятельности Общества и не будетъ предъявлять къ нему требованій относительно матеріальной помощи въ большей мѣрѣ, чѣмъ это позволитъ уставъ и наличныя средства Общества: напротивъ, можно быть увѣреннымъ, что молодежь сама будетъ помогать Обществу въ его работѣ, наприкладъ, при устройствѣ вечеровъ, которые вообще легче будетъ организовать соединенными силами обоихъ Обществъ, чѣмъ теперь — при ихъ обособленіи.

»С. В. Бородаевскій высказаль, что разнородность нынѣшнихъ задачъ обоихъ Обществъ — нельзя считать доводомъ противъ ихъ соединенія; въ прежнее время условія общественной дѣятельности были таковы, что организовать серьезное Общество было немыслимо, и потому пришлось поставить для дѣятельности украинцевъ сравнительно узкія цѣли. Теперь времена измѣнились и можно соотвѣтственно поставить болѣе свободныя и широкія рамки для работы; а разъ оба Общества будутъ стремиться къ болѣе широкимъ цѣлямъ, то они естественно сольются въ одну общую організацію, предъ будущими задачами которой нынѣшнія рамки дѣятельности Обществъ покажутся ничтожными. Намъ предстоитъ огромное дѣло — помочь подъему народнаго благосостоянія, и мы — именно потому, что мы здѣсь вдали отъ

обществъ, на которомъ, въ виду состоявшихся принципиальных постановленій, былъ подвергнутъ детальному обсужденію проектъ новаго устава »Просвітнього товариства імени Шевченка«.

Украины, должны взять на себя защиту ея интересовъ въ самомъ широкомъ смыслѣ.

»А. И. Лотоцкій обращаетъ вниманіе на то, что степень нужды у пользующихся матеріальною помощью Общества можетъ быть такъ велика, что на практикѣ окажется затруднительнымъ сохранить строгое раздѣленіе фондовъ; широкія задачи могло бы себѣ поставить и одно »Благотворительное Общество изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ«, — и тѣмъ самымъ привлекло бы къ себѣ сочувствіе и содѣйствіе провинціи, — тогда какъ благотворительною стороною своей дѣятельности оно большихъ симпатій вызвать не сможетъ. Гораздо болѣе цѣлесообразно было бы развить программу Общества имени Шевченка въ сторону политическаго воспитанія учащагося юношества, предоставивъ область чисто просвѣтительной дѣятельности нашему Благотворительному Обществу.

»В. П. Мазуренко высказалъ, что само-по-себѣ соединеніе обоихъ Обществъ въ одно не представляется ему существенно важною реформою, напоминая бюрократическія преобразованія министерствъ въ главныя управленія. Суть заключается въ томъ, какія книги будетъ издавать Общество. Необходимо направить дѣятельность Общества на удовлетвореніе жгучихъ запросовъ современности, издавая такія книги, которыя отвѣчали бы назрѣвшимъ и выяснившимся потребностямъ и интересамъ крестьянства. Лишь при этомъ условіи Общество принесетъ народнымъ массамъ дѣйствительную помощь и вмѣстѣ съ тѣмъ поспособствуетъ переходу крестьянскаго движенія въ болѣе спокойныя и мирныя формы. Но для этого Обществу слѣдуетъ безотлагательно воспользоваться тою фактическою свободою печати, которую уже успѣла осуществить русская пресса.

»Г. В. Левченко, отмѣчая разногласіе, вызванное въ Правленіи и Общемъ Собраніи вопросомъ о соединеніи Обществъ, находитъ, что задачи Общества по проектируемому уставу чрезмѣрно широки и что для ихъ осуществленія было бы правильнѣе основать совсѣмъ новое, третье Общество.

»С. Ф. Русова, присоединяясь къ г. Мазуренку, высказываетъ сожалѣніе, что Благотворительное Общество, выдвигая вопросы чисто бюрократическаго свойства, не воспользовалось между тѣмъ новыми условіями печати для оживленія издательской дѣятельности; необходимо откликаться на запросы современности, иначе работа Общества будетъ бесполезна.

»Б. В. Дидковскій также находитъ, что главною задачею момента является опредѣлить желательное направленіе дѣятельности Общества, — которое до сихъ поръ лишено было опредѣленнаго направленія.

»П. П. Катериничъ высказываетъ, что направленіе дѣятельности всякаго Общества зависитъ отъ его состава и что въ тѣхъ случаяхъ, когда характеръ дѣятельности Правленія не отвѣчаетъ желаніямъ всего Общества, послѣднее имѣетъ полную возможность, обновивъ составъ Правленія, направить его дѣятельность въ желательномъ смыслѣ.

»Г. Шабленко находитъ, что Общество до сихъ поръ не отличалось продуктивностью и, не смотря на измѣнившіяся условія печати, еще не присту-

Легалізація цього уставу передбачало взяти на себе Правління общества имени Т. Шевченка, — після чого остаточно повинні були бути вироблені основи злиття обох обществ. Но різко змінившись до гіршого умови общественной жизни затримали питання про введення в дію нового

пило до видання української газети. Не слідкує медлитись; кожен українець щодня повинен давати собі звіт в тому, що він зробив для своєї родини.

»П. Я. Стебницький, визнаючи, що діяльність Общества була менше продуктивна, чим це було бажано, відзначає, що Правління, тим не менше йде назустріч запросам часу. Що стосується злиття двох Обществ, то воно представляється бажаним в інтересах більш планомірного і цілісного розподілу сил і засобів, якими розпоряджаються оба Общества.

»П. П. Катеринич вказує, що нинішні рамки діяльності Общества имени Т. Г. Шевченка давно стали для нього тисими і душними. Необхідно їх розширити, — т. є. іншими словами вторгнутися в компетенцію видавничого Общества, як це частково вже і сталося — в ділі видання збірника А. Я. Ефименко. Очевидно, — необхідність злиття зникає сама собою. Висказані тут економічні побоювання єдиного засновника. Общество имени Шевченка розпоряджається великим неприкосновенним фондом, гроші з якого дають можливість Обществу задовольняти неотложні потреби учасників.

»Е. С. Грибунюк вважає, що Благотворительное Общество і в теперішній час не в стані виконувати всіх лежачих на ньому завдань, а з розширенням програми і приєднанням до Общества имени Шевченка воно остаточно загине.

»С. Ф. Жилко знаходить, що Загальне Зібрання не в праві вирішувати питання про злиття, не запросивши попереднього мніння провінційних членів Об-ва.

»С. И. Афанасьев виступає з посиланням на устав, згідно з яким Судом Общества розпоряджається петербургське Загальне Зібрання.

»П. П. Катеринич, приєднуючись до попереднього оратора, вказує, що якщо виходити з погляду С. Ф. Жилко, то в такому випадку не менш важливим питанням, а саме видозмінення напрямку видавничої діяльності Общества — також вимагав би попереднього опитування мніння провінційних членів Общества.

»С. В. Бородаєвський звертає увагу на те, що злиття обох Обществ дасть можливість Загальному Зібранню, якщо воно не задоволено напрямком діяльності видавничого Общества, внести бажані зміни при наступних виборах Правління.

»Після обміну мніннями ще декількох ораторів питання про злиття було виснажено. По виробленій баллотировці 31 голосом висказався за злиття обох Обществ в одне на користь запропонованого проекту Уставу, а 14 голосів — проти злиття.

»Засідання було закрито.

Председатель А. Русов.

Секретарь П. Стебницький.

устава, и въ новый 1906 годъ »Благотворит. О-во изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ« вступило на прежнихъ основаніяхъ — подъ своей прежней фирмой».

Буря в шклянці води ущухла. Обидва товариства і надалі існували окремо. Правда, т-во допомогло ім. Шевченка заниділо. В останні роки членських внесків вступало по 200 р. річно, — підмоги діставало яких десять осіб (в перші роки видавано по 1.500 карб. річно, в середньому по 50 карб. на чоловіка)¹⁾. Але нездійсненнєм широкого плану об'єднання урятовано було од загибелі т-во видавниче.

Пізніше обидва товариства виконали велику справу — спільного видання повного »Кобзаря«. Ще перед тим т-во ім. Шев-

¹⁾ Ревізійна комісія, в яку входив я р. 1908, дала таку оцінку діяльності управи т-ва:

»Что касается дѣятельности общества по исполненію главной задачи, предужазанной его уставомъ, то дѣятельность эта выразилась въ выдачѣ въ теченіе 1908 г. судъ 10-ти лицамъ на сумму 381 руб. Цифры эти свидѣтельствуютъ о крайне ограниченномъ объемѣ дѣятельности общества въ отчетномъ году. Отчетный годъ является исключительнымъ даже въ ряду вообще неблагопріятныхъ въ данномъ отношеніи послѣднихъ лѣтъ существованія общества. Причиной даннаго печальнаго явленія оказывается недостатокъ у общества средствъ. Членскіе взносы понизились до цифры минимальной за все время существованія общества — до 185 руб. (при наличности 500 дѣйствительныхъ членовъ общества), ни въ Петербургѣ, ни въ другихъ городахъ не устроено было въ пользу общества ни одного вечера, пожертвованія отсутствовали, въ виду чего правленію приходилось оперировать главнымъ образомъ на доходъ отъ неприкосновеннаго капитала общества. Въмѣстѣ съ тѣмъ совершенно прекратилась дѣятельность комисіи по приисканію занятій для учащихся. Переживаемый обществомъ финансовый кризисъ усугубился еще однимъ непредвидѣннымъ обстоятельствомъ: обанкротился книжный складъ М. В. Пирожкова, гдѣ находились изданія общества на суму 2.473 р. 05 к., при чемъ книги эти попали въ общую конкурсную массу. Правленіе, въ лицѣ своего представителя присяжнаго повѣреннаго М. М. Дубяги, приняло мѣры къ освобожденію своего имущества отъ конкурсной распродажи.

Все это заставляетъ обратить самое серьезное вниманіе на настоящее финансовое положеніе общества, задуматься надъ судьбою учащейся молодежи, попадающей въ Петербургъ въ крайне неблагопріятныя климатическія і економіческія условія і испытывающей здѣсь большую нужду, і обязываетъ общее собраніе изыскать дѣйствительныя мѣры къ увеличенію средствъ общества, такъ какъ тѣ мѣры, какія примѣнялись съ успѣхомъ до сихъ поръ і какія съ присущимъ ему стараніемъ примѣняетъ правленіе і въ отчетномъ году, при настоящихъ измѣнившихся общественныхъ условіяхъ оказываются практически мало производительными. Дѣятельность правленія при такихъ затруднительныхъ обстоятельствахъ, какія имѣли мѣсто въ отчетномъ году, заслуживаетъ признательности. Члены ревизіонной комисіи А. Лотоцкій, В. Янишевскій».

Уваги, що уневиннювали управу т-ва, само собою, були не більше як façon de parler, аби вони не образились та не порозбігалися.

чення видало, для збільшення своїх фондів, цінний збірник історичних праць О. Я. Єфименкової — під заг. «Южная Русь», у двох томах.

Сей останній збірник видано на засоби, що їх зібрано було на улаштування інтернату для студенток. На сю останню ціль зібрано було 1.500 карб., і для збільшення сеї суми постановлено видати згаданий збірник. Р. 1904 обрано було редакційно-видавничу комісію, до якої увійшли обоє Русових, П. Я. Стебницький та я, а також родич О. Я. Єфименкової Л. Я. Ставровський, як представник її інтересів. Комісія, в порозумінню з авторкою, виключила з проєктованого змісту видання де-які її праці, що не відповідали решті матеріялу своїм популярним характером чи дуже спеціальним змістом¹⁾.

Оголошено було передплату, і видання цілком окупилося, для покриття видатків потрібно було продати всього 800 прим.

Пізніше, з приводу юбілею Шевченка, т-во видрукувало художнє видання — «Малюнки Т. Шевченка».

Найенергічніше працювали в т-ві М. І. Красовська, П. П. Катеринич, М. М. Дубяга та Е. А. Муркен.

¹⁾ Врешті зміст цілого видання усталено було з таких 25-ти праць: Очерки изъ истории Правобережной Украины. — Малорусское дворянство и его судьба. — Южно-русскія братства. — Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ. — Народный судъ въ Западной Руси. — Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси. — Архаическія формы землевладѣнія у русскихъ славянъ и германцевъ. — Крестьяне данники въ Литовской Руси. — Бѣдствія евреевъ въ Южной Руси. — Изъ истории борьбы малорускаго народа съ поляками. — Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова. — Турбаевская катастрофа. — Архіерейскій подарокъ. — Два намѣстника. — Обличитель Богдана Хмѣльницкаго. — Старинная одежда и принадлежность домашняго быта слобожанъ. — Малорусскій языкъ въ народной школѣ. — Философъ изъ народа. — Личность Г. Сковороды, какъ мыслителя. — Національность по В. Соловьеву. — По поводу украинофильства. — Литературныя силы провинціи. — Котляревскій въ исторической обстановкѣ. — По поводу 40-лѣтняго юбилея Т. Г. Шевченка. — Украинскій элементъ въ творчествѣ Н. В. Гоголя.

ПЕРША РЕВОЛЮЦІЯ.

По тяжкій добі Олександра III та початках царювання Миколи II життя українське стало поволі оживати. Найбільше се позначилося у зрості національного руху серед академічної молоді — в школах середніх та вищих. З сього молодого джерела життя забило живим ключем та оживило і старші, ширші, кола тодішнього громадянства. А керуючою та енергізуючою силою була всеукраїнська організація (в дальшому — Товариство українських поступовців «Туп»), що мала розгалуження по Україні — по містах більших та навіть повітових. Стала множитися українська книжка — не лише для маси народньої, але й для інтелігенції, а існування спеціальної української книгарні в Києві дуже сприяло поширенню книжки. Велику роль що-до зміцнення самосвідомости одіграло видання трьохтомової літературної хрестоматії «Вік», особливо першого тому, в якому уміщено було поезії півсотні українських письменників з короткими біографіями та портретами, — се була перша на Україні спроба елементарної історії української літератури в зразках поезії. Не було перед тим випадку, щоб за три місяці розійшлося ціле видання дорогої книжки. Такий успіх книжки зв'язаний був з юбілейною датою століття нової художньої літератури української, започаткованої «Перелицьованою Енеїдою». Громадянство українське досить до того юбілею готувалося, — в Полтаві, на батьківщині Котляревського, ставлено пам'ятник роботи Позена. Тут відбулося урочисте одкриття пам'ятника.

Подія ся прибрала характер справжнього національного свята, і навіть ті прикрі факти, що тут мали місце, — ще в більшій мірі сприяли поширенню національної свідомости, бо підкреслювали поневолене становище українського слова.

Саме свято одслонення було і наслідком зросту національної свідомости громадянства та одночасно сталося новим ферментом, що посилював ту свідомість. Дуже типова для російських порядків ся справа, щоб можна було її поминути.

Полтавська міська управа ще з 1880 р. розпочала заходи про поставлення пам'ятника поетові — принаймні на могилі. Затим земство, асигнувавши на сю ціль тисячу карбованців, просило дозволу в уряді збирати пожертви. Той дозвіл дано р. 1895, але обмежено район збирання лише Полтавщиною — в очевидній тен-

денції, щоб пам'ятник виглядав як найскромніше. Чернігівська міська дума з свого боку просила дозволу збирати пожертви і в Чернігівщині, мотивуючи своє бажання тим, що для населення Чернігівщини Котляревський, як «народный» поет, близький так само, як і для населення Полтавщини. За всіма обмеженнями зібрано було 14 тис. карб., в більшості з Полтавщини, і тому відповідний пам'ятник можна було поставити лише тому, що художник Л. В. Позен, що походив з Полтавщини, виготовив проєкт безкоштовно, так само постамент виготовлено всього за 8 тис., коли він у дійсності коштував 25 тис.

Міська управа проєктувала такі написи:

**Рідний край своєму першому поетові
ІВАНОВІ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ
1798—1898 г. г.**

А далій — цитати: з «Наталки-Полтавки»:

Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливії там люде, блаженна сторона,

та з поезії Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському»:

Слава
Сонцем засіяла:
Не вмере кобзар, бо навіки
Його привітала.

А діловий напис управа спершу проєктувала такий: «Збудовано цей пам'ятник 1899 року заходом Полтавської городської думи, коштом земляків та прихильників рідної мови і працею скульптора Л. Позена», але пізніше, передбачаючи спротив з боку адміністрації, перерішила напис сей умістити в мові російській. Побожування ті не були безпідставні, бо скоро затим дістала управа від губернатора повідомлення, що „помѣщеніе на памятникѣ надписи на малороссійскомъ языкѣ »Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському« г. министръ внутреннихъ дѣлъ призналъ неудобнымъ, находя, впрочемъ, возможнымъ допустить надпись этого содержания на языкѣ русскомъ; къ помѣщенію же на означенномъ памятникѣ прочихъ проектированныхъ Полтавскою городскою думою надписей его высокопревосходительство не встрѣчаетъ препятствій съ тѣмъ лишь, чтобы въ двухъ малорусскихъ надписяхъ, составляющихъ извлечение изъ произведеній Котляревскаго »Наталка-Полтавка« и Шевченка, сохранено было общерусское правописаніе». Дума виконала написи згідно з сим наказом.

Повстали труднощі і що-до самого свята відслонення пам'ятника. Полегшенню цензурного режиму в даному випадку дуже сприяв проф. Ф. Є. Корш, який розумів, що перешкода юбілей-

ному святові се — ганьба не лише для правительства російського, але й для російського громадянства, що байдуже ставиться до нищення культурних цінностей; тому, коли на чолі цензурної установи став учень його, кн. Шаховської, Корш ужив усієї сили свого авторитету і впливу на його, щоб не було заборонено юбілейного свята в Росії, бо інакше, на встид і сором Росії, його перенесено було б за кордон. Тож дозволено було не лише святкування, зокрема свято відслонення пам'ятника Котляревському в Полтаві, але й друк юбілейної літератури в українській мові, в тім числі російського збірника «На вічну пам'ять Котляревському», виданого «Віком».

Сама урочистість відбулася за п'ять літ пізніше юбілейної дати — 30 і 31 серпня 1903 р. Причиною тому були формальні за-

Група учасників відкриття пам'ятника Котляревському 1903 р. в Полтаві.

(До стор. 279).

(Розбитим друком зазначені делегати з Галичини).

Стоять: 1. ряд: 1. Олександр Пилькевич, 2. Аркадій Верзилів, 3. Іван Луценко, 4. Мирон Кордуба, 5. Іван Демченко, 6. Микола Кохановський, 7. Василь Кошовий, 8. Василь Цимбал.

2. ряд: 9. Володимир Леонтович, 10. Лев Лопатинський, 11. (не усталено), 12. Юрій Коллард, 13. Віра Коцюбинська, 14. Виталь Боровик, 15. Іван Липа, 16. Василь Кравченко, 17. (не усталено), 18. Сергій Єфремов, 19. Аркадій Слатов.

3. ряд: 20. Микола Аркас, 21. Віра Ворона (Вербицька) (дружина поета М. Вєроного), 22. Захар Краковецький, 23. Григорій Ротмистров, 24. Іван Стешенко, 25. Леонід Жебуньов, 26. Христя Алчевська, 27. Степан Єрастов, 28. Микола Левитський, 29. Михайло Губчак, 30. Микола Дмитрієв, 31. Олександр Осмяловський, 32. Олександра Яновська (Кохановська), 33. Микола Сахаров, 34. Сергій Шемет.

Сидять: 1. ряд: 35. Федір Немоловський, 36. Леся Кульчицький, 37. Михайло Комаров, 38. Леся Українка, 39. Кирило Студинський, 40. Олена Пчілка, 41. Юліян Романчук, 42. Ганна Барвінок, 43. Микола Федоровський, 44. Михайло Старицький, 45. Микола Міхновський, 46. Євген Чикаленко, **2. ряд:** 47. Василь Стефаник, 48. Михайло Коцюбинський, 49. Гнат Хоткевич, 50. Надія Кибальчич (Наталка Полтавка), 51. Оксана Стешенкова (Старицька), 52. Настя Шавєрнівна (Розторгуєва), 53. Грицько Ол. Коваленко, 54. Серверин Паньківський, 55. Левко Мацієвич.

3. ряд: 56. Володимир Самійленко, 57. Євген Левицький, 58. Володислав Козиненко, 59. Катря Сулимовська (Демчукова), 60. Володимир Розторгуєв, 61. Ярослав Грушкевич, 62. Андрій Шелухин, 63. Ілля Шраг.

4. ряд: 64. Петро Розов, 65. Михайло Мороз, 66. Василь Сімович, 67. Адвокат Корчинський; стоїть окремо з боку: 63. Іван Сокальський («Калістрат»).



Група учасників відкриття пам'ятника Котляревському 1903 р. в Полтаві.

держки адміністративної влади, але й на організаторів свята також падає вина за те, що своєчасно всієї технічної сторони свята не підготували. Програму свята складено в останній момент, і се викликало різні в тих тяжких обставинах комплікації. Напр., кантату (текст М. П. Старицького, музика М. В. Лисенка) прислано мені, щоб я здобув дозвіл на виконання, щось за кілька днів до урочистості, і довелося всі можливості напружувати, аби дозвіл провести прискореним, як на перегонах, порядком.

На свято зіхалося до Полтави багато народу — не тільки з України, але й з закордону — з Галичини та Буковини. І от тут, на тому святі, відбулися події, що, як у краплі води, в цілості відбивали становище українства під російським режимом.

Коли по офіційних привітаннях російською мовою та по промовах закордонних гостей в мові українській, стала читати адресу по українськи делегатка чернігівського драматичного товариства О. Андрієвська, голова зборів, міський голова Трегубов, перервав читання адреси, заявивши, що, на підставі наказу міністерства внутрішніх справ, він не може дозволити читати по — українськи. Для святочно настроєних зборів се було занадто навіть в обставинах російських: забороняти привітання в тій мові, за твори якою шанують письменника. Почулися вимоги: «просимо читати!» Але на повторену заборону п. Андрієвська мовчки оддала адресу та й зішла з естради. Почулися вигуки протестів, делегати почали складати на стіл всі адреси — російські й українські — та демонстративно виходили з залі. М. І. Міхновський оголошує, що як і його привітання — від харківських громадян — складене також по українськи, то він його не читає і забирає його з собою, залишаючи лише обгортку; але, з огляду, що нема закону, який забороняв би українцеві говорити рідною мовою, просить про той випадок занести до протоколу та виписку йому дати для скарги до сенату за незаконну заборону. Таку саму згяву зголосив і І. Л. Шраг.

Ся подія справила величезне вражіння на українське громадянство та значно сприяла національному усвідомленню тих «малороссов», що примиренно та «братерськи» були настроєні до сторони пануючої, — «братерський» жест сеї останньої надто був недвозначний. Обізвалась, — правда, не дуже гаряче, — на сю дику витівку і завше пасивна в справах українських російська поступова преса. Вже навіть із значним запізненням, з приводу аналогічних витівок правительства в часі війни, В. Г. Короленко писав у статті «Котляревській и Шевченко»:

«Вмѣсто торжества вышла печальная трагикомедія. Выходило, такимъ образомъ, что языкъ Котляревскаго и Шевченка, — привлеکشій в русскую Украину зарубѣжныхъ паломниковъ, законень только въ Австріи. На своей родинѣ, у своей колыбели онъ

запрещень. Распоряженіємъ полтавской администраціи онъ оказался высланнымъ въ административномъ порядкѣ въ австрійскіе предѣлы, безъ права возвращенія въ русское отечество. Этого грубый и дикий эпизодъ какъ бы говорилъ представителямъ зарубежной интеллигенціи: вы считаете нашу Украину метрополіей и центромъ вашей культуры и вашей рѣчи. Мы этого не желаемъ; пусть онъ остается у васъ, за рубежомъ; пусть лучше всѣ наши украинцы, цѣнящіе сокровище родной рѣчи, паломничаютъ къ вамъ, во Львовъ, къ вашимъ школамъ, музеямъ и университетамъ. А у себя мы этого не допустимъ» («Русскія Записки», 1916).

Полтавська дума подала скаргу до сенату на постанову міністра внутрішніх справ. Лише через три роки, р. 1906, сенат постановив заборону «отмѣнить» та «поставить на видъ» міністрові внутрішніх справ «неправильность его дѣйствій». Трохи запізно для юбілейної урочистости. Але остання, — так, як вона відбулася, — справила наслідки не менші, ніж би відбулася нормальним порядком. Політична сліпота російського правительства не раз ставала чинником піднесення національних настроїв українських.

І в самому факті улаштування національного свята, і в певних аксесуарах його перебігу вже чулася керуюча рука об'єднаної всеукраїнської організації. Під тим керовництвом темп українського національного життя зростав все більше. Збільшення того темпу не можна ставити на рахунок лише того громадянського оживлення, яке взагалі тоді відбувалося в Росії. Сей останній чинник, розуміється, мав певне позитивне значіння і для українського руху, але за тої лише умови, коли в українському житті були якісь свої внутрішні стимули, що впливали на розвиток його в напрямі національному; коли сього не бувало, то за оживлення загально-російських громадських настроїв українські сили ставали на чужу роботу, буди простим погноєм для неї. Українські настрої окріпили з погляду національного. Українське життя розвивалося і в широту — поширилося новими свідомими елементами, і в глиб — виросла й поглибилась національна свідомість. І не лише в інтелігентних, як досі, колах, але і в масі народній.

Взагалі кажучи, селянський рух на Україні мав більше характер соціальний. Селянські розрухи 1902—3 років мали своїм продовженням дальші події з тим самим забарвленням соціально-економічним. Проте народні маси одночасно переймаються національною свідомістю все більше. Праця українських сил над їх національним усвідомленням, не вважаючи на дуже несприятливі умови, таки провадилася інтенсивно та давала свої наслідки. Наслідки, напр., виборів у перші дві Думи та утворення українських фракцій у сих Думах — наочний тому доказ.

Дуже чинним органом національного усвідомлення народньої маси став селянський союз, що в його організації та й у провіді українські сили брали активну участь. Українські фракції цього союзу виявили живу діяльність, і се навіть потягло за собою тяжкі жертви: репресії, що повстали в наслідок такого оживлення, вирвали з-посеред визвольних елементів досить активних та здібних сил, яких праця дуже придалася б і в самій Думі та по-за її стінами. Рух, що його викликав селянський союз, мав велике значіння що до поширення політичної та національної свідомости серед селянства; про се свідчила маса селянських резолюцій («приговорів»), подиктованих тими ідеями, що їх положено в основу завдань союзу. До позитивних наслідків діяльності союзу належав дисциплінуючий вплив на маси, завдяки чому значно було ослаблено гвалтовницький, погромний характер стихійного селянського руху.

Чимале значіння для розвитку української національної свідомости мав ще інший союз — союз учительський, що зосередив найближчі до народного середовища та впливові тут елементи. І центральний орган союзу, і місцеві учительські організації, напр., полтавська, катеринославська, дуже виразно поставили на прапорі своєму вимоги націоналізації школи та взагалі просвіти і тим самим сприяли національному усвідомленню мас.

Значно піднесло українську свідомість утворене С. Ю. Вітте «Особое совѣщаніе о нуждахъ сельско-хозяйственной промышленности»; воно дало привід до українських внесків в окремих його губерніяльних та повітових комітетах (напр., полтавському, лохвицькому, хотинському та ін.).

Таке загальне становище характерно одбилося на українському життю в російській столиці. Український елемент, як уже говорив я, був тут завше, але яка різниця між тою «малоросійщиною», що гопака витанцьовувала на Шевченкових роковинах, та тою мозольною планомірною працею, яку переводили петербурзькі українці у своїх організаціях — явних і тайних. З організацій прилюдних т-ва видавниче та ім. Шевченка гуртували ширше коло земляків, зосереджуючи їх думку на конечності реальної роботи для України. В першому українська ідея виступала прикрито, під неясною зовнішньою назвою, а друге навіть мало ефектовну назву, за свого патрона обравши українського поета, що був ідеологом українського відродження. Вже самий той факт, що сі — єдині тоді в Росії — українські установи знаходились у столиці, близько до джерела влади, натурально накладав на них функції представницькі. Ставилося справу так, що ті функції безпосередне випливали з завдань, які накладали на ті товариства їх ста-

тути. Т-во видавниче, покладаючи собі метою допомагати «релігійно - нравственному розвитку и экономическому благосостоянію малорусскаго народа» та мавши для того видавати «одобренныя цензурою дешевыя и доступныя по языку и изложенію книги», використовувало сі точки свого статуту, щоб пробивати глуху стіну закону 1876 р.

Починається писання ріжних «ходатайств» до офіційальних установ, головнo до урядових. Ціль в тому була подвійна. По-перше, нагадувалося про українські потреби, маніфестувалося українську справу бодай у окремих її сторонах — перед урядом та громадянством, оскільки відомості про се можна було подавати в пресі. По-друге, в наслідок таких «ходатайств», піддержаних відповідними аргументаціями під час особистих авдієнцій у міродайнних осіб, звичайно таки відчувалося наче якесь полегшення адміністративного натиску на українство, принаймній у цензурному закутку. Тому, хоч як нудна була ся робота, ми з П. Я. Стебницьким писали такі «ходатайства», «представленія», «записки» з усією сумлінністю, вкладаючи туди такі аргументи, що, як ми знали бюрократичну психологію, могли найбільше промовляти — не до серця, розуміється, а бодай до здорового чиновничого розуму відповідних бюрократичних чинників, приховуючи разом такі річеві та натуральні аргументи, що мали на ту психологію подіяти уємно. Трудно тепер сказати, хто саме з нас двох який написав твір отого «ходатайственного» змісту, бо кожний такий твір обмірковували ми після спільно, додаючи елементи переконуючі та вичищаючи од таких, що заглибляли б бюрократичне око в саму суть української справи. В тих цілях сама термінологія пристосовувалася до тих форм, які панували в офіційальних паперах, з уживанням термінів «малорусській», «малороссійское нарѣчіе», «общерусській языкъ», «окраинныя народности», і т. п. Легко зрозуміти, що не простою для українця справою було писання таких паперів.

Кілька таких записок подано було міністрам внутрішніх справ та освіти, а також в установи цензурні ще в перші роки існування видавничого т-ва, але найбільший урожай на ті записки припав на час, коли в повітрі відчулися якісь можливості реальних досягнень.

Р. 1904 видавниче т-во порушило шкільну справу в конкретній формі засновання школи ім. І. П. Котляревського в Полтаві. По порозумінню з Полтавською міською управою, т-во послало їй мотивовану записку та проєкт шкільного плану — з українською викладавою мовою в нижчих класах та з пристосованою до потреб української людности програмою навчання. Т-во виходило з тої ж засади, на якій засновано у Петербурзі Пушкинський

Олександрівський ліцей, в якому просвітня праця мала провадитися в літературних традиціях великого російського поета. Так само, на думку т-ва, педагогія школи ім. Котляревського мала освітлюватися тими засадами, що в своїм життю та літературній діяльності переводив основник нової української літератури, а для сього в першу чергу потрібно, щоб до програми школи в широких рамках заведено було елемент »місцевий«, як скромно висловлювалася управа т-ва в своєму проєкті. Управа вказувала на ті педагогічні аксіоми, що найкращий метод виховання й освіти — той, який засновано на елементах ближчого оточення дитини: матерній мові, образах рідної природи й побуту, фактах рідної історії. І коли багатоміліоновий »малоруський« народ не має й одної школи, що задовольняла б таким умовам, то засновання школи ім. Котляревського подає добрий привід до першої зразкової школи на Україні з відповідною програмою — навчальною та педагогічною. Там зокрема, продовжувала управа, навчання географії та природознавства повинно провадити так, щоб учнів ознайомлювано з властивими рисами »Южной Руси вообще и полтавской губернии в частности« в ділянках геології, ґрунтознавства, геоботаніки, для чого можна було б використовувати багаті колекції полтавського природничо-історичного музею. Так само ознайомлення учнів із місцевими кустарними промислами, з їх етнографічним характером, могло би скласти життєву, згідну з загальним значінням школи, частину її програми. Наука історії мала б давати поважне місце фактам з історії України. З навчанням мови належало б зв'язувати пояснення учнями особливих прикмет »малорусского нарѣчія«, що відрізняють його од »русского государственного языка«. Нарешті, для учнів школи обов'язковим мало б бути ознайомлення з біографією патрона школи та з його творами.

Полтавська міська управа із співчуттям поставилася до проєкту товариства і попросила управу т-ва прийняти близьку участь в організації першої зразкової української школи. Управа склала схематичну програму такої школи, відповідно змінивши програму міських шкіл, і послала ту схему полтавській міській управі. Управа пустила в дальший рух ту ініціативу т-ва, але, не вважаючи на велику поміркованість національних моментів в проєктованій школі та на надто обережне формулювання їх, усе підприємство не мало жадних позитивних наслідків. Та вже саме таке підприємство т-ва в певній мірі пробудило приспане національне чуття серед полтавського громадянства і навіть розголо- сом пішло взагалі по Україні.

В кінці того ж 1904 р. т-во подало записку міністрові внутрішніх справ про konieczність скасування закону 1876 р. та начальникові «Главного управления по дѣламъ печати» з проханням сприяти тій справі відповідним матеріалом, яким ся установа розпоряджає. Безпосереднім приводом до таких подань стало скасування обмежень, що тяжили над литовським словом. Щоб надати формальному паперові товариства певний вплив моральний, лист до міністра підписав лише Д. Л. Мордовець, як старий заслужений письменник¹⁾.

Записки ті спіткала звичайна доля попередніх наших з Стебницьким вправ у сій специфічній ділянці літератури. Тоді повстала у нас думка звернутися до С. Ю. Вітте, який у грудні того року

¹⁾ Ось текст тої записки, що може характеризувати інші подібні «хodataйства»:

»Правление Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ. 13 ноября 1904 года. № 33. Его Сіятельству Г. Министру Внутреннихъ Дѣлъ. Предсѣдателя »Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ« Данила Лукича Мордовцева Прошеніе. Шесть лѣтъ тому назадъ (19 ноября 1898 г.) утвержденъ Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ уставъ »Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ«, имѣющаго цѣлю »прійти на помощьъ религіозно-нравственному развитію и экономическому благосостоянію малорускаго народа« (§ 1 устава), путемъ изданія »одобренныхъ цензурою дешевыхъ и доступныхъ по языку и изложенію книгъ какъ религіозно-нравственнаго содержанія, такъ и по всѣмъ отраслямъ сельско-хозяйственнаго и вообще промышленнаго знанія« (тамъ же).

На основаніи близкаго знакомства съ жизнью сельскаго населенія южно-русскихъ губерній, Правленіе Общества пришло къ глубокому убѣжденію, что для этого населенія популярная книга является вполне доступною лишь при томъ условіи, если она изложена на живомъ народномъ — малорусскомъ — языкѣ Крестьянинъ-малороссъ, для усвоенія свѣдѣній, изложенныхъ общерусскимъ литературнымъ языкомъ, затрачиваетъ гораздо болѣе труда и времени, чѣмъ уроженецъ великорусскихъ губерній: рядъ неизвѣстныхъ словъ, особый синтаксическій строй, своеобразныя метафоры, условныя выраженія, однозвучныя слова съ совершенно инымъ значеніемъ, — все это препятствуетъ крестьянину-малороссу воспринимать содержаніе общерусскихъ популярныхъ изданій съ тою живостью, ясностью и отчетливостью, съ какою можетъ быть понята лишь родная рѣчь, построенная на знакомыхъ съ дѣтства понятіяхъ и образахъ. Между тѣмъ малорусская народная масса почти все лишена популярной литературы на родномъ языкѣ, — и въ этомъ отношеніи находится въ неизмѣримо худшихъ условіяхъ по сравненію съ населеніемъ центральныхъ губерній, располагающимъ, въ дополненіе къ начальной школѣ, прекраснымъ просвѣтительнымъ матеріаломъ, въ видѣ обильной литературы народныхъ изданій. Причиною, препятствующею развитію малорусской популярной литературы, какъ въ этомъ убѣдилось »Благотворительное Общество« въ теченіе своей шестилѣтней издательской дѣятель-

дістав, як голова комітету міністрів, спеціальне доручення — переглянути ті законодавні обмеження, що тяжили над «інородцями» Росії.

На сей раз була думка, щоб «дідусь» Мордовець попросив особистої аудієнції у Вітте. Пішов я до дідуса впросити його, але місія моя не була успішною. Він тоді, вже щось за рік до смерті, почував себе зле, був майже сліпий (на очі він занепадав ще за молоду), тож не міг відважитись на таку трудну в його обставинах виправу. Обмежився тим, що підписав, а вже я завіз папір до Вітте на помешкання.

ности, являются тѣ исключительныя условія, въ которыя поставленъ въ Россіи малорусскій языкъ въ цензурномъ отношеніи.

Съ 1876 г., какъ извѣстно Вашему Сіятельству, на малорусскомъ языкѣ разрѣшаются къ печати лишь произведенія изящной словесности. Все, выходящее изъ этихъ рамокъ, а слѣдовательно въ томъ числѣ и популярныя брошюры, излагающія въ общедоступной формѣ тѣ или другія, необходимыя въ крестьянскомъ быту, свѣдѣнія, систематически запрещаются. Мотивы, послужившіе основаніемъ къ установленію запретительнаго режима по отношенію къ малорусской письменности, насколько извѣстно, возникли на почвѣ опасеній, сходныхъ съ тѣми, какія повели въ 60-хъ годахъ къ запрещенію латинскаго алфавита въ литовской литературѣ. Тогдашняя администрація исходила изъ убѣжденія въ необходимости всѣми доступными средствами оградить окраины Россіи отъ центробѣжныхъ теченій, задерживающихъ постепенное сближеніе между окраинными народностями и великорусскимъ ядромъ государства. Но дѣйствительность съ достаточной силою уже показала, что средства, избранныя въ то время для достиженія этой цѣли, въ самомъ корнѣ ей противорѣчатъ, ибо система ограниченій и запрещеній вызываетъ скорѣе отчужденіе подчиненныхъ народностей отъ руководящаго центра... ЖивоМУ организму малорусской народной массы также, какъ и литовской народности, пришлось испытать тяжелыя послѣдствія ограничительныхъ распоряженій въ области литературы.

Будучи лишено книги на родномъ языкѣ, населеніе малороссійскихъ губерній неизбѣжно должно было отстать въ своемъ культурномъ развитіи отъ другихъ, болѣе счастливыхъ въ этомъ отношеніи, раіоновъ Имперіи. Народная школа въ ея нынѣшней постановкѣ, какъ и общерусская популярная литература, не могли замѣнить для малорусской народной массы того естественнаго и могучаго просвѣтительнаго орудія, какимъ является материнскій языкъ. По числу грамотныхъ, малорусскія губерніи въ настоящее время занимають въ Имперіи одно изъ самыхъ низшихъ мѣстъ, но за то по размѣрамъ рецидива безграмотности — одно изъ самыхъ высокихъ. Прямимъ же послѣдствіемъ темноты и невѣжества народной массы явилось ея неумѣніе улучшить свое экономическое положеніе, несмотря на счастливый климатъ и благодатную почву. Низкій уровень сельскохозяйственной техники, широкое распространеніе заразныхъ и эпидемическихъ болѣзней, неурожаи, массовыя переселенія — всѣ эти печальныя явленія въ жизни малорусскаго населенія слѣдуетъ считать неизбѣжными спутниками тѣхъ преградъ, которыя

Подання до С. Ю. Вітте виглядало так:

Предсѣдатель Благотворительнаго Общества изданія общепользующихъ и дешевыхъ книгъ. 26 декабря 1904 г. Ваше Высокопревосходительство, Сергѣй Юльевичъ. Именнымъ Высочайшимъ Указомъ 12 сего декабря признано, между прочимъ, неотложнымъ »произвести пересмотръ дѣйствующихъ постановленій, ограничивающихъ права инородцевъ и уроженцевъ отдѣльныхъ мѣстностей Имперіи, съ тѣмъ, чтобы изъ числа сихъ постановленій впредь сохранены были лишь тѣ, которыя вызываются насущными интересами Государства и явною пользою Русскаго народа«. Наряду съ этимъ Высочайшій Указъ предусматриваетъ необходимость »устранить изъ нынѣ дѣйствующихъ о печати постановленій излишнія стѣсненія и поставить печатное слово въ точно опредѣленные закономъ предѣлы, предоставивъ тѣмъ отечественной печати, со-

нынѣшній цензурный режимъ поставилъ на дорогѣ просвѣтительной работы малорусской литературы. Самые живые интересы населенія малороссійскихъ губерній, такимъ образомъ, въ теченіе почти тридцати лѣтъ приносятся въ жертву едва-ли достаточно обоснованному страху предъ опасностями, для предотвращенія которыхъ Правительство несомнѣнно могло бы найти болѣе подходящія средства. Трудно допустить, чтобы составители постановленій 1876 г. ясно представляли себѣ размѣры того ущерба, какимъ эти постановленія угрожаютъ дѣлу народнаго просвѣщенія на югѣ Россіи. Но тѣмъ настоятельнѣе необходимость безотлагательно устранить наложенныя столь неосмотрительно на малорусскую литературу стѣсненія.

Въ теченіе тридцатилѣтняго дѣйствія режима 1876 г., не разъ, впрочемъ, цензурное вѣдомство въ отдѣльныхъ случаяхъ разрѣшало къ печати популярно-научныя брошюры на малорусскомъ языкѣ, преимущественно тѣ, о коихъ имѣлись благопріятные отзывы Ученаго Комитета Министерства Земледѣлія, или особыя ходатайства со стороны представителей мѣстной администраціи. Такимъ путемъ увидѣли свѣтъ, въ видѣ исключенія, немногочисленныя брошюры, большею частью сельскохозяйственнаго содержанія; нѣкоторыя изъ нихъ оказались выдающимися по талантливости изложенія и заслужили широкія симпатіи читающаго крестьянства южно-русскихъ губерній, являя въ то же время яркое доказательство неосновательности тѣхъ опасеній, которыя въ свое время питали творцы закона 1876 г., предубѣжденные противъ расиренія рамокъ малорусской литературы. Но такія исключенія считаются лишь единицами и требуютъ исключительныхъ путей, долгихъ ходатайствъ и особо благопріятно сложившихся условій при ихъ разсмотрѣніи въ цензурномъ вѣдомствѣ. Цѣлыя обширныя области прикладныхъ знаній остаются для популярной литературы на малорусскомъ языкѣ недоступными, ибо Цензурный Комитетъ безжалостно запрещаетъ относящіяся къ этой сферѣ знаній рукописи; особенно сурово встрѣчаются почему то произведенія, посвященныя вопросамъ медицины и гігіены, тогда какъ казалось бы интересы народнаго здравія требуютъ самой широкой популяризації медицинскихъ свѣдѣній; еще суровѣе отзывается нынѣшній цензурный режимъ на произведеніяхъ религіозно-нравственнаго содержанія: ни высокія истины христіанства, ни поучительные примѣры изъ жизни христіанскихъ подвижниковъ не могутъ, при настоящихъ условіяхъ, найти свободный доступъ въ среду малорусскаго крестьянства. Едва-ли могутъ быть сомнѣнія

отвѣтственно успѣхамъ просвѣщенія и принадлежащему ей въслѣдствіе сего значенію, возможность достойно выполнять высокое призваніе быть правдивою выразительницею разумныхъ стремленій на пользу Россіи».

Сопоставленіе этихъ двухъ пунктовъ Высочайшаго Указа 12 декабря даетъ основаніе съ особенной увѣренностью ожидать, что Комитетъ Министровъ, ксему Высочайше повелѣно войти въ разсмотрѣніе вопроса о наилучшемъ способѣ проведенія въ жизнь выраженныхъ въ Указѣ 12 декабря намѣреній Всемилостивѣйшаго Государя, не оставитъ безъ вниманія тѣхъ изъ дѣйствующихъ постановленій о печати, которыя ограничиваютъ права уро-

въ томъ, что нравственному и умственному развитію крестьянина-малоросса нынѣшнее положеніе малорусской литературы благоприятствовать не можетъ. И трудно считать нормальнымъ такой цензурный режимъ, при которомъ рукописи, излагающія массу полезныхъ свѣдѣній по медицинѣ, гигиенѣ, ветеринаріи, сельскому хозяйству, различнымъ промысламъ и ремесламъ, естественной исторіи, или сообщающія въ біографіяхъ и историческихъ повѣствованіяхъ рядъ высокихъ примѣровъ христіанской жизни, личной энергіи и самодѣятельности, — навсегда погребаются въ архивахъ Цензурнаго Комитета, вмѣсто того, чтобы свободно идти въ видѣ печатнаго слова на помощь темной народной массѣ, все съ большею силою ощущающей тяжелыя послѣдствія своего невѣжества...

»Благотворительное Общество изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ« въ своей издательской дѣятельности часто сталкивается съ суровымъ режимомъ, установленнымъ съ 1876 г. для малорусской литературы. Многія рукописи, которыя были предназначены Обществомъ для пополненія существующихъ въ популярно-научной литературѣ пробѣловъ, подверглись запрещенію. Ходатайства, которыя неоднократно по этому поводу возбуждало »Благотворительное Общество« предъ цензурнымъ вѣдомствомъ, оставались не только безъ удовлетворенія, но и безъ отвѣта. Нынѣ »Благотворительное Общество«, руководясь предугазанною ему уставомъ заботою о религіозно-нравственномъ развитіи и экономическомъ благосостояніи малорусскаго народа, вновь беретъ на себя смѣлость обратить вниманіе высшей власти на вопіющую потребность въ отмѣнѣ ограничительныхъ постановленій 1876 года, изъемающихъ малорусскую литературу изъ дѣйствія общихъ законовъ о цензурѣ и печати.

Представляя Вашему Сіятельству настоящее ходатайство, по уполномочію Правленія »Благотворительнаго Общества«, я питаю надежду, что этотъ несущій вопросъ духовной жизни многомилліоннаго малорусскаго народа, наконецъ, найдеть себѣ сочувственный откликъ въ просвѣщенномъ умѣ и сердечной теплотѣ нынѣшнихъ руководителей внутренней политики нашего Отечества. Основаніе къ этой надеждѣ даетъ высокій актъ вниманія къ духовнымъ нуждамъ литовской народности, выразившійся въ Высочайшемъ повелѣніи 24 апрѣля сего года объ стмѣнѣ ограниченій, лежавшихъ на литовской письменности. »Благотворительное Общество« позволяетъ себѣ думать, что не меньшаго вниманія заслуживаетъ и та народность, жизненными интересами которой вызвано настоящее ходатайство.

Предсѣдатель Общества дѣйствительный статскій совѣтникъ Д. Мордовцевъ».

женцевъ отдѣльных мѣстностей имперіи, не оправдываясь насущными интересами государства и явною пользою для русскаго народа.

Къ такимъ постановленіямъ слѣдуетъ отнести Высочайшее повелѣніе 18/30 мая 1876 г. и основанныя на немъ распоряженія Главнаго Управленія по дѣламъ печати, установившія исключительный цензурный режимъ для письменности на малорусскомъ нарѣчій, ограничивъ ее лишь произведеніями изящной литературы и обставивъ разрѣшеніе къ печати всѣхъ вообще написанныхъ на этомъ нарѣчій рукописей цѣлимъ рядомъ крайне стѣснительныхъ условій.

Вытекая, насколько извѣстно, не изъ реальныхъ указаній на заключающуюся въ развитіи малорусской литературы опасность для государства, а лишь изъ отдаленныхъ и не имѣющихъ подъ собою почвы опасеній, навѣянныхъ польскимъ возстаніемъ 1863 г., постановленія эти, между тѣмъ, глубоко врѣзались въ самую душу многомилліоннаго малорусскаго народа, лишивъ его свободы пользованія роднымъ языкомъ и крайне затруднивъ ему этимъ естественные пути для умственного развитія, культурнаго и экономическаго подъема. Запрещеніе пользоваться малорусскимъ нарѣчіемъ въ народной школѣ, какъ вспомогательнымъ средствомъ при обученіи, недопущеніе цензурнымъ вѣдомствомъ къ печати популярно-научныхъ произведеній на этомъ нарѣчій и, наконецъ, полный запретъ, наложенный, по указаніямъ внутренней политики, духовною цензурою на разработку на этомъ нарѣчій темъ религіозно-нравственнаго содержанія, — вотъ причины, обуславливающія нынѣшній низкій культурный уровень населенія малороссійскихъ губерній и его экономическую безпомощность со всѣми ея печальными послѣдствіями.

Въ то же время исключительный цензурный режимъ, суровость котораго усиливается распространительными толкованіями закона 1876 г., является тяжкимъ моральнымъ гнетомъ для просвѣщенной части малорусскаго народа, стѣсняя литературное творчество въ его естественныхъ формахъ и отнимая у малорусскихъ литераторовъ возможность работать на пользу своего народа въ области научной популяризаціи.

Въ русскомъ законодательствѣ нѣтъ другого примѣра столь исключительныхъ законоположеній въ области мысли и слова. Самый суровый цензурный режимъ, когда либо отмѣчавшійся въ исторіи русской литературы, — представляется, по сравненію съ условіями, въ которыхъ находится малорусское слово, можно сказать, покровительственнымъ, ибо въ русской литературѣ цензурной оцѣнкѣ подвергается лишь содержаніе представляемыхъ на просмотръ произведеній, тогда какъ малорусская письменность подвергается гоненію за форму, внѣшность, оболочку. Никогда польскія книги не преслѣдовались за то, что онѣ польскія, финляндскія — за то, что онѣ написаны по фински, — и только малорусской литературѣ ставится въ вину языкъ, которымъ она пользуется, — ставится требованіе перестать быть малорусскою... Нѣкоторую аналогію съ закономъ 1876 г. представляло состоявшееся въ 60-хъ годахъ запрещеніе пользоваться латинскимъ алфавитомъ въ литовской письменности, — но оно уже отмѣнено Высочайшею волею, какъ не отвѣтившее ожиданіямъ Правительства. Въ той же мѣрѣ можно считать несоотвѣтственнымъ пользѣ государства и законъ 1876 г. о малорусской литературѣ. Уже въ первое время его примѣненія выдающіеся администраторы

юга Росіі, насколько извѣстно, обращали вниманіе высшей власти на необходимость отмѣны исключительныхъ мѣръ, принятыхъ по отношенію къ безвредному по существу литературному малорусскому движенію. О томъ же неоднократно въ теченіе почти тридцати лѣтъ ходатайствовали и ходатайствуютъ передъ правительствомъ земства, просвѣтительныя общества и частныя лица, — но до сихъ поръ эти представленія и ходатайства остаются безуспѣшными.

Въ настоящее время, когда уже ни въ комъ не осталось сомнѣнія въ неотложной необходимости двинуть всѣ силы, примѣнить всѣ способы для всесторонняго духовнаго и матеріальнаго подъема крестьянской массы, потребность въ отмѣнѣ закона 18 мая 1876 г. и въ уравненіи малорусской письменности въ цензурномъ отношеніи съ общерусскою литературою — сдѣлалась жгучею. Въ качествѣ стараго работника на нивѣ слова, въ качествѣ малороссіянина — я беру на себя смѣлость обратить вниманіе Вашего Высокопревосходительства на настоящій вопросъ, благопріятное разрѣшеніе котораго, на почвѣ Высочайшаго Указа 12 декабря, является прямою задачею призванныхъ къ выполненію этого Указа правительственныхъ органовъ. Не рѣшаясь затруднять Ваше Высокопревосходительство въ настоящемъ письмѣ болѣе подробною мотивировкою моего настоящаго ходатайства, я позволяю себѣ, взамѣнъ этого, приложить копіи нѣсколькихъ ходатайствъ по тому же вопросу, которыя въ разное время возбуждались предъ правительствомъ »Благотворительнымъ Обществомъ изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ«, коего предсѣдателемъ я въ настоящее время состою. Множество подобныхъ ходатайствъ, хранящихся въ архивахъ и канцеляріяхъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ и Министерства Народнаго Просвѣщенія, также могутъ дать обильный матеріалъ для оцѣнки и подтвержденія приводимыхъ мною соображеній.

Я позволяю себѣ въ заключеніе вкратцѣ формулировать тѣ положенія, которыя вытекаютъ изъ нынѣшняго положенія вопроса о малорусскомъ языкѣ и литературѣ и раздѣляются многими тысячами моихъ земляковъ. Вотъ эти положенія:

- 1) полная отмѣна Высочайшаго повелѣнія 18—30 мая 1876 г. и дальнѣйшихъ по этому предмету распоряженій Цензурнаго вѣдомства.
- 2) полная отмѣна ограниченій, спеціально установленныхъ для произведеній на малорусскомъ нарѣчій духовною цензурой.
- 3) подчиненіе произведеній на малорусскомъ нарѣчій въ отношеніи цензурнаго просмотра и разрѣшенія къ печати общему порядку, примѣняемому къ обще-русской литературѣ, безъ всякихъ ограниченій въ отношеніи рода литературныхъ произведеній.
- 4) допущеніе популярно-научныхъ книгъ и брошюръ на малорусскомъ нарѣчій къ пользованію въ народныхъ библіотекахъ, читальняхъ и школахъ южнорусскихъ губерній, на общемъ основаніи, наравнѣ съ произведеніями общерусской литературы.
- 5) допущеніе въ школахъ малорусскихъ губерній пользованія малорусскимъ нарѣчіемъ, какъ вспомогательнымъ орудіемъ при преподаваніи.
- 6) допущеніе ко ввозу изъ за-границы напечатанныхъ на малорусскомъ нарѣчій книгъ и брошюръ, по содержанію не представляющихъ ничего предосудительнаго въ цензурномъ отношеніи.

Я не сомнѣваюсь, что Ваше Высокопревосходительство сочувственно отнесется къ моему ходатайству объ устраненіи несправедливости, тяготящей на народѣ, отнюдь не заслужившемъ примѣненія къ нему огульно исключительнаго цензурнаго режима. Если-бы подѣ Вашимъ руководствомъ Комитетъ Министровъ въ числѣ многихъ предстоящихъ ему задачъ остановился и на малорусскомъ вопросѣ, разрѣшивъ таковой въ духѣ милостивыхъ предначертаній Высочайшаго Указа 12 декабря, то вѣсть объ отмѣнѣ закона 18 мая 1876 года наполнила бы глубокой признательностью сердца малороссіянь, съ надеждою взирающихъ на высокое учрежденіе, отъ котораго нынѣ зависитъ снять съ малорусскаго народа тяжкія оковы въ области духа, мысли и слова, наложенныя упомянутыми ограничительными постановленіями.

Покорнѣйше прошу Ваше Высокопревосходительство принять увѣреніе въ совершенномъ къ Вамъ почтеніи и искренней преданности.

Д. Мордовцевъ.

Було се на Різдво 26 грудня 1904 р., а вже в кінці сього місяця справу знесення обмежень з українського слова поставлено було на розгляд комітету міністрів в засіданнях 28-го та 31-го грудня. Комітет схилявся до скасування закону 1876 р., але традиція утисків українського слова так глибоко увійшла в свідомість російських державних мужів, що навіть у той критичний момент, який переживала тоді Росія, не знайшли вони »достаточнихъ фактическихъ свѣдѣній« для скасування законодатного абсурду та »въ видахъ вящей осторожности« комітет міністрів зобов'язав міністрів освіти та внутрішніх справ запитати думки академії наук та університетів київського й харківського, а також київського, подільського та волинського генерал-губернатора. 21-им січня наступного року датоване царське потвердження сеї постанови комітету міністрів, а 30-го січня міністр освіти звернувся до президента академії наук з проханням доручити конференції академії, аби вона, розглянувши справу знесення цензурних обмежень українського слова, подала про те свою думку*). Окремі

*) Міністр освіти надіслав до президента Академії наук такого листа:

»Комитетъ Министровъ, приступивъ въ засѣданіяхъ 28 и 31 декабря 1904 года къ обсужденію способовъ исполненія предначертаній пункта 8-го Именного Высочайшаго указа 12 декабря 1904 года, объ устраненіи изъ постановленій о печати излишнихъ стѣсненій и о поставленіи печати въ точно опредѣленные закономъ предѣлы, между прочимъ остановился на Высочайшихъ повелѣніяхъ 18—30 мая 1876 года и 8 октября 1881 года, коими запрещены печатаніе и изданіе на малороссійскомъ языкѣ всякаго рода сочиненій, за исключеніемъ историческихъ документовъ, словарей и произведеній изящной словесности. Постановленія эти, въ свое время не опубликованныя и въ Сводъ Законовъ не вошедшія, имѣли въ виду воспрепятствовать развитію украинофильскаго движенія, направленнаго къ литературному, а быть можетъ за симъ даже и политическому обособленію Мало-

члени української громади вже мали звязки з деякими академіками, а тому справа, яку доручено було розглянути академії наук, упала вже на досить підготовлений ґрунт, — видатніші з академіків були в ній досить поінформовані. Записку було виготовлено в позитивному напрямі і подано через міністра освіти до комітету міністрів. Виготовили записки й інші установи, яким се було доручено, але справа знесення заборони з українського слова не рушалася. Довготерпеливе громадянство українське почало хвилюватися, а се виявилось головню в різного роду резолюціях та в листах, які писалося до — так би мовити — акредитованих при уряді штовхачів українських — до нас з Стебницьким.

В добу дешевого довіря за міністрування кн. Святополка Мірського інтелігентні верхи по всій Росії розлилися густим дощем різних резолюцій, петицій та таких інших невинних проявів обивательської наївності. Не минула ся пошесть і українців. В грудні 1904 р., під час святкування юбілею І. С. Левицького, зібрані на тій урочистості підписали петицію до уряду про знесення закону 1876 р. В кінці 1905 р. приїхала до Петербургу депутація в складі І. Л. Шрага, В. П. Науменка, О. П. Косачевої, М. А. Дмитрієва і од Вітте дістала вона запевнення, що українське слово буде поставлено в правні умови, однакові з мовою російською; треба лише спокійно виждати того, що у свій час буде. Пізніше спогади про ті наївні сподіванки викликали лише усмішку, але тоді віра в силу громадської думки і громадських вимог здавалася непереможною. Але поруч з сими виступами платонічної натури провадилося до заміреної цілі іншими шляхами і, коли настала

россии отъ остальной Россіи. Указанное движеніе, бывшее всегда явленіемъ наносимъ, нынѣ не представляетъ, повидимому, сколько нибудь серьезной опасности; между тѣмъ, примѣненіе изъясненнаго запрета, значительно затрудняя распространеніе среди малорусскаго населенія полезныхъ свѣдѣній путемъ изданія на понятномъ для крестьянъ нарѣчій книгъ, препятствуетъ повышенію нынѣшняго низкаго культурнаго его уровня.

Такое соображеніе, казалось бы, должно побуждать высказаться за желательность отмѣны этой мѣры, стѣсняющей свободу печатанія на малороссійскомъ нарѣчій различныхъ книгъ. Но для разрѣшенія сего вопроса въ виду Комитета не имѣется достаточныхъ фактическихъ свѣдѣній. Поэтому въ видахъ вящшей осторожности Комитетъ находитъ полезнымъ, для большаго разъясненія практическаго значенія упомянутаго запрета и истекающихъ изъ него неудобствъ, предоставить Министрамъ Народнаго Просвѣщенія и Внутреннихъ Дѣлъ по принадлежности, запросить мнѣнія по сему вопросу Императорской Академіи Наукъ и Императорскихъ Университетовъ Кіевскаго и Харьковскаго, а равно Кіевскаго, Подольскаго и Волынскаго Генераль Губернатора и представить таковыя въ непродолжительномъ времени, вмѣстѣ съ своимъ по онымъ заключеніемъ, на уваженіе Ксмитетъ.

революція, українство виступило на вже приготованому ґрунті та з вправненими силами.

Всі ті настрої переживали і петербурзькі громадяне, — лише, може, інтенсивніше, бо події розвивалися тут на очах в дуже яскравих формах. Під час водохреща 6 січня 1905 р. відбулася символічна прелюдія російської революції — гримнув саляутний стріл з гармати, що була набита картчею, і картеча попала в царський павільон та у фасад царського палацу. А за три дні по тому — 9 січня — стався розстріл робочих, що під проводом провокатора в рясі, попа Гапона¹⁾, ішли з образами до царського Зимового Палацу. В момент того розстрілу я був у близькому сусідстві з тереном сеї події, — ішов вулицею Гоголя; того зойку людського тлуму, — якогось нелюдського, очайдушного, — що ростявся в повітрі зараз по стрілах, не забуду ніколи.

Слідом за розстрілом натовпу на площі перед Зимовим Палацом почалося катування натовпу, що великими масами висипав на вулицю. Дано було поліції та козакам наказ — лупити без жалю та, як буде потрібно, «не щадить патронов». Натовп людський поводився взагалі спокійно, ніякого агресивного чину не виявляв, але вже саме згромадження люду уважалося за чин бунтівничий. Наче виправдуючи абсурдну приповідку: «скопляться больше, чѣмъ по одному, воспрещается», відділи поліції та козаків почали без жадного приводу атакувати натовп, що заповнював хідники вуличні. Досить людей при тому тяжко поранено і на-

Остановливаясь на згомъ выводѣ, Комитетъ, вслѣдствіе возникшаго въ средѣ его вопроса, считаетъ необходимымъ оговорить, что настоящимъ положеніемъ отнюдь не имѣется въ виду сколько нибудь затрагивать вопросъ объ языкѣ преподаванія въ народныхъ школахъ малороссійскихъ губерній.

По всѣмъ приведеннымъ основаніямъ, Комитетъ положилъ: поручить Министрамъ Народнаго Просвѣщенія и Внутреннихъ Дѣлъ — по предварительномъ сношеніи съ Кіевскимъ, Подольскимъ и Волинскимъ Генераль-Губернаторомъ, Императорской Академіей Наукъ, Кіевскимъ и Харьковскимъ Университетами — пересмотрѣть Высочайшія повелѣнія 18—30 мая 1876 года и 8 октября 1881 года объ ограниченіи печатанія книгъ на малорусскомъ нарѣчїи и свои заключенія по сему предмету, вмѣстѣ съ соображеніями означенныхъ лицъ и учрежденій внести на разсмотрѣніе Комитета Министровъ.

Такое положеніе Комитета Министровъ удостоилось въ 21 день января Высочайшаго Его Императорскаго Величества утвержденія. Доводя о семъ для свѣдѣнія, имѣю честь обратиться къ Вашему Императорскому Высочеству съ просьбой поручить конференціи Академіи Наукъ обсудить означенный вопросъ и соображенія ея сообщить Министерству Народнаго Просвѣщенія».

¹⁾ Коли виявилася провокаційна роля Гапона (землячок з Полтавщини), його убито на вілі під Петербургом, де він ховався, — знайдено його з мотузком на шиї, коли труп так вже згнів, що трудно було пізнати.

віть забито. Не обійшлося без жертв і з боку української молоді. Найбільш постраждав С. П. Тимошенко. Під час атаки козаків на публіку на Певчеському мості попав він під кінські копита і був потоптаний та знепритомнів так, що виглядав, як неживий. В такому стані углядив його поляк Міталь, з сибірських повстанців; не змігши сам дати з ним ради, побіг кликати на допомогу. Тим часом нагодилася група робітників, взяла «трупа» на руки та й понесла Невським проспектом до Казанського собору, але козаки тут змісили сю групу, і лише де-хто з неї, не кидаючи «трупа», утекли на Мойку. Розглянувши його у спокійніших умовах, побачили, що він ще дише. Тоді один з робітників, заховавши пораненого на дно саней, одвіз його до себе додому — на кінець Невського проспекту, біля Лаври. Знайшовши в кешені у непритомного адресу, пішов до нього додому та щасливо застав тут його старшого брата Степана. Санітарною каретою перевезено С. П. Тимошенка до хірургічного бараку при Рождественських курсах. Прийшов він до пам'яті лише о 11-ій год. увечері. Огляд виказав, що усього його козацькі коні змісили, троє ребер поламано, лицеvu кістку переломлено аж у п'яти місцях. Надії, що виживе, власне не було, але, з лікарської етики, вночі о 2-ій годині зроблено операцію — без хлороформу, бо й так душа ледве держалася пошматованого тіла. Операція була не з приємних, — досить, що челюсти в кількох місцях дротиками позв'язувано. На превелике для всіх диво — почав видужувати, але довго в шпиталі не міг залишитись, бо вже заінтересувалася поліція. Тому мусіли громадяне перевозити свого колегу в якесь певніше місце, де він міг би перележати до видужання. Перевезли в Лісне, — там, в околицях столиці, перебув він ще з місяць. А тим часом по розрухах пішла поголоска, що Тимошенка забито, і кілька день шукали його тіла по трупарнях¹⁾.

¹⁾ С. П. Тимошенкові взагалі припадало під час маніфестацій більше, ніж кому іншому, — мабуть через те, що вигляд у нього тоді був надто революційний: при великому зрості густа кучма на голові, довга борода. Р. 1902 призначено було демонстрацію у Народньому Домі (установа народньої розваги). Українці вирішили там не виступати, але де-хто — Тимошенко, Міллер, Добровольський — пішли туди з цікавості, озброївшись добрими палицями. Коли почалися демонстрації, українська компанія виходила, та, мабуть, її озброєний вигляд звернув на неї увагу поліції, і тяжко її побили, — найбільш досталося Тимошенкові та Добровольському. Непритомного Тимошенка однесено до артистичної кімнати, і тут вже заопікувався ним сам поліцмейстер барон Нолькен, занепокоєний можливістю смерті од побоїв. Покликано лікаря, хлопець опритомнів, і тоді забрали його, разом з товаришами пригоди, всього фатальне число 13 чоловік, до петровської тюрми. Характерно, що серед тих тринадцяти більшість була — українці, грузини, поляки і лише один росіянин.

В pendant до петербурзьких подій, в лютому в Москві бомбою Каляєва пошматовано вел. князя Сергія Олександровича, затим убито градоначальника гр. Шувалова. Рух народній виливався в страйки, селянські розрухи погромного характеру, у бунти в війську та на військових кораблях («Князь Потемкін», «Георгій Побѣдоносець», «Прут»). Революційні настрої приймали форми все більш організовані. Утворилася сила союзів — поштово-телеграфний, залізничний, урядовців, учителів, лікарів, адвокатів, рада робітничих депутатів, а для об'єднання їх — союз союзів, що в листопаді 1905 р. оголосив, між іншим, і резолюцію про те, що «созывъ учредительнаго собранія не исключаетъ созыва отдѣльныхъ учредительныхъ собраній для выработки основныхъ положеній автономіи царства польскаго и другихъ отдѣльныхъ національныхъ единицъ, при сохраненіи государственнаго единства Россіи».

До загального руху революційного значним складником увійшов рух студенський, зокрема акція української студенської громади.

Ся остання на початку революції була вже досить численна. Роскидана по різних школах, не могла вона, з огляду саме на свою численність, збиратися в повному своєму складі, — тодішні приписи адміністративні перешкоджали тому. Зібралися власне інформаційне бюро та конспіративна головна студенська рада, під зовнішньою фірмою українського хору. Знайшовши собі притулок в Андріївській школі на Василівському Острові, під крилом керівника тої школи, російського письменника Сологуба, той хор був лише прикривкою для студенської організації української. До членів ради долучалися й інші голосисті члени громади, і коли сі останні одспівували свої вправи на якийсь з ближчих концертів (а таких концертів завше давалося подосталь), члени ради десь у кутку або у вільному класному покої провадили своє засідання та виносили постанови, що керували життям громади.

Серед тих постанов була — в осені 1905 р. — постанова «робити революцію». Увесь склад кожної окремої громади, підпорядкований своєму організаційному комітетові, мав працювати на терені своєї школи. В числі інших завдань, малося притягати до акції «інородців». Кардинальне значіння мала резолюція — одкрити двері вищих шкіл «для вулиці» — для вільних зборів громадянства, для, як тоді ті збори називалося, мітингів. Резолюцію ту переведено по всіх високих школах — на загальних студенських нарадах. Коли довелося переводити сі резолюцію в дійсність, то повстали сумніви, чи фактично можна буде їх здійснити. Була певність, що адміністрація не допустить до мітингів у школах, уживе рішучих репресій — аж до стрілянини. З того приводу ви-

никло питання, чи мають бути учасники мітингів озброєні. По довгих дебатах вирішено — не озброюватись, інакше ті збори могли б уважатися за провокаційні заходи з боку студентства. Виникла далі суперечка, в якій саме школі має перший мітинг відбутися. За найактивнішу уважалася тоді громада цивільних інженерів, — вона й мала почати. Здається, на 4 жовтня, що випадало в неділю, й було визначено перший мітинг в інституті цивільних інженерів, — пороблено оголошення в газетах, дано знати робітничим організаціям. На головного розпорядчика мітингу обрано було студента Сергія Прок. Тимошенка.

Успіх мітингу перевищив сподіванки, — народу зібралося так багато, що окремі збори відбулися у пяти залах. В актовій залі на зборах з питаннями загального порядку головував С. Тимошенко, на других зборах — з питаннями національними — головував І. Личко, в одній залі провід перейняли с.-ри, в іншій — с.-деки. В току мітингу «в широко одчинені двері» насунуло ще багато народу, довелося одчинити додатково ще кілька залів.

Після такого удатного початку відбулися мітинги по всіх школах, навіть в академії мистецтв. Найбільший мітинг відбувся в університеті — здається, 12 жовтня. Головував на сих зборах у великій актовій залі Василь Петр. Павленко. Прийнято було таку резолюцію:

»Ми, українці, зібравшись на перший український мітинг в Петербурзі, постановили:

»З огляду на те, що уживання рідної мови в усіх державних та громадських установах є одним із найважливіших засобів розвитку культурного та економічного, що Україна, національна одиниця, визначається багатьма соціально-економічними особливостями, вважаємо, що за нинішнього режиму таке забезпечення національних прав неможливе. А тому визнаємо за конечне: 1) Скликання установчих зборів на основах загального, рівного, прямого й таємного голосування. 2) Відновлення автономії України на широких демократично-федеративних засадах«.

Адміністрація врешті схаменулася, — з 15 жовтня окружила всі школи поліцейськими, козаками та нікого до середини шкільних будинків не пускала. Але в кожній школі позамикалася з попереднього дня чи непомітно просочилася туди різними способами якась кількість студентів. Поліція вимагала, щоб їх видалити і намагалася увійти в шкільні будинки, але шкільна адміністрація рішуче тому заперечувала. Директор політехніки кн. Гагарин заявив, що поліція лише через труп його зможе дістатися до інститутського будинку. Таксамо й директор інституту цивільних інженерів відмовився впустити поліцію до середини інституту, покликаючи на гарантії щодо автономії високої школи.

Як на характерний зразок тодішніх відносин у високих школах, можна вказати на сю останню школу. Біля двох десятків сту-

дентів, що засіли тут у бесті, одмовлялись вийти звідси й другого дня — 17 жовтня. Поліція зраня оточила школу і повторила домагання — видалити студентів. Директор Косяков (бувши перед тим обраний професорською радою на директора, він умовою обняття директорських обов'язків поставив конечність потвердження його студентством) одповів, що рішення своє скаже лише по нараді професури. Зібралася та нарада, запрошено було студентів, що перебували в інституті. На запитання, чого вони тут знаходяться, ті одповіли, що працювали у своїй школі. Професорська нарада визнала за ними рацію. В сей момент повідомляють, що приїхав поліцмейстер і просить його прийняти. Професорі загукали: «нехай ламають двері!» Студентів розсаджено було поміж професорами, як учасників наради. Тим часом до сотні городовиків вломилося до інституту, дісталися і до залі засідань. Директор, на основі автономічного права високої школи, звернувся до них з вимаганням вийти, — відбувається засідання. Поліцмейстер на се заявив, що має наказ арештувати студентів, які знаходяться в інституті. Тоді один з студентів, С. Тимошенко, запропонував пасивно підлягти сьому гвалтові, аби не наражати професорську раду на дальші неприємності. Студентів вивели у вестибюль, провозжали їх професорі, сердечно з ними прощаючись. Привели до поліційного участку, — тут їх зустрінуто з незвиклою чемністю.

Поліційний пристав розпорядився до городовиків:

— Взять пальто у г. г. студентовъ!

А після ще й додатково:

— Чаю г. г. студентамъ!

Час був якийсь непевний, і поліція не знала, на яку ступити.

І дійсно, — за кілька годин той самий пристав якось сконфужено заявив студентам:

— Вы свободны. Наступили неожиданныя события.

Другого дня в тій самій школі, не вважаючи, що охороняли її двоє городовиків, зібралось під головуванням С. Тимошенка більш двохсот студентів, — зняли мармурову дошку, поставлену на память царських одвідин інституту, — вирішено оддати її до музею; хотіли зняти і бюст царя Миколи I, але врешті залишили, бо той цар був основателем інституту.

19 жовтня високі школи було щільно оточено. Біля університету студентів набили. Діяли загальний страйк, рада робітничих депутатів з земляком Хрустальовим-Носарем на чолі, почалося в Москві повстання. Революція «поглиблювалася» — аж поки намілке не вскочила.

Політична думка доспівала та знаходила собі відповідний вираз найбільше на зїздах, що в той час збиралися в столиці. В березні 1905 р. відбувся зїзд журналістів, на який прибув делега-

том од єдиного тоді орґану з українським характером — од «Кіевской Старини» — Є. Х. Чикаленко. На нараді його з петербурзькими земляками (були на тій нараді П. Я. Стебницький, О. О. Русов та я) вироблено було текст резолюції (ту резолюцію після видруковано в «Кіевской Старині»), з якою Є. Х. і прийшов на зїзд. Тут він орґанізував групу «іногородців», що виступала об'єднаним фронтом і виготовила спільну од усіх резолюцію. Голова зїзду Анненський заперечував внесенню сеї резолюції, покликаючись на те, що зїзд уже прийняв ширшу резолюцію про права націй на самовизначення. Але в той час революційної весни більшість членів зїзду — журналістів російських, серед яких було багато жидів російського успособлення, — хоч не спочувала резолюції, та не відважувалася виступати проти неї публично; тому резолюцію таки відчитано й прийнято, але досить холодно, — се помітно було по тих слабеньких оплесках, порівнюючи з громом оплесків, з якими приймалися інші резолюції, — плескали власне самі іногородці.

Поминаючи інші аналогічні зїзди, спинюся на дуже характерному «зїзді іногородців» 19—21 листопада того ж 1905 р. Участь у зїзді, крім українців, взяли: азейберджанці, вірмени, білоруси, грузини, ести, жиди, кирґізи, латиші, поляки, татари, фіни, — всього більш 100 учасників, серед них — біля 30 українців. Головою зїзду був проф. І. О. Бодуен де Куртене. Витаючи зїзд, він запропонував витати борців за свободу Росії та пошанувати пам'ять тих, що загинули в боротьбі з самодержавним режимом. В своїй затим промові проф. Бодуен проводив думку, що зїзд має завданням прагнути до того, аби кожний народ, незалежно од його кількості, забезпечений був правом на повне національне життя.

Перші доклади мали характер інформаційний. Се перший раз зібралися так повно представники різних націй, щоб спільно поінформуватися та порозумітися. І в тих докладах, за всієї різниці обставин, так однаковий і незмінний був основний факт, який всі без винятку констатували, — факт всебічного гніту з боку московського правительства. Хоч я досить знайомий був з історією окремих народів під російською владою, але той безперервний ланцюг все тих самих, лише різних по формі, фактів робив невимовно гнітюче вражіння.

З українців виступали з докладами Б. Грінченко (від радикальної партії), Л. Жебуньов (від партії демократичної), І. Личко (від РУП).

В дебатах, що розпочалися по всіх докладах, виявилися партійні суперечності, не узгіднені фактом спільної неволі. Наочно повстала та картина, яку кожна нація бачила у своїх внутрішніх обставинах; гніт російський викликав реакцію в моментах полі-

тичних та соціальних, при чому інтереси національні діставали значіння другорядне. Делегат латишський, напр., заявив, що нація взагалі не єсть щось ціле в своїх інтересах та що зокрема пролетаріатові не по дорозі з буржуазними елементами нації. Соціалісти, будши в меншості та бачучи неприхильне до них ставлення зїзду за їх виломову позицію в національній справі, покинули збори та зібралися окремо.

Зїзд після того прийняв такі постанови:

1. Боротьба за політичне визволення, росчищаючи ґрунт для демократичного переустрою Росії, є спільною справою усіх народів Росії;

2. Народи сі дуже заінтересовані, щоби майбутній устрій забезпечив усім свободу та повний духовий і матеріальний розвій;

3. Зїзд визнає за неможливу та недопустиму централізацію усього законодавства та адміністрації в державі такій великій та ріжнومانітній з погляду економічного, національного та релігійного, як Росія;

4. Зїзд визнає, що в децентралізації державної влади та організації народоправства на федеративних підставах заінтересовані усі народи Росії;

5. В інтересах народностей, що не мешкають на одній певній території, а також в інтересах національної меншости на кожній окремій території, мусять бути загально-державною конституцією установлені такі норми, що забезпечили б для сієї меншости кожної нації ненарушність її національних прав та інтересів.

Для переведення сих постанов у життя вирішено закласти спілку народів для взаємної допомоги в боротьбі за національні права. Обрано було й комітет, що мав скликати делегатський зїзд усіх партій і груп народів, які визнають платформу зїзду. Ся організація і стала зерном майбутнього союзу Автономістів.

Револуційні настрої розвивалися, — події кінця 1905 року справедливо можна порівняти в історичному значінню до опанування Бастилії. Українцям треба було виявити активність, аби у »завойованнях революції« не зостатися без нічого. З огляду на проволікання справи в комітеті міністрів петербурзькі українці вирішили послати депутацію до Вітте, формально використовуючи для того офіціальну фірму видавничого т-ва. Депутацію ту посилалося в складі: О. О. Русова, А. Т. Снарського та мене. У відповідь на листовне запитання Вітте призначив авдієнцію на 12 годину 17 жовтня.

Несподівано день той придбав надзвичайного значіння, — то була дата видання знаного царського маніфесту. Політичне заворушення досягло найвищої міри, і того дня проголошено за-

гальний страйк. Застрайкували навіть візники. Небіжчик О. О. Русов з далекої Офіцерської вулиці, а автор цих рядків з Василівського острова почимчикували пішки в неблизький світ — на Камінний Острів, де мешкав у власному домі Вітте. Третій делегат — А. Т. Снарський, що був лікарем в шпиталі ім. Олександра III за 11 верстов од Петербургу, — не прибув на авдієнцію.

Застали ми Вітте в дуже нервовому настрою. Та й були для того підстави. Ще 10 жовтня подав він цареві широку записку, в якій у дуже рішучій формі доводив konieczність широких реформ в Росії, — говорив він там і про потребу автономії Польщі та Грузії, — про Україну не згадував, уважаючи, що, з огляду на фактичне безправне її становище, досить для неї буде скасування певних обмежень існуючих законів. Діставши згоду царя на видання маніфесту з оголошенням певних реформ, Вітте разом з кн. О. Д. Оболенським (після обер-прокурором синоду) склав проєкт маніфесту з більш уже поміркованим »высочайшим докладом«. Тим часом рівнобіжно другий проєкт, з доручення царя ж, складали Горемікін з бар. Будбергом. А за всім тим уважно слідкував фаворит та майбутній диктатор Росії Д. Ф. Трепов, зовнішнє не вмішуючись у ту катавасію, аби врешті особистими впливами на царя перемогти тих чи інших конкурентів*).

Над проєктом маніфесту, що його виготовив Вітте, цар призначив 15 жовтня нараду в Петергофі, запросивши, крім Вітте, ще вел. князя Миколу Миколаєвича, міністра двору бар. Фредерикса та генер. Ріхтера. Коли члени наради розійшлися, без остаточної відповіді царя, останній запросив на другу нараду Горемі-

*) В меморіалі до проєкту маніфесту Вітте між іншим писав: »Не годъ назадъ зародилось нынѣшнее освободительное движеніе. Его корни въ глубинѣ вѣковъ — въ Новгородѣ и въ Псковѣ, въ Запорожскомъ казачествѣ, в низовой вольницѣ Поволжья, церковномъ расколѣ, въ протестѣ противъ реформъ Петра съ призывомъ къ идеализированной самобытной старинѣ, в бунтѣ декабристовъ, въ дѣлѣ Петрашевскаго, въ великомъ актѣ 19 февраля 1861 года и, говоря вообще, въ природѣ всякаго человѣка. Человѣкъ всегда стремится къ свободѣ. Человѣкъ культурный — къ свободѣ и праву: къ свободѣ, регулируемой правомъ и правомъ обезпечивасмэй. Ходъ историческаго процесса неизбѣженъ. Идея гражданской свободы осуществится, если не путемъ реформы, то путемъ революціи. Но въ послѣднемъ случаѣ онъ возродится изъ пепла ниспровергнутаго тысячелѣтняго прошлаго. Русскій бунтъ безсмысленный и безпощадный все смететъ, все повергнетъ въ прахъ. Какою выйdetъ Россія изъ безпримѣрнаго испытанія, — умъ отказывается себѣ представить: ужасы русскаго бунта могутъ превзойти все, что было въ исторіи. Возможное чужестранное вмѣшательство разорветъ страну на части. Попытки осуществить идеалы теоретическаго социализма, — онѣ будутъ неудачны, но онѣ будутъ несомнѣнно, разрушать семью, выраженіе религіознаго культа, собственность, всѣ основы права«. Вітте, як видно, таки досить ясно

жіна та Будберга, що ждали в другому кінці палацу з іншим проєктом маніфесту, — при чому учасники одної наради не знали про других. Горемикін, з властивою йому обмежено-бюрократичною впевненістю, не визнавав навіть за потрібне видавати який будь маніфест, — досить було, на його думку, ужити рішучих заходів, і все заспокоїться; коли ж маніфест видавати, то лише в формі загального заклик до заспокоєння та загальних фраз, що ні до чого не зобов'язують. Цар завагався і прийшов до компромісого рішення: опублікувати маніфест, складений Горемикіним, але прем'єром запросити Вітте, доручивши Трепову найширші диктаторські уповноваження. З доручення царя бар. Фредерикс ще вночі 16 жовтня переговорював про се з Вітте, але той рішуче одхилив таку пропозицію.

Ще 17 рано цар не мав остаточного рішення. Зраня радився він з вел. кн. Миколою Миколаєвичем. Останній звернув увагу царя, що війська в столиці мало, тому диктатури оголосити не можна, — тож залишається одно — прийняти доклад Вітте. Се вирішило справу. Цар запросив Вітте у 4^{1/2} год. пополудні, а о 6 маніфест було підписано.

А нас приймав Вітте о 12 годині того самого дня, нервозо переживаючи критичні хвилі непевности, яку долю спіткає його проєкт маніфесту, бо ще не мав відомостей з царської резиденції. Схвильовання Вітте помітне було і по його бистрих, нервових рухах, що так не пасували до його велетенської постаті, і по нервовому блиску очей при уривчастій розмові. Ми коротко розповіли йому про нашу місію, і він, не даючи нам приступити до ширшого пояснення справи, заговорив, якимось рубаючи слова:

передбачав майбутнє та непогані давав ради цареві. Але ті ради не на добрий ґрунт падали. Царя дуже тяжила опіка, якою оточив його прем'єр. Почали царя відвідувати монархічні депутації, що просто ставили йому питання щодо його самодержавної влади. Цар не давав відповіді, бо в сусідньому покою стояв Вітте і чув усе, що говорилося. Одну депутацію прийняв цар без відома Вітте й сказав їй, що «самодержавіє мое и неограниченность власти такія жє, какъ были встарь», але в офіційальному повідомленні слово «неограниченность» випущено цензурою Вітте, і з того часу вже не пускали до царя депутацій без дозволу Вітте. За се він був у царській родині зненавиджений і не лише його димісія, але й його смерть були радісними для тої родини подіями. В день смерті Вітте, 25 лютого 1915 р., цар писав до цариці, виїздячи до ставки: «Хотя мнѣ, разумѣется, очень грустно покидать тебя и дѣтей, но на этотъ разъ я уѣзжаю съ такимъ спокойствіемъ на душѣ, что даже самъ удивляюсь. Отъ того ли это происходитъ, что я бесѣдовалъ съ нашимъ Другомъ (Распутинымъ) или же отъ той газеты, которую Бьюкененъ далъ мнѣ, отъ смерти Витте, а можетъ быть отъ чувства, что на войнѣ случится что-то хорошее, — я не могу сказать, но и въ сердцѣ моемъ царить истинный пасхальный миръ».

— Достаточньо ознакомлень съ вашимъ дѣломъ. Да, вы терпѣли слишкомъ много и долго. Это продолжаться не можетъ. Вы получите то, что вамъ принадлежитъ по праву. Получите, — не можете не получить. Видите, что дѣлается? Вотъ къ чему привело насъ все прежнее! Получите вы, получаютъ и всѣ.

В такому тоні провадилася вся розмова. На якісь конкретні заходи що-до скасування заборони навести розмову не можна було. Давалися найширші обіцянки загального змісту. Се, розуміється, цілком відповідало тим сподіванкам, які покладав Вітте на майбутній маніфест. Ми ще тоді не знали про той акт, — ходили лише самі неясні чутки, — але настрої Вітте передавався й нам. Ми бачили, що він говорить не як на звичайній аудієнції, з великою щирістю, навіть з захопленням, і відчували, що настає якийсь переломовий момент у життю держави та й нашому. Але вийшли ми без повного задоволення. Конкретних наслідків нашої місії не було. Аж через півтора місяці «Правила» 24 листопада формально змінили становище нашого слова.

Другого дня появилася маніфест. Вражіння було якесь подвійне: обіцяно багато, але всі ті обіцянки виглядали якось не-реально. Шеф мій Николаєв, прийшовши на службу та запросивши мене зараз до свого кабінету, зустрів запитанням:

— Ну, що ж, тепер задоволені?

— Чим? — відповів я теж запитанням.

— Як, іще вам мало? — здивувався він.

— Ні мало, ні багато, а взагалі — нічого. Бо про всі ті «свободи» лише обіцяно, що відповідні закони доручено буде виробити. А коли і як то все буде, — то ще не знати.

Він взяв зперед себе газету, ще раз прочитав маніфест і сказав, сміючись:

— Ваша правда. Мене, як «чорносотенця», всі ті свободи мало обходять. Але не можу бути байдужим до престижу влади. Одно з двох: або щось давати, або ні. А таким способом дискредитується значіння влади. Бо за таких неясних обіцянок кожний розраховує на більше, ніж буде дано в дійсності, а в результаті — загальне незадоволення.

Так оцінював ситуацію навіть рафінований бюрократ. А серед загалу громадянства оцінка була ще менш прихильна до маніфесту та до творців його. Тому загальне незадоволення наступило зразу ж. І зразу ж розпочався кривавий терор, щоб його стлумити.

Несподіваність та непередбачуваність того, що сталося, були причиною, що для недосвідченого ока залишалася ілюзія непохитності старих основ. Всі патріотичні маніфестації, інсценізовані

адміністрацією, усі ті залякування «ворога внутрішнього й зовнішнього» фальсифікували загальні настрої та залишали вражіння, наче б то старий лад глибоко вріс своїм корінням в саму душу народніх мас та знаходить там відповідний ґрунт. Цілковита безґрунтовність режиму ще видавалася неймовірною і фактична сила його переоцінювалась. Звідси — та пасивність громадських сил визвольних і, навпаки, бистре опанування ситуацією з боку сил реакційних. Так звана «чорна сотня» не могла бути творчою вже через нежиттєвість ідейних основ свого світогляду, не знаходила в громадянстві досить інтелігентних людей, що, ставши на чолі, виробили б її ідеологію, а тому й не мала ґрунту серед громадянства. Її герої — Марков II-й, Пуришкевич, Дубровин, Булацель — постаті не лише нікчемні та одіозні, але й навіть просто гумористичні. Тому й не дивно, що за проводом таких людей сліпі й темні маси поводитися не лише злочинно, допускаючись різнородних погромів — жидів, інтелігенції, студентів, але й цинічно примішували до засад патріотичних і навіть релігійних брудні інтереси своїх провідників. Хоч би такий приклад. Тов. міністра внутрішніх справ В. Гурко, за посередництва фірми Лідваля (що торгувала клозетним приладдям) поставляв хліб для селян неврожайних місцевостей — з міліоновими втратами для скарбу. Ревеляційні з сього приводу протести преси і громадянства мали наслідком чорносотенні маніфестації, при чому натовп маніфестантів перед корсетним магазином приятельки Лідваля, жидівки Естер співав «Боже, царя храни» та «Святий Боже».

Але та безґрунтовність правительственої реакції не позбавляла її поки-що фізичної сили. В часі першої революції погромлено біля 200 міст, більш 10.000 налічувалось пораниених та побитих, арештовано та вислано було до 100.000 осіб. Як бачимо, шлях нинішньої системи, хоч і не в таких планетарних масштабах, намічено ще чверть віку тому.

В таких обставинах, що мертва все життя, українство все ж почуло приплив живих сил, бо, хоч як тяжкі були загальні умови, але воно, з погляду правного, було до тих умов прирівняне, а не упосліджене, як раніше. Якийсь промінь горожанської волі, що давав можливість творити свої національні установи, друкувати, нарівні з іншими, свої книги, мати свою пресу, все се було тим вимріяним здобутком, що викрешував надзвичайну енергію в українських свідомих колах, спонукував до дальшої неустанної праці. Хоч яка наставала затим жорстока реакція, але положення по 1905 р. в основі перемінилося. Як би затим не здавлено було українську політичну думку, — задавити її вже не було змоги. Таки положено було бодай зародки правової держави з голосом

громадянства — бодай і сфальшованим після через виборчий закон 3 червня 1907 р. Переглядаючи тогочасну пресу, надібав я таку оцінку тодішньої української ситуації, яку дав я в ч. 1 «Украинскаго Вѣстника» за 1907 рік:

«Почва уже вспахана, хотя и не вездѣ одинаково; самосознаніе широкихъ слоевъ націи всколыхнулось и уже заявляетъ себя; средства для дальнѣйшей борьбы созданы; лишь на такомъ реальномъ основаніи можно строить прочныя устои національнаго прогресса. На почвѣ реальной силы украинство вливается самостоятельной струей въ общее освободительное движеніе, уже не теряясь въ немъ, но твердо отстаивая и удерживая свои позиціи на пути къ свободѣ. Въ дни освобожденія голосъ въ защиту національныхъ правъ Украины громко звучалъ тамъ, гдѣ звучали и другіе голоса въ защиту свободы, — на сѣздахъ журналистовъ, земскихъ и городскихъ дѣятелей, на сѣздахъ крестьянскаго и учительскаго союзовъ, на сѣздѣ и въ парламентской фракціи автономистовъ. Голосъ этотъ и далѣе будетъ звучать тѣмъ громче и тверже, чѣмъ болѣе онъ будетъ имѣть подъ собою реальной почвы — глубокаго убѣжденія и упорнаго, самоотверженнаго труда со стороны возможно болѣе широкихъ сознательныхъ круговъ украинскаго общества».

І та оцінка ситуації, здається мені, була слушною.

Повного іспиту українське громадянство, як і російське, за першої революції не витримало. Події, що розвивалися стихійно, попереджали розвиток української думки та національної свідомості, що наростали повільніше; але створилася правна й фактична база для дальшого поступу українства.

ПЕТЕРБУРЗЬКІ ВІДГУКИ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙНИХ НАСТРОЇВ.

Доля судила мені правдиве щастя бачити, як по глухій, мертвій добі 80-х років почало українське життя пробуджуватися з примусової летаргії та як поруч з рухом культурно-національним починалися завязі українського життя політичного. На початку ті завязі були скромні, непоказні на зовнішнє око. Лише ті, хто варився в тодішніх обставинах, відчували творчий запал політичного відродження, яке наступало на основі колишніх приспаних традицій. Чи свідомо, чи навіть у більшості підсвідомо, а діяли тут ті невиміручі традиції, що непереривною ниткою, за всяких життєвих обставин, протягаються од давньої Русі через усю многогрішну історію українського племені й досягли, в часі революції, відновлення власної державности. В початку 90-х р. р. ті традиції були більш спогадами, ніж ідеалом, а в дальшому неможливість здійснення й мінімальних змагань українських, навіть у ділянці культурній, натурально провадила думку до утворення таких умов політичних, що забезпечували б і максимум тих змагань. Так безоглядний московський режим винародовлення, досягнувши певних результатів — розкладу у верхах українських (народня маса пасивно заперечувала його впливам), врешті сам нищив свої досягнення, навіть споводував до того, щоб його самого всемірно поборювано. Автоматично діяла та гнучка українська впертість, про яку ще московський патріярх Никон сказав, що «малороссіянинъ самъ собою, какъ сатана, стоятъ хочетъ».

Ота традиційність українських національних змагань сприяла тому, що коли повстали політичні партії українські, то кожна з них заявляла дуже широкі генеалогічні претензії, претендуючи на найближчі й безпосередні родинні звязки з тими національно-громадськими течіями, що концентрували в собі український рух у минулому. РУП, напр., уважала себе за «безпосереднього спадкоємця Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів», що, помимо своєї тоді одіозности, були, очевидно, занадто ще свіжим для партійного родоводу матеріалом. Інші партійні новотвори були скромніші у своїх генеалогічних претензіях і задовольнялися, — як, напр., РД, вже й тим, що коріння своє бачили в Кирило-Мето-

діївському братстві, з його демократично-автономістичними думками, та в ідеях Драгоманова, що поєднав федералізм братчиків з новітніми західньо-європейськими ідеями політичного порядку. Політичний світогляд Драгоманова таки був тим ґрунтом, з якого проростали українські політичні партії, бо власне на тому світогляді виховувалася й викувувалася політична думка українського громадянства, — та лихо на тому лише полягало, що Драгоманівські ідеї — ідеї певного етапу політичної думки — так і заkostenіли в деяких одбочинах українського політичного світогляду, подекуди камяніють і досі.

Але загальне політичне життя в Росії не давало ґрунту для розвитку політичної тут думки і зокрема для творення політичних партій. У 80-х роках запанувала в Росії страшенна реакція, що понизила темп політичного життя в цілій державі. Становище се трудно тепер зрозуміти з погляду обставин життя європейського. Політика була фахом одіозним, навіть небезпечним в очах уряду та зближених до його благонамірених кругів, і самий епітет «політик» звичайно прикладувано до особи політично-неблагонадійної. Політичні групи ховалися в підземеллі і тому, дійсно, найменше були благонадійні; не рахуючись з якими будь зовнішніми, правними умовами, додержували програм та провадили акцію в дусі не лише опозиційному, але й — здебільшого — різко протирядовому, навіть терористичному.

Такі обставини одбивалися і на становищі українському. Політичне життя на Україні понижене було більше, ніж де інде, бо тут посилено діяв подвійно-тяжкий режим, що гнітив життя не лише політичне, а й національне. Проте політичні традиції українські не були викорінені, — вони проростали, де лише падала крапля живучої води. Спроби партійного уґрунтування майже одночасно виникають в різних місцях. У Петербурзі гурток молоді (Галин, Василієв), склавши програму політичної партії, звертається по благословенство до Драгоманова. Аналогічне уґрупування повстає в Києві («Тарасівці»), друкуючи р. 1893 (у львівській «Правді») „Profession de foi молодих українців».

Під ті партизанські спроби підведено р. 1897 тверду основу, — повстає в Києві конспіративна всеукраїнська організація, що ставить собі завданням роспорошені політичні елементи українські зєднати на національній засаді, організовано провадити національну роботу та в наслідок того створити підвалини для ширшої політичної діяльності. В осередку тої організації стояв виконавчий орган — Рада — в Києві, з нею федеративно зв'язувалися територіяльні, по окремих містах, громади, які висилали своїх делегатів на зїзди, що були органом законодавчим. Всеукраїнська організація, що після засвоїла собі назву «Товариства Українських Поступовців» («ТУП»), одіграла провідну роль в українському

життю до самої революції. Під її проводом переводилася акція, в українських інтересах, в усіх ділянках життя, головніше — в місцевих установах самоурядування — в земствах, міських думах, в тих нарадах громадських, які почав заводити уряд ще перед першою революцією, на початку XIX ст. »ТУП« одіграв велику політично-організаційну роль, — він дав формальний ґрунт для створення українських національних партій. Об'єднавшись на одній спільній платформі, окремі українські політичні напрями на протязі кількох літ пройшли добру організаційну школу. Організованою працею в місцевих автономних відділах, органічно зв'язаних з центральною установою, положено було тривкі підвалини для дальшого руху — глибоко свідомого, національно й політично, українства, замість етнографічного українофільства, в яке виродилася українська ідея по окремих, розєднаних комірках українського життя під убійчим гнітом самодержавного режиму. Як дальший етап розвитку, почалося розгалуження українського руху по окремих партійних фракціях, що різнилися між собою, головним чином, максимумом чи мінімумом програми та темпом її осягнення — за спільною демократичною основою. З того джерела повстала р. 1900 перша організована партія — Революційна Українська Партія — РУП. Ся перша партійна організація вийшла з ТУП-а власне не як органічний його витвір, — се був блок ріжnorodних елементів, що не стільки ставили собі завдання характеру позитивного, скільки стреміли поширити дотеперішнє коло політичних завдань українських, яке уважали за тісне для себе, і тому єдналися на ґрунті, головним чином, неґації попередніх напрямів української думки. Тож не дивно, що РУП існувала з своєю програмою та в своєму складі дуже недовго, — але вона стала тим початковим ферментом, що з його бродильного ділання почали розвиватися вже більш програмово виразні політичні угруповання, а врешті партії звичайного типу. Рівнобіжно з РУП створилася, з елементів по-за ТУП-івською організацією, Соціалістична Українська Партія (СУП), — складалася вона з елементів загально-російського успособлення, — відрікалася національного питання, навіть уважала його за »неіснуюче«, — та одкидала всяке значіння української культурної праці. Був час — дуже короткий, — коли обидва сі партійні угруповання злилися, але засаднича незгода викликала такі внутрішні тертя, що врешті той зовнішній зв'язок розпадається. Чужі для українства елементи виділяються в Соціал-Демократичну Спілку, яка стоїть при боці російської Соціал-Демократичної Партії і врешті зникає з українського політичного життя. Натомість повстає Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія, що соціал-демократичну ідеологію поволі, не без дезорганізаційних виступів окремих членів, опірає на

українському національному ґрунті¹⁾). Виразно національний характер прибірає Українська Народня Партія; в своїй програмі розробляє вона головні моменти національні під гаслом: «Україна для українців» та висуває засади української державної незалежності. Р. 1904 повстає — з лона ТУП-а чи власне навіть в його лоні — Українська Демократична Партія, з якої елементи радикальніші, виділившись, утворюють партію Радикальну. Глибше розвинувши та узгодивши за тим свою ідеологію в спільній програмі, обидві партії знову зливаються в одну Радикально-Демократичну партію (РД), що існує до початку великої революції. Р. 1907 повстає українська партія Соціал-Революційна (С.-Р.).

Отсе було те політичне тло, коріння якого вростає ще в час дореволюційний (розумію першу революцію 1905 р.), але на якому партійні напрями серед українського громадянства в час революційний викристалізуються виразніше та створюють певні політичні ефекти і на ґрунті петербурзькому.

Найбільш експансивно мала реагувати на партійні гасла, розуміється, молодь, — і вона, дійсно, приймає живу участь в партійній роботі. З р. 1902 — українське студентство петербурзьке стає під сильний вплив Української Революційної Партії (РУП). Ся організація, що повстала у великій мірі на ґрунті незадоволення аполітичним характером української праці старшого громадянства, апелювала головні до студентської молоді. Остання й прийняла гасла РУП, принагідні своїм загальним, широким змістом. Для партії було се великим придбанням, — за браком дозрілих віком сил, вона могла використовувати молоду енергію широких студентських кадрів. РУП-івський напрям студентських настроїв найбільше означився у Києві та Харькові, де переважали лєнінські засади партійної організації (найперше — засада організаційної централізації), затим прийнявся той настрій і на петербурзькому ґрунті. В р. 1903 засновано в Петербурзі північний комітет РУП, що головним завданням мав здобувати кошти для партії та через Петербург кольпортувати нелегальну літературу на Україну. Членами комітету були: Сергій Тимошенко, Дм. Дорошенко, Волод. Баланін, Ів. Вовкушевський, Вас. Мазуренко, Петро Дятлов, Наталія Шликевич. Ся остання, особа дуже активна, виконувала найбільш відповідальну функцію — їздила до Фінляндії та привозила звідти літературу — до помешкання свого батька Олександра

¹⁾ Соціал-демократична партія уважала себе за єдину правосильну спадкоємицю РУП і на зїзді в грудні 1905 р. прийняла таку резолюцію про зміну назви:

«Вважаючи теперішню назву невідповідаючою с.-д. програмі і тактиці партії, другий черговий зїзд РУП ухвалив: назву Революційна Українська Партія змінити на назву Українська Соціал-демократична партія».

Полікарповича Шликевича. Рада студенської громади здобувала значні засоби для партії — до 5 тис. рублів річно. Головними джерелами тих засобів були: улаштування концертів та допомоги з благодійного товариства ім. Шевченка (бравши допомоги, студенти звичайно оддавали їх до каси партійного комітету).

Р. 1904 переведено внутрішню переорганізацію петербурзького одламу партії РУП. Частина членів утворює українську студенську громаду на партійній платформі с.-д. Поруч з тим друга частина творить групу, в якій найвиразніше виступає момент національний. Найбільш активним членом сеї останньої групи була згадувана вгорі Наст. Щербань; до тої ж групи належали Дм. Донцов, О. Назаріїв, М. Стасюк.

Відносини між партійцями в студенських кругах були досить напружені, особливо вже пізніше, коли партійний характер с.-д-цтва та с.-р-івства викристалізувався виразніше. На чайових зборах, які я улаштував в українському клубі на 12 лінії Васильківського Острову, відбулося правдиве змагання між с.-р. та с.-д., — Є. Неронович закликав студентів до вступу в с.-р. партію, В. Садозський — в с.-д. Зокрема, напруженість відносин між соціялістами та не-соціялістами дійшла до того, що, напр., під час всеукраїнського студенського зїзду у Львові 1909 р. соціал-демократи одмовились ночувати та й взагалі перебувати в однім помешканні з не-соціялістами. Такий дух партійної виключности панував не лише в Петербурзі, — студенти соціал-демократи в Москві одмовились підписати меморандум в справі українських кафедр в університетах на українській території лише тому, що тей меморандум мав іти до рук голови думської освітньої комісії фон-Анрепа, партійного октябриста, а не до якогось с.-дека чи трудовика.

Студенські революційні групи петербурзькі одіграли значну роль в транспортуванні з закордону та в продукції нелегальної літератури.

Політичної партійної літератури легальної — в часі до першої революції — не було в Росії. В програмах газетних, правда, друкувалося — «газета политическая, общественная, экономическая» і т. п., але політику здебільшого обмежувано політичними інформаціями — і то більше з життя закордонного. Газети поступового напрямку, як «Русскія Вѣдомости», засвоїли собі специфічний стиль т. зв. «езопівський», де, способом стародавнього байкаря, в прикладах, про які говорилося, крилися алегоричні натяки на те, про що не говорилося. Привілеція трактувати справи політичного порядку фактично належала лише певним органам преси, що проводили погляди урядові. Була дуже обмежена, непостійна література нелегальна — листки, літографовані, або — в кращому випадку — друковані на хатніх станках, — і ті, і другі

з погляду зовнішнього надто примітивні. Тому політична думка живилася головню виданнями закордонними, що контрабандно перепачковувалися через границю.

В першу революцію — і до неї — українці здобували політичну літературу обома сими способами, — і самі її продукували, і привозили з-за кордону. В Петербурзі займалася тим студенська молодь. Друкування української нелегальщини почалося з 1901 р., — друкувалося листівки, прокламації, в час міністрування генерала Ванновського, що з середньошкільною військовою освітою був міністром освіти,^{*)} видруковано досить дотепно складений збірник карикатур на теми тодішніх подій у високих школах. Друкарські відбитки робилося на мягкому ліжку, щоб не було чути гуку, а видрукований матеріал виносилося в рурках, які звичайно вживалося для креслярських праць, — такі рурки приносилося до шкіл і тут розподілялося по призначенню. За друкарню правив прилад типу шапірографу системи «Зів», — здобуто ту машину через п. Сарнавську, що служила в тій фірмі, а фальшиву посвідку на купівлю скомпоновано в імені фіктивної неіснуючої установи «Шлюзованія рѣки Западной Двины»; на ту посвідку щось на протязі двох років здобувалося й папір та фарби у згаданій фірмі.

З-закордону перепачковувалося нелегальну літературу ріжними шляхами; як уже згадувалося, — через Фінляндію, а також через Псков (через останній пункт провадив операцію Лопушанський) та головне — через Чернівці—Хотин. Разом з українськими виданнями перевозилося, на замовлення російських революціонерів, і російські видання — «Искру», «Освобождение» та інші, зробляючи на тім для організації (з кожної такої операції очищалося 150—200 карбованців).

Пачкарство нелегальщини було досить складною справою, вимагало з боку ідейних пачкарів витривалости, вправности та твердого духа навіть у більшій мірі, ніж перетранспортування звичайної контрабанди. Ось як, напр., перевозилося нелегальну літературу через Чернівці—Хотин.

Р. 1903 кілька людей петербурзької молоді — С. Тимошенко, Вас. Мазуренко, О. та М. Шликевичівни — поїхали за кордон, щоб ознайомитися з тими провідниками РУП, що перебували в Галичині (Є. Голіцинський, Д. Антонович та інші) та здобути від них літературу. Техніку перетранспортування тої літератури мав перевести С. Тимошенко, який мав для сеї цілі не-

^{*)} Ванновський, одмовляючись од міністерського портфелю, вказував цареві на недостатність свого освітнього цензу для керування саме міністерством освіти, але Микола II на се йому зауважив: «Я теж не дістав вищої освіти, а проте правлю цілою Росією».

легальний паспорт. Зо Львова поїхав він у Чернівці, де власне й навантажено його матеріалом (брошури Деде, «Селянин», «Гасло» та російська «Искра») — дві валізи біля п'яти пудів ваги. В останній момент провідник цілої операції Д. Антонович сконстатував, що шлях, яким попереду користувалося, загубився, — треба було новий шлях вишукувати самому пачкареві. Він і подався з провідником із Черновець до прикордонних пачкарів-професіоналів. Не доїзджаючи до села Добринівців, сховали валізки в лісі та й прийшли по вказівці провідника до хати одного з пачкарів. По вечері, по 11-й годині, коли дозорці звичайно засипляли, пішли в ліс, та, забравши валізи, подалися до кордону. З боку австрійського іти було вільно. Біля кордону стояла копиця сіна, — до сеї копиці й притулилися контрабандисти. Тимчасом зійшов місяць, стало видно, — і се утруднювало справу. Та вправні пачкарі плазували на всі боки, простежуючи, де саме знаходиться сторожа. Годин зо три довелося Тимошенкові просидіти в копиці. Аж на світанку, ухопивши пачки, ціла компанія переправилася через болото, валізки внесено на російському боці в жито, а Тимошенкові вказано хату, де живе пачкар-спільник. Покинувши валізки, пішов він до хати, розповів, хто послав його, та просив перевезти його з крамом до Хотина (за 45 верстов). Довідавшись, що то саме за крам, пачкар Манол (Мануїл), вдачею розбишака, дуже неохоче поставився до справи, бо мороки з тим крамом багато, а користи мало. Просто виганяв свого клієнта з хати, аби не наводив йому жандармів. Та іншого виходу, ніж попереду сплановано, не було, і Тимошенко, вийшовши з хати, сів на городі Маноловому та не рушався звідти. Бачучи, що той не одстане, пачкар пішов на умови й почав торгуватися. З того боку взяли недорого — по 3 гульдени за пачку та 5 гульд. за власника пачок, а Манолові довелося обіцяти 12 карбованців. Умовилися, що треба їхати двома возами, — на одному Манол з Тимошенком, баба та ще й корову було до воза привязано (у Хотині був ярмарок), а другий віз слідом, за 3—4 версти позаду, транспортував валізки. Зо всього видно було, що сі останні в дорозі перевязувано, — очевидно, спільники шукали там ціннішого краму. З Хотина до залізниці, до ст. Ларги, достався наш пачкар кіньми, і поміг йому занести валізки до вагону фурман, який, доставши за те «на чай», був задоволений і вдячний. Гірше було в Жмеринці, — довелося взяти носія, а той, незадоволений, що валізи такі тяжкі, голосно лаявся та міг тим звернути увагу кого не слід на ті валізки. Приїхав Тимошенко до Києва у-ночі, маючи єдину адресу — Ткаченків, на Паньківській вулиці. Візник поміг перенести речі на другий поверх, — здавалося, вже край усьому клопотові, — аж Ткаченків не було вдома, — поїхали на човен, на Дніпро. Господарі проте впустили несподіваного гостя, який, не спавши дві добі, зараз заснув, як убитий, —

на силу розбудили його, прийшовши, Ткаченки. Гість, видимо, таки їх занепокоїв. Ткаченко зараз побіг на сусідню Маріїно-Благовіщенську вулицю, до Винниченка. Сей останній дуже зрадив, побачивши таке добро, забрав те добро разом з гостем до себе. Того ж дня Тимошенко виїхав з Києва (був без паспорту, щоб не давати слідів), через Ларгу, Хотин та за допомогою того ж Манола з його австрійськими спільниками добрався до Чернівців.

Поруч із студенською повстала та опісля поглинула її в себе с.-д. група з поза студенських елементів громадянства, віком молодших, до якої входили Л. Бич, М. Дулбін, Д. Лаврентієв (Д. Сіромаха), І. Личко, І. Мазепа, В. Мазуренко, Л. Мацієвич, С. Петлюра, П. Понятенко, А. Шабленко, М. Шадлун. Група та стала р. 1906 видавати свій орган — місячник «Вільна Україна» — засобами, здається, Л. Бича та А. Шабленка.

І сій групі, як і цілій партії українських с.-д., довелося брати участь в розплутуванні національного питання в світогляді соціал-демократичному чи, власне, у пристосуванні сього питання до тих вимог, які повставали в життю партії на ґрунті національному. На перешкоді до досягнення цілей соціал-демократичної програми — об'єднання робочого пролетаріату всіх країв — стоять, між іншими, різниці й суперництва окремих держав та націй, — зокрема за чинник, що перешкоджав зосередженню інтересів пролетаріату на одному завданню, теоретично визнавалося чинник національний. Погодження сього останнього з засадами соціалізму складало поважну проблему, якої вирішення вимагало саме життя. Легше було вирішати се питання для націй державних, але справа представництва національних меншостей значно була складнішою. Стоючи на ґрунті переважання соціал-економічних інтересів та узагальнення шляхів, що вели до досягнення партійних завдань, нації державні неприхильно ставились до окремого представництва національних груп, кваліфікуючи домагання національних меншостей в сім напрямі, як сепаратизм і навіть зраду основним завданням соціал-демократії. На заході Європи проблема ся в дальшому таки знайшла собі певне — бодай компромісове — вирішення. Соціал-демократичний конгрес в Брюні прийняв національну програму з планом переустрою Австрії в формі державного союзу націй. На аналогічній точці стала і польська соціал-демократична партія (в програмі «Пролетаріат-у»).

Більше забурення викликало се питання на ґрунті російському, де взагалі ідеологічні стремління найрізноманітніших напрямів звичайно сходяться на засаді уніфікаційній (досить згадати полеміку з приводу нетерпимого трактування української справи російськими революціонерами за часів Драгоманова). Націо-

нальне питання стало об'єктом гарячих змагань між російськими та українськими с.-д. угрупованнями. Максимум уступок, на які приставали російські с.-д., — автономія територіяльна, себто: автономію в партійній організації могли мати робітники окремих територій, а не окремих національностей, і організація партії, як такої, мусіла бути централістичною¹⁾.

То ж, натурально, дане питання мусіло знайти собі вираз і в органі українських с.-д. на петербурзькому ґрунті — у «Вільній Україні». Ся остання і стала ареною, на якій трактувалося національну справу, а одним з авторів, що найчастіше сеї справи торкався, був Конст. Ів. Арабажин, про якого я вже почасти згадував раніше, коли оповідав про юбілей Д. Л. Мордовця.



Конст. Ів. Арабажин

Серед співробітників «Вільної України» К. Арабажин займав особливе становище своєю винятково-деструктивною ролею. Ся людина, куди лише входила, всюди і завше вносила з собою неспокій і розклад. В колах українських у Києві появляється він на переломі 80-их і 90-их років. Енергійний, здібний, і як письменник і як промовець, він досяг в українському гурті видатного значіння, був одним з улюблених учнів В. Б. Антоновича. «Засипавшись» на чомусь, був арештований та, очевидно, наговорив на допитах більше, ніж було треба, бо в наслідок його зізнань, — так принаймні думали, — досить людей було поарештовано. Стративши ґрунт в українських кругах, він виїздить до столиці, своїми здібностями вибивається й тут на видатне становище в російській

¹⁾ Зразковим виразом с.—д. неупинної неґації національних моментів можуть бути погляди що-до ролі національної мови, які висловлював спілчанин Тучапський в статті «Къ вопросу объ автономіи Украины» («Вѣстникъ Жизни»). «Через те, — писав він, — що російська мова близька до української, то навіть наявність національного гніту на Україні не перешкаджала і не перешкаджає ані розвиткові продукційних сил, ані розвиткові класової боротьби на півдні Росії», а «той ступінь організації пролетаріату на Україні та ступінь його свідомости, які помічаємо в наші часи, зовсім не стоїть у більшій залежності од того, якою мовою провадиться наука по школах та чи єсть повна воля української преси».

пресі, стає співредактором — разом з кн. В. Барятинським та М. Славінським — поступової газети «Съверный Курьеръ». Але й тут істотну його натуру таки розкусили, і що-далій все більше ставав він по-за рамцями товариського життя. Оскільки велике було упередження що-до його в літературних кругах, може свідчити такий факт, що коли «Съверный Курьеръ» було адміністративно завішено і столичні літерати хотіли на знак свого співчуття редакції урядити банкет, то було поставлено їй умовою, аби лиш на тому банкеті не був присутній один із співредакторів — Арабажин (редакція, розуміється, такої умови не могла прийняти, і банкет не відбувся). Одіозність сеї особи ще збільшилася, коли зайняв він катедру у Гельсінгфорському університеті — з призначіння міністерства (катедри в університеті, як відомо, займаються з вибору професорської колегії, а в університеті гелсінгфорському справа обняття катедри була посилено скомплікована через русифікаційні заходи російського правительства).

Ще до сього останнього його кроку сталася ота моя сумна сутичка з ним на юбілею Мордовця. По вечері, коли всі вже встали з-за столу й почалася товариська розмова, Арабажин попросив Стебницького, з яким був знайомий, аби той познайомив його зо мною. Без великої охоти я погодився. З розмови стало видно, що він з часу, відколи виїхав з Києва, не виявляв найменшого інтересу до справ українських, стратив усякі звязки з українським світом і в своїх споминах живився лише тими прикрими вражіннями, з якими виїхав, всіма одкинутий, з Києва. Тому на його завваження, що я неслухно так різко повівся з ним, бо він все ж залишається українцем, я одповів, що коли б він хоч найменший інтерес заховав до українства, то я за п'ять літ свого перебування в Петербурзі зустрів би його бодай у якомусь гурті українському, чи бодай за якоюсь українською справою, але ніколи й нігде я його не бачив. Він здивувався, почувши, що були в Петербурзі українські організації, почав мене розпитувати, які саме, — я і вказав йому, між іншим, на групу с.-д., що збиралася видавати «Вільну Україну». Покинутий всіма, але з жадобою якоїсь акції для виходу своєї енергії, Арабажин і вдався до тої компанії, яка охоче прийняла його, нехтуючи специфічними рисами його натури й лише вбачаючи в ньому талановитого співробітника. То ж мушу визнати свою вину в тім, що впровадив його в українські обставини і тим спричинився до вияву тут розкладової його діяльності, — особливо в українських фракціях перших двох Державних Дум, де він провадив безсумлінно-демагогічну агітацію серед членів Думи, селян. І в новій компанії українських с.-деків Арабажин розвинув свою звичайну розкладову акцію, зо всіма розсварився і врешті вийшов чи був викинутий із свого нового окруження.

У «Вільній Україні» Арабажин (псевдонім К. Недоля, К. Не-я), в противенстві іншим співробітникам, що все ж його толерували, одбиває російські централістичні тенденції в справі національній. Допускаючись випадів проти «українофільства», «шовінізму», «національної вузькості», він в суті справи поборював взагалі національну українську засаду.

«Український соціалістичний рух, — писав він тут, — не може ні в чім стояти на ґрунті націоналістичних теорій. Та вони й непотрібні йому. Соціалізм відкидає від себе усі національні витребеньки, усі націоналістичні теорії, всі так звані «святощі». Нема інших святощів, як права людини, права на волю, на розумну працю, права на знесення усякого кріпацтва політичного, економічного, духового.

«Нехай українофіли витягають свої святощі, як Іван Никифорович Довго-чхун, котрий від часу до часу вивірював на дворі свої широчезні шаровари, жупан, в котрий вже не влізти, рушницю, з котрої давно не можна стріляти, нехай вони тішаться сею роботою і думають, що вона чогось варта, — українці-соціалісти мають свою широку, вільну дорогу, повний оберемок пекучих справ, невідложних обов'язків. Українського соціаліста зовсім не обходить питання, на якій мові його потягнуть в кутузку і повідають, що права людські не про нас писані. Важна не мова, а самий утиск, котрий треба конче знести»...

Або допускався такої несумлінної демаґогії:

«Що краще, — запитували націоналісти, — російська школа для українського люду, чи умислова темнота? Рішали: лучче для українського люду абсолютна темнота аніж «винародовлююча» школа. Абож: що важніше: аграрна біда, чи мова? Звичайна річ — мова. Мова — це велика святощ, котру розуміють і піддержують і Тарновський і Дзидушицький і навіть сам Сапега»...

Насправді, ні Тарновського, ні Дідушицького, ні Сапегу вже давно й на світі не було, і ніхто ні в чім не міг на них покликатися, — се просто були все ті самі анахроністичні ремінісценції його київських вражінь, але, не розпоряджаючи свіжішим матеріалом, старався він мститися за старе так само старим, за давністю переплутуванням у пам'яті матеріалом. Не бувши в дійсності ніяким соціалістом та виконуючи певну роль в тому оточенні, що подало йому давно жадану платформу для виступів, — все одно, де й які б вони не були, аби лише задовольняти ексцентричну пиху, Арабажин так, напр., гидко, по крутійському, характеризував світогляд Шевченка:

«Було б великою шкодою, коли б ми замінили ясні, широкі ідеали нашого часу неясними поетичними думками та мріями Тараса, що разураз хвилювалися, мінялися... Світогляд Шевченка дуже плутаний та неясний, його твори носять в собі усі змішані докупки елементи народньої душі з її романтичною поезією, з її історичними пережитками... Суперечностей в поезії Шевченка багато, тому то, може, кожний і втішається в його творах тим, що ближче йому до його серця. Українського пана не може не втішати ота велика небувальщина, яку вигадав поет, котра довгі часи позволяла сидіти пану, заплющивши очі і не дивлячись на справжнє життя, твердити про мужицький добробит, покликаючись на гарну, але нереальну ідилію, «садок

вишневий коло хати», де повному щастю та супокую семі шкодить хіба тільки один соловейко... Може і якийнебудь жандарм, готуючи на великдень погроми «жидів» та інтелігенції, згадував собі «Гайдамаків», виспівуючи од щирого серця: «ні жида, ні ляха».

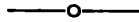
Статті Арабажина стояли осторонь у «Вільній Україні». Решта співробітників містить статті в національній справі — змісту зовсім іншого, — особливо, коли бувала зовні до стіни притиснута. З приводу, напр., гострих, з боку лубенського «Хлібороба», закидів на адресу с.-децького інтернаціоналізму І. Личко так змалював національну роль с.-д. партії:

»Національне питання, як і соціальне, може розв'язати на Україні, як скрізь, лише соціал-демократія. Вона понесе у народні маси здоровий націоналізм, котрий не буде затримувати класової свідомості пролетаріату як міського, так і сільського, а через се не буде зупиняти величнього соціального процесу диференціації класів на підставах капіталістичної продукції, на підставах економічних протилежностей сих класів. Навпаки, «націоналізм» с.-демократії сприятиме сьому».

Врешті українська соціал-демократія таки ясно стала на ґрунт національний — резолюцією 2-го зїзду партії р. 1905¹⁾.

¹⁾ Резолюції 2-го зїзду У. С.-Д. Р. П. 1905 року. 1. Резолюція по національному питанню: «Вважаючи, що національний гніт — один із проявів панування капіталу в сучасному буржуазному суспільстві — веде до культурної, економічної і політичної відсталости пригнічених націй і тим шкодить розвиткові класової самосвідомості і класової боротьби пролетаріату сих націй; що національний гніт, викликаючи серед всіх клас «пануючої» і «пригніченої» нації зріст націоналізму і солідарности клас, затемнює протилежності класових інтересів пролетаріату й буржуазії; що завдяки цьому всьому збільшується панування буржуазії над пролетаріатом, У. С.-Д. Р. П. оголошує: Складаючи один із отрядів міжнародньої соціал-демократії — ворожої не тільки економічній експлуатації, але і всякій експлуатації і всякому пригніченню, проти кого б вони не направлялися, Українська Соціал-демократія, як найенергійніше буде боротися проти національного гніту, за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток, твердо обстоюючи право націй на культурне і політичне самоопреділення». — 2. Резолюція про автономію України: «Маючи на увазі, що процес економічної централізації являється лише однією стороною економічної еволюції, другою ж стороною її є економічна децентралізація, котра тягне за собою децентралізацію політичну; що форми політичні пристосовуються до індивідуальних, економічних, побутових, психологічних і культурних обставин кожної нації; що демократизація державного ладу вимагає децентралізації законодавства, адміністрації і судівництва, що в інтересах усунення — оскільки це можливо в капіталістичному суспільстві — національного гніту потрібно передання усіх тих справ, в котрих виявляється національний гніт, в руки представницького зібрання національно-територіальної одиниці; II черговий зїзд У. С.-Д. Р. П. в інтересах розвитку класової боротьби і продукційних сил на Україні приймає в свою програму постулат автономії України з окремим соймом, законодавчим в тих справах, котрі торкаються лише народу, що мешкає на території України».

Проте все ж тактика петербурзьких с.-деків фактично не змінялася, — в українських фракціях першої та другої Державних Дум провадили вони (не один тільки Арабажин) працю «класового усвідомлення» в характері не лише демагогічному, але й ненаціональному, а в своєму тодішньому партійному органі «Наша Дума» (вийшло два числа), за співробітництва члена Думи Вовчинського, В. Мазуренка, Д. Сіромахи (Д. Лаврентієв) та того ж К. Не-я — Арабажина, друкувалися статті останнього — того ж змісту й характеру, що й у «Вільній Україні».



До першої революції, як уже згадувалось, створилася і радикально-демократична партія.

Основна течія, що перед тим об'єднувала українські політичні напрями, знайшла собі вияв в окремій українській демократичній партії. На програмі сеї партії власне стояла певний час всеукраїнська організація «ТУП'а». З неї виділилася нова течія — радикальна українська партія, що відріжнялася від попередньої, головним чином, повнішою та виразнішою економічною програмою¹⁾.

Основне гроно радикальної партії складали мої товариші по видавництву «Вік» на чолі з С. Єфремовим. Партія виявила велику активність щодо продукції партійної літератури. Видання її друкувалися у Львові, куди їздив для того Ф. П. Матушевський, частинно у Києві (нелегально). Але у зв'язку із сподіваним оголошенням «свобод», стало в Києві трудніше, ніж перед тим було. От і вирішили колеги мої, що в столиці таки мусить бути легше, тож, не кажучи доброго слова, вислали емісаром В. М. Щербаківського просто до мене, а я вже мав ту справу якось поладити. Щербаківський — з рукописами чотирьох брошур на руках — з'явився в цілковитій певності, що в Петербурзі все те дійсно можна зробити. А тоді саме гостро додержувався загальний страйк, в тім числі і страйк друкарень. Самі робітники ходили по всіх підприємствах, ретельно доглядаючи, чи нема де вилому з загальної лінії страйку та уживаючи гвалту у випадках такого вилому. Отже неприємність од виконання київського доручення випадала подвійна: адміністративна за друк нелегальних річей та — ще гірша — з боку «Совѣта рабочихъ», що не спинялися перед найбільшим насильством над страйколомами.

¹⁾ В цілях утилізації українських сил, головню беручи на увагу передвиборчу кампанію, демократична й радикальна партії злилися на ґрунті переважно радикальної партії, створивши «Українську Радикально-демократичну партію»; програма сеї партії відріжнялася від програми партій російських, аналогічних щодо назви й змісту, головню позицією в справі національно-територіальної автономії України та щодо економіки (краєва націоналізація землі).

Але ради не було, — треба було брошури видрукувати. Почав я ходити по дрібних друкарнях, де сам господар приймав близьку технічну участь у своєму підприємстві й тому міг би виконати замовлення власноручно. Одну таку друкареньку — Михайлова — знайшов я на Фонарному переулку, а другу не-далеко од неї, — забув назву тої вулиці, — була вона при складі фінляндського паперу, глибоко в дворі, по-за очима людськими. Михайлов взявся видрукувати три менші брошури, а друга друкарня погодилася друкувати величеньку книжечку — протоколів селянського зїзду в Москві, в українському перекладі. Власники тих друкарень самі за дня складали, а на ніч приходили ми з В. М. Щербаківським правити коректу та взагалі допомагати в роботі. Робота провадилася у великій таємниці — під замком, в одній хатинці при одній гасничці, з затушкованими вікнами, щоб, борони Боже, з-надвору не помітно було. Щось на протязі більш тижня провадили ми оті «всеношні бдіння». Михайлов був особою типу дуже жулікуватого, а Вадим Михайлович, за моєї відсутности, з доброї душі та, мабуть, і з нудьги за такою механічною роботою, вступав з ним у всякі розмови, з яких той випитував у нього де-що, з чого переконався в нелегальності нашого підприємства. З того почалося намагання авансів, прибавок і т. ін., при чому що-далій тон такого вимагання ставав усе більше настирливий з натяками шантажного характеру. Треба було уступати, тим більш, щоб спонукти його до скорішого закінчення друку. По совісті та робота справді заслуговувала побільшеної платні, бо вимагала безсонних ночей та нервування од постійної небезпеки. Та всеж таки, хоч і з шахраєм мали ми діло, але допровадив він всю справу з нами чесно до самого кінця, — навіть позабивав брошури у невеличкій дерев'яній скрині та й сам на двірць доставив. Гірше справа пішла з фінською друкарнею. Там складено та видруковано увесь текст книжки, але господар рішуче odmовився дати окладинку та зброшурувати, — се вже був доведений до краю незаконний випуск книжки, за що йому загрожувала велика кара. Так ми й забрали незброшуровані аркуші та вже самі якось їх пакували, щоб доїхали до Київа, а там вже кияне нехай дають їм раду.

Не легкою справою було й перевезти оте підозріле майно залізницею. Річ була очевидна, що то матеріал друкований, а на тодішній час — дуже правдоподібно й нелегальний. Оддавати в багаж значило зараз таки наражатися на небезпеку — втратити те, що коштувало нас стільки труду й нервів, не кажучи вже про кошти. То ж було припасовано все так, щоб появилися ті пакунки на двірці перед самим одходом потягу, коли вже ніколи важити, а носильники, використовуючи метушню, що буває в останню хвилю, звичайно вносять до вагону такі речі, яких приписово

до середини вагону не пускають. Так було зроблено й сим разом, — очевидно, сприяли нам і революційні обставини, за яких наступили певні «свободи» і на залізницях. Скриньки позасовувано під лавки, потяг рушив, і В. М. Щербаківський повіз свій дорогоцінний крам до Києва, блискуче виконавши свою відповідальну місію...

УКРАЇНСЬКИЙ КЛУБ «ГРОМАДА».

»Дні свободи« повели до утворення в Петербурзі українського політичного клубу.

Існування двох товариств — видавничого та допомогового ім. Шевченка, — хоча й абсолютно аполітичних, з дуже обмеженими цілями, все ж одіграло велику роль в справі об'єднання розпорошених членів української колонії. Регулярні збори управсих товариств були осередками потенційної організованої сили, що в слушну годину могла виявитися, а річні загальні збори сих товариств були якби репетиціями майбутніх громадських виступів в ширших цілях. Видавниче т-во мало в Петербурзі біля 200 членів, товариство імени Шевченка — менше; хоч у складі обох т-в досить членів були ті самі, та в кожному разі постійний кадр український, що додержував певного зв'язку між собою, лічив до трьох сотень старших людей, не кажучи про не меншу кількість студентства. Останнє, хоч, згідно приписам адміністративним, не могло формально брати участі в товариствах, але фактично ся рухлива частка громадянства насичувала свої енергією настрої старших чи й просто тягла їх тодішнім громадським річищем. Одним словом, особового матеріалу для клубу було досить — і для функцій формальних, і для відвідування клубних зборів.

І в тодішніх умовах трудно було розібратися, а тепер ще трудніше пригадати, хто чи яка група заініціювала повстання клубу. Здається все ж, що ідея вийшла з дому Русових, який фактично був клубом ще до повстання офіційного клубу. В управі клубу, 15 чоловік, стали, розуміється, здебільшого ті самі особи, що виявляли громадську ініціативу в дотихчасових організаціях, але знайшлися й нові люди, що в душі їх »свободи« викрешували і приспану свідомість національну, і громадську ініціативу в справі українській.

Серед таких українських Павлів у Петербурзі особливо визначався артист імператорської опери Григорій Олексієвич Ячницький, по сцені — Морської. Раніше співав він у київській опері, запрошений був на імператорську сцену, брав охоче участь в українських концертах. В останній час став підупадати на голосі, рідше співав, а врешті й покинув сцену, зайнявшись лекціями співу. Людина надзвичайно симпатичної, просто чарівної вдачі, він

у своїй особі об'єднував та здебільшого мирив розсварені між собою різні напрями та був натуральним і ідеальним головою клубу. Його звязки з артистичним світом дуже корисні були в справі улаштування концертів. Склад імператорської опери був переважно український, досить було українців і в складі артистів драматичного театру, — то ж у клубі утворився близький контакт з світом артистичним, а се було корисним і в інших, по-за клубних, справах. Такі артисти, як Григорович, Слатина, Попова, Бержоєва були нашими постійними гістьми.

До українства стали признаватися й особи, що займали раніше позиції протиукраїнські, — з землячків, розуміється. Я особисто був проти приймання до клубу такого сумнівного елементу, бо й без того політично-національний світогляд петербурзьких землячків, що складали тіло клубу, не був досить виразний і навіть ясний. Але де-кого захоплював факт такого воскресення мертвих душ. Одного вечора зайшли до мене П. Я. Стебницький з П. М. Саладиловим, і ми цілий вечір прозмагалися з приводу конкретного випадку на сю тему. До них зголосилися два субекти з «Славянського Благотворительного Общества», якого головним завданням було патронувати «русским галичанам» та поборювати мазапинців у Галичині, і на певних умовах та з певними зобов'язаннями пропонували, щоб їм дано було місце в управі клубу. Я дуже заперечував таким планам, бо, на мою думку, присутність таких сумнівних перехресценців не лише компромітувала українську установу, але й загрожувала послідовності її ідейного напрямку та чину. Та не було ради, їх прийнято, — один був землячок з Галичини, другий — з Холмщини, — і обидва вони слизали скоро по тому, як згори повіяло іншим духом. Один з них вже підчас другої революції також зголосився, займав видатну дипломатичну посаду, навіть досить довго і гідно держався на своєму становищі в трудних обставинах, та врешті таки повернувся »въ перво-бытное состояние«.

Фактично клуб став існувати раніше свого офіційного затвердження — ще з кінця 1905 р. Організаційні збори улаштував в якійсь школі на Садовій вул. Є. С. Грибінюк. Були спроби зірвати справу, — Арабажин нацьковував молодь на »старих«, але таки пройшла постанова — заложити клуб та прийнято засади майбутнього його статуту. Найпалкіші дебати викликала точка статуту про участь клубу в кампанії виборів до першої Державної Думи. Було постановлено приймати в тих виборах активну участь — проти позиції с.-д., що вирішили бойкотувати вибори.

Статут клубу затверджено в серпні 1906 р. Згідно своєму статуту, клуб має провадити діяльність в Петербурзі та в інших містах, засновуючи свої відділи, організує бесіди, відчити, рефе-

рати, друкує періодичні та неперіодичні видання, листки, відозви і т. п., приймає участь у виборчій агітації¹⁾.

Український клуб став дуже популярним в Петербурзі. Старші громадяни, труснувши кишеньками, найняли прегарне помешкання щось з 6 чи 8 кімнат на розі Невського та Володимирського проспектів, над знаним рестораном Палкина, і тут завше був великий здвиг народу. Приходили всі, хто почув у собі якусь краплю української крові, і, коли б начальство й далі дозволяло, то на петербурзькому ґрунті значний випав би урожай на українські свідомі і навіть гарячі душі. Помешкання клубу кілька разів мінялося, — перейшло після на Адмиралтейську набережну, № 6, затим на Василівський Острів, на 12 лінію, на Літейний проспект, а в останній час — на Миколаївську вул., 29.

Клуб таки дійсно прийняв участь в агітації що-до виборів членів до першої Думи, — розіслав відозву, в якій пропонувалося голосувати за кандидатів поступових, найперше — за кандидатів конституційно-демократичної партії (кадетів). Головною ж функцією клубу було улаштування рефератів, які уряджувалися спершу навіть що-тижня. Докладчиками були обоє Русових (О. О. Русов прочитав доклад на актуальну тоді тему — про національно-територіальні межі України), М. А. Славінський (про свою подорож

¹⁾ Ось витяг деяких точок з статуту:

§ 1. Український клуб у Петербурзі має метою об'єднати українців в межах російської держави на ґрунті широкої демократичної програми за-для поширення й забезпечення національно-політичних прав українського народу та для розвитку його духових та економічних сил.

§ 2. Для того клуб: а) організує бесіди, відчити й реферати;

б) видає періодичний орган і випускає всякі неперіодичні видання — відозви, листки, тощо;

в) має бібліотеку;

г) набуває нерухому власність, яка служить для поширення клубу та виконання його завдань;

д) засновує відділи чи філії в інших містах із тими ж завданнями та правами;

е) бере участь у виборчій агітації.

§ 3. Членами клубу можуть бути особи обох полів.

§ 10. Зарядження справами клубу поручається Раді старшин, що обирається загальними зборами з членів клубу на рік в числі п'ятнадцяти. Се число може бути збільшене по рішенню загальних зборів.

§ 12. Рада старшин перебуває в Петербурзі.

§ 14. Рада старшин має обовязки наглядати за порядком на зібраннях клубу, а для того установлює чергові дижурства.

§ 17. Для виконання своїх обовязків рада може утворювати з-поміж себе відділи або комісії, запрошуючи до участі в них як членів клубу, так і сторонніх осіб.

до Галичини), я (з історії української літератури), кілька було рефератів про Шевченка, улаштовано було вечір, присвячений В. Б. Антоновичу з приводу 35-літнього юбілею його професорства (між іншим, говорив проф. І. В. Лучицький). Такого приблизно характеру бували взагалі реферати в перші роки існування клубу.

В дні «свобод» виникла в Петербурзі соціал-демократична група, що повела атаку на «старий» та «буржуазний» склад управи і стала домагатися, щоб дістати клуб у свої руки. Старші не противилися і десь з 1908 чи 1909 р. управа клубу перейшла до рук соціал-демократів. Серед останніх найвидатнішу роль відігравали адвокат Д. К. Лаврентієв (досить талановита та енергійна людина, не без літературної здібності, написав непогану брошуру з ділянки фінансової, — скоро помер), Лев Макарович Мацієвич — відомий у свій час авіатор, що трагічно загинув під час авіаційних вправ¹⁾, Л. Л. Бич та К. І. Арабажин. Якраз в руках сеї групи клуб дійшов до найбільшого упадку, бо члени управи ставилися до своїх обов'язків дуже недбало, а решта членів клубу не мали довіря до нової управи та ігнорували клуб. Екстравагантний Арабажин виступив делегатом клубу на всеросійському жіночому зїзді та виголосив тут реферат про... шлюби на пробу. Ця сенсація ще більше скомпромітувала соціал-демократичну управу клубу, і на нових виборах вона вже не здобула довіря.

Після того обрано мене головою клубу на роки 1910—1912, і мені не легко довелося покутувати наслідки тої господарки, що привела клуб до всебічного упадку. Я старався притягти ширшу публіку до клубу, для того звернув увагу на регулярність та інтересність рефератів. Читали реферати М. Стасюк про українську еміграцію та імїграцію (він тоді подавав надії поважного економічного дослідника, але заговів власне на одній брошурці про автономію), талановитий Ф. Селецький подав свої вражіння з подорожі по українському Поліссю, читалися реферати про Драгоманова, як ученого і політика (взагалі Драгоманову присвячувалося реферати в Петербурзі майже що-року). Група друзів небіжчика Л. М. Мацієвича прочитала чотири реферати на вечорі, присвяченому його пам'яті. На тім вечорі вийшли сильні непорозуміння між учасниками того святкування та Арабажином, що мав нещасливу рису вносити розбрат всюди, куди входив. На про-

¹⁾ Незадовго до того трагічного випадку на авіодром прибув міністр внутрішніх справ П. А. Століпін і виявив бажання політати на аероплані Мацієвича, сказавши йому: «я вам довіряю». Після виникла легенда, що терористична група, до якої належав Мацієвич, осудила сього останнього за те, що він не використав слушного випадку для знищення Столипина, і наче б то в наслідок того суду Мацієвич покінчив самогубством, упавши з аеропланом на землю. Легенда — неймовірна.

ханья Арабажина я послав його реферат («Громадянин-джентельмен») до «Ради» (сам він не відважився послати з огляду на громадянську одіозність свого імени) і там той реферат було видруковано. Реферат про Галичину прочитав д-р Ів. Раковський, що прибув р. 1912 до Петербургу в цілях наукових. Д-р Омельченко читав про Винниченка та його «чесність з собою», А. Шабленко — про українців на Кубані. При клубі утворено секцію педагогічну, яка розробляла питання української педагогії й освіти, працюючи дуже жваво (були між іншим реферати: «Естетика у вихованні дитини», «Мова й думка»). Ся секція улаштувала дві книжних виставки — українських підручників; сюди увійшла багата серія з моєї бібліотеки, бо я саме тоді студіював питання українських підручників та українських видань для народу.

Поза своєю офіційною стороною життя клубу мало ще й іншу сторону, що не укладалася в легальні рамці. Секція педагогічна займалася ширенням українських книжок по селах, при чому до легальних додавались книжки і нелегальні, — займалися сим ближче Слюсаренко, Введенський, Дубяга, Стасюк, Вернигора, а з курсисток Щербань, Дверницька, Тузенко, Писарева, Пономарева. Одного разу поліція ледве не накрила ту роботу. На зборах в одній курсистки Введенський, зробивши доклад, уже виходив з портфелем, в якому були матеріали що-до росповсюдження книжок. Побачивши на сходах, що піднімаються поліціанти, він повернувся назад, встиг передати портфеля курсистці-росіянці, що жила в тім самім помешканні, а збори відновилися наче б то для улаштування української вечірки. Пристав, землячок з Катеринославщини, заінтересувався та обіцяв прийти на баль, — отже таки мусіли робити. Приставові прислали запрошення, він з'явився, дав добре буфетові заробити та під руку з В. Я. Введенською продавав з ліцитації шампанське. З прибутків од тої вечірки заложено було кілька нових бібліотек.

В той час українська молодь переживала кризу великої внутрішньої самоорганізації. Представники новоутвореного Інформаційного Бюра звернулися до мене з проханням дати їм помешкання для зборів. По неділях, о полудні, приходили студенти в значній кількості, я одкривав формально збори для читання реферату і відходив. Замість умовлених двох-трьох годин, збори затягалися значно довше, — десь біля 7—8 годин вечора, — й треба було вживати енергічних заходів для увільнення помешкання, бо приходила вже інша публіка для інших рефератів, для концерту чи танців.

Молодь поводитись взагалі дуже необережно і дала підстави запідозріти щось нелегальне за тими зборами. Тому з слідуемого року поліція почала уважніше приглядатися до громади та ближче втручатися в її життя. Траплялося, що збори не дозво-

лялися перед самим їх початком, — публіка мусіла розходитися, і се, розуміється, одбивало охоту другим разом приходити. Раз поліціант став біля дверей та не пускав студентів, бо клуб існує для своїх членів, а студенти членами клубу не можуть бути. Такі причіпки лихो одбивались на життю клубу, бо за всяких обставин студенська молодь складала найчисленніші кадри серед відвідувачів клубу. Студенство взагалі приймало діяльну участь в життю клубу, хоча й виходили зпосеред нього ригористичні голоси, що визнавали участь студентства в клубі за шкідливу¹⁾.

Існування своє закінчив клуб вчинком героїчним, коли уважати, що робилося се вже в часі війни — під час великої реакції загальної, а щодо українства — в часи диких репресій. Головна Рада студенська дала ініціативу улаштування нелегального вільного університету українського, а фактично сей проєкт dokonав український клуб, давши фірму, помешкання та подаючи адміністрації повідомлення про виклади²⁾. Сі останні мали характер систематичний, але для адміністрації подавалися, як окремі, незалежні один од другого, реферати. Читали: Ф. П. Слюсаренко — історію України, Г. К. Голоскевич, а пізніше й В. Ганцов — мову, П. І. Зайцев — літературу, К. В. Шероцький — історію українського мистецтва, О. Г. Кисіль — історію українського театру, О. Ковалевський — історію українського руху. Проводив всією справою тодішній голова клубу М. А. Корчинський. Крім того, читалися ще спеціальні курси для робітників-українців, що працювали на стеличних фабриках. Слухачі були студенти (після 1915 р. — переважно студентки), військові (головно з військових канцелярій), робітники-українці. На початку 1917 р. над університетом нависли темні хмари. Один з слухачів — писар головного штабу похвалився перед товаришем, що слухає українські курси, а той переказав начальству. На початку 1917 р. університет був під доглядом

¹⁾ Студент І. Косенко писав в «Українському Студенті»: «Чи не шкодить студентство собі тим, що працює по клубах? Шкодить, бо багато праці видає по-за своєю громадою, де вона дуже потрібна... Все, що хочете, тільки не клуб дасть щось позитивне для нас. Просвіта, кооператива etc. Тут є ціль. А ціль у клубі? Допомогать бить байдик та витребеньки продавать... Ну, й хай собі доконує на здоровля. Активній же молоді нема чого нести туди свою енергію. Єдиний серйозний аргумент за клуб се — клуби дають змогу обмінюватися студентству думками. Але се безперечно єресь. Студентство має тепер кращі та надійніші способи обміну думок, організованіші та планомірніші. Ті сили, що на нього ми даємо, варто витратити на щось краще» («Укр. Студент», № 2).

²⁾ Студентство (власиво його представники та ініціатори університету — Є. Неронович і О. Ковалевський) повелися дуже необережно: видрукували літографським способом відозви про курси, назвавши імена лекторів, що в більшості займали педагогічні посади в столиці. Більшу частину тих відозв удалося все ж знищити.

охранки, яка вирішила поки що не прикривати його, аби він себе добре виявив. Лише революція усунула великі неприємності для клубу і лекторів. Таким чином тільки тепер dokonано було те, про що мріяли керманичі петербурзької «Просвіти» ще десять літ тому, в «дні свобод». Курси розпочалися в осени р. 1914 та провадились до березня 1917 р. — до революції. Багато слухачів курсів були затим організаторами аналогічних курсів у військових частинах.

5 березня 1917 р. в помешканні клубу відбулися перші вільні збори українського громадянства. Тут ухвалено було велику маніфестацію на 12 березня.

РОСІЙСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК В УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ.

До небагатьох відрадних і — може — найвідрадніших фактів у стосунках російсько-українських треба залічити ту позицію, яку займала російська академія наук в українській справі. На фоні дикого варварства, в сій справі, з боку російського правительства та пасивної байдужости, коли навіть не задоволення, з боку російського громадянства урядовими нагінками на українство — була в Росії установа, де розуміння культури стояло справді високо, де розумілося, що нищення яких-будь культурних цінностей се — втрата, що відбивається на культурних інтересах взагалі. Учені академіки, річево оцінюючи політичні репресії в справі національної культури, здавали собі ясно справу з тої шкоди, що повставала з урядових заходів коло заборони українського слова, і не могли тим заходам спочувати. Не вся, розуміється, академія однаково успособлена була що-до сеї справи — до т. зв. «українського вопроса», — бо були тут і виразні українофоби на чолі з академіком Олексієм Іван. Соболевським, що «въ украинскомъ вопросѣ» займав нетерпиму націоналістично-московську позицію не лише в своїх друкованих працях, але також і в виступах навні — в реакційних суто-московських організаціях та в чорносотенній пресі. Але більшість членів академії, із провідником її — вел. кн. Константином Константиновичем на чолі, були люде високої культури розумової та моральної і, незалежно од тих чи інших своїх теоретичних поглядів на українську справу, стояли на позиції свободного розвитку національної культури й тому не заперечували активним виступам тих своїх колег, що заходжувалися запровадити в життя ті засади культурно-національної свободи. Тим то й пояснюється, що конференція академії завше позитивно трактувала окремі, культурного порядку, питання української справи, коли їх ставлено на її розгляд.

Президентом академії наук був вел. князь Константин Константинович. Се була незвичайна постать на тлі царської родини. Була се людина широко освічена. Як поет, що підписувався криптонімами К. Р. (Константин Романов), здобув добру опінію та добру, хоч зовсім непідхлібну, критику. В своїй родині, а затим і в чорносотенних колах, користувався репутацією великого »лібе-



К. К. Романов

рала» і навіть песу його — «Ісусь Назорей» — знято було з сцени, а врешті самого його звільнено з становища президента академії наук. Недавно опублікований щоденник сього князя безсумнівно доводить цілковиту безпідставність такої репутації, — тут він виявляє таке глибоке обурення щодо визвольного руху взагалі та висловлює такі негідні побажання на адресу його представників, що якого будь лібералізму політичного і з свічкою в ньому трудно було б шукати. Але як людина освічена, він не міг не розуміти усієї просто таки некультурности таких урядових

ходів, як обмеження національного слова, яко самого слова—без огляду на зміст, для якого служить воно лише формою. Тому відношення президента академії до порушеного комітетом міністрів питання в справі українського слова було таки «ліберальне» — в напрямі скасування ганебного закону. Тим більше, що, як оповім про те пізніше, кн. Константин Константинович вже частинно був ознайомлений із становищем українського слова, бо академія наук перед тим піднімала справу видання євангелія українською мовою.

Найактивнішими в українській справі були головню два члени академії наук — Федір Євгенович Корш та Олексій Олександрович Шахматов.

Ф. Є. Корш.

Ф. Є. Корш (народ. 12. IV. 1843) — оригінальна й видатна особа серед російського громадянства. Походив з родини, де здавна панували високо-інтелектуальні інтереси і навіть літературні традиції, — батько його був членом гуртка Герцена і Грановського, знайомий був із Шевченком, коли той проживав р. 1858 у Москві, повертаючись з заслання. Сам Ф. Є. Корш, хоч мав у своєму родинному спадкоємстві різні національні домішки (далекі предки його були німці, — виселилися з Сілезії на початку XVIII ст.), уважав себе за росіянина. Духово був у значній мірі захоплений стихією українською, — відчувалася якась ремінісценція

голосу крові з попередніх ближчих поколінь, де було українське споріднення. Був зв'язаний з Україною і безпосереднє, професоруючи в 90-их роках в Одесі (відбував тут пошту за протест проти порушення університетської автономії). Мову українську знав і теоретично-науково, і практично. Памятаю, як ще перед тим А. Є. Кримський розказував одного разу, приїхавши до Києва, яку сенсацію викликало в Москві, на одному якомусь великому науковому прийняттю, коли Корш, звертаючись до молодого тоді Кримського окликом: »Здоров, козаче!«, почав з ним розмову по українськи. Наші з ним не лише розмови, але й листування провадилися по українськи (один лист написав він і по польському, один — старо-українською літературною мовою XVII ст.).

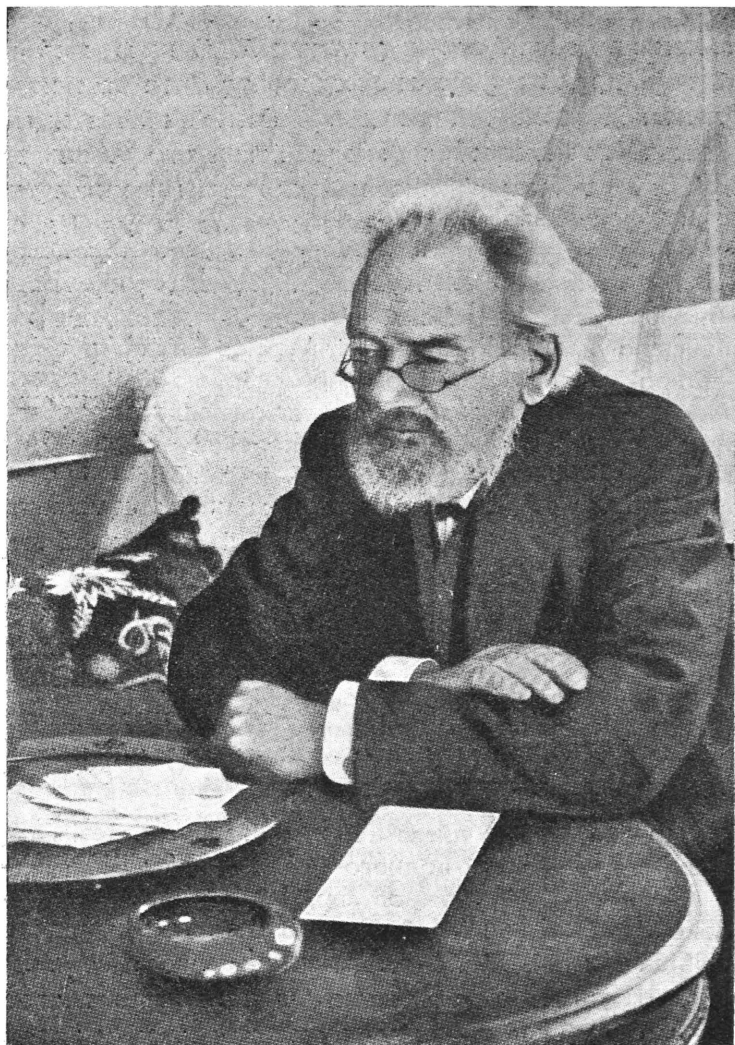
Взагалі знав багато живих та мертвих мов — і теоретично, і практично, до такої міри, що поетів перекладав він віршами ж на мови латинську, перську, російську, українську. З приводу його багатомовності Д. Л. Мордовець так відповів йому експромптом на віршоване привітання в українській мові:

Слався, Корше язикатий,
Разом німець і московець,
І українець завзятий, —
Чолом бє тобі Мордовець!
В Вавилоні як би був ти,
Коли башту будували,
То, щоб бідоньки ізбути,
Товмачем тебе б обрали!

Українською мовою писав Корш і вірші. У »Газеті Гатцука« надруковано кілька поезій »одного великоросса, коренного москвича«, в якому С. О. Єфремов справедливо вбачає — Корша. В альманасу »Складка« надруковано за підписом »Хведір Корж«: »Біда від кумедіянтів«, »Розвага«, »З Прешірна«. Пізніше в »Літ.-Наук. Вістнику« (1913, II) надруковано »Хулителям Шевченка«. У листі до О. Ф. Саліковського Ф. Є. згадував про »тетрадь моихъ стихотворныхъ переводовъ и таковыхъ же грѣховъ, отчасти украинскихъ«.

Належать Коршеві віршовані полемічні випадки проти ворогів українського слова, що не вважали те слово гідним для вислову думок і розуміння літературного порядку. Захопившись свого часу поезією словінця Франца Прешірна та переклавши де-що з нього на українську мову, написав він вірша: »Чи подобна річ писати українські сонети (одказ, кому треба)«.

Учора десь на світі тїм Петрарка,
Серед співочих сидючи братів,
Коли сонет український уздрів,
Розлютувався так, що вийшла сварка.
— На-віщо, — каже, — щоб якась Одарка



В. Коршик

Або там Пріська, чула той же спів,
 Яким колись Лауру я хвалив?
 Та й музика в вас яка? Хіба шинкарка!
 — Та вгомонись! — гукнув йому Тарас: —
 Яку хто любить, та йому й Лаура.
 Хіба в нас гірша, як у вас, натура?
 Хіба нам мова наша не покірна?
 Та шкода й слів: послухай лиш Прешірна!

Серед росіян я не знаю людини, що так глибоко перейнята
 «була б українською національно-визвольною ідеєю. Проблему

майбутнього розвитку українства, що вставала перед російською державою, ставив він свідомо та з глибоким переконанням ко- нечності практичного її розв'язання в напрямку вільного розвитку української стихії. Що-далій, то більше і глибше проявлявся він інтересом до українства, усвідомлював позитивні наслідки віль- ного розвитку його та шкоду од репресій, на нього спрямованих. Політичне насильство уважав він за чинник шкідливий для куль- турного розвитку взагалі: «Вопросъ національный і культурный, т. е. в основѣ своей ни для кого посторонняго не обидный, изу- родованъ и зараженъ двумя забравшимися въ него инородными тѣлами: политикой и насиліемъ» («Трієдиная Русь»). Сі сторонні для культурно-національної справи тенденції чинять подвійну шкоду: «Горе тому народу, который презираетъ себя! Горе и тому, который лишь себя присваиваетъ право на существованіе и всякія блага» («Голось изъ партіи 17 октябръ»).

Видатний учений, спеціаліст-філолог, він, завдяки много- гранності своєї натури та всебічності своєї освіти, визначався над- звичайною широтою світогляду та був не лише ученим теорети- ком, але й горожанином, свідомим своїх горожанських обов'язків. Тому до української справи підходив він не лише з теоретично- наукового погляду, констатуєчи факт окремішності української мови та її здатність до високого розвитку, але і з більш життьо- вого, горожанського погляду, визнаючи право українського на- роду на певне місце в сім'ї історичних європейських народів. І те- оретично і практично довів він сі свої переконання, як голова комісій, що утворювалися при російській Академії Наук в україн- ській справі: комісії для складання відомої записки «Объ отмѣнѣ стѣсненій печатнаго малорусскаго слова» та комісії по редакту- ванню перекладу українського євангелія.

За час перебування С. В. Петлюри в Москві установились близькі відносини у нього з Ф. Є. Коршем, — відносини, що ба- зувалися не лише на певному суголосі поглядів, але й на інтим- нішій сердечній основі. С. В. часто бачився з академіком Коршем і в справах редакції «Укр. Житни» і просто з духової взаємної потреби. Навіть перед смертю 1916 р., вже засуджений лікарями, акад. Корш просив переказати С. В., що хотів би його бачити, і їх останнє побачення мало сердечно-зворушливий характер. Хворий живо цікавився останнім перебігом подій в українській справі, вмовляв не тратити духа й віри в остаточну перемогу правди. Часом ті побачення відбувалися у ширшому гурті співробітників «Укр. Житни», до якої Ф. Є. Корш ставився з великою симпатією. Бувало, з приводу виходу якої найбільш «небезпечної» книжки журналу, співробітники збиралися за столиком у популярного в Москві «Мартьяныча». С. В. Петлюра або О. Х. Саліковський повідомляли про ті збори по телефону акад. Корша, і той зви-

чайно охоче брав участь у тих зборах українського редакційного гуртка. Тож покійний академік був в курсі українських подій та настроїв, головним чином через взаємини з С. В., і гаряче реагував на події сучасності, особливо в тяжкий для українства час світової війни. Серед тої німої мовчанки, якою визначалася російська інтелігенція під час найтяжчих скорпіонів над українством, майже самотньо звучав в оборону української справи голос сього поважного ученого. Він не гребував, для тої справи, полемікою в щоденній пресі, і його статті в найроповсюдженіших часописах «Русское Слово» (в Москві), «Биржевыя Вѣдомости» (в Петербурзі), спрямовані проти останніх урядових репресій та проти несовісних виступів київських «богданівців», як і інших українофобів, у свій час були дуже розважливим голосом остороги для розсудливіших елементів російського громадянства. До останньої хвили інтересувався він справами, звязаними з війною, та боляче реагував на сумні події українського життя в Росії та в окупованих частинах української території. Припускаю, що таке гаряче, щиро-громадянське реагування на тодішні події з боку старого академіка (що взагалі скупий був на писання, навіть в ділянці свого наукового фаху) було в певній мірі наслідком його розмов з Петлюрою. Про свої побачення з ним оповідав мені Корш більше, ніж з приємністю, одного разу зазначивши, що земляки не доцінюють С. В. Петлюру, не розуміючи, яка духовна сила в ньому криється¹⁾.

¹⁾ Талантом газетного полеміста акад. Корш володів у високій мірі. Влучність його гострого сарказму буквально нищила противника. Для зразку наведу невеличку його статейку — у відповідь б. київському цензоріві Сидорову, що під імям Волкова поборював українство у «Московских Вѣдомостях»:

«Рѣдко мнѣ приходится читать что-нибудь изъ «Московских Вѣдомостей», еще рѣже — испытывать отъ этого чтенія удовольствіе. Однако послѣднее случилось на-дняхъ благодаря г. Л. Волкову, повидимому, дѣятельному публицисту этой газеты, уже не разъ обращавшему на мои скромныя писанія свое неблагосклонное вниманіе и, наконецъ, почтившему меня поистинѣ замѣчательной статьей подъ заглавіемъ «Слѣпая ученость». Этотъ драгоценный памятникъ націоналистической полемики вызванъ моею критикой книжки проф. И. А. Сикорскаго «Русскіе и украинцы», въ которой этотъ спеціалистъ по нервнымъ и душевнымъ болѣзнямъ усиливается доказать историко-этнологическій тезисъ — что украинцевъ (малороссовъ) никогда не было и теперь нѣтъ. Почему нѣкоторые изъ нашихъ націоналистовъ считаютъ знатокомъ національныхъ вопросовъ не историка, не этнографа, не лингвиста, а именно психіатра, это ихъ тайна; но уваженіе ихъ къ этому авторитету такъ велико, что мое осторожное и научно обставленное возраженіе ему («Націоналистическая наука» въ «Украинской Жизни» за іюль-августъ) привело г. Волкова въ какое то берсеркерское неистовство. Само собою разумѣется, что

Р. 1900 Ф. Є. Корша обрано академіком «Отдѣленія русскаго языка и словесности». Не переносючи петербурзького клімату, жив постійно у Москві, а до Петербургу приїздив на конференції академії та на засідання комісій, з якими зв'язаний був працею в Академії, як член її. Наукову працю провадив він тут в найближчому зв'язку з О. О. Шахматовим, — вязали їх інтереси наукові й громадські та щира й глибока приязнь особиста. Завше спільно брали вони участь і в справі українській. В справах громадських ініціатива здебільшого належала Шахматову, але сей останній, з натури надзвичайно скромний, завше висував на представницькі ролі Корша, як людину більш навні активну, з живим громадським темпераментом. Тому в тих комісіях, що їх фактично провадив у більшій мірі Шахматов, вже просто навіть з огляду на місце свого осідку в Петербурзі, головував завше Корш, — напр., в комісіях «Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго

разбирать его возраженія не буду; да ихъ на дѣлѣ и нѣтъ: изо всѣхъ его потугъ къ доказательству моей умственной слѣпоты и моего невѣжества видно лишь то, что онъ никогда ничему систематически не учился. При чтеніи его статьи на каждомъ шагѣ вспоминается пословица: «бодливой коровѣ Богъ рогѣ не даетъ». Онъ былъ бы радъ меня въ ложкѣ воды утопить, но, должно быть, и воды у него нѣтъ, а есть только помои. Подъ его перомъ я оказываюсь не русскимъ, а «иностранцемъ по происхожденію». Если бы я вздумалъ полемизировать такимъ же аргументомъ, я могъ бы подвергнуть подозрѣнію и національность г. Л. Волкова: ну, что, если это есть переводъ подлиннаго «Лазарь Вольфъ» или, «по ритуальному», «Эллеизеръ Зевъ»? Чего добраго! Вѣдь «мешиметы» и всякіе измѣнники своей вѣры и народности особенно стараются зарекомендовать себя релігійною и національною ревностью передъ своими новыми товарищами. Или г. Л. Волковъ есть — упаси Богъ! — «Левко Вовкъ» и даже, можетъ быть, родственникъ кіевской «Волкивы». Но и въ такомъ случаѣ онъ не имѣетъ права обвинять меня, какъ это онъ дѣлаетъ, въ незнаніи малорусскаго языка, не представивъ на то ни одного доказательства. Да что ужъ тутъ малорусскій языкъ? — по словамъ г. Л. Волкова, я, какъ иностранецъ, и великорусскаго — то путемъ не знаю. Въ упрекъ мнѣ ставится имъ и то, что моя статья о книжкѣ проф. Сикорскаго помѣщена «на ряду со статьями австрійскаго профессора Грушевскаго и Донцова» и что «на этотъ разъ... г. Коршъ воздержался отъ своихъ обычныхъ завѣреній, что въ «украинскомъ движеніи совершенно отсутствуетъ политическій элементъ» — какъ будто бы такое завѣреніе было умістно среди чисто-научныхъ доводовъ.

Читатель, пожалуй, спросить: какое же можетъ быть удовольствіе отъ такихъ выходокъ? А вотъ какое: моя статья «Націоналистическая наука», очевидно, попала въ цѣль. По тому строго научному методу, котораго я неизмѣнно держался въ разборѣ доводовъ проф. Сикорскаго, я могъ ожидать успѣха своего труда, но твердо убѣдила меня въ основательности этого ожиданія безсильная злоба г. Л. Волкова, которому я и считаю пріятнымъ долгомъ выразить за это свою искренню благодарность. Ф. Коршъ» («Утро Россіи», 1913, № 236).

печатного слова» та перекладу євангелія на українську мову. Але Корш дійсно вносив у кожну справу, де він брав участь, живий та активний дух, і його приїзди до Петербургу були етапами активізації тих справ, що їх провадилося в академії наук. До його приїзду все одкладалося, а з приїздом відбувалася серія засідань — чи здебільшого у Шахматова, що мешкав в будинку академії наук, чи в мойому помешканню, що було близько од академії. І в ділові засідання вносив Корш елементи оживлення й гумору, а вже за вечерею, по закінченні офіційного засідання, той гумор наче іскрами прискав з його слів та з живих очей. І тепер червонію, згадуючи нашу з ним розмову за першого знайомства. Розмова зайшла про галицьких москвофілів. З звичайним для нього, як тепер кажуть, підходом гумористичним, кинув він про них кілька слів з скромним виразом сумніву що-до національно-громадської їх позиції. Не добачаючи справжнього духу його завважень та рахуючись із становищем ученого, я почав поважними аргументами пояснювати дійсний характер москвофільської позиції, але один-другий «цвішен» мого співбесідника та іскорки тонкого сарказму з очей його примусили мене спаленіти з сорому, що я одразу не зрозумів дійсної природи завважень сеї дотепної людини....

Ф. Є. Корш — учений високого авторитету в своїй ділянці — в мовознавстві, але не був він плодовитим письменником. Його науковий інтерес був, так би мовити, смаком гурмана, — він милувався з широких та багатих відомостей, які мав, ласував з тих оригінальних вислідів, до яких доходив, ділився усім тим з своїми слухачами та ближчими учнями, але скупі закріплював те на письмі. Все, що написав він, оцінювалося фахівцями дуже високо, але взагалі писав він не багато. До писання сконукало його живе заінтересування питанням, коли мало воно характер актуальний — в суто науковому чи громадському значінні. Тим більш характерно, що за своєї малоплодності літературної він порівнюючи багато писав у ділянці українській — чи українською мовою у виданнях наукових товариств львівського та київського, чи — ще більше, — особливо в останні роки свого життя, в справах українських в періодичній пресі російській¹⁾). Глибоко зворушливе було

¹⁾ Статті Ф. Є. Корша в українській справі та українською мовою:

»Хвала св. Кириллові та Меєодію« — »Газета А. Гатцука«, 1885, № 225.

»Привѣтъ малорусской труппѣ въ Москвѣ« — »Газета А. Гатцука«, 1886, № 51 (вірш, підписаний: »Москаль«).

Вірші: »Біда від кумедіантів«, »З Преширна«, »Розвага« — альманах »Складка«, Спб., 1897.

»Судь проф. Филевича« — »Рѣчь«, 1909, № 135.

»До історії українського осьмискладового вірша« — »Записки Наук.-Т-ва ім. Шевченка«, 1910, IV.

поступовання сього 70-літнього ученого під час війни, коли провадилося «визволення» не лише закордонної, але й російської України, а в цілій Росії «на всіх языках все мовчало» більше, ніж коли небудь. Тоді саме академік Корш, майже єдиний серед російського громадянства, в російській пресі — переважно в петербурзьких «Биржевых Вѣдомостях» та в московських «Русскомъ Словѣ» й «Утрѣ Россіи», містив статтю за статтею в українській справі, не зражуючись тим, що ім'я його нахабно тіпалося в націоналістичній пресі, а його відповіді появлялися з значними білими плямами цензурного походження. Самоволя правительства переходила тоді всяку міру людського права, і голос авторитетного ученого сміливо підкреслював ті правопорушення. Статті Корша, трактуючи те чи інше конкретне питання з приводу чергового

»Нѣчто объ украинствѣ« (Къ вопросу о выдѣленіи Холмщины) — «Голосъ Москвы», 1910, № 149.

»Памяти Т. Г. Шевченка« — «Утро Россіи», 1911, № 46.

»Въ борьбѣ за родной языкъ« — «Утро Россіи», 1912, № 8.

»Къ спору объ украинской культурѣ« (по поводу статьи П. Б. Струве: «Общѣрусская культура и украинскій партикуляризмъ») — «Украинская Жизнь», 1912, № 2.

»Трієдина Русь« — «Утро Россіи», 1912, № 39.

»Патріотъ о мазепинствѣ«. — «Утро Россіи», 1912, № 53.

»Шевченко среди поэтовъ славянства« — «Сборникъ, посвященный памяти Шевченка», 1912.

»Австрійская военная газета и русскій націонализмъ«, — «Русскія Вѣдомости», 1913, № 252.

»Объ украинскомъ національномъ возрожденіи« — «Укр. Жизнь», 1913, № 1.

»По поводу принятія проекта о выдѣленіи Холмщини« — «Украинская Жизнь», 1913, № 3.

»Слѣпая злоба« (отвѣтъ на статью Л. Волкова «Слѣпая ученость» въ «Моск. Вѣд.») — «Утро Россіи», 1913, № 236.

»Украинскій народъ и украинскій языкъ« — «Изв. Общ. Славянской Культуры», 1913, т. II, кн. I.

»Украинцы и Австрія« — «Украинская Жизнь», 1913, № 2.

»Націоналистическая наука« — «Украинская Жизнь», 1913, №№ 7—8.

»Мы и австрійская Русь« — «Новое Звено», 1914, № 4.

»Т. Г. Шевченко (1814—1914). Его литературное и общественное значеніе« — «Русск. Вѣд.», 1914, № 46.

»Де-що про вийстя вкраїнської народності« — «Зап. Наук. Т-ва ім. Ш.», CXVII—CXVIII.

»Де-що про нову теорію вийстя вкраїнського народа« — «Україна», 1914, № 1.

»Хулителям Шевченка« — «Літер.-Науковий Вістник», 1914, № 2.

»Партійная борьба и наши задачи въ возсоединенной Руси« — «Новое Звено», 1914, №№ 48 і 49.

»Завоеватели и завоеванные« — «Биржев. Вѣд.», № 14254.

адміністративного скорпіону на українство, звичайно освітлювали те питання з загальнішого погляду, висловлювали засадничі міркування в українській справі й тому набірали значіння ширшого та глибшого, ніж звичайна стаття газетна, — не лише для тих варварських обставин, але й для кожного часу. По смерті Корша (р. 1916) я систематизував ті, розкидані по окремих газетних статтях його, засадничі думки в українській справі, надрукувавши те українське *profession de foi* його в «Украинской Жизни».

Погляди Ф. Є. Корша в українській справі можуть інтересувати з різних мотивів. Перш за все з того, як сей високо-культурний великорос трактує українську справу з погляду інтересів своєї нації. Не зо всім тут можемо погодитися з думками Корша. Виходячи з думки про єдність «русского племени» в минулому, учений виводить три народності східньої Європи від одного «руського», а не загально-славянського предка, а се примушує визнати досить пізній час створення тих народностей — XII століття — та приводить його до уживання ризикованої термінології «триєдиної Русі». Правда, його розуміння того терміну широке та позбавлене того націоналістич. присмаку, яким сей термін звичайно забарвлюється: «Выражение «триединая Русь», — писав Ф. Є. Корш, — въ этнографическомъ смыслѣ указываетъ на близкое взаимное родство этихъ трехъ народовъ, а въ политическомъ — на ихъ равноправіе въ русской средѣ» («Националистическая наука»). Взагалі, термін «руський» розумів він не в звичайному уніфікаційному значінні, а як «великорусский»; щоб уникнути наслідків зловживання терміном «руський», Корш уживає поруч термінів — «великорусский» та «український», уникаючи терміну «малорусский», до якого вдавався Шахматов, говорячи про найдавнішу добу історії українського племени та його мови. Та все ж ідея єдності у минулому не могла не зародити певних психологічних інтенцій і що-до єдності в сучасному¹⁾. Але по-за тим всім міркування Ф. Є. Корша в українській справі в такій мірі визначаються глибиною знання та наукової інтуїції, такою, з погляду московського, шириною думки, що не тратять інтересу та значіння і в наш час, даючи відповідь на ті актуальні питання, що їх і досі підіймають вороги української нації.

¹⁾ З приводу слів одного з членів Державної Ради, що «историческое призвание России — обрусить все не-русское и оправославить все не-православное», Корш каже: «Все усиливающаяся старания о замѣнѣ всѣхъ народностей російскаго государства великорусской и всѣхъ вѣрѣ православіемъ, противорѣча идеѣ имперіализма, неминуемо должны вести къ разрушенію того кое-какъ складывавшагося общаго культурнаго тона, изъ котораго, при иномъ отношеніи къ составнымъ частямъ имперіи, могла бы въ самомъ дѣлѣ выработаться опредѣленная и прочная русская культура, не дающая племенныхъ особенностей, а непрестанно черпающая изъ нихъ свѣжія силы».

Корш, як учений, не замикався в ділянці того чи іншого фаху. Жива, діяльна натура, високорозвинене почуття громадянське, широка освіченість надавали особливий життєвий характер його діяльності науковій та потягали його до тих життєвих інтересів, що хвилювали усе інтелегентне громадянство.

Не тільки філолог, але також етнолог та етнограф, Ф. Є. Корш натурально та найближче мав зацікавуватися питанням національним. В сфері сього останнього найбільш інтересували його факти національного відродження народів; не випадковим, напр., було те, що Корш був, — здається, єдиним, — перекладчиком (на мови українську та російську) поезій Ф. Прешірна, будителя національного відродження словінської народности. На глибоке переконання Ф. Є. Корша, «сохранение национальностей съ ихъ языкомъ и самобытной культурой» потрібне «для того же, для чего и сохранение личности, — для того, чтобы родъ человеческій не превратился въ человеческое стадо... Могуущественнѣйшій очагъ развитія, — говорилъ він, — есть постановка новыхъ точекъ зрѣнія, а каждая национальность, какъ и личность, обладающая особеннымъ міросозерцаніемъ, вноситъ въ общечеловѣческую сокровищницу знаній и мыслей отличную отъ другихъ точку зрѣнія на вопросы, занимающіе все человечество безъ исключенія» (з статті «Голось изъ партіи 17 октября»).

З тих засадничих основ інтересувала академіка зокрема національна справа українська. «Мой интересъ къ украинскому вопросу выражался и выражается въ стремленіи къ познанію украинскаго племени и его историческихъ судьбъ, а толчкомъ къ возникновенію этого интереса послужило мое довольно раннее знакомство съ украинскимъ языкомъ и произведеніями украинской народной словесности, которое сразу показало мнѣ отличія украинскаго племени отъ великорусскаго, не оставляющія ни тѣни сомнѣнія въ томъ, что здѣсь мы имѣемъ дѣло не съ мѣстнымъ варіантомъ одного и того же племени, а съ двумя разными, хотя и близко родственными другъ съ другомъ племенами» («Объ украинскомъ національномъ возрожденіи»).

Вихідною точкою поглядів Корша в українській справі була теза наявності окремої національної культури українського народу, — культури, що сталася наслідкомъ всього многостороннього його життя історичного. «Духовныя потребности украинскаго народа не выдуманы его новѣйшей интеллигенціей... Не по силамъ ей одной да и незачѣмъ «сознательно работать надъ созданіемъ національности и широкой національной культуры» (П. Б. Струве); шире ли будетъ украинская культура, чѣмъ была при Богданѣ Хмѣльницкомъ, — вопросъ особый, а наличность украинской національности можетъ казаться сомнительною только тому, кто не имѣетъ о ней никакого понятія. Какъ сознательно и какъ любовно

относились украинцы къ своей національности еще въ давнее время, видно, напр., изъ того, что евангеліе переведено у нихъ на народный языкъ в XVI в.» («Къ спору объ украинской культурѣ»). «Культура малорусская стояла нѣкогда настолько выше великорусской, что въ XVII вѣкѣ ученые выписывались въ Москву изъ Украины. Мы, господствующее племя, все это забыли, или, точнѣе говоря, предпочитаемъ забывать каждый разъ, какъ отъ исторіи переходимъ къ выводамъ изъ нея; а украинцы помнятъ. Помнить, конечно, не безграмотное крестьянство, а интеллигенція; но отсюда отнюдь не слѣдуетъ, что заостреніе вопроса о самостоятельной украинской культурѣ есть дѣло только интеллигенціи... Что такое наша интеллигенція, особенно такая демократическая, какъ наша? Какъ бы ни казалась она въ нѣкоторыхъ отношеніяхъ отдаленной отъ народнаго большинства, ея отличіе отъ него состоитъ лишь въ большей культурности и, слѣдовательно, сознательности, а характеръ этой культурности и направленіе этой сознательности идутъ изъ низовъ» (там же)¹⁾.

¹⁾ Ті свої твердження Ф. Є. Корш розвиває та підтверджує даними історичними, етнологічними та філологічними. Він вказує на елементи національних різниць в руському племені ще в глибокій давнині. «Славяне, якъ извѣстно, роздѣляються на три большихъ групи: восточную, южную и западную. Южная и западная вѣтви роздѣляються на нѣсколько различныхъ племенъ, тогда какъ вѣтвь восточная состоитъ вся изъ одного племени, которое называетъ себя русскимъ. Это многочисленнѣйшее изъ славянскихъ племенъ распадалось нѣкогда на болѣе мелкія племена — поляне, древляне, сѣверяне, волыняне, дреговичи, вятичи и др., — сравнительно мало различавшіяся по языку, хотя должно думать, что, напр., словѣне, жившіе около Новгорода, давно уже говорили иначе, нежели кіевскіе поляне или бессарабскіе тиверцы. Но по мѣрѣ развитія государственной жизни и экономическихъ отношеній эти разновидности громаднаго русскаго племени стали соединяться в болѣе или менѣе крупныя этнографическая группы, и въ результатъ этого долгаго и сложнаго процесса, не безъ участія народныхъ примѣсей, на сѣверѣ — финской, на югѣ — турецкой (половецкой и т. п.), на западѣ — польской и литовской, приблизительно къ концу XII в. обозначились настоящія три подраздѣленія русскаго племени: великороссы, малороссы и бѣлороссы. Всѣ эти три вѣтви нѣкогда єдинаго народа до сихъ поръ одинаково называютъ себя русскими, особенно тогда, когда имъ приходится имѣть дѣло съ другими національностями». («Украинскій народъ и украинскій языкъ»). В загальному поступі життя історичного національні різниці лише розвивалися та посилювалися. «Татарское нашествіе, прокатившись бурнымъ потокомъ по всей южной Россіи, опустошило заселенную часть ея отъ Днѣпра до Карпатъ и на цѣлыхъ четыре столѣтія обособило нынѣшнюю Украину отъ остальной русской территоріи и, такимъ образомъ, сыграло огромную роль въ распаденіи Руси на Великую и Малую. Первєнствующее значеніє въ выработкѣ отличій малорусскаго племени отъ великорусскаго принадлежитъ тому обстоятельству, что послѣ татарскаго погрома исторія сѣвера и юга Россіи совершенно расходятся. Галиція въ концѣ XIV вѣка должна была окончательно войти въ составъ Польши, значительная часть

Перший та головний аргумент, на основі якого противники українства одмовляють українській мові в праві літературно розвиватися, полягає на тому, що се — не язык, а діалект. »Есть ли малорусский языкъ нарѣчіе или языкъ? — каже акад. Корш. — Теоретическій вопросъ этотъ является важнымъ лишь для людей, не посвященныхъ въ лингвистику, потому что на самомъ дѣлѣ любой языкъ можно разсматривать и какъ языкъ, и какъ нарѣчіе, въ зависимости отъ той величины, съ которой мы его сравниваемъ». Ф. Е. Корш потверджує сю думку яскравими прикладами. Напр., мови французька, провансальська, італійська, еспанська, португальська та румунська, не вважаючи на взаємну їх схожість, треба визнавати за язики, коли розглядати їх без звязку одної з другою чи протиставляти іншим мовам, але як рівняти їх до языка »романського«, то будуть вони наріччями, навіть говірками, як, напр., мови французька та провансальська, що складають гальську одміну романського языка. Та сього мало: своєю дорогою і язык латинський, що лежить в основі »романського«, — се лише одно з наріч італійських, яких ціла сукупність творить наріччя

Украины присоединилась къ Литовскому княжеству. Слѣдовательно, общеніе между сѣверомъ и югомъ Россіи было совершенно разорвано. Культура явилась неодинаковой. Сѣверная Россія оставалась вѣрна византійскимъ и восточнымъ преданіямъ, тогда какъ южная Россія продолжала свое развитіе при помощи Литвы и Польши, особенно дѣятельной послѣ Люблинской уніи. Такимъ образомъ, великоруссы получили какъ бы иную умственную и нравственную фیزیомію, нежели южане« (там же). В наслідок такої роздільности історичного життя і склався сучасний український національний тип, хоч не теоретично, то практично визнаваний російськими націоналістами. »Если славянской элементъ и былъ болѣе или менѣе одинаковъ на сѣверѣ и югѣ Россіи, инноплеменные примѣси къ этому элементу тамъ и здѣсь были различны, а при такомъ различіи результаты той и другой племенной смѣси не могутъ не быть также различны антропологически. Едва ли кто, свободный отъ предвзятыхъ великорусско-націоналистическихъ мыслей, признаетъ тождество типовъ великорусскаго и малорусскаго, если только сравнить съ одной стороны портреты, напр., Писемскаго и Л. Н. Толстого, съ другой — Гоголя и Шевченка, характерныхъ представителей двухъ украинскихъ типовъ — узкокостаго съ длиннымъ носомъ (»аиста«) и ширококостаго съ короткимъ и толстымъ носомъ. О »типичномъ хохлѣ« можно услышать отъ самихъ нашихъ націоналистовъ« (»Націоналистическая наука«). Етнологічна різниця двох національних типів виявляється в різниці їх щодо мови. »Параллельно съ обособленіемъ историческимъ шло, конечно, и обособленіе въ языкъ. И вотъ уже приблизительно съ XIV вѣка мы находимъ совершенно особенный, вполне опредѣлившійся малорусский языкъ« (»Украинский народъ и украинский языкъ«). Про походження української мови та про становище її серед інших мов академік Корш писав у кількох працях (»Де-що про нову теорію вийстя Вкраїнського народа«, »Де-що про вийстя Вкраїнської народности« та ін.) і в більшості своїх філологічних дослідів, поруч з засадничими висновками що-до української мови, торкається і тих закидів, що їх висловлюють противники українського слова.

індо-європейського мови. З такого погляду кожен мови можна назвати і мовою, і назвою, а часом і мовою. В світлі цих тверджень Ф. Є. Корш розглядає і мову українську. »Приблизительно такое же место въ системѣ индо-европейскихъ языковъ, какъ языку обще-романскому, принадлежитъ языку обще-славянскому. По отношенію къ этому необходимо предполагаемому языку всѣ славянскіе языки, не исключая такъ называемаго старо-славянскаго или церковно-славянскаго, находятся въ положеніи даже не нарѣчій, а лишь говоровъ и подговоровъ, такъ какъ нарѣчій его было собственно три: восточное (русское), западное и южное. Поэтому, напр., чешскій языкъ, ведущій свое начало изъ западнаго нарѣчія и вмѣстѣ со словацкимъ, еще не выдѣлившимся въ особую разновидность, составлявшій одинъ изъ говоровъ этого нарѣчія обще-славянскаго языка, относится къ этому языку какъ подговоръ. Такъ и великорусскій, малорусскій и бѣлорусскій языки суть лишь говоры восточнаго (русскаго) нарѣчія общеславянскаго языка» («Укр. народъ и укр. языкъ»). Тому »языкъ Малой Россіи можетъ быть названъ діалектомъ лишь по отношенію къ тому доисторическому языку, на которомъ говорили русскіе славяне до своего рѣшительнаго раздѣленія на три вѣтви. Относительно этого русскаго пра-языка и великорусскій языкъ есть діалектъ. По отношенію къ послѣднему малорусскій языкъ есть языкъ. Какъ таковой, онъ въ свою очередь раздѣляется на нарѣчія и говоры, совершенно независимые отъ нарѣчій и говоровъ великорусскихъ» («Къ спору объ украинскій культуръ»). Те саме питання — уважати українську мову за мову чи назву — Ф. Є. Корш переносить з ґрунту теоретичного на більш зрозумілий для кожного ґрунт практичний. »Такова точка зрѣнія лингвистическая или генеалогическая, — каже він, навівши згадані міркування. — Но возможна и другая, болѣе соответствующая настоящимъ условіямъ, — культурно-историческая: вѣдь можно опредѣлить языкъ въ отличіе отъ нарѣчія еще такимъ образомъ: »языкъ есть орудіе выраженія мыслей и чувства народа, который имѣетъ свою собственную культуру и собственную исторію, народа, представляющаго собою опредѣленную этнографическую единицу». Съ этой точки зрѣнія малорусскій языкъ есть несомнѣнно въ такой же степени языкъ, какъ великорусскій» («Укр. народъ и укр. языкъ»¹⁾).

¹⁾ Сими міркуваннями вирішається і той сумнів, що його висловлюють на адресу української мови, — чи потрібна вона за паралельного існування близької великоруської мови. »Два параллельныхъ языка, различныхъ по звуку, — цитує акад. Корш. слова П. Б. Струве, — это, можетъ быть, и »роскошь«, но, какъ мы видѣли, языки великорусскій и украинскій различаются не одними звуками, а столькими особенностями, что ихъ взаимная близость гораздо виднѣе лингвисту, нежели даже образованному, но стоящему далеко отъ языковѣднїя челоуку, а простые украинцы, лишеныя книгъ на своемъ

Не менш повчаючи міркування академіка і що-до тих претензій, з якими ставляться різні надмірні зоїли до сучасної української літературної мови. Певні вади усуваються з мови по волі, в міру її розвитку, в міру органічного об'єднання в ній усіх

родномъ языкъ и обязанные учиться по книгамъ великорусскимъ, плохо выучиваются грамотъ и по окончаніи ученія часто ее забываютъ» («Націоналістическая наука»).

Торкається Корш і того на перший погляд дотепного міркування, яке свого часу висловлював П. Струве, — що коли б цар Петро I переніс столицю не до Петербургу, а до Київa, то «загально-русска» письменна мова все-таки утворилася б, хоч і не така, як нинішня, а з більшою домішкою українських елементів. «Если такъ, — каже Ф. Є. Корш, — не было бы, пожалуй, и украинского вопроса». Но любопытно узнать, каковы были бы эти примѣсы: только ли лексическія, или также фонетическія, морфологическія и синтаксическія. Первая сравнительно безразличны, и при нихъ дѣло представилось бы приблизительно въ его настоящемъ положеніи, но прочія подвергли бы опасности весь характеръ языка, его національную, т. е. великорусскую, физиономію, противъ чего возстала бы вся великорусская часть населенія и, создавъ себѣ особый письменный языкъ, предоставила бы Украинѣ въ этомъ отношеніи самой себѣ, чѣмъ послѣдняя и воспользовалась бы для освобожденія своей рѣчи отъ сѣвернаго вліянія. Во всякомъ случаѣ, изъ помѣси великорусскаго языка съ украинскимъ вышло бы нѣчто вродѣ того «отвратительнаго русско-малорусскаго волапука», все шире разливающегося по городамъ нашихъ южныхъ губерній, въ которомъ насъ удивляютъ не только чуждые намъ слова и странные обороты, а и превратное значеніе хорошо извѣстныхъ намъ словъ, объясняемое уже не украинскимъ вліяніемъ самимъ по себѣ, а разными иноязычными воздѣйствіями на сбитое съ толку сознание своего и чужого въ рѣчи; таковы новороссійскія нанять — отдать въ наймы (малор. віддати в найми, по франц. louer нанимать, отдавать въ наймы), занять — дать въ долгъ (малор. позичити), за помнитъ — запам'ятовать, забыть (малор. забути, но польское zapomнѣць), одѣть — надѣть (малор. надягти, но часто уже и одягти въ томъ же смыслѣ), гулять — вести себя безъ стѣсненія, какъ дома (значеніе, на Украинѣ, кажется, неизвѣстное), сряду — непосредственно, тотчасъ (малор. просто, заразъ) («Къ спору объ укр. культурѣ»). Дуже повчаючими для різних теоретиків-уніфікаторів могли би бути вказівки Ф. Є. Корша на практичну цінність тої, що вони виображають та бажують її, мови. «Такой обезличенный, варварский языкъ — ублюдохъ способенъ не обогащать «общерусскій» языкъ, — какъ думаетъ П. Б. Струве, — а лишь портитъ оба русскіе языка, — и сѣверный и южный, — что и замѣчается на дѣлѣ. Языкъ Чехова и Короленка, на которыхъ онъ ссылается, гдѣ они не отступали сознательно отъ принятой ими нормы, есть чистый великорусскій. Во всякомъ случаѣ, бессарабско-херсонская мѣшанина, на которую неизбѣжно былъ бы похожъ великорусскій языкъ «съ гараздо большею примѣсью малорусскихъ элементовъ», не могла бы служить орудіемъ истинной культуры, потому что черезчуръ сильно пахнетъ безсознательнымъ и бессмысленнымъ «выравниваніемъ по высшему уровню», равнодушнымъ не только къ мѣстнымъ различіямъ внутри той же національности, а къ національности вообще» («Къ спору объ укр. культурѣ»).

окремих говірок; такий шлях повільного поступу пройшли всі розвинені, культурні мови¹⁾).

Ті самі міркування висловлює Ф. Є. Корш і що-до української літератури. «Єдиненіє сѣвера и юга Россіи въ письменномъ языкѣ... затрещало по шву уже тогда, когда И. П. Котляревскій написалъ свою «Енеїду» («Къ вопросу объ укр. культурѣ»). Порівнююча молодість української літератури не може бути перешкодою до того, щоб вона існувала та розвивалася. «Въ томъ, что украинская письменность въ обширности, разнообразіи и міровомъ значеніи отстала отъ великорусской, нѣтъ ничего удивительнаго или позорнаго для нея: вѣдь она начала становиться на ноги всего лишь съ 60-хъ годовъ прошлаго вѣка, тогда какъ основаніе новой великорусской литературы заложено въ первой половинѣ XVIII в. При этомъ нельзя забывать и тѣ отнюдь неблагоприятныя условія, въ которыхъ украинскимъ писателямъ приходится дѣйствовать, особенно у насъ» («Націоналистическая наука»). Проти тої думки, що існування окремої української літератури зашкодить літературі російській, Ф. Є. Корш дотепно висловився в сатиричній поезії українською мовою:

Від того ще Парнас московський не змарніє,
Що затагти не зміг до себе всіх співак.
А хто в чужу дуду дударить, хоч не вміє,
Такий — не соловей, а мабуть тільки шпак.

¹⁾ «Вполнѣ вѣроятно, что формальной основой будущаго единого украинскаго письменнаго языка послужить именно языкъ Шевченка, такъ какъ его нарѣчіе занимаетъ не только по географическому положенію, а и по своимъ грамматическимъ свойствамъ приблизительно средину между крайними восточнымъ (слободскимъ) и западнымъ (галицкимъ); но построить весь письменный языкъ цѣликомъ на одной этой основѣ немыслимо. Въ созданіи письменнаго языка, кромѣ основнаго нарѣчія, или говора, должны принять участіе всѣ, по крайней мѣрѣ, — наиболѣе развитыя нарѣчія даннаго языка. Это и происходитъ теперь въ украинской письменности такимъ образомъ, что каждый писатель употребляетъ или свой мѣстный говоръ, или кладетъ свое нарѣчіе въ основу своего языка, дополняя и видоизмѣняя ее заимствованіями изъ другихъ нарѣчій, отчасти уже бывшихъ въ литературномъ употребленіи... Эта разнородность неизбѣжна въ началѣ образованія любого письменнаго языка. Старая великорусская пословица гласитъ: «не помутятся, море не уставится». Такъ и письменный языкъ. Вѣдь и тотъ русскій языкъ, которымъ справедливо любовался Тургеневъ, долженъ былъ пройти черезъ регламентъ Петра Великаго, черезъ Кантемира, Тредіаковскаго, Сумарокова съ такими варваризмами, какъ аркебузировать, и съ такими провинціализмами, какъ трюжда или добряе. Новыхъ словъ за это и послѣдующее время было сочинено множество — отъ переведеннаго Тредіаковскимъ съ латинскаго *objectum* и затѣмъ общепринятаго предмета до встрѣченнаго смѣхомъ мокроступы («Націоналистическая наука»).

Загальний погляд що-до окремішності української нації висловив Ф. Є. Корш в своїй відповіді на анкету «Украинской Жизни»:

»Отличія украинцевъ отъ прочихъ славянскихъ народовъ такъ очевидны, что о нихъ не стоитъ и говорить. Что же касается ихъ отличій отъ «державной народности», то они обнаруживаются: 1) въ языкѣ, который относится къ великорусскому приблизительно такъ же, какъ кашубскій къ польскому или словинскій къ сербо-хорватскому, и распадается на нарѣчія и говоры независимо отъ развѣтвленій великорусскаго языка; 2) физическимъ складомъ, точнѣйшее опредѣленіе котораго есть дѣло антропологовъ, но достаточно типичнымъ для того, чтобы можна было отличить украинца отъ великоросса съ перваго взгляда; 3) особенностями духовными: своеобразнымъ юморомъ, впечатлительностью, чувствительностью, живымъ воображеніемъ, предпочтеніемъ образовъ умозрѣнію; 4) бытовыми чертами, настолько рѣзкими и устойчивыми, что онѣ сохраняются и тамъ, гдѣ украинцы живутъ среди великорусскаго населенія. Всѣ эти отличія нельзя не признать существенными, потому что выработаться они могли только въ теченіе многихъ вѣковъ отдѣльной отъ великоруссовъ жизни и потому выдержать, конечно, и еще много вѣковъ, измѣняясь лишь кое въ чемъ подъ вліяніемъ общечеловѣческой культуры».

Визнаючи «близкое взаимное родство трехъ народовъ» — великорусів, українців, білорусів, учений не спокушався покрити племенну кривдність їх тотожністю і навіть гаряче обурювався тим, що патентовані патріоти російські для тої цілі жонглювали неясною термінологією перед малосвідомою публікою:

»патріоты извѣстнаго пошиба предпочитаютъ звать къ чувству, нежели къ логикѣ, и этнографическое положеніе украинцевъ, къ сожалѣнію, таково, что даетъ возможность довольно широкаго логическаго произвола въ оцѣнкѣ ихъ племенной особенности: съ одной стороны, «хохолъ» — не то, что «кацапъ», а съ другой, въ отличіе отъ поляка, чеха, серба и всякаго иного славянина, онъ — «русскій». Логически мыслящій человѣкъ скажетъ: «да, онъ — русскій, но не великороссъ». А російскій спеціалистъ по дѣламъ патріотизма побѣдно воскликнетъ: «Ага, онъ — русскій. Мы тоже русскіе. Стало быть, онъ ничѣмъ не отличается отъ насъ и не смѣетъ требовать себѣ ничего особаго». Такъ же и распоряжаемся съ украинцами: когда рѣчь идетъ объ ихъ благожелательности, они — инородцы; когда дѣло доходить до осуществленія ихъ инородческихъ правъ, они — то же, что мы» («Патріотъ о „мазепинствѣ“»). Вотъ на этомъ двоякомъ смыслѣ слова «Русь» и «русскій» и построены недоразумѣнія — не всегда искреннія — нашихъ политиковъ, теоретическихъ и практическихъ, относительно малороссовъ или украинцевъ... Первоначально «Русью» называли Кіевъ съ принадлежащими къ нему землями, и лишь позже, вслѣдствіе первенствующаго положенія «матери городовъ русскихъ», имя «Русь» распространилось на всѣхъ восточныхъ или «русскихъ» славянъ... Теперь это старое племенное названіе сохранилось преимущественно тамъ, гдѣ Руси приходится противопоставлять себя инородцамъ: у державнаго народа великороссовъ въ противоположность другимъ народамъ и государствамъ, у малороссовъ австрійскихъ в противоположность нѣмцамъ, полякамъ и мадярамъ, у білоруссовъ въ противоположность полякамъ и Литвѣ» («Завоеватели и завоеванные»).

Отже — «всі эти три племена имѣють одинаковое право на имя Русь», але се не приведе до альгебраїчної єдності їх.

«Главная помѣха установленію такого безусловнаго единства состоитъ въ томъ, что исторія не идетъ назадъ: такая попытка приведенія сѣверной Руси (долго не называвшей себя Русью) и южной (искони звавшей себя такъ) къ одному культурному знаменателю могла бы до нѣкоторой степени удасться до татарскаго нашествія, а послѣ этого прискорбнаго событія, когда одна часть южной Руси зажила своей особой жизнью, другая подчинилась Литвѣ, третья досталась Польшѣ, и когда онѣ объединились вновь, да и то не цѣликомъ, лишь въ концѣ XVIII вѣка, всякія мечты о стрижкѣ сѣверной и южной Руси подъ одну гребенку должны быть отнесены къ разряду утопій, — тѣмъ болѣе, что старое населеніе послѣдней, — раскинувшись отъ Дона до Карпатъ, какъ ни сокращали его съ трехъ сторонъ, ухитрилось разрастись до 30 милліоновъ. Добро бы еще эти милліоны людей представляли собою безсмысленное и безвольное стадо, равнодушное къ своей старинѣ и къ своимъ племеннымъ особенностямъ и потому сдающееся на всякія условія, лишь бы ему было обезпечено нѣкоторое пользованіе вещественными благами».

Але якраз в історії українського народу бачимо «неуклонное стремленіе къ одному и тому же идеалу — національной самостоятельности, если не государственной, для которой и не было надлежащихъ условій, то, во всякомъ случаѣ, духовной». І коли «потребность въ національномъ самоопредѣленіи по обоимъ берегамъ Днѣпра долго прорывалась почти лишь инстинктивно, но и тогда временное торжество надъ нею покупалось цѣною тяжкаго труда и чувствительныхъ потерь», то «къ чему же могутъ привести такія условія теперъ, когда сознаніе народности охватило всю Европу и даже Азію» («Трієдина Русь»).

Національна майбутність українського народу не викликала в ученому найменших сумнівів: і колишня доля народу, і сучасний стан його приводять до певності в національній його життєздатності. «Украинская народность, — писав Корш, — несомнѣнно доказала свою жизнеспособность тѣмъ, что въ теченіи почти семи вѣковъ своего отдѣльнаго существованія, ознаменованныхъ кровавыми насиліями со стороны сосѣдей и внутренними раздорами, не только удержалась, но и окончательно опредѣлилась, развивъ заложенныя въ нее начала племенной индивидуальности до степени яснаго и прочнаго этническаго типа. А такъ какъ всякая жизнеспособная народность привносить нѣчто свое въ общечеловѣческую культуру, исчезновеніе такой народности подъ напоромъ внѣшнихъ силъ есть прямой ущербъ для человѣчества. Потому такая народность заслуживаетъ поощренія своему развитію въ направленіи ея національныхъ особенностей посредствомъ свободнаго приобщенія къ общечеловѣческой культурѣ» («Объ украинскомъ національномъ возрожденіи»). Всі ці дані щодо тривалости української народности за умов найбільш несприятливих приводили ученого до висновку, що які будь зовнішні старання

викоренити її «не только бозполезны, а и вредны конечнымъ задачамъ виновниковъ этихъ мѣропріятій» (там же).

На питанні шкідливості адміністративних репресій що-до національного розвою української народности акад. Корш спинався досить докладно. Викривав при тому шкідливий вплив тих репресій на психологію російського громадянства, серед якого зростають нездорові націоналістичні настрої. «Сваливать всю вину въ этомъ на правительство было бы клеветою: къ сожалѣнію, многіе изъ нашихъ либераловъ, готовые всегда заступиться за права любой нерусской народности въ российскомъ государствѣ, словно не могутъ признать такія же права за народностью украинской, малорусской. Статья П. Б. Струве тѣмъ и заслуживаетъ особаго вниманія, что между нашими передовыми людьми такъ думаетъ не одинъ онъ». Самъ «чистѣйшій великороссъ, однако признающій право и другихъ народностей российского государства», Ф. Е. Корш з безсторонністю горожанської мужности викриває гріхи російської інтелігенції в українській справі.

«Неправильныя отношенія прогрессивной части великорусскаго общества къ украинскимъ національнымъ интересамъ дѣйствительно существуютъ. Равнодушіе нъ нимъ господствуетъ среди большинства великорусскихъ прогрессистовъ вслѣдствіе почти поголовнаго незнанія того, что такое украинцы, да и точно ли они, будучи русскими, представляютъ собою нѣчто болѣе отличное отъ нихъ, русскихъ, чѣмъ, напр., русскій изъ Вологды отличается отъ русскаго изъ Москвы. Пренебрежительное отношеніе къ украинскимъ національнымъ домагательствамъ также нерѣдко среди даже сравнительно прогрессивныхъ великорусскихъ общественныхъ слоевъ, у однихъ — вслѣдствіе того же смѣшенія украинцевъ съ разновидностями великорусскаго племени (вѣдь смѣшонъ былъ бы культурный сепаратизмъ какихъ нибудь олончанъ или орловцевъ!), у другихъ, имѣющихъ понятіе объ украинской народности, — вслѣдствіе горделиваго сознанія державности своего, великорусскаго, племени. Это сознаніе примѣшивается иногда и къ враждебности нѣкоторыхъ великорусскихъ прогрессистовъ относительно украинства, основанной по существу на страхѣ за единство того, что они называютъ русской культурой, т. е. той культуры, которую можна назвать великорусской по служащему ей орудіемъ языку» («Объ украинскомъ національномъ возрожденіи»).

Ф. Е. Корш не закривав очей на настрої російського громадянства що-до української справи. Він отверто констатував цілковите неучтво його в сій справі, — і в наслідок того — неухважливість та зневагу що-до українського руху. Але він оптимістично вірить, що широко зрозумілі інтереси громадські та державні приведуть і громадянство, і правительство російське до розуміння й української справи, бо привязати окрему й свідому націю до держави можна не принукою, а доброю її волею, що виходила б із свідомости власного добра. Тому Корш — в листі до редакції «Утра Россіи» — гаряче протестує проти україножерних виступів сеї газети, — протестує, виходячи з інтересів «единства

и величія» російської держави. З того ж погляду оцінював він русифікаційні заходи в Галичині. Ф. Є. Корш називав галицьких москвофілів чудними людьми, які не розуміють, куди вони власне йдуть, і висловлювався, що російській справі в широкому, а не у вузькому «обрусительному» значінню, вони лише шкодять.

Репресії що-до національного життя українського народу академік уважав за неслухні навіть з погляду практичного, — вони просто не досягають тих цілів, для яких провадяться. Національність українська, «какъ показываетъ исторія Украины со времени присоединенія ея къ російскому государству, не можетъ быть искоренена никакими насильственными мѣрами, въ простомъ народѣ еще менѣе, чѣмъ въ интеллигенціи, которая сама вернулась къ національному сознанию только потому, что чѣмъ дальше, тѣмъ въ большемъ количествѣ набирается изъ простого народа». Між тим практична шкода національних репресій дає себе знати у всіх ділянках народнього життя і, перш за все, в ділянці освітній. «Рационально и прочно лишь то просвѣщеніе, которое идетъ снизу вверхъ, что на славянской почвѣ доказывается примѣромъ чеховъ, которые за то и усвоили себѣ славянскую идею глубже и сознательнѣе, нежели какой бы то ни было изъ славянскихъ народовъ» («Партійная борьба и наши задачи въ возсоединенной Руси»). «На Украинѣ при первоначальномъ обученіи (населення) лишено помощи родного языка и сбито съ толку употребленіемъ при этомъ языка чужого, который предполагается знакомымъ ему съ колыбели» («Укр. народъ и укр. языкъ»). Між тим «совершенно невозможно обучать грамотѣ и посвящать въ первые начатки элементарной культуры при посредствѣ чужого языка, который самъ по себѣ есть уже предметъ изученія» (там же).

Про вживання рідної мови в суді, в державних чи громадських установах та в церкві Ф. Є. Корш висловився так само, як і що-до вживання української мови в школі: «Дѣятельность этихъ учреждений не можетъ быть плодотворна тамъ, гдѣ населеніе не понимаетъ ихъ рѣчи. При этомъ надобно имѣть въ виду, что дѣловыя обращенія и бесѣды на языкѣ, не вполне доступномъ заинтересованнымъ лицамъ, легко ведутъ къ недоразумѣніямъ, то печальнымъ, то смѣшнымъ, но въ обоихъ случаяхъ подрывающимъ то уваженіе и довѣріе, которымъ должны пользоваться представители власти и религіи» («Объ укр. нац. возрожденіи»).

Я дозволив собі подати тут головніші в українській справі думки великого російського ученого та, по можливості, його ж словами, — в тій надзвичайно ясній та виразній формі, якою взагалі визначаються його писання. Наводячи численні витяги з його писань, свідомо порушував прийняту в сій своїй книжці засаду: «говорити найкоротше». Се тому, що на «сторінках минулого» в українській справі постать Ф. Є. Корша (як і його товариша по

науковій та громадській праці — О. О. Шахматова) — одна з виразніших та шляхетніших постатей, які доводилось мені зустрічати серед російського громадянства. Безсторонність в національній справі, — що так не часто можна її серед росіян спіткати, — терпимість до інших національностей і навіть рішучу оборону сих останніх сполучає учений з ясним та глибоким розумінням загальних — культурно-національних і державних — «руських» інтересів, розвиток частей поєднувався у його з розвитком цілого в тих спільних інтересах. Натхненний ідеєю племенної єдності і навіть «единства названія цѣлыхъ трехъ племенъ», бо, на його переконання, «это — залогъ братскаго единенія и счастья всѣхъ трехъ», — закликаючи українців «приобщаться къ интересамъ большинства», наравнѣ со всѣми иными гражданами російскаго (не только великорусскаго) общества, принимать участие во всѣхъ государственныхъ и общественныхъ дѣлахъ», ся правдиво «русская» людина разом з тим висловлювала такі твердження, що «путь эгоистическаго націонализма ведетъ къ внутренней враждѣ и общему одичанію», — що «право на національное чувство принадлежитъ въ Россіи не однимъ великороссамъ, потому что національность и государство — двѣ вещи разныя», що гаслом далекозорої державної політики має бути правило: «пусть всѣмъ народамъ Россіи живетъ такъ хорошо, чтобы не только ни одинъ изъ нихъ не смотрѣлъ съ завистью на своихъ зарубежныхъ соплеменниковъ, а чтобы и эти зарубежники стремились войти въ ея составъ». З погляду загально-людської моралі та державного права се — твердження азбучні; але в тому науковому та разом широко-громадському прямуюванню та в момент безподільного панування поглядів протилежних — такі ідеї були мало не сміливим новаторством, новими засадами того світогляду, в світлі якого лише й можна було вирішити сю, одну з найболючіших проблем в тодішніх обставинах.

Повторюю: не все, що подибаємо в думках Ф. Є. Корша, укладається в нашу національну концепцію, — зокрема ті його думки, що виходили не з джерела чистої науки, а забарвлені почуттям московської національності. Але ті елементи підсвідомого націоналізму тонуть в глибокій шляхетності душі ученого та громадянина, що, як сказав один з його учнів, «через слово промовляв до душі народу». Тому зрозумілим може бути, з яким почуттям болю прийняли українці смерть Корша. Ті почуття українські яскраво висловив С. В. Петлюра в промові над його труною:

«Дорогой братъ! Когда мнѣ хочется сейчасъ найти слово, которое могло бы выразить всѣ тѣ чувства, какія переживаютъ въ минуту тяжелой утраты и вѣчной разлуки украинцы, я нахожу это слово: «дорогой братъ». Отъ имени украинцевъ, знавшихъ и любившихъ тебя, кладу земной поклонъ тебѣ, какъ брату. Твое отношеніе къ Украинѣ и украинскому народу было по истинѣ

братскимъ въ просвѣтленномъ и истинноуглубленномъ пониманіи этого слова. Интересамъ нашего народа ты отдалъ все, что могъ дать: необъятное знаніе и горячее, любящее сердце. Отстаивая права народностей, и въ томъ числѣ украинской, ты ратовалъ — за предоставленіе этимъ народностямъ права на самоопредѣленіе и нестѣсненное развитіе. Эту братскую твою помощь и услугу никогда не забудутъ на Украинѣ, гдѣ смерть твоя отозвалась глубокой скорбью. Ты зналъ душу души нашей — нашъ родной языкъ. На языкъ этой души прими послѣднее «прости» отъ украинскаго народа: »За щирю порадоныку, за слово сердечне, за добрый привіт і дружню допомогу прийми щире спасибі і земний поклін!«.

О. О. Шахматов.

Поруч із Ф. Є. Коршем на тих самих ідейних позиціях стоїть другий визначний рос. учений та шляхетний представник російської інтелігенції — академік Олексій Олександрович Шахматов. Ми, петербурзькі українці, називали його, за особисті його прикмети, »святим Олексієм, чоловіком Божим«, на що М. С. Грушевський одного разу, не без злісної іронії, завважив, що українці завше до московських святих моляться...

Була се людина видатна вже просто з погляду особистого. Те, що неясно чув я ще за життя Шахматова, довелося мені недавно прочитати в спогадах сестри його Є. Масальської — в книжці »Повѣсть о братѣ«. З наймолодших літ був він тим, що називається звичайно вундеркіндом. З дитинства знаючи досить мов, він вчасно доходить самостійно до порівнювання мов окремих мов. »Моя любовъ къ языку, — писав тоді гімназист молодшого класу, — это моя существенная потребность, мое призваніе«. Коли познайомився він із М. І. Стороженком, а сей познайомив його з В. Ф. Міллером, то Міллер не хотів вірити, що хлопча сам написав усе в тому скрипті, з яким прийшов до сього вченого, й лише не міг збагнути, звідки саме списав усе те спритний хлопець. Навіть проеккзаменувавши Шахматова, міг він лише порадити йому добре вивчити латинську й грецьку граматики та не писати нічого до скінчення університету, бо з тої писанини нічого путнього не вийде.

Не мав знаменитий учений безпосереднього розуміння геніяльності й не передчував у скромному гімназисті майбутнього геніяльного вченого. Оту рису своїх дитинних літ — надзвичайну скромність — заховав Шахматов до останніх днів своїх. Навіть самий спосіб говорити був у нього далекий од зовнішніх ефектів, і лише вслухуючись у влучні, виразні та глибокі аргументи його, бачилося, що то говорить людина великого знання та розуму. І внутрішня духовна сила його особи така була впливова, що де він з'являвся, в чому брав участь, — там саме ім'я його діяло ніби магічно, і він, якимось соромлячись, із того куточка, де він завше не-

помітно уміщувався, звичайно опановував напрям цілої наради. Але навні сама зовнішня постать його була надзвичайно скромна та навіть ординарна для тих, хто од великих людей жде зовнішніх ефектів. Коли він уперше прийшов до мене з візитою, то наша няня, про яку я згадував, так мені зголосила про його:

— Там до вас прийшов хтось.

— То попросіть до вітальні.

— Та то, видно, швець якийсь чи щось таке.

Вихожу — Шахматов.

Надзвичайно оригінальна та визначна була се постать і серед російського громадянства. Се був правдивий москаль, до дна душі перейнятий інтересами свого рідного московського племені. Тим інтересам служив він непохитно все своє життя, але ж в ім'я тих самих інтересів він визнавав і обстоював право й інших, крім великоруського, народів, був переконаним провідником ідеї терпимого й вільного співжиття народів Росії, бо в тому бачив він єдину запоруку спільності життя їх надалі, коли розкуються заковані невольники російської тюрми й доведеться утворювати взаємні відносини не з примусу, а з переконання та з вільної волі.

Найбільше ваги в майбутній долі російської держави надавав академік Шахматов московсько-українському порозумінню й тому нерозривно-міцно зв'язав своє ім'я з українською національною визвольною боротьбою. Учений добре знав, що ніяка сила не може затамувати стремління народу, коли він пробудився до свого національного життя, що всі спроби такого затамування створюють велике лихо для їх авторів. І сей московський патріот усіма силами заходився запобігти сьому лихові, яке він щиро уважав спільним для усіх учасників життя б. російської держави; він найбільше потрудився на полі примирення поневолених націй б. Росії з їх, на глибоке його переконання, невольним господарем-великоруським народом. Се визначало його позицію в українській справі: він був нашим справжнім приятелем, хоча й не стільки щирим із серця, скільки переконаним із розуму. Глибокий учений, що вмів читати книгу історії, людина з широким політичним світоглядом та політичною інтуїцією, він передбачав майбутній кінець російської деспотії і всі фатальні наслідки того кінця — найфатальніші для »державного« великоруського племені. Він і сам сміливо й енергійно працював для того порозуміння та кликав до того московське громадянство, бо — казав він не раз — коли українці можуть іще забути урядові репресії над своїм національним життям, то ніколи вони не забудуть і не простять, що ті репресії активно, чи хоча б пасивно, підпирає великоруське громадянство. Головною основою порозуміння та примирення з українцями вважав він свободу їх національного життя: коли українці не знатимуть жадних репресій, коли вони будуть вільно розви-



О. О. Шахматов

вати своє національне життя, і в тім допоможе їм громадянство великоруське, то тим самим усталиться найкраще співжиття двох народів.

Се був шляхетний ідеалізм, що опірався на вірі в кращі, так само шляхетні, риси свого народу, який зрозуміє й загально людську засаду національного права й разом свої власні — не тимчасові, а далекосяглі національно-державні інтереси. І хоч як такі думки були теоретичні, реально нежиттєві, чар особи натхненого ідеаліста так впливав, що й найбільших скептиків врешті вабила картина доброго спіз-

життя народів — наче з сторінок книги пророка Ісаїї. Теоретично беручи, се був єдиний раціональний спосіб заховання єдності величезної держави, як було та єсть те саме засадою заховання єдності великої Британії. Але ж картини Ісаїї — ідеал не од світу сього, а в сьому світі чи ж можна було б сподіватися, щоб ті традиції, які характеризують увесь історичний шлях московського народу, могли б змінитися в самій основі своїй.

Лише окремі одиниці російського громадянства — О. О. Шахматов, Ф. Є. Корш, В. П. Обнінський та в засаді — П. М. Мілюков і ще дехто планували бодай у далекій майбутності осяти московсько-українське порозуміння на ґрунті свободи українського національного самовизначення в російській державі і тим урятувати та внутрішньо зміцнити єдність сеї останньої. Практична в сім напрямі праця акад. Шахматова безпосереднє походила не тільки з громадських його поглядів, але й з засад наукових, із вислідів у філологічній спеціальності, яку він завше розробляв на історичній основі. Ті висліди давали йому переконання, що український народ творить окрему націю й тим самим має усяке право, з тією окремішністю звязане. В міру того, як розвивалися та еволюціонували наукові погляди Шахматова, ширшала й глибошала й громадська його праця в українській справі. Ще на студенській лаві в одній своїй філологічній праці, друкованій у німецькому славистичному журналі „Archiv für slavische Philologie“ він висловлює оригінальні уваги що-до класифікації та характеристики старо-руських рукописів з погляду місцевого їх

походження. Ті самі думки подибуються і в капітальній його праці (1894 р.) «Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій», але тут іще помічається значний на молодого ученого вплив старого наукового авторитету О. І. Соболевського, і він ще схиляється до поновленої акад. Соболевським старої Погодинської теорії деревлянсько-полянсько-сіверянських великоросів. Теорія та, очевидно, вабила до себе патріотичне великоруське почуття молодого ученого, але вже літ через п'ять він капітально переробляє свою розправу, увільняється від впливу свого старшого колеги і з цього часу рішуче розходиться з акад. Соболевським у вислідах про українську мову, хоч до кінця заховає велику повагу до наукового авторитету його взагалі. Чим більше поширювалася надмірно велика наукова праця акад. Шахматова, тим більше об'єктивний розум ученого перемагав несвідоме почуття націоналізму, від якого він іще невільний був у раніших своїх наукових працях, і все яскравіше здає він собі справу з окремішності української мови від великоруської. Цілком виразно кристалізувалися наукові погляди акад. Шахматова на українську мову в останніх його працях перед війною — в розправах: в енциклопедичному виданні «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ», в «Україні» (1914, I, «До питання про початок української мови») та — вже під час війни — в монографії «Очеркъ древнѣйшаго періода історіи русскаго языка»; в сій останній праці особливо інтересна велика передмова з широкими висновками про самостійність української мови, якої наявність учений датує вже у VIII—X століттях, після якого часу появляються вже мови великоруська та білоруська (інтересний компендіум сеї розправи дав П. Стебницький в «Укр. Жити», в статті «У истоковъ славянства»).

Основна думка наукових вислідів Шахматова, як і Корша, що припадали на їх національно-громадський світогляд, се — визнання «праславянської батьківщини», опісля — «праруської батьківщини», «праруської мови», коли існували спільні типи етнічний та мовний для всього руського племені (в противність теорії С. Смоль-Стоцького та Ф. Гартнера, які визнавали існування мови «праславянської», як безпосереднього джерела української мови). Від того праруського мови пішли сучасні руські мови — великоруський, білоруський та малоруський; «спільність, завважена між сучасними руськими мовами, залежить не від того, що один із них наче пішов від другого, а тільки від того, що всі вони пішли від одного спільного праруського, що може умовно бути названий праруським мовою або загальноруським мовою»¹⁾.

¹⁾ За загально-славянську батьківщину акад. Шахматов уважає — басейн Західньої Двини, біля Балтійського моря, в безпосередньому сусідстві з наро-

Наукові висліди ученого академіка не ставали здобутком самих лиш учених кабінетів та аудиторій, — він ніс їх у широке людське життя й заходжувався творити з них найміцніші того життя підвалини. Найважливішим і для нас по-вік незабутнім фактом тої науково-громадської діяльності небіжчика була згадувана записка російської Академії Наук «Объ отмѣнѣ стѣсненій печатнаго малорусскаго слова», яку академіки Корш та Шахматов склали, видрукували та подали її в Комітет Міністрів. Записка та мала найширший ужиток і для урядових сфер і в широких громадських колах через об'єктивну науковість своїх висновків та надзвичайну приступність викладу. Філологічна частина записки належить акад. Шахматову, і треба признати, що ніхто ще так влучно й перекон-

дами балтійської культури (прусо-литво-латишами), що заселяли басейн Німану; на південь та південний схід од балтійців сиділи фінські племена. Коли в перші століття християнської ери племена германські, що займали Повисля, рушили на південь, до Середземного моря, слав'яне зайняли спорожнілі місця в середньому та південному Повислі, яке стало таким чином другою з черги слав'янською батьківщиною. Тут слав'янська родина распалася на дві галузі — західню та південну, в зв'язку з двома напрямками дальшого слав'янського руху. Предки південних та східних слав'ян із Повисля рушили в V ст., по гунській навалі, до долішнього Дунаю й тут якийсь час жили спільно.

На початку VI ст. вже виявилися дві галузі слав'янського племені: одна виділила з себе південно-слав'янські племена, що осіли на балканському півострові та в басейні Дунаю, друга, східна (анти), осіла в Подністров'ї та в частині Подніпров'я: се й була правітчина руського племені. Східні окраїни того племені осідали з тим у басейні Дону, тяжучи до Азовського моря, до хозарської культури. Одночасно частина подніпровських племен (уличі й тиверці) зайняли чорноморський південь од Дніпра до Дунаю, одчинивши шлях для грецької культури на Подніпров'я, — тут утворився племенний та торговельний їх осередок — Київ.

Завдяки тим стихійним племенним пересуненням, що їх у значній мірі викликали походи скандинавів, у кінці VIII ст. руське плем'я распалося на три племінні групи — південну, північну та східну. Кожна з них жила в відмінних умовах та тяжила до відмінного культурного світу. Південну групу творили поляне, деревляне, дреговичі, дуліби чи бужане, уличі, тиверці, сіверяне; до північної групи належали словене, кривичі й полочане; до східної вятичі, що в кінці X чи XI ст. пересунулися з північного Подоння в басейн Оки. Відповідно до того распаду руського племені загально-руський пра-язик уже до XI ст. виділив із себе три первісні наріччя: південне, північне та східне, що стали основою язиків трьох народів руського племені.

Висліди акад. Шахматова де в чому різняться од тих, що до них прийшли українські учені, зокрема П. І. Житецький та М. С. Грушевський. На думку Шахматова, анти були родоначальниками цілого руського племені, що після виділило три основні народності; Грушевський уважає антив за безпосереднє джерело народности української, переносючи її початки до глибокої давнини — десь до кінця IV ст., а се в основі змінює всю схему, створену Шахматовим. Крім того, останній, будиши переконаним норманістом, велику роль

ливо не говорив про право української мови на вільне самостійне існування.

Виходячи з глибокого наукового переконання та з моральних засад права й справедливості, акад. Шахматов не був лише теоретичним адвокатом українського слова, але вніс у скарбницю того слова й чималий власний вклад своєю працею. Він був членом українських наукових товариств — львівського та київського — й не тільки номінальним, але й активним, — друкував свої праці у виданнях цих товариств. Даючи свої праці до українських видань, він не зражався при тім, що на сторінках тих самих видань містилася критика деяких його наукових поглядів (напр., критичні розправи проф. М. Грушевського); він визнавав об'єктивну слушність такої критики й не переривав своєї участі в українських наукових виданнях. Особливо важлива й цінна була участь О. О. Шахматова в виданні «Украинскій народъ въ его прош-

надає участі скандинавського елементу не лише в організації руських племен, але й у творенні імені «Русь», тим часом, як Грушевський надавав тому елементові більш обмежене значіння, а імя «Русь» уважав за питому назву полян. Наукові висновки Шахматова щодо доісторичної єдності руського племені та спільності його імені стали підложжям його національно-громадської концепції — спільності культурних та державних інтересів трьох руських племен, що входили в склад російської держави.

В поглядах Шахматова, як і в поглядах Корша, в українській справі, хоч і старалися ці учені як найсумлінніше опірати ті свої погляди на вислідах об'єктивної науки, були елементи, що й по мимо згаданої теоретичної сторони, крили в собі тенденції й більш життєвого значіння, впливаючи все з того самого джерела — їх національного символу віри. П. Я. Стебницький, реферуючи («Укр. Жизнь», 1915, VIII—IX) знамениту працю акад. Шахматова «Очеркъ древнѣйшаго періода історіи русскаго языка», *sine ira et studio*, зазначає ті тенденції в таких, властивих йому, коректних виразах: «Основная мысль акад. Шахматова, какъ кажется, — признаніе объективной цѣнности племенного объединенія самого по себѣ, независимо отъ условій, въ которыхъ оно происходитъ, и отъ жертвъ, которыхъ оно требуетъ... Но при такихъ условіяхъ, когда ради объединительныхъ цѣлей государствомъ и обществомъ затрачивается огромное количество энергіи на преодоленіе «неимовѣрныхъ трудностей», на тренія, вызываемыя противоположностью интересовъ, результаты обыкновенно не оправдываютъ затраченныхъ усилій... Напомнимъ, что самый процессъ собиранія русской земли около сѣверо-восточнаго міра шель параллельно съ насильственнымъ разрушеніемъ остатковъ южно-русской культуры и связаннаго съ нею общественно-правового уклада (борьба Владиміра — на Князьмъ съ Кіевомъ, Москвы съ Новгородомъ и Псковомъ). Когда политическое и національное объединеніе, какъ въ приведенныхъ примѣрахъ, достигается цѣною культурнаго упадка, — такое единство едва ли можна разсматривать, какъ объективное благо, какъ самодовлѣющей политической идеаль». В даному випадку, не вважаючи на щирий піетизм до особи глибоко нами шанованого ученого й громадянина, Стебницький висловив основний лункт нашої засадничої з ним незгоди.

ломъ и настоящимъ», задуманому в формі широкої української енциклопедії, де хоча номінально, на чолі підприємства стояв акад. М. М. Ковалевський, але душею справи був О. О. Шахматов; у його помешканні здебільшого відбувалися редакційні засідання, він приймав діяльну участь у зносинах із авторами та видавцями.

Завідуючи славянським відділом бібліотеки Академії Наук, акад. Шахматов зорганізував численний український відділ тієї бібліотеки. Кому доводилося в Петербурзі літературно та науково працювати, той не забуде, як йому ставала у пригоді та бібліотека. Тільки при існуванні сеї бібліотеки можлива була тут праця в сфері українознавства.

До поширення українознавства прикладав акад. Шахматов значні та енергійні зусилля. Великий учений, він глибоко вірив у науку, вірив у те, що за її допомогою найкраще розв'яжуться складні відносини людей і цілих народів, — тому для розв'язання російсько-українських відносин він старався якомога поширити студіювання тих сфер знання, що зв'язані з українством. І от знаменитий учений бере скромну участь у скромному гуртку українознавства при петербурзькому університеті і разом із О. Грушевським закладає міцні наукові підвалини в душах молодих українських наукових сил. Такі молоді наші учені, як Г. Голоскевич, В. Ярошенко, К. Широцький, О. Кисіль, В. Ганцов та ін., пройшли добру школу під безпосереднім проводом акад. Шашматова, який давав їм наукові завдання (головним чином — студіювання місцевих українських діалектів), підпомагав їм у роботі своїми порадами й друкував їх праці у редагованих ним учених записках Академії Наук. Сі молоді українські сили думав він ужити для нової редакції академічного словаря української мови, але війна припинила його заходи. Для поширення українознавства в російських наукових кругах акад. Шахматов задумав періодичні випуски бібліографії українознавства — усього, що появлялося на всіх мовах, і перший випуск академічного видання такої бібліографії, зладжений В. В. Дорошенком, появився у світ саме під час війни. Скільки перунів, а власне — непристойної лайки та простих таки доносів — посипалося на голову вченого, що, нехтуючи політичну ситуацію моменту, відважився випустити в світ працю члена Союзу визволення України! Можна собі уявити, оскільки дошкульні були всякі обвинувачення у національному зрадництві для людини, що була глибоким московським патріотом. Але се був дійсний патріот, що не зражався й такими прикростями й твердо провадив свою ідею полагодження національних відносин на добро свого народу.

Ся горожанська мужність була для лагідної вдачі вченого справді великим подвигом, бо доводилося виявляти її в найближчій оточенні — серед найближчих товаришів своїх по ученій праці

в академії, — бо ж в академічному відділі «языка и словесности» був і такий стовп російської реакції, як академік О. І. Соболевський, що не гидував брати участь навіть у брудному «Русскомъ Знамени». Багато боротьби зазнав та багато нервів і моральної сили потратив акад. Шахматов із сими темними течіями російської науки, які вважав він, у своєму глибокому переконанню, безумовно й тяжко шкідливими й для самої науки й для свого народу, що мав шукати інших, світлих і ясних, стежок для своєї будуччини. Обставини боротьби за дорогу ідею мимоволі викликали кабінетного ученого на широкий кон політичних виступів, коли се виходило з його щирого переконання. З політичних мотивів він димісіонує з Державної Ради, куди він вступив з обрання своєї колегії, як представник інтересів науки: він уважав себе примушеним димісіонувати, коли правительство в особі міністра освіти Кассо тяжко позбиткувалося над тими інтересами.

Зокрема гідно виступав Шахматов в оборону української науки та українських учених. Група, що зосереджувалася біля Соболевського, провадила сильну політичну акцію, наражаючи наукову установу на сумнівні політиканські виступи, протегуючи вступ до цього кола усяким темним політикам од науки та закриваючи двері до академії українським науковим силам. Академіки Корш та Шахматов, а найактивніше — сей останній, із подиву гідною горожанською сміливістю боролися проти таких негідних тенденцій. Дуже реально стояла небезпека вступу до академії знаного з українофобських виступів київського професора та одночасно й цензора Т. І. Флоринського, — доконання цього плану, з великою енергією провадженого Соболевським, могло паралізувати ту українську роботу, яка переводилася на терені академії. Шахматов виступив проти кандидатури Флоринського в академії з усією рішучістю, на яку була здатна ся натура, душевно така лагідна, та незломна в справах засадничого порядку. І він отверто аргументував свій протест моментами українськими, доводячи, що членом корпорації, яка ставить собі девізом свободу найвищого здобутку людського духа — свободу науки, не може бути людина, що здобула собі заслужену славу гонителя українського слова — і в своїх літературних та громадських виступах і навіть в непочесній для ученого ролі цензора. Кандидатура Флоринського в члени академії наук перепала головно через моральний вплив Шахматова.

З того ж самого реакційного джерела академії наук — від Соболевського з оточенням — провадилися перешкоди що-до вступу в академію українських наукових сил. Перемогла та група лише в справі І. Франка, — його кандидатуру було усунуто¹⁾, і ся

¹⁾ Після того Корш дав працю, українською мовою, для Франкового збірника.

невдача тяжко вплинула на вже й до того захитану рівновагу сього велетня української справи. Але натомість, не вважаючи на всі перешкоди з боку академічної групи Соболевського, знов таки завдяки енергійним впливам Шахматова та Корша, в склад членів академії — дійсних та членів-кореспондентів увійшли В. М. Перетц, М. С. Грушевський, В. М. Гнатюк.

Активність Шахматова в українській справі переходила за межі самої наукової ділянки й набірала ширшого громадського характеру, коли вбачав він, що виплекана ним ідея російсько-українського порозуміння поважно загрожена. Коли «Общество славянской взаимности», що набуло великого авторитету, завдяки особовому складові своїх членів, почало провадити україножерну політику, акад. Шахматов скликає у себе спільну нараду українських громадян із визначнішими членами сього товариства (М. Ковалевський, голова Думи А. Хомяков, Ф. Родичев, В. Маклаков, М. Стахович, П. Мілюков, А. Погодин та ін.) і таки усуває тяжкі конфлікти.

З особливою повагою відзначити треба заходи акад. Шахматова під час війни в справі Галичини й галицьких подій. Переможні злочинства тут усяких добродіїв Бобринських без ножа різали високогуманну душу Олексія Олександровича. Він тяжко й глибоко страждав — і як чесна, гуманна людина, і як справжній патріот російський, що бачив у тих подіях найбільшу руйнацію своїх дорогих ідей та ідеалів національної згоди. Він цілком не жалів себе, аби хоч на крихту зменшити те велике лихо, яке чинилося іменем дійсно дорогих йому, та цілком інакше трактованих, «русских интересов».

Під час якоїсь наради української в його господі зайшла розмова про те розкрадання не тільки матеріяльних, але й культурних цінностей, що провадилося в окупаційних умовах у Галичині та Буковині. Тоді ж повстала в його думка — і він подав її на обміркування — про установаження спеціальної комісії академії наук, що обїздила б культурні сховища окупованих територій та реєструвала те, що там залишилося, — аби, принаймні, таким способом загарантувати од дальшого розкрадання цінності, які ще не були розграбовані. Така комісія на чолі з академіком Локришкіним — не памятаю тепер особового її складу — справді виїхала до Галичини й провадила там відповідну роботу. Від комісії тої прийшла з Перемишля відомість, що велика небезпека загрожує старовинній, великій історичній та мистецькій вартості, митрі архиєрейській (що перероблена була з княжої корони) в одній з перемиських церков, якщо та митра не буде перехована в якомусь безпечному місці; комісія пропонувала перевезти ту археологічну річ до Петербургу та умістити її тимчасово в академії наук. Перше, ніж подавати ту справу на вирішення чинників

академічних, Шахматов скликав українську нараду, яка визнала думку комісії за слушну. Митру було перевезено, а пізніше повернено, — оскільки памятаю, через митрополита Андрія Шептицького, коли він на початку революції переїздив через Петербург.

Кришталева чистість особи О. О. Шахматова особливо виявлялася в тому, що раз повзятої засади приязні до українства він додержував навіть і в таких випадках, коли формально ніщо не зобов'язувало його до певної акції чи навіть ініціативи. Я вже згадував про ініціативу його щодо виправлення національної лінії «Общества славянской взаимности». З інших подібних випадків пригадую прийняття, яке улаштував він незадовго до війни з приводу приїзду до Петербургу теперішнього президента чехословацької республіки проф. Т. Масарика. Шахматов запросив до себе кількох петербурзьких українців і познайомив їх із професором Масариком. Ми зазнайомили славянського гостя з становищем української справи в Росії. М. А. Славінський представив йому фактичну структуру Росії, як вона виглядає з річевої природи своєї: се не держава одного народу «русского», а імперія народів, з яких кожний має свою історію й свої культурні та політичні завдання. Я характеризував український рух з боку найвиразнішої політично-соціальної його прикмети — демократизму, — доводив се фактами з історії українського руху, вказував на демократичний характер цілої української літератури; се, на мою думку, вказувало на велику позитивну участь українського чинника в духовому життю людства та зокрема славянських народів. Не пригадаю, що саме говорили інші учасники зібрання, серед яких були П. Я. Стебницький, О. О. Русов та, можливо, ще хтось. Проф. Масарик більше слухав, лише коротко подаючи свої уваги та запитуючи. Було ясно, що тоді займала його думка про допомогу з боку Росії, яку, зрозуміло, бажав він бачити монолітною в своїх стремліннях та найсильнішою¹⁾.

¹⁾ Скоро по своїй подорожі до Росії проф. Т. Масарик, виступаючи в засіданні австро-угорської делегації р. 1911—12, торкнувся української справи, з приводу протиукраїнського виступу д-ра К. Крамаржа: «щоб, — як пояснював він, — не здавалося, що погляди д-ра Крамаржа — для Чехії виключні та провідні погляди. Коли увесь народ, як українці, вважає себе за окрему націю, то сього досить». При тому згадує він, що недавно був у Росії та в сій справі інформувався. Як видно, сильне вражіння зробила на його отверта заява академіка Шахматова, що й з погляду росіян свобода українського народу була б пожадана. Навязуючи до сеї думки, проф. Масарик рішуче висловився проти тої політики винародовлення, що її провадить російське правительство не лише щодо українців, але й взагалі відносно т. зв. «іногородців». Осуджуючи правительственный абсолютизм у Росії, він висловився проти політичного союзу з офіційною абсолютистичною Росією.

Провадячи таку свою многосторонню акцію в українській справі, учений ідеаліст гадав, що так, як він, думає і вся решта кращої інтелігенції великоруської, або, принаймні, подумає, коли настануть відповідні для того обставини. Коли не стане тих зверхніх сил, — думав він, — які неволять чисту шляхетну душу великоруської людини, то, увільнившись від них, можна буде вирішити проблему взаємного співжиття лише в тому суто-людському напрямі, яким пересякнуте було ідеалістичне серце ученого.

Він помилився. Душа московського інтелігента не відповіла його сподіванкам. Ті самі люде, яких він легко схиляв своїм авторитетом до терпимости та теоретичних уступок, виявили уперту нетерпимість, коли настав час на ділі поступитися своїм кріпацьким правом.

Всі вони виявили себе цілковитими одностудцями в питанню національно-державного кріпацтва, — і російсько-українська проблема стала вирішуватися теж в іншому, ніж думав учений ідеаліст, напрямі та іншими, цілком не ідеальними, способами.

І сам найчистіший ідеаліст великоруський виявив своє національне обличчя в справжньому московському світлі, без яких будь ознак ідеалізму чи гуманізму, коли українська справа стала приймати виразніші зариси політичні. Як про те оповім докладніше далій, ще перед революцією, коли на російсько-українській політичній нараді, з участю видатних російських політиків, ми з Стебницьким поставили справу автономії України, — що її, як

Російські націоналісти пробували використати авторитет Масарика в напрямі протиукраїнському. Року 1914 в «Новомъ Времени» надруковано замітку, наче б то в праці проф. Масарика, що саме тоді появилася, — «Росія і Европа», автор висловлюється проти українського руху та проти думки про окремішність українського народу. Тоді ж у пражському органі проф. Т. Масарика „Čas“ появилася заперечення такого твердження. Дійсно, в згаданій своїй праці «Росія і Европа» проф. Т. Масарик, говорячи про найдавніші історичні часи, висловлює думку, що «ріжниця між Київом та Новгородом уже в найдавнішу добу свідчить про ріжницю між малоросами та великорусами». Питання окремішности нації, з висловленого тут погляду автора, вирішається аргументами не книжного порядку, а силою життєвих обставин; «історія учиє, що мови й народи диференціюються під впливом взаємочинности багатьох причин, серед яких чинник політичний відіграє значну роль; коли якась цілість визнає себе за самобутню націю та літературно в таку націю організується, то така справа вирішається самою тою волею, а не лише граматикою та філологічними дослідями».

Проф. Т. Масарик не раз висловлював свої погляди, в напрямі позитивному, в українській справі (статті його — „Česka otažka“, „Ruski obzor“). Для Росії реферував ті статті І. О. Бочковський («Проф. Т. Масарикъ объ украинскомъ вопросе» — «Укр. Жизнь», 1913, IV; «Объ отношеніи проф. Т. Масарика къ украинскому вопросу» — там же, 1914, V—VI).

вихідну точку майбутніх відносин російсько-українських, висуваючи лояльні до російської держави українські елементи, — то Шахматов рішуче заперечив таким політичним планам, бо се, — як казав він, — «одріже нас (себто — москалів) од теплого моря». Ще рішучіше проти політичних перспектив українських поставився московський учений, коли українська справа в розпалі революції ставала вже зовсім реально, коли Україні, для забезпечення своїх прав, треба було боронитися од тих замахів московського уніфікаційного націоналізму, проти яких сам таки академік Шахматов так шляхетно обурювався. Коли з революцією повстала на Україні виразна течія самостійницька, а Центральна Рада почала з тимчасовим російським урядом переговори про утворення Генерального Секретаріату, академік був сим дуже збентежений та в розмові з П. Я. Стебницьким, що залишався тоді в Петербурзі, сказав із обуренням:

— Коли б я передбачав щось подібне, я б і раніше казав те, що тепер кажу рішуче: Non possumus.

Отже молитви до московських святих таки справді — ненадійні. Коли в українській національній справі вибирати між московським святим, навіть таким найсвятішим, як «св. Олексій, чоловік Божий», то певніше помолитися бодай на грішника, але українського, коли він не зрадник національних інтересів. Бо в справі національній завше та передовсім рішає чинник національний. І остання позиція акад. Шахматова, хоч яка вона прикра, лише свідчить про ту *vis maior*, яка живе в душі найліпшого москаля в його успособленню до України й українців. Як показує даний приклад, сеї сили перемогти не можуть ні широка освіта, ні природня шляхетність душі, ні довголітня тривка діяльність у напрямі найвищої засади людської культури — національної толеранції. І справжній «святий», з погляду чистоти своєї душі, московський не зміг побороти того звіря зоологічного націоналізму, що несвідомо жив у душі його всупереч усім іншим, найчистішим людським ознакам тої душі. Але се не зменшує моральної вартости шляхетної душі О. О. Шахматова, що так твердо й довго держав на припоні того звіря, й, коли згадуєш про сю прекрасну людину, то мимоволі хотілося б забути багато з того, чого забути не можна. Тим більше, що навіть за практичних своїх розчаровань акад. Шахматов залишився до кінця послідовно вірним своїм теоретичним вислідам науковим. Незадовго до смерті його вийшла в світ (р. 1919) невелика, всього на 64 сторінки, праця його — «Древнѣйшія судьбы русскаго племени». І в сій, так би сказати — передсмертній — праці, по всіх розчарованнях, які пережито од того напрямку, що ним пішов рух український, учений не сходить із тих позицій, на яких стояв раніше що-до національної окремішности різних частин «русскаго племени». І тепер висловлює він

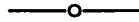
думку, що політичне об'єднання того племені в одну київську державу, за перших київських князів, не було відновленням колишньої «общерусской» єдності; поруч із розвитком нових «общерусских» (?) рис мови та культури, в тому племені складаються нові етнографічні угруповання, що стали основою для трьох руських народностей — української, білоруської та великоруської, які розвинули свої типові властивості в дальшому історичному процесі.

Життєвий кінець академіка Шахматова був сумний. Після большевицького перевороту стало йому жити дуже тяжко. За кілька місяців до смерті, в квітні 1920 р., він писав: «Зиму мы выдержали весьма тяжелую; надежды на то, что следующая зима будет легче, ни у кого из нас нет. Заготовки дров не видно, а от холода мы уже довольно пострадали». Через місяць знову пише про свої недогоди господарські: «Занимался много пилкой дров, колкой и ноской. Работать над наукой пришлось не много... Теперь думаю засесть за курсы для Археологического Института «Историческая этнография Восточной Европы». Это отвлечет меня от тяжелых мыслей и переживаний» («Україна», 1925, VI). Надії його не справдились. Улітку того ж року померла його дружина. Треба було перевезти її останки на кладовище Александро-Невської лаври, до фамілійного склепу, з Василівського острову, де він жив — за кілька кілометрів. В тодішніх обставинах учений не мав засобів найняти коня чи чоловіка з більшою фізичною силою, щоб перевезти небіжчицю. Змайстрував він самодількові саночки та й потяг їх самотужки, надсаджуючись, у такий далекий світ. Наслідком незвиклого напруження фізичного підвередився. Піддано його операції, але з операційного столу зняли його вже неживого († 16. VIII. 1920)¹⁾.

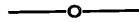
Особа й діяльність академіка О. О. Шахматова, очевидно, стане об'єктом дослідів з боку україністики. Тож уважаю за слушне подати свої міркування що-до одного з джерел національних його поглядів. Був він у тісних відносинах із знаним ученим та публіцистом проф. О. Градовським, — вязали їх погляди літературні й громадські, а опісля звязали й звязки родинні, — Шахматов оженився з донькою Градовського. Сей останній був автором майже одиної (поруч хіба з «Национальным вопросом» В. Соловйова) розправи — характеру засадничого — в на-

¹⁾ «Жестокая бользнь, явившаяся результатом непосильной физической работы (ущемление кишки, сопровождаемое гангренозным воспалением), не смотря на операцию, подкосила хрупкий организм покойного, подорванный недостаточным питанием и тяжелыми моральными переживаниями последних лет» («Рус. Истор. Журнал», 1921, № 7).

ціональній справі. Коли ми одного разу розмовляли з О. О. Шахматовим про сю працю його тестя і я завважив про деякі там не-послідовності щодо міркувань у питанні національному, то Шахматов сказав мені, що в дальшому поступі своїх поглядів у сім питанні Градовський був уже незадоволений своєю працею з попередніх літ і збірився її капітально переробити, внівши туди більше послідовності у вислідах, що натурально випливають із широко-наукового розуміння національної засади. Шахматов взагалі з великою повагою ставився до пам'яті свого тестя (між іншим з одного інтимного приводу він подарував мені цінне, кількатомове, зібрання його творів, як дарунок, що мав з його боку не абияке значіння моральне). Отже й самий твір Градовського, й погляди сього останнього, висловлювані в особистих розмовах, ледве чи не були почасті джерелом національних поглядів і покійного академіка¹).



В родині Шахматова познайомився я з його тещею, Ольгою Володимировною Градовською. Надзвичайно хорошої душі була се людина, — вся жила пам'яттю свого чоловіка та його ідеями. Ближче ми з нею познайомились, коли довелося мені щось зо два тижні перележати в одному з столичних шпиталів після операції. Раніш од мене вступила туди і О. В. Градовська, та вже почала поправлятися, коли мене було привезено. І от у дні мого фізичного безсилля вона заходила до мого покою, і ми провадили розмови з нею, — власне вона майже монологічно розпозідала про свого чоловіка, — не лише про зовнішні обставини їх життя, але й про його погляди і праці. Як ніколи не розставалася вона з писаннями свого чоловіка, то і в шпиталі були з нею деякі його твори, і вона прочитувала мені досить уривків — якраз із таких його праць, з якими я без сеї нагоди не зібрався б познайомитись. В духовому обличчі сеї жінки було щось спільне з О. О. Шахматовим. По смерті її, я умістив її некролог у «Рѣчи», схарактеризувавши як її особу, так і зазначивши її роль у життю та діяльності проф. Градовського.



Зводячи сказане про академіків Корша та Шахматова, можна, здається, так характеризувати національну їх позицію. Виходили вони з одної конечної засади — з визнання трьох окре-

¹) Проф. Градовський у своїй праці «Национальный вопросъ въ исторіи и литературѣ» (1873 р.) дає таке роз'яснення загально-людського та національного: «Коли б кожна людина не була свідомою своєї особливости, то народ був би лише отарою; а коли б кожний народ не був свідомий своєї індивідуальности, то такою отарою була б ціла людськість, — іншими словами — без національної індивідуальности людськість була б не системою, а безвідмінною стихією, хаосом».

мих, самостійних галузів — великоруської, малоруської та білоруської — в складі одного руського племені; навіть будучи неподібними, ці галузі, як сестри в родині, взаємно доповнюють одна одну. Тому в інтересах цілоти бажано й конечно, щоб кожна та галузь найширше розвивала свої властивості; навіть чим вільніший був би розвиток окремих складових частин одної цілоти, тим міцнішав би внутрішній, духовий зв'язок між ними. Спроби перешкодити їм у тому — шкідливі не лише для кожної галузі зокрема, але й для цілоти, навіть більше — для загально-людської культури.

З приводу смерті Корша проф. А. Кримський оповідав про такий випадок, якого був безпосереднім свідком. На нараді, де брали участь Корш, Шахматов та Кримський, Шахматов оповів, що, розмовляючи в одному білоруському місті з білорусами, він упевнився, що між собою вони звичайно говорять по російськи.

— Але, з погляду великоруського егоїзму, ви, мабуть, внутрішньо були з того задоволені? — запитав Кримський.

— О, ні! — живо відповів Шахматов. — Розвиток білоруської та малоруської мов — се для мене загально-руський скарб національний, се один із найкращих виявів руської ж різноманітності.

— І ся проста істина неприступна для наших обрусителів, — додав Корш. — Тим більш, що самі обрусителі в більшості зовсім не руські, а які-небудь німці.

У визнанні єдності племенної та за умови заховання єдності державної згадані учені припускали найширші можливості національних прав та національного розвитку «руських народів», та лише за тих умов. То вже була конечна данина інстинктам московського націоналізму, що й у найкращих московських людей, навіть у людей об'єктивної науки, не міг позбутися своїх тенденцій зоологічного порядку. Передпосилку сю треба конечно пам'ятати, говорячи про погляди згаданих учених.

Для ідейної ж оцінки сих поглядів конче потрібно взяти на увагу загальні умови, в яких ті погляди склалися та виборювали ґрунт для свого практичного здійснення. Не лише правительством, але й громадянством російське займали ріжну щодо міри нетерпимости, але в засаді одну й ту саму — несприятливу — позицію щодо навіть культурного розвитку українського народу, логічно передбачаючи, що повне національне самовизначення окремого народу послідовно потягає за собою всі інші натуральні висліди й — серед них — самовизначення політичне. В тій атмосфері активного поборювання чи пасивного саботажу української ідеї знаходилися ідеалістично настроєні росіяне, що, опіраючись на теорію племенної єдності «триєдиної Руси», плекали думку заховання тої єдності навіть в умовах широкого культурно-національ-

ного розвитку складових частин тої «триєдиної Русі». Тож не треба з уваги випускати, що в українській справі сі два москалі говорили та робили максимум того, що може в тій справі найсумлінніший москаль сказати чи робити¹⁾).

Такі люде, як акадєміки Корш та Шахматов, становили велику цінність для українства в тих нечувано тяжких обставинах, в яких перебувало воно в Росії. Роллю їх у тодішньому українському життю С. О. Єфремов схарактеризував такими незрівняними словами, пишучи з приводу смерти Ф. Є. Корша:

»Въ лицѣ почившаго родина Шевченка имѣла дѣйствительно такого вѣрнаго, искренняго, преданнаго, любящаго и при томъ совершенно безкорыстнаго друга... И если обладаніе такимъ другомъ само-по-себѣ является уже огромнымъ счастьемъ, то оно же было и признакомъ, особенно цѣннымъ въ наше, тоже по преимуществу лютое время. Клеветникамъ, неустанно источающимъ мутную слюну своей непостижимой злобы; ненавистникамъ, съ пѣной у рта глашающимъ о любви къ человѣчеству и дѣлами показывающимъ противное; славянофиламъ, разинувшимъ грязную пасть на одинъ изъ величайшихъ славянскихъ народовъ; либераламъ, не гнушающимся ковать желѣза противъ свободы же; политикамъ, ловящимъ рыбу въ мутной водѣ, — всѣмъ этимъ врагамъ украинскаго движенія мы смѣло можемъ противопоставить величавый, прекраснй, чистый образъ этого мудраго старика: смотрите — онъ былъ нашимъ другомъ... И уже одно это — то, что Коршъ былъ другомъ украинцевъ, что онъ не уставалъ поднимать свой голосъ въ защиту движенія, на которое только лѣнливый не набрасывался съ злобными обвиненіями и гнусными выдумками, — весьма много говоритъ тому, кто вообще способенъ что либо понимать въ жизненныхъ явленіяхъ, разбираться въ ихъ прямомъ смыслѣ. Этотъ кристальный человѣкъ не могъ припадать къ грязному источнику, и если онъ все таки наполнялъ, и весьма часто, свой стаканъ живой водой украинскаго движенія, то, значить, это дѣйствительно живая вода... Вотъ смыслъ, крою-

¹⁾ Шахматов з приводу смерти Корша писав між іншим: »Съ благородствомъ и высокимъ достоинствомъ выступилъ Ф. Е. на путь общественнаго служенія интересамъ всегда горячо любимой имъ родины. Онъ ярко освѣтилъ одинъ изъ назрѣвшихъ вопросовъ внутренней нашей жизни — малорусскій. Читая статьи Ф. Е., посвященныя дѣлу украинцевъ, знакомясь съ его точкой зрѣнія, и великороссъ и малороссъ ясно видять, что эти статьи продиктованы сердцемъ славянина, что онѣ составлены русскимъ человѣкомъ, что ихъ писаль чуткій къ интересамъ родного своего племени человѣкъ. И въ этомъ гармоническомъ сочетаніи великоросса, русскаго и славянина, — готовое рѣшеніе вопроса съ нашей, великорусской, точки зрѣнія« (Русск. Вѣд., 1916, № 41). Сими словами акад. Шахматов влучно схарактеризував і свою власну позицію в українській справі.

щійся въ томъ эпитетъ »другъ украинцевъ«, который по праву принадлежалъ Коршу».



Черпавши чимало моральної підмоги з душі сих шляхетних москалів, уважав я за обов'язок в міру сил моїх подати їх образ та думки їх, висвітлюючи ясні й тіневі сторони сих постатей з об'єктивністю, до якої об'язує повага до пам'яті учених, що в своїх вислідах досягали найбільшу об'єктивність — з погляду національної своєї психології.

ЗАПИСКА «ОБЪ ОТМѢНЪ СТЬСНЕНІЙ МАЛОРУССКАГО ПЕЧАТНАГО СЛОВА».

На пропозицію комітету міністрів, передану через міністра освіти, висловивши думку в справі цензурних обмежень українського слова, конференція академії призначила для розгляду питання окрему комісію під головуванням акад. Федора Євг. Корша в складі академіків: А. С. Фамінцина, В. В. Заленського. Ф. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, А. С. Лаппо-Данилевського та С. Ф. Ольденбурга. Ця комісія кооптувала до свого складу кількох членів української колонії в Петербурзі — С. Ф. та О. О. Русових, Ф. К. Вовка, П. Я. Стебницького, М. А. Славінського та мене.

Комісія мала кілька засідань, на яких спершу встановлено план праці, розподілено окремі функції того плану між окремими членами, а згодом виготовлені праці прочитувано на засіданнях та після уваг кориговано. Основну записку — відповідь комітетові міністрів — уложили Ф. Є. Корш та О. О. Шахматов. Коршеві належить перша половина записки, де він розглядає розвиток українського письменства в шпугах тих цензурних обмежень, які безперестанку сипалися на українське письменство. Шахматов у другій половині записки розглядав ті аргументи, що їх наводили чинники урядові та російські публіцисти, щоб виправдати обмеження українського друкованого слова. Добір яскравих та науково провірених фактів, глибокий аналіз аргументів за і проти, об'єктивне наукове трактування цілої справи — все це надало вислідам записки характер глибоко переконливий. Факти та аргументи записки стали широко уживаними серед українського громадянства в змаганнях, які повставали в українській справі, і не втрачають вони й досі свого значіння, бо здебільшого мають характер засадничий. З огляду на історичне значіння згаданого раритетного документу, вважаю за відповідне подати деякі витяги з нього.

Оповідівши історію репресій на українське слово, академічна записка розглядає згодом

»тъ аргументы, къ которымъ прибѣгали правительственныя лица и учрежденія, а также публицисты для того, чтобы оправдать законность стѣснительныхъ мѣръ, ограничившихъ свободу малорускаго печатнаго слова. Сдѣлать это необходимо: многіе аргументы таковы, что къ нимъ возможно вернуться во всякое время и при всякихъ новыхъ условіяхъ: они именно основаны



С. Ю. Витте

наображеніяхъ общаго характера, а не на тѣхъ дѣйствительныхъ потребностяхъ населенія малорусскаго края, которыя однѣ, какъ намъ кажется, должны имѣть рѣшающее значеніе въ разсматриваемомъ вопросѣ.

Аргументы эти переносятъ насъ прежде всего въ область культурной исторіи русской народности; этой исторіей, по мнѣнію нѣкоторыхъ публицистовъ, должно опредѣлиться отношеніе малорусской литературы къ литературѣ «общерусской» и малорусскаго языка къ языку «общерусскому». Остановимся сначала на вопросѣ о языкѣ. Точно ли мы въ правѣ говорить объ языкѣ «общерусскомъ»? Не подлежитъ сомнѣнію, что предки Велико-руссовъ и Малоруссовъ говорили нѣкогда на одномъ языкѣ: этотъ языкъ, не дошедшій до насъ

въ письменныхъ памятникахъ и возстановляемый предположительно, въ наукѣ принято называть языкомъ «общерусскимъ». Но, конечно, не его имѣютъ въ виду при противоположеніи малорусскаго «общерусскому». Еще въ эпоху доисторическую «общерусскій» языкъ представлялъ въ отдѣльных частяхъ своихъ рѣзкія діалектическія отличія, дающія основанія допускать исконное дѣленіе Русскаго племени на три группы: сѣвернорусскую, среднерусскую и южнорусскую. Южнорусскіе памятники древней нашей письменности XI и XII вѣковъ, какъ впервые доказано нашимъ почтеннымъ сочленомъ академикомъ А. И. Соболевскимъ, представляютъ рядъ типическихъ особенностей малорусской рѣчи: изъ нихъ можно съ увѣренностью заключить о значительномъ удаленіи южнорусскихъ (малорусскихъ) говоровъ какъ отъ среднерусскихъ, такъ и отъ сѣвернорусскихъ уже въ періодъ до-татарскій. Этому удаленію не могло помѣшать и то политическое объединеніе русскихъ племенъ, которое видимъ въ X и XI вѣкахъ: напротивъ, распаденіе русской земли на удѣлы, усиленіе новаго политическаго центра въ бассейнѣ Оки и верхняго теченія Волги, паденіе Кіева во второй половинѣ XII столѣтія — все это въ значительной степени обособляетъ югозападную Русь, а нашествіе Татаръ довершаетъ это обособленіе. Позже, въ предѣлахъ литовско-русскаго государства, южнорусскія племена находятъ условія для сближенія съ другими русскими племенами, а именно съ той западной вѣтвью среднерусскихъ племенъ, которая легла въ основаніе бѣлорусской народности. Восточная же вѣтвь среднерусовъ, объединенная Москвой съ племенами сѣверно-русскими, входитъ вмѣстѣ съ послѣдними въ составъ великорусской народности. Только позднѣйшая колонизація XVII и XVIII вѣковъ сближаетъ великорусскія и малорусскія племена въ бассейнахъ Сейма, Донца и Дона. Такимъ образомъ историческія условія содѣйствовали полному разобщенію югозападной Россіи (Ма-

лороссіи) и области, занятой Великорусами: отсюда существенныя отличія въ языкѣ обѣихъ народностей — великорусской и малорусской. Историческая жизнь этихъ народностей не создала общаго для нихъ языка; она, напротивъ, усугубила тѣ діалектическія отличія, съ которыми предки Малоросовъ, съ одной стороны, Великоросовъ — съ другой, выступаютъ въ началѣ нашей исторіи. И конечно, живой великорусскій языкъ, на которомъ говоритъ народъ въ Москвѣ, Рязани, Ярославлѣ, Архангельскѣ, Новгородѣ, не можетъ быть названъ »обще-русскимъ«, въ противоположность малорусскому языку Полтавы, Кіева и Львова.

Но не имѣются ли основанія признать общерусскимъ нашъ литературный языкъ? Не образовался ли онъ совокупными усиліями всѣхъ русскихъ народностей, не отразилъ ли онъ въ себѣ особенности всѣхъ русскихъ нарѣчій? По неоднократно высказывавшемуся замѣчанію нѣкоторыхъ публицистовъ, Малорусы играли видную роль въ созданіи и въ выработкѣ нашего литературнаго языка. Для доказательства этого положенія признается достаточнымъ упомянуть о вліяніи малорусскихъ писателей и ученыхъ дѣятелей XVII и XVIII в. в. сначала на московскую образованность, а затѣмъ и на Петровскія реформы. Дѣйствительно, вліяніе это отразилось и на нашемъ литературномъ языкѣ, но оно было переходящимъ: усилія великихъ писателей нашихъ все болѣе сближали книжный языкъ съ народнымъ, и ничто еще не остановило того направленія, которое уже въ концѣ XVIII и началѣ XIX вѣка сдѣлало нашъ литературный языкъ вполнѣ великорусскимъ, освободивъ его, между прочимъ, отъ наноснаго малорусскаго произношенія, не чуждаго, по указанію профессора Будде, языку Ломоносова и Сумарокова. Великорусскій литературный языкъ, въ основаніи своемъ представляющій пеструю смѣсь церковнославянскихъ элементовъ (въ области лексической и отчасти грамматической) съ элементами живой рѣчи великорусскихъ племенъ, съ давняго времени, можно сказать съ XIV в., пріобрѣталь все болѣе народную окраску. Его развитіе именно въ этомъ направленіи было останавливаемо два раза — первый разъ въ XV вѣкѣ, когда ему пришлось выдержать борьбу съ вновь нахлынувшими со славянскаго юга, благодаря сербскимъ и болгарскимъ ученымъ, инославянскими элементами; второй разъ — въ XVII вѣкѣ, когда его наводнили особенности малорусской книжной рѣчи. Но великорусская стихія оба раза вышла побѣдительницей, и нашу литературную рѣчь, рѣчь образованныхъ классовъ и письменности всѣхъ родовъ, должно признать вполнѣ великорусскою. Основаній называть теперь эту рѣчь »общерусскою« мы не видимъ, ибо она не представляетъ изъ себя амальгамы, въ которой бы хотя и неравномѣрно, отразились особенности всѣхъ живыхъ русскихъ нарѣчій.

Правда, нашъ великорусскій литературный языкъ пріобрѣлъ общерусское значеніе: въ извѣстной степени этому содѣйствовало то обстоятельство, что силой вещей онъ сталъ языкомъ государственнымъ; но главнымъ образомъ, это зависѣло отъ культурнаго роста великорусской народности, отъ развитія ея литературы и школьной образованности. Реформы Петра Великаго, сближившія Россію съ Западомъ, усилили просвѣтительное значеніе великорусскихъ центровъ, Москвы и Петербурга, и втянули въ одну общую жизнь Великую и Малую Россію: послѣдней нечего было противопоставить той свѣтской образованности, которая, благодаря данному Петромъ Великимъ направленію, неудержимымъ потокомъ разлилась по лицу всей объединенной московскими государями Русской земли. Этимъ опредѣлилось проникновеніе великорус-

скаго языка на югъ, въ малорусское Приднѣпровье. Книжная рѣчь малорусская выработывалась въ XVI и XVII вѣкахъ на основѣ двухъ письменныхъ языковъ — церковнославянскаго и западнорусскаго, въ свою очередь проникающаго польскими элементами; въ значительно меньшей степени, чѣмъ книжная рѣчь великорусская, она приблизилась къ языку народа, и этимъ прежде всего объясняется постигая ея во второй половинѣ XVIII вѣка судьба: она забывается и безъ всякой борьбы уступаетъ мѣсто великорусскому литературному языку.

Подъемъ культуры, образованности, о которомъ мы только что говорили, завершается такимъ образомъ естественнымъ вытѣсненіемъ книжнаго малорусскаго языка языкомъ великорусскимъ. Но этотъ же подъемъ вызываетъ къ жизни факторы, въ предшествующую эпоху почти не находившіе себѣ исхода и законнаго выраженія. Русскій человѣкъ настолько охватывается свѣтскимъ просвѣщеніемъ, что онъ не можетъ уже довольствоваться тѣмъ, что давало его предкамъ церковное образованіе, оставлявшее безъ отвѣта большую часть потребностей мыслящаго и чувствующаго существа — пользованіемъ церковнымъ и далекимъ отъ родного книжнымъ языкомъ. Съ появленіемъ свѣтской образованности, письменность, не переставая удовлетворять религіознымъ потребностямъ, дѣловымъ нуждамъ, открываетъ для русскаго человѣка возможность выражать и чувства и думы въ новыхъ, непривычныхъ для его предковъ формахъ. И это прежде всего отражается на сближеніи книжной рѣчи съ разговорной, литературнаго языка съ языкомъ повседневныхъ чувствъ и мыслей. Мы видѣли, какъ успѣшно, благодаря именно свѣтской образованности, освободился великорусскій литературный языкъ отъ наносныхъ элементовъ, чуждаго произношенія, необычныхъ словъ. Въ Малой Россіи, гдѣ книжный малорусскій языкъ былъ уже забытъ и оставленъ, та же свѣтская образованность должна была вызвать другое, хотя и сходное, явленіе: живой разговорный языкъ становится письменнымъ языкомъ. Мысли и чувства Малоруса неудержимо рвутся на бумагу, и ему нѣтъ иного исхода, какъ выразить ихъ обычнымъ своимъ просторѣчіемъ, ибо чуждый ему великорусскій литературный языкъ не можетъ стать проводникомъ родной его рѣчи, не можетъ, и по существу своему, не долженъ быть съ нею сближенъ и сравненъ. Реформы Петра Великаго вывели Россію на путь свѣтской образованности: въ результатъ, съ одной стороны, книжный великорусскій языкъ сравнялся съ разговорнымъ языкомъ Великорусовъ, а съ другой, разговорный языкъ Малорусовъ сталъ языкомъ новой малорусской письменности. Не допустить законность и естественность этого послѣдняго результата — равносильно было бы признанію того, что свѣтская образованность не коснулась Малоруса; это было бы равносильно признанію того, что на сѣверѣ — въ Москвѣ и Петербургѣ — свѣтская образованность должна была сблизить языкъ разговорный и письменный, давъ первому изъ нихъ перевѣсъ, на югѣ же, въ Кіевѣ, та же свѣтская образованность должна была только замѣнить старый письменный языкъ новымъ, еще болѣе отличнымъ отъ разговорнаго, еще болѣе ему чуждымъ.»

Розглядає записка те питання, яке звичайно висуюють противники українського письменства, — чи існує реальна, життєва потреба окремого українського письменства.

»Развитіе литературнаго языка идетъ, конечно, параллельно съ развитіемъ самой письменности. Многіе великорусскіе публицисты ставили вопросъ, нужна ли вообще малорусская письменность? Другіе желали ограничить область распространенія этой письменности нѣкоторыми опредѣленными рам-

ками: естественнымъ признавалось писаніе по-малорусски стиховъ и разсказовъ изъ народнаго быта; умѣстнымъ казалось собирать народныя пѣсни и сказки; наконецъ, для малорусскаго языка отводилась, пожалуй, и вся область изящной словесности. Но переступать за эту область ему возбранялось, возбранялось публицистами, вслѣдъ за правительственными распоряженіями, въ интересахъ именно великорусской письменности. Отвѣтъ на праздный, впрочемъ, вопросъ, нужна ли вообще малорусская письменность, дала сама жизнь: мы видѣли широкое развитіе этой письменности даже въ періодъ до шестидесятыхъ годовъ, т. е. до того времени, какъ реформы Александра II возродили русскій народъ въ новыхъ формахъ быта, и убѣдились, при этомъ, что дѣятелями этой литературы были люди разныхъ слоевъ общества, разныхъ возрѣній и разнаго воспитанія. Малорусская письменность возникновеніемъ своимъ удовлетворила, очевидно, назрѣвшей потребности, и въ созданіи ея всего менѣе принимала участія политическая интрига или нездоровая тенденція. Пусть отмѣченныя нами выше факты изъ начальной исторіи малорусской письменности отвѣтятъ на возникающій у насъ, въ виду настойчивыхъ утвержденій нѣкоторыхъ публицистовъ, вопросъ: да можно ли въ самомъ дѣлѣ ограничить область употребленія литературнаго языка тѣми или другими предѣлами? Котляревскій, прибѣгшій къ родному языку для созданія своеобразнаго эпическаго произведенія, обратился къ нему же въ »Одѣ до князя Куракина«. Квітка-Основяненко, писавшій разсказы изъ малорусскаго быта, рѣшился заговорить по-малорусски и о предметахъ болѣе серьезныхъ въ »листахъ до любезныхъ земляковъ«. Максимовичъ записываетъ сначала малорусскія пѣсни, а потомъ переводить на малорусскій языкъ Слово о полку Игоревѣ; а черезъ два года послѣ этого онъ издаетъ переводъ Псалмовъ. О. Гречулевичъ печатаетъ на малороссійскомъ языкѣ свои проповѣди, а также »Катехизическія бесѣды на символъ вѣры« и молитву Господню. Возможно-ли остановить зародившуюся мысль, мысль, окрыленную къ тому же родною рѣчью? Что остановить ее на народныхъ жартахъ и виршахъ, что помѣшаетъ ей воплотиться въ новыхъ формахъ поэзіи, проникнуть въ романъ и разсужденіе, перенестись въ прошлое родного народа, позаботиться объ его будущемъ, перейти, наконецъ, въ область вѣры и сосредоточиться на переводѣ Священнаго Писанія или составленія книгъ для духовно-нравственнаго чтенія? Нѣтъ, творческая мысль не можетъ быть остановлена искусственными преградами. За то всякія искусственныя преграды дадутъ ей всегда ложное тенденціозное направленіе... Стѣснительные законы 1863 и 1876 года были введены, можно думать, въ интересахъ великорусскаго литературнаго языка. Но не въ такого рода мѣрахъ нуждаются этотъ языкъ и его письменность для своего распространенія и законнаго вліянія на общественную жизнь. Названные законы изыали изъ области вліянія великорусской литературы значительнѣйшую часть малорусской письменности, которая, вслѣдствіе запрещенія ввоза книгъ, не могла быть даже предметомъ обсужденія великорусской печати. Эти законы разрушили ту братскую связь, которая завязывалась въ разныхъ сборникахъ и періодическихъ изданіяхъ между великорусскою и малорусскою письменностью. Они прекратили и братское между ними соревнованіе, разединивъ ихъ окончательно и устранивъ ту общую почву, на которой естественнымъ образомъ опредѣлились бы взаимныя отношенія между обѣими письменностями. Мы видѣли, наконецъ, что эти законы содѣйствовали искусственному росту малорусской литературы въ Галиціи, ибо здѣсь, во Львовѣ и Черновцахъ,

ей пришлось отвѣтити сразу всѣмъ многообразнымъ требованіямъ жизни: малорусскій языкъ сталъ языкомъ просвѣщенія и политики, науки и литературы. Правда, и здѣсь онъ встрѣтился съ великорусскою письменностью, поддержанною старою галицкою партіей, но вражда, смѣнившая прежнее братство въ Россіи, перенеслась и сюда, и языкъ — въ началѣ, пожалуй, одинъ только языкъ — сталъ источникомъ непримиримой вражды между двумя половинами галицкой интеллигенціи. Нравственный ущербъ, нанесенный великорусской народности и ея письменности отколовшеюся или точнѣе отколотою отъ нея письменностью малорусскою, не вознаградится поддержкой, оказанной Россіей нѣкоторымъ періодическимъ изданіямъ Святоюрской партіи.»

На підставі всіх тих аргументів, комісія приходить до таких вислідів:

»Знакомство съ исторіей цензурныхъ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова убѣждаетъ въ томъ, что они вызваны не правильнымъ соображеніемъ государственныхъ пользы и нужды, а различными случайностями и одностороннею оцѣнкой общественныхъ движеній шестидесятыхъ и семидесятыхъ годовъ.

Разсмотрѣніе аргументовъ, выдвинутыхъ въ публицистикѣ противъ существованія малорусской литературы, противъ ея самостоятельнаго и свободнаго развитія и въ пользу ея стѣсненія, привело къ заключенію, что аргументы эти основаны частью на одностороннемъ пониманіи исторіи малорусскаго народа и его языка, частью же на тенденціозномъ стремленіи ограничить права малорусской народности въ угоду неправильно понятыхъ интересовъ великорусскихъ и общерусскихъ.

Изученіе текста правительственныхъ распоряженій 1863, 1876 и 1881 года выяснило намъ тотъ ущербъ для духовнаго развитія малорусской народности и тотъ вредъ для русскаго государства, которые были неминуемымъ слѣдствіемъ ихъ появленія. Цензурная практика, основывавшаяся на указанныхъ распоряженіяхъ, доказала всю тщету усилій, направленныхъ къ подавленію того, что выдвинуто дѣйствительными, жизненными потребностями населенія.

Итакъ, знакомство съ прошлымъ поднятаго въ настоящее время вопроса побуждаетъ насъ высказаться за необходимость отмѣны Высочайше одобреннаго распоряженія 1863 года и Высочайшихъ повелѣній 1876 и 1881 годовъ.

Но отмѣна эта представляется еще болѣе неотложною, еще болѣе необходимою, какъ только мы, оставивъ прошлое, обратимся къ настоящему, какъ только мы задумаемся надъ культурными потребностями малорусскаго населенія Южной Россіи. На эти именно потребности указалъ въ своемъ журналѣ отъ 28 и 31 декабря 1904 г. Комитетъ Министровъ: »продолжающееся примѣненіе наложеннаго запрета, — читаемъ мы въ извлеченіяхъ изъ этого журнала, — значительно затрудняя распространеніе среди малорусскаго населенія полезныхъ свѣдѣній путемъ изданія книгъ на понятномъ для крестьянъ нарѣчій, препятствуетъ повышенію нынѣшняго низкаго культурнаго уровня крестьянъ малороссійскихъ губерній».

Коммиссія имѣетъ возможность подтвердить каждое слово означеннаго заявленія Комитета Министровъ цѣлымъ рядомъ данныхъ.

Во-первыхъ, не подожить сомнѣнію, что нынѣшній низкій уровень культурнаго развитія крестьянъ малорусскихъ губерній долженъ стать предметомъ самыхъ серьезныхъ и неотложныхъ заботъ Россіи. Этотъ низкій уровень, доказанный наблюденіями многихъ безпристрастныхъ изслѣдователей, давно уже обратилъ на себя вниманіе земствъ и сельско-хозяйственныхъ ко-

митетовъ малорусскихъ губерній, и многіе изъ нихъ возбуждали предъ правительствомъ ходатайства о допущеніи популярныхъ изданій на малорусскомъ языкѣ. Экономическій совѣтъ Черниговскаго губернскаго земства въ 1902 году указалъ на необходимость распространенія брошюръ и другихъ изданій по сельскому хозяйству на мѣстныхъ народныхъ языкахъ. То же самое высказалъ и Борзенскій (Черниговской губерніи) сельско-хозяйственный комитетъ. На необходимость популяризаціи прикладныхъ знаній на малорусскомъ языкѣ указали Полтавскій и Новомосковскій (Екатеринославской губерніи) сельско-хозяйственные комитеты. На важность популяризаціи сельско-хозяйственныхъ знаній указывалъ въ своемъ докладѣ Ананьевскому сельско-хозяйственному комитету извѣстный авторъ брошюръ по сельскому хозяйству на малорусскомъ языкѣ Чикаленко. Агрономическій съѣздъ въ Москвѣ въ 1901 году постановилъ ходатайствовать о разрѣшеніи издавать книги и сельско-хозяйственную газету на малорусскомъ языкѣ. Кустарный съѣздъ въ Полтавѣ въ 1902 году высказался за изданіе книгъ и руководствъ для кустарей на малорусскомъ языкѣ. Сельско-хозяйственныя общества Миргородскаго и Полтавскаго уѣздовъ возбудили ходатайства объ изданіи сельско-хозяйственныхъ книгъ на малорусскомъ языкѣ и т. д. О необходимости отмены ограниченій, установленныхъ для малорусскаго языка, какъ проводника въ народъ знаній вообще, возбуждались ходатайства земствами Херсонскимъ губернскимъ въ 1880, Черниговскимъ уѣзднымъ въ 1880, Полтавскимъ губернскимъ въ 1904, сельско-хозяйственными комитетами Хотинскимъ (Бессарабской губерніи), Бердянскимъ (Таврической губерніи), Хорольскимъ и Лохвицкимъ (Полтавской губерніи) и мн. др.

Во-вторыхъ, безусловно справедливо указаніе Комитета Министровъ на то, что законы 1876 и 1881 годовъ затрудняютъ распространеніе среди малорусскаго населенія полезныхъ свѣдѣній на понятномъ для крестьянъ нарѣчій. Коммиссія имѣла въ своемъ распоряженіи рядъ достовѣрныхъ данныхъ, свидѣтельствующихъ о затруднительности для Малоруса пониманія великорусскаго книжнаго языка. Особенно важно отмѣтить, что Малорусу съ трудомъ дается пониманіе великорусскихъ книгъ, посвященныхъ изложенію даже самыхъ элементарныхъ свѣдѣній, въ виду именно различія обоихъ языковъ въ обозначеніи предметовъ обиходнаго употребленія: слова лошадь, меринъ, телѣга, одонье, омшеникъ, овинъ, рига, клѣтъ, подволока, полынья, глазъ, лобъ, затылокъ, туча, молнія, радуга, колодезь, прудъ, мельница, мельникъ, боровъ, кукушка, тряпка, изба, калитка, форточка, пѣтухъ, нащѣдка, нашествъ и т. д. непонятны или малопонятны Малорусу. Самымъ краснорѣчивымъ образомъ свидѣлствуютъ о томъ же затрудненіи, испытываемыя даже образованными Малорусами при знакомствѣ съ нашей книжной рѣчью: объ этихъ затрудненіяхъ говорятъ многіе наблюдатели, начиная съ тридцатыхъ и сороковыхъ годовъ прошлаго столѣтія. И не напрасно, конечно, Малорусы такъ охотно прибѣгали и прибѣгаютъ къ «рідній мові» для выраженія на письмѣ своихъ мыслей и чувствъ.

Коммиссія имѣетъ основаніе утверждать, что распространеніе книгъ среди малорусскаго населенія на родномъ для него языкѣ прошло бы гораздо успѣшнѣе, чѣмъ на языкѣ великорусскомъ. И на это имѣются многочисленныя доказательства; объ этомъ именно говоритъ фактъ успѣшнаго распространенія въ Малороссіи книгъ, напечатанныхъ въ Галиціи, при чемъ такое распространеніе не останавливается передъ запретительными мѣрами, грозящими обы-

вателей, у которых найдутся, например, сочинения Шевченка или Котляревскаго во Львовских изданіяхъ, самыми серьезными непріятностями до отсидки въ тюрьмѣ включительно. Малорусскіе грамотные крестьяне съ жадностью набрасываются на все, что написано на родномъ ихъ языкѣ: при отсутствіи легальной литературы на малорусскомъ языкѣ, нелегальная литература имѣетъ тѣмъ большее распространеніе и тѣмъ сильнѣе дѣйствуетъ на населеніе.

Коммиссія имѣетъ также основаніе думать, что отмѣна стѣсненій малорусскаго печатнаго слова окажетъ вліяніе не только на подъемъ знаній въ народной средѣ, путемъ распространенія среди Малорусовъ научно-популярныхъ изданій, но и на общій подъемъ культурнаго облика народа. Нельзя не признать, что пренебрежительное отношеніе къ родной рѣчи влечетъ за собой отрицательное отношеніе и къ семьѣ и къ родной средѣ, а это не можетъ не отразиться самымъ печальнымъ образомъ на нравственномъ складѣ сельскаго населенія Малороссіи.

Нашему правительству не могутъ быть, конечно, чужды интересы и образованной части русскаго, а въ частности малорусскаго, общества. Законы 1863, 1876 и 1881 годовъ даютъ нѣкоторое право на развитіе одной только изящной словесности. Но изящная словесность является лишь однимъ изъ способовъ обнаруженія духовной жизни образованнаго человѣка. Страна производитъ не однихъ литераторовъ: она выдѣляетъ и мыслителей, и ученыхъ, и публицистовъ и общественныхъ дѣятелей. Отказывать этимъ въ томъ, что разрѣшено труженикамъ въ области изящной словесности, отказывать имъ писать и печатать по-малорусски — несправедливо. Къ тому же, какъ мы видѣли, это и невозможно. Малорусы печатаютъ свои ученые труды, публицистическіе трактаты, свои мысли и изслѣдованія во Львовѣ, Вѣнѣ, Черновцахъ. Мы желали бы, чтобы малорусская литература во всемъ составѣ своемъ оставалась русскою. Мы находили бы полезнымъ обратить силы и способности даровитыхъ Малорусовъ на пользу взростившаго ихъ края. Великорусскую народность, сильную не одною своею численностью, не пугаетъ существованіе польской, нѣмецкой, латышской, литовской, армянской, грузинской, еврейской и татарской литературъ въ предѣлахъ Россіи. Зачѣмъ же пугаться русской? Поляки, нѣмцы и армяне имѣютъ къ тому же свои особенные національные интересы: они не смѣшались съ русскимъ народомъ, культурныя и вѣроисповѣдныя различія между ними и русскимъ населеніемъ весьма значительны. Но Малорусы всею совокупностью своей дѣятельности на пользу русскаго государства и русской общественности являются вѣрными и испытанными сынами русскаго народа: они пишутъ вмѣстѣ съ нами въ великорусскихъ газетахъ и журналахъ, читаютъ вмѣстѣ съ нами лекціи, издаютъ научныя руководства, участвуютъ въ общественныхъ собраніяхъ и говорятъ тамъ вмѣстѣ съ нами по-великорусски. Измѣнять ли они своему русскому направленію, когда имъ дозволяютъ говорить и писать на родномъ русскомъ нарѣчій?

Стѣснительныя запрещенія 1863, 1876 и 1881 годовъ угнетающимъ образомъ ложатся на творческія способности образованныхъ Малорусовъ: пользоваться нероднымъ, непривычнымъ съ дѣтства, не воспринятымъ съ молокомъ матери языкомъ для воплощенія творческой мысли и фантазіи возможно лишь при особомъ лингвистическомъ дарованіи. Тяжелое состояніе малорусскаго писателя рисуетъ намъ письмо г. Леонтовича, присланное

имъ Д. Л. Мордовцеву, а г. Мордовцевымъ доставленное въ Комиссію.

Такимъ образомъ оказывается, что въ ненормальныхъ условіяхъ духовной и умственной жизни живетъ въ Россіи народность, насчитывавшая въ январѣ 1897 года до 23 миліоновъ 700 тысячъ душъ.

Коммиссія съ полнымъ убѣжденіемъ рѣшается, въ заключеніе своего доклада, повторить слѣдующія слова Ю. О. Самарина, сказанныя имъ въ 1850 году: »Пусть же украинскій народъ сохраняетъ свой языкъ, свои обычаи, свои пѣсни, свои преданія, пусть въ братскомъ общеніи и рука объ руку съ великорусскимъ племенемъ развиваетъ онъ на поприщѣ науки и искусства, для которыхъ такъ щедро надѣлила его природа, свою духовную самобытность во всей природной оригинальности ея стремленій; пусть учрежденія, для него созданныя, приспособляются болѣе и болѣе къ мѣстнымъ его потребностямъ«.

В додатку до записки, яку подано на загальні збори академії, а опісля видруковано й подано до комітету міністрів, подано реферати окремих членів комісії та різні матеріяли, що до справи належали. Дотатки ті такі були:

1. П. Стебницькій: Очеркъ развитія дѣйствующаго цензурнаго режима въ отношеніи малорусской письменности. — 2. С. Русова: О необходимости малорусскихъ книгъ для поднятія умственнаго развитія малорусскаго народа. — 3. А. Русовъ: Укратинофильство. — 4. А. Лотоцкій: Краткій обзоръ украинскаго литературнаго движенія въ Россіи и заграничѣй. — 5. Сообщение П. М. Саладилова. — 6. Сообщение В. П. Науменко. — 7. Письмо В. Н. Леонтовича къ Д. Л. Мордовцеву. — 8. Историческая записка К. А. Военскаго по вопросу объ ограничительныхъ распоряженіяхъ, касающихся малорусской письменности. — 9. А. Русовъ: О числѣ малороссовъ. — 10. Газета »Гражданинъ« (1905 г., № 9). Статья Е. Ш.

Конференція академії наук, прийнявши в цілості записку комісії, з свого боку додала такі міркування у відповідь на поставлене комітетом міністрів питання:

»Императорская Академія Наукъ, ознакомившись съ докладомъ Комиссіи, не можетъ не признать, что цензурныя стѣсненія малорусскаго печатнаго слова, начавшіяся при томъ только съ 1863 года, не были вызваны какими бы то ни было угрожающими единству Россіи стремленіями малорусскаго народа или его интеллигенціи. Равнымъ образомъ, ничто не указываетъ на существованіе такихъ стремленій и теперь. Правительственныя распоряженія, поразившія свободное развитіе малорусской литературы, во-первыхъ, помѣшали до сихъ поръ опредѣлиться взаимнымъ отношеніямъ великорусской и малорусской литературъ, которыя, какъ въ этомъ убѣждена Академія Наукъ, не разойдутся ни въ цѣляхъ, ни въ направленіяхъ; во-вторыхъ, вызвали неестественный ростъ малорусской литературы въ Галиціи, литературы, въ значи-

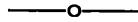
тельной степени враждебной Россіи. Въ настоящее время эти правительственныя распоряженія служатъ источникомъ сильнаго и вполне естественнаго недовольства образованныхъ слоевъ малорусскаго населенія Россіи. Кромѣ того, они нарушаютъ интересы сельскаго населенія Малороссіи: распространеніе книгъ духовно-нравственнаго, воспитательнаго, общеобразовательнаго содержанія задерживается отчасти полнымъ незнакомствомъ, отчасти недостаточнымъ знакомствомъ Малорусовъ съ великорусскимъ книжнымъ языкомъ. Все это весьма невыгодно отражается на интересахъ всего русскаго народа.

Академія Наукъ не можетъ не замѣтить, что русское законодательство съ того самаго времени, какъ былъ составленъ первый цензурный уставъ, держалось всегда того правила, что печатное слово можетъ быть предметомъ преслѣдованія или какого бы то ни было воздѣйствія только за внутренній смыслъ того, что имъ выражено: »цензура въ сужденіяхъ своихъ принимаетъ всегда за основаніе ясный смыслъ рѣчи, не позволяя себѣ произвольнаго толкованія оной въ дурную сторону« (Ценз. уст., ст. 105). Внѣшняя оболочка мысли, способъ выраженія ея, слова, буквы изъяты отъ цензорскихъ и всякихъ иныхъ усмотрѣній (ср. тамъ же, ст. 106 и 111). Только сдѣленіе несчастныхъ случайностей могло поэтому подвести подъ запретъ цѣлый языкъ; только несчастная случайность могла побудить правительство къ преслѣдованію цѣлой письменности и къ принятію на себя заботы о малорусскомъ правописаніи. Академія наукъ убѣждена въ томъ, что распоряженіе 1863 года и Высочайшія повелѣнія 1876 и 1881 годовъ не могутъ быть согласованы съ основными началами русскаго законодательства. А между тѣмъ существованіе Высочайшихъ повелѣній 1876 и 1881 годовъ не можетъ не стать предметомъ величайшихъ безпокойствъ Законодателя, послѣ выраженнаго Имъ въ Именномъ Высочайшемъ указѣ 12 декабря 1904 года требованія объ охраненіи полной силы закона. Предначертанія законовъ 18—30 мая 1876 года и 8 октября 1881 года, вопреки точному разуму основныхъ государственныхъ законовъ, не были разсмотрѣны въ Государственномъ Совѣтѣ, а состоявшіяся Высочайшія повелѣнія, вопреки тѣмъ же законамъ, не были обнародованы Правительствующимъ Сенатомъ; подобное отступленіе отъ установленнаго закономъ порядка составленія и обнародованія законовъ устраняетъ въ народѣ, на который распространяется дѣйствіе законовъ 1876 и 1881 годовъ, увѣренность, что они, при предварительномъ ихъ обсужденіи, привлекли къ себѣ въ полной мѣрѣ вниманіе Законодателя и составляютъ проявленіе дѣйствительной и непосредственной Монаршей воли (ср. извл. изъ Журн. Ком. Мин. отъ 21 и 24 дек. 1904 г. и 4 янв. 1905 г.).

Въ силу всѣхъ этихъ соображеній Императорская Академія

Наукъ полагаетъ, что необходимо нынѣ же отмѣнить Высочайшія повелѣнія 18—30 мая 1876 года и 8 октября 1881 года, а также удостоившееся Высочайшаго одобренія распоряженіе Министра Внутреннихъ Дѣлъ 1863 года, послужившее для тѣхъ повелѣній основаніемъ.

Вмѣстѣ съ тѣмъ все вышеизложенное привело Академію Наукъ къ убѣжденію, что малорусское населеніе должно имѣть такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ.»



В харьківськiм університетi для відповідi на запитання комітета міністрів утворено було комісію в складі професорів: Д. І. Багалія, Т. І. Буткевича, А. К. Білоусова, А. Г. Загайкевича, Н. А. Максимейка, Д. М. Овсянко-Куліковського, А. А. Раєвського, С. В. Соловйова, М. Ф. Сумцова, М. Г. Халанського, М. П. Чубинського. Головував у комісії М. Ф. Сумцов.

Засадничий погляд комісії висловлено в таких словах:

»Совѣтъ Императорскаго Харьковскаго университета, по вопросу объ устраниніи тѣхъ ограниченій, которыя съ 1863 г. прилагаются къ малорусскому языку и малорусской литературѣ, считаетъ своимъ нравственнымъ долгомъ категорически высказаться о безусловномъ, исторически вполнѣ уже доказанномъ, ихъ вредѣ, какъ для всей Россіи, для ея умственного развитія, такъ въ особенности для Малороссіи, во всѣхъ формахъ ея нравственной жизни.

»Харьковскій университетъ, можетъ быть болѣе, чѣмъ какой либо другой изъ русскихъ университетовъ, имѣетъ основаніе высказаться въ пользу полного признанія малорусскаго языка, не только потому что харьковскій университетъ въ теченіе истекшаго столѣтія работалъ преимущественно среди малорусскаго населенія, но и потому, что онъ обязанъ малорусскому слову многими лучшими страницами своей исторіи. Въ значительной степени подъ прямымъ вліяніемъ украинской народной поэзіи и литературы былъ воспитанъ въ Харьковскомъ университетѣ тотъ благородный идеализмъ, который въ Метлинскомъ, Костомаровѣ, Потемнѣ развилъ и направилъ главные ихъ ученые интересы и оказалъ въ высокой степени благотворное вліяніе на Срезневскаго, на первыхъ порахъ его ученой дѣятельности.

»Любовь къ мелодичной украинской рѣчи въ Харьковѣ всегда тѣсно сплеталась съ стремленіемъ къ народному образованію, къ признанію въ крестьянинѣ челоѣка, къ выясненію лучшихъ сторонъ народной души. Наиболѣе характерными выразителями такого настроенія в Харьковѣ были Квитка-Основьяненко и Метлинскій. Квитка составилъ на малорусскомъ языкѣ священную исторію, которую не пропустила цензура, сталъ издавать брошюры для народа — «Листы до любезныхъ земляковъ», учредилъ общественную бібліотеку, создалъ мѣстный институтъ благородныхъ дѣвицъ, заботился о развитіи театра и вездѣ жертвовалъ свой трудъ, средства, знанія. Метлинскій, по словамъ его ученика Де-Пуле, былъ идеалистъ и литераторъ въ лучшемъ смыслѣ этого слова. Онъ былъ образцомъ простоты, труда, честности, рѣдкаго

добродушія; эти благородныя черты характера развиты были общеніемъ съ народомъ, его любовью къ малорусской поэзіи и языку. Метлинскій записывалъ народныя пѣсни, издавалъ ихъ и писалъ въ ихъ духѣ стихи».

Резолютивна частина записки звучала такъ:

»На основаніи всего вышеизложеннаго, Совѣтъ полагаетъ, что въ равной степени какъ для Малороссіи, такъ и для всей Россіи, для развитія и подъема культуры населенія въ отношеніяхъ экономическомъ, умственномъ и нравственномъ, ради здоровой государственной и общественной логики, наконецъ, ради простого чувства справедливости необходимо:

»1. Примѣнять къ малорусской литературѣ тотъ порядокъ, который будетъ примѣняться послѣ ожидаемой цензурной реформы къ произведеніямъ русской литературы, не выдѣляя никоимъ образомъ малорусскаго населенія, составляющаго часть основнаго русскаго ядра, въ разрядъ инородческой.

»2. Предоставить полную свободу въ дѣлѣ перевода на малорусскій языкъ священнаго писанія, книгъ религіозно-нравственнаго содержанія, вмѣстѣ съ тѣмъ и для церковной проповѣди, какъ въ печати, такъ и въ живомъ словѣ.

»3. Признать полную законность народныхъ чтеній и бесѣдъ на малорусскомъ языкѣ по беллетристикѣ и по всѣмъ отраслямъ научно-популярныхъ знаній, а равнымъ образомъ допускать въ школьныя библіотеки и народныя читальни книги на малорусскомъ языкѣ наравнѣ съ русскими.

»4. Уравнять всецѣло малорусскую драматическую литературу и украинскую сцену съ общерусскими.

»5. Допустить украинскую періодическую печать на одинаковыхъ правахъ съ общерусской.

»6. Допускать въ Россію галицко-русскія періодическія изданія и книги къ обращенію наравнѣ со всѣми другими на общихъ основаніяхъ.

»7. Не касаясь вопроса о языкѣ преподаванія въ первоначальной школѣ въ малороссійскихъ губерніяхъ, такъ какъ этотъ вопросъ совершенно изъять изъ обсужденія, Совѣтъ во всякомъ случаѣ находитъ необходимымъ, чтобы въ начальныхъ школахъ в мѣстностяхъ съ малороссійскимъ населеніемъ было введено обученіе малороссійскому чтенію и письму и чтобы предоставлено было право помѣщать въ русскихъ учебникахъ переводы и объясненія малопонятныхъ для дѣтей малороссовъ русскихъ словъ и выраженій, равно какъ издавать на малорусскомъ языкѣ литературныя хрестоматіи и другія педагогическія пособія».



Комісія київського університету прийшла до такихъ висновківъ:

»1. Воспросъ о языкахъ и литературахъ не слѣдуетъ смѣшивать безъ самой строгой разборчивости съ вопросами политичес-

кими (на это давно уже было указано б. Министром Народнаго Просвѣщенія Головинымъ);

»2. съ этической и исторической точки зрѣнія стѣсненіе малорусской литературы является несправедливымъ;

»3. ограничительныя мѣры по отношенію къ ней не могутъ быть оправдываемы и требованіями государственной пользы и

»4. не соотвѣтствуютъ современнымъ понятіямъ о задачахъ государства;

»5. практика жизни обнаружила живучесть малорусской литературы и ея насущную необходимость;

»6. само собою разумѣется, что во главѣ книгъ, удовлетворяющихъ высшимъ потребностямъ духа, должно быть поставлено св. Писаніе на народномъ языкѣ;

»7. просвѣщеніе и экономическое преуспѣяніе народа необходимо нуждаются въ наиболѣе доступной его пониманію популярной литературѣ;

»8. равнымъ образомъ научная и публицистическая литература на томъ же народномъ языкѣ не можетъ быть предметомъ запрещенія, по скольку она не нарушаетъ общихъ законовъ о печати».

Записку з такими вислідами підписали: Н. Дашкевичъ, В. Петецъ, Н. Цытовичъ, Г. Павлуцкій, А. Лобода, М. Запольскій-Довнаръ, П. Армашевскій.

В »Дѣлѣ о малорусскомъ языкѣ« находимо й лист члена київської комісії проф. Юліяна Кулаковського до ректора університету. В тім листі подає він свою окрему думку — з запереченнямъ проти п. 6. резолюції — що-до св. Письма в українській мові:

»Въ отвѣтъ на запросъ Вашего Превосходительства честь имѣю представить общее изложеніе того, въ чемъ я не согласенъ съ выработаннымъ совѣтской Комиссіей заключеніемъ по вопросу объ устраниніи существующихъ въ настоящее время ограниченій изданія книгъ на малорусскомъ языкѣ.

»Авторы записки, принятой совѣтомъ, въ числѣ заключеній, резюмирующихъ ихъ изложеніе, помѣстили подъ № 6 такой пунктъ: »Само собою разумѣется, что во главѣ книгъ, удовлетворяющихъ высшимъ потребностямъ духа, должно быть поставлено св. Писаніе на народномъ языкѣ«. — Я полагаю, что этотъ пунктъ долженъ быть совершенно устранинъ изъ числа заключеній, и основанія моего мнѣнія состояли въ слѣдующемъ. — Прежде всего въ самомъ содержаніи записки нѣтъ никакихъ аргументовъ, которые бы оправдывали сформулированное въ столь категорической формѣ заключеніе, а потому оно является даже нѣсколько неожиданнымъ. Далѣе, вопросъ о св. Писаніи касается скорѣе св. Синода и духовнаго вѣдомства вообще, нежели университета, представители котораго врядъ ли могутъ считать себя компетентными въ сужденіи о томъ, дѣйствительно ли малорусское деревенское населеніе нуждается въ Евангеліи на малорусскомъ языкѣ и въ какомъ направленіи отразится распространеніе Евангелія на малорусскомъ языкѣ при существованіи штун-

дистской пропаганды. Наконец, принимая въ соображеніе, что для университета обязательна освѣдомленность съ судьбами прошлаго, нельзя не вспомнить, что въ своей многовѣковой борьбѣ за народность и православіе малорусскій народъ имѣлъ своимъ знаменіемъ св. Писаніе на славянскомъ языкѣ и за него, какъ за свою народную святыню, проливалъ онъ свою кровь. Пропаганда малорусскаго языка для св. Писанія есть вопросъ текущей политики настоящаго и не имѣетъ никакихъ корней въ прошломъ. Можно быть различныхъ мнѣній о томъ, удовлетворяетъ ли она существующему въ народной массѣ запросу, или же является дѣломъ агитаціи сверху.

»Въ виду этого, мнѣ бы казалось, что совѣту университета въ официальномъ отвѣтѣ на запросъ Правительства относительно печатанія книгъ на малорусскомъ языкѣ слѣдовало бы совершенно не касаться св. Писанія.

»Ординарный Профессоръ Юліанъ Кулаковскій. 28 марта 1905 года«.



Діставши відповіді од академії наук, київського та харківського університетів, міністр освіти подав думки їх комітетові міністрів з своїми міркуваннями. За слушне вважаємо подати меморіал міністра, в головніших витягах (з оригіналу, що міститься в »Дѣлѣ о малор. языкѣ«):

Обращаясь къ разсмотрѣнію соображеній, изложенныхъ въ отзывахъ Имп. Академіи Наукъ и совѣтовъ университетовъ Харьковскаго и Св. Владиміра, имѣю честь сообщить слѣдующее:

Украинофильство, явившееся главною причиною запретовъ, въ его прошломъ и недостаточно квалифицированное въ настоящемъ, требуетъ особаго вниманія.

Взглядъ Академіи Наукъ на украинофильство отличается двойственностью и неопредѣленностью: мѣстами д о п у с к а е т с я враждебность украинофильства къ русскому, выражается соболѣзнованіе къ тяжелому положенію противниковъ украинофиловъ въ Галиціи, но и надежда на конечное торжество русской науки и образованности; въ другихъ же мѣстахъ выражается сочувствіе народничеству украинофиловъ и осуждаются явленія противоположнаго характера. Приложенныя къ отзыву Академіи Наукъ мнѣнія частныхъ лицъ выражаютъ прямо симпатіи къ украинофильству.

Но ни въ отзывѣ Академіи Наукъ, ни въ таковыхъ же университетовъ (которые вовсе не касаются этого вопроса) не разсмотрѣно другой стороны украинофильскаго вопроса, а именно, его значеніе въ рукахъ ненавистниковъ Россіи, находящихся въ Галиціи.

Здѣсь оно имѣетъ явно политической характеръ съ приправой социализма, мечтающее о созданіи Русской Украины отъ Карпатъ до Кавказа. Если не прямо, то косвенно, черезъ посредство украинофильскихъ обществъ, оно поддерживается австрійскимъ правительствомъ и поляками. Пропаганда изъ Галиціи и Буковины идетъ контрабанднымъ путемъ въ Россію; такъ, напримѣръ, издающійся въ Черновицахъ журналъ »Гасло« (4.000 экземпляровъ) перевозится черезъ границу цѣликомъ для распространенія среди учащейся молодежи и крестьянъ. Существующее въ самой Галиціи противоположное, русское теченіе, несмотря на всю его опору въ мѣстномъ русскомъ крестьянствѣ, въ борьбѣ за церковь, народность и вѣру, постепенно уступаетъ силѣ напора противниковъ, страдая недостаткомъ средствъ для веденія успѣшной борьбы.

Если допустить, что украинофильство въ нашихъ предѣлахъ не солидарно съ галицкимъ ни въ качественномъ, ни въ количественномъ отношеніи, то все таки трудно признать правильность уклоненія Академіи Наукъ отъ опредѣленія политической роли зарубежнаго украинофильства, а равно возможности вліянія на таковое же въ Россіи.

Въ своихъ взглядахъ на русскій народъ отзывъ Академіи Наукъ прямого отвѣта не даетъ, ибо мѣстами проглядываетъ убѣжденіе въ единствѣ русскаго народа и основъ его образованности, а въ другихъ, болѣе многочисленныхъ, просвѣчиваетъ взглядъ на двойственность.

Взглядъ этотъ не раздѣляется ни профессорами Харьковскаго университета, ни Кіевскаго. Первые, признавая малорусское населеніе «частію основнаго русскаго ядра», не совѣтуютъ никоимъ образомъ выдѣлять это населеніе въ разрядъ инородческій; Кіевскіе профессора подчеркиваютъ не только національное единство, но и первенствующее значеніе общерусскаго литературнаго языка, который останется навсегда живой и истинной эмблемой этого единства. Почти таковой же взглядъ на литературный языкъ высказываютъ и Харьковскіе профессора, считая его не великорусскимъ, а русскимъ, который и долженъ господствовать во всей Россіи.

Во взглядахъ на литературный языкъ члены Академіи Наукъ стоятъ особнякомъ, ибо не считаютъ его общерусскимъ, а даютъ ему наименованіе «великорусскаго» въ противоположность «малорусскому».

По справедливому замѣчанію одного изъ нашихъ ученыхъ, прилагая это положеніе къ Западной Европѣ, надо признать и тамъ отсутствіе общаго литературнаго языка: нѣмецкій есть верхне-саксонскій, англійскій — мидль-секскій, французскій — ойлскій, испанскій — кастильскій, италіанскій — тосканскій и т. д.; а если отъ нарѣчій перейти къ говорамъ, то вмѣсто, напримѣръ, малороссійскаго долженъ появиться: харьковскій, полтавскій, подольскій и т. д.

Русскій языкъ, въ число нарѣчій коего входитъ малороссійское, по свѣдѣтельству Кіевскихъ профессоровъ, достаточно понятенъ той части народа, который получилъ образованіе въ школахъ; въ отзывѣ академиковъ и Харьковскихъ профессоровъ пониманіе русскаго языка становится на болѣе низкую степень, что по справедливому замѣчанію одного изъ ученыхъ, надо отнести къ кратковременности школьнаго обученія и необходимости увеличить срокъ пребыванія въ школахъ до четырехъ лѣтъ.

Въ понятіяхъ малорусскаго народа русскій языкъ всегда почитался языкомъ господскимъ и государственнымъ, благодаря какъ помѣщикамъ, говорившимъ въ большинствѣ на русскомъ языкѣ, такъ и церковной проповѣди.

Извѣстный Галицкій патріотъ отецъ Наумовичъ, прибывъ въ Малоросію, началъ было говорить проповѣди на малороссійскомъ языкѣ, но вскорѣ къ своему немалому удивленію былъ вынужденъ отъ этого отказаться, ибо крестьяне считали себя какъ бы обиженными и просили его говорить на рускомъ языкѣ, имъ понятномъ.

Малороссійскій языкъ, какъ языкъ народа, вполне удовлетворяетъ его несложныя потребности; онъ превосходенъ въ поэзіи, воспѣвающей природу и общечеловѣческія чувства, но онъ вовсе не пригоденъ, точнѣе говоря — бѣденъ для современнаго образованнаго общества. По мнѣнію профессора Кіевскаго университета Флоринскаго, малорусскій языкъ «долженъ отказаться отъ притязанія служить органомъ высшей образованности». Стремленіе,

въ особенности Галицких малороссовъ, придать сему языку значеніе литературнаго, влечеть къ необходимости заимствованій изъ другихъ языковъ польскаго или нѣмецкаго, или заставляютъ нѣкоторыхъ писателей изобрѣтать слова, результатомъ чего является «искусственность» языка или такое разнообразіе, при которомъ языкъ становится иногда неудобопонятнымъ. Явленіе это, т. е. заимствование, считается Академіею Наукъ естественнымъ, тогда какъ у Харьковскихъ профессоровъ галицко-украинскій языкъ вызываетъ грусть, особенно по сравненію съ изящной простотой и чистотой языка Квитки и Шевченки.

Обособленіе малороссійскаго языка, быть можетъ, въ настоящее время и не является угрозой единству Россіи, но однако примѣры Испаніи и Португаліи, Швеціи и Норвегіи, Голландіи и Германіи свидѣтельствуютъ, что языкъ можетъ сдѣлаться весьма существенной причиной политической розни. Академія Наукъ указываетъ на возможность поднять умственный горизонтъ малороссійскихъ крестьянъ новымъ литературнымъ языкомъ, но мы видимъ, что въ Галиціи этотъ подъемъ проявился на развалинахъ русской церкви, русской школы и русской народности съ пользой только для ультрамонтанства, соціально-демократіи и атеизма. Не грозитъ ли и намъ то же самое, хотя и въ иной, быть можетъ, формѣ.

Не лишнее при этомъ отмѣтить, что крестьяне нѣмецкіе, французскіе и англійскіе, насколько извѣстно, развиваются путемъ школы и популярной литературы на языкахъ общихъ — нѣмецкомъ, французскомъ, англійскомъ, — а не на діалектахъ Швабіи, Прованса, Уэльса.

Что касается п. 7 заключенія Харьковскихъ профессоровъ относительно введенія въ начальныхъ школахъ въ мѣстностяхъ съ малороссійскимъ населеніемъ обученія малороссійскому чтенію и письму, то, въ видахъ полной доступности чтенія на этомъ языкѣ для дѣтей, знакомыхъ съ русской грамотой, а равно ради избѣжанія какихъ либо уклоненій со стороны преподавательскаго персонала, нахожу таковое обученіе въ школахъ излишнимъ, равно какъ и введеніе въ учебники и педагогическія пособія какихъ либо переводовъ, объясненій и словарей съ малороссійскаго нарѣчія на русскій языкъ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Вышеизложенное приводитъ къ слѣдующимъ заключеніямъ:

1) Украинофильское движеніе современной Галиціи нельзя считать настолько слабымъ, чтобы оно не могло стимулировать на таковое же и въ нашихъ предѣлахъ. Распространяемый оттуда языкъ, искусственно создающійся въ формахъ, тенденціозно удаляющихся отъ общерусскаго языка, является врагомъ послѣдняго, а такъ какъ возникновеніе и распространеніе его не вызывается какими либо естественными стремленіями и потребностями южно-русскаго населенія, то и распространеніе галицкой литературы въ предѣлахъ Россіи подлежитъ строгой цензурѣ.

2) Определить болѣе или менѣе точно практическое значеніе существовавшего доселѣ запрета малороссійской литературы едва ли возможно. Простекшее какъ бы отсюда, по мнѣнію Академіи Наукъ, перенесеніе умственнаго малороссійскаго центра и роста малорусской литературы въ Галицію, при ближайшемъ изслѣдованіи, оказывается явленіемъ совершенно иного порядка, и искусственное развитіе украинско-русскаго языка подъ нѣмецко-польско-интернаціональнымъ воздѣйствіемъ, составляя явленіе планомѣрнаго порядка,

лишь пользуется недовольством крупницы русских малороссовъ, недалеко-видно переносящихъ его за государственный рубежъ.

3) Малорусской литературѣ, какъ областной подлитературѣ, составляющей часть общерусской, слѣдуетъ поставить извѣстныя границы, которыя, по мнѣнію Академіи Наукъ и Кіевскихъ профессоровъ, опредѣляются самой жизнью, а въ мнѣніи харьковскихъ профессоровъ, а отчасти и Кіевскихъ пріобрѣтають нѣкоторую опредѣленность. Эту грань можно намѣтити удѣленіемъ малорусской литературѣ области народной жизни въ тѣхъ предѣлахъ, за которыми начинается ослабленіе и разъединеніе не только русской литературы и народности, но и вообще культурно-истор. единства Россіи.

Поэтому церковъ, школа, судъ и администрація должны пользоваться соотвѣтственно лишь церковно-славянскимъ и государственнымъ языкомъ; научная популярная и изящная литература, а равно періодическая печать могутъ быть допущены на основаніи общецензурныхъ правилъ.

А посему Высочайшія повелѣнія 18/30 Мая 1876 р. и 8 Октября 1881 г. слѣдуетъ отмѣнить.

Объ изложенномъ имѣю честь представить на благоусмотрѣніе Комитета Министровъ. — Министръ Народнаго Просвѣщенія, Генераль-Лейтенантъ Глазовъ. — Директоръ А. Тихомировъ.

Лише в сьому бюрократичному освітленні цілої справи можна в належній мірі оцінити всю високу гідність засадничих позицій академії наук та головно — згаданих шляхетних представників її думки. Гідність тих позицій іще виразніше підкреслюється в порівнянні з недосить послідовною позицією харківського та київського університетів, — серед представників сього останнього бачимо й ученого, що заперечував право народу — навіть на св. Письмо в рідній мові...

Як уже вгорі подавалося, закони 1876 р. та 1881 р. перестали бути чинними по виданню тимчасових правил 24 березня 1906 р., але формально ці закони не було скасовано, як на се, слушно з погляду формального, вказували україножерні елементи в часі великої війни, коли повстали плани привернути всі старі обмеження українського слова. Неясність формальну відчували урядові чинники таки безпосереднє по тих ухвалах комітету міністрів, які впроваджували нові цензурні умови. В »Дѣлѣ о малор. языкѣ« знаходиться така відповідь »Главного управління по дѣламъ печати« (дата — 9 травня 1907 р., № 5283) на запит »Департамента Общихъ Дѣлъ« міністерства внутр. справ:

»Вслѣдствіе отношенія за № 7018, Главное Управление по дѣламъ печати имѣетъ честь увѣдомить Департаментъ Общихъ Дѣлъ, что Высочайше утвержденные 18 мая 1876 г. и 8 октября 1881 г. ограничительныя правила о произведеніяхъ на малорусскомъ нарѣчій, за воспослѣдованіемъ Высочайшихъ указовъ 24 ноября 1905 г. и 26 апрѣля 1906 г., отмѣнившихъ предварительную цензуру выходящихъ въ предѣлахъ Имперіи всякаго рода произведеній печати, должны почитаться въ настоящее время не подлежащими примѣненію«.

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД ЄВАНГЕЛІЯ.

Одною з важливіших для українства справ, dokonаних російською Академією Наук, поруч із запискою «Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатного слова», була справа друку українського перекладу Євангелія. Се справа многотраждальна, як і кожна взагалі істотна справа в українському національному життю.

В життю кожного майже народу християнської культури справа св. Письма в рідній мові становить одну з головніших підвалин в осягненні та в поступі національної культури. І в життю українського народу з давних давен визначається стремління націоналізувати ті пам'ятки старо-болгарської мови, що прийшли до нас на початках нашої християнської доби.

Започаткована працею свв. Кирила і Мефодія, що здобули собі в історії славу «первоучителів славянських», та справа знаходить тривкий ґрунт і в історії української національної культури. В найстарших рукописах, які маємо ще з XI—XII ст., бачимо певне зближення славянського — властиво старо-болгарського — тексту до народньої мови. Поруч із тим, для більшої зрозумілості тексту, був іще звичай подавати на крисах рукописів пояснення окремих незрозумілих слів живою мовою; зчасом, при дальшому переписуванню, ці пояснення в що-раз більшому числі заводилися до самого тексту, замінюючи там незрозумілі слова, і таким чином текст рукописів св. Письма все більше зближався до живої народньої мови. Та тенденція зближення тексту св. Письма до живої мови не тільки не зникає, але й прибирає тривкіші форми з початком друків св. Письма. Особливо характерно сей напрям позначився в друках «Біблії Рускої» Франциска Скорини на початку XVI ст. та численних виданнях т. зв. «Учительних Євангелій».

Особливі обставини церковного і взагалі релігійно-національного життя на Україні повели до того, що від часткової українізації славянського тексту св. Письма довелося перейти до спроб основного його перекладу на живу українську мову — «для ліпшого вирозуміння посполитого люду». Поставлений на межі двох культурних світів — східного та західного — український народ уже самою долею покликаний був до того, щоб свідомо поставитися до тих світових культур, які тут сходилися, та практично виявити своє до них відношення. Найперше та найгостріше

довелося поставити собі таке завдання в ділянці релігійно-національній. Потреба релігійно-національного самовизначення, що невідступно стала перед нашим народом, примусила в першу чергу вдатися до основного джерела релігійної думки — до св. Письма, а щоб воно найглибше дійшло до свідомости народньої маси, треба було подати його в зрозумілій формі, найближчій до живої, матерньої мови народа. Зчасом, чим далій, все менше могли задовольняти в сім напрямі вже практиковані способи, що служили для того, — як наближення славянського тексту до живої мови через часткову зміну його правопису й лексичну (що бачимо вже в перших наших рукописах і друках) та через українську вимову славянського тексту в процесі його вживання. Все більше почувалася потреба мати текст св. Письма цілком приступною й зрозумілою мовою. Се й було основною причиною появи у нас численних перекладів св. Письма на українську мову (Пересопницьке Євангеліє, Волинське Євангеліє, переклади В. Тяпинсько о, В. Негалевського та ін.).

За часів московського церковно-національного гніту, в який попала українська церква з кінцем XVII ст., уживання св. Письма українською мовою дуже утруднювалося. Але старі церковно-народні традиції у нас не переривалися й жили твердо серед громадянства, що близько приймало до серця інтереси своєї нації й церкви. Сі поновлені та поглиблені тенденції особливо дають себе знати, коли українське живе народнє слово, що за несприятливих загальних політичних обставин у Росії та в Австрії жило тільки серед простого народу та духовенства, стає з початком XIX ст. могутнім джерелом українського національного відродження. Поруч із загальним літературним відродженням відновлюється традиція перекладу св. Письма на українську мову. Майже одночасно Григорій Квітка в Харькові та Маркіян Шашкевич у Галичині починають перекладати окремі уступи з св. Письма. М. Шашкевич переклав I—V глави євангелія Матфія та ціле євангеліє Йоана. Року 1859 друкуються »Псалмы, переложенные на малорусское нарѣчіе« проф. Михайлом Максимовичем. Переклади окремих псалмів бачимо й серед творів Шевченка; се не буквальный переклад, але надзвичайно влучна передача думки й настрою первотворів, що по силі вислову та високій поезії до них дорівнюється. Український письменник Волод. Олександрів, навчившись єврейської мови вже 53-літньою людиною, перекладає з єврейської на українську мову книги Битія, Ісход, Йоана, Товита та в поетичній формі перекладає Псалтирь; в друку з перекладів Олександрова появилася лише частина віршованого перекладу Псалтиря (»Тихомовні співи на святі мотиви«, 1893 р.). Просвітній український гурток на чолі з М. Костомаровим, оголошуючи в »Ос-нові« (1862 р.) про збір грошей на видання українських книжок,



І. Пулюй



П. Морачевський

повідомляє, що між іншими книжками »перекладається на нашу мову Євангеліє й пишеться священна та церковна історія«. Та всі ці уривчасті спроби перекладу св. Письма, так само, як і інші основніші праці в сім напрямі, знайшли для свого опублікування непереможну на довгий час перешкоду в тих репресіях, що їх зазнало українське слово від російського уряду — державного й церковного однаково. Але жива й тверда свідомість української церковної громади яскраво виявилася, серед інших фактів, в непоборних змаганнях до засвоєння в рідній формі слова Божого, як основного джерела церковно-національної свідомости.

Тому зовнішні заборони не могли припинити руху в напрямі націоналізації св. Письма; лише той рух, як і раніше, прибрав характер приватної ініціативи та реально міг проявитися лише поза межами російської держави, поза межами впливу російського Синоду. Український письменник Пантелеймон Куліш, православний, разом із українським ученим Іваном Пулюєм, греко-католиком, dokonують перекладу майже цілого кодексу Біблії спільними силами. Але переклад сей, виданий Британським Біблійним Товариством, заборонено було ввозити в межі Росії, та не дозволялося друкувати й інших перекладів, хоча спроби в тім напрямі не припинялися й розважливі голоси не переставали доводити державній та церковній владі про всю велику шкоду од тих репресій не лише для культури, але й зокрема для справ церковних. Між іншим недозволено було видрукувати переклад Євангелія та

Діянь Апостольських, що був довершений ще р. 60-го Пилипом Морачевським та здобув тоді ж найприхильнішу оцінку з боку російської Академії Наук. Референти, що подавали свою думку про переклад Морачевського, академіки О. Х. Востоков, О. В. Никитенко та І. І. Срезневський, визнали переклад Морачевського за факт видатний з погляду як науково-філологічного, так і релігійно-морального. На їх думку, переклад сей цілком свідчить, що й характер термінів, і якість та складня українських слів ніде не зраджують ні гідности, ні розуміння думок євангельських; він має створити епоху в літературному формуванні української мови. Відділ академії, поділяючи думку референтів, додав у своїй постанові, що перекладчик виконав своє завдання з великим успіхом, переборюючи усі труднощі; він здолав знайти для себе ґрунт у самій простоті величчя божественних істин, а, крім того, як глибокий знавець української мови, він зумів знайти в ній такі вирази, що, хоч і загально вживані, проте цілком відповідають високому значінню думок євангельських. З огляду на високу моральну користь сього перекладу для української людности, академія клопоталася перед синодом про дозвіл надрукувати переклад Морачевського. Синод дав відповідь відмовну. А самого перекладчика митрополит Ісидор повідомив: »по частномъ совѣщаніи съ святѣйшимъ синодомъ, увѣдомляю васъ, что переводъ евангелій, сдѣланный вами или другимъ кѣмъ либо, не можетъ быть допущень къ напечатанію«. Увага: »или другимъ кѣмъ либо« свідчить, що се негати́вне рішення скеровано не на який будь окреми́й переклад, а на кожний український переклад взагалі, незалежно од його вартости.

Так і застрягла та справа в архівах Синоду.

Українські громадяне в Петербурзі свідомі були всієї ваги св. Письма в рідній мові для національної культури, і з початку 1900-х років роблять тут спроби зрушити сю справу з тої мертвої точки, на якій стала вона в Синоді.

Я скористав із того, що на чергу засідань у Синоді викликано було архиєпископа херсонського Димитрія (Ковальницького), мого колишнього професора та інспектора в київській академії. Свого часу у нас із ним випали досить несмачні стосунки: головню його стараннями позбавлено мене права педагогічної служби за той єдине злочин, що мою працю видруковано було в »Записках Наукового т-ва ім. Шевченка«. Але тому минуло більш пяти років, я зла за те на нього не мав, — навпаки, тим способом на самому початку спокутував я те, що конечно мало спіткати мене пізніше. Знав я добре поведінку духовних осіб, — що вони інакше ставляться до людей, які входять в орбіту їх влади, а інакше до тих, що поза владою їх знаходяться, та рахував, що й зо мною херсонський князь церкви поведеться інакше, ніж давніше, коли він

був паном моєї долі. І дійсно, зустрілися ми, наче того, що було, не було зовсім. Розмову звів я на потребу св. Письма в рідній мові, розповів, що в архіві Синоду знаходиться переклад, так високо оцінений Академією Наук, що таки варто було б той переклад видрукувати. Поки мої побажання мали характер теоретичний, не виходячи за межі розумовань принципіальних, мав я цілковите співчуття з боку мого співбесідника, — він ті побажання вповні потверджував. А коли я поставив справу на ґрунт практичний, змалювавши йому, яку історичну роль виконав би він з погляду релігійної освіти рідного народу, коли б узяв на себе порушити ту справу в Синоді, то зразу засаднича позиція його цілком змінилася. Почав він говорити щось таке, що «українофили» могли б використати сю святу справу для своїх нечистих цілей, а тому заявив він рішуче, що не може взяти на себе тяжкої відповідальности в такій непевній справі.

Отже справу поховано було так твердо, що спроби зрушити її здавалися безнадійними. Але в наслідок невдалої війни з Японією на верхах повіяло вільнішим духом, і думалося використати се також і для дозволу українського перекладу Євангелія.

Використовуючи фірму Видавничого т-ва, що з свого статуту мало дбати про релігійні та моральні інтереси «малорусского» народу, в грудні 1904 р. зроблено таке подання до Синоду:

«Правленіе »Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ», имѣющаго цѣлью, согласно своему уставу, содѣйствовать релігійно-нравственному развитію и экономическому благосостоянію малорусскаго народа, пріемлетъ на себя смѣлость ходатайствовать передъ Св. Синодомъ объ устраниніи одного изъ существеннѣйшихъ препятствій, задерживающихъ релігійно-нравственное развитіе 25-ти миллионнаго, искони православнаго малорусскаго населенія.

Всѣ многочисленныя народности нашего отечества, не исключая самыхъ незначительныхъ по числу, имѣють счастье читать слово Божіе на родномъ языкѣ. Лишено этого священнаго права только одно малорусское населеніе, — то самое, предки коего впервые восприняли начала св. православной вѣры и затѣмъ, въ теченіе многихъ вѣковъ, своею кровью и своими духовными силами защищали эти драгоцѣнныя начала отъ всѣхъ вражескихъ покушеній.

Необходимость и польза переводовъ Св. Писанія на живые языки едва ли нуждаются въ доказательствахъ, ибо переводы эти, съ благословенія Св. Синода, широко распространены въ предѣлахъ Россійской имперіи. Общій славянскій языкъ, родоначальный для всѣхъ славянскихъ нарѣчій, постепенно вѣтвился между различными славянскими племенами и принималъ видоизмѣненія, возникавшія изъ особенныхъ условій, при которыхъ развивалась ихъ историческая жизнь. Малорусское нарѣчіе, слѣдуя тѣмъ же законамъ развитія, какимъ слѣдовали языки и нарѣчія другихъ славянскихъ народовъ, въ незапамятное время выдѣлилось изъ общей славянской рѣчи и постепенно образовалось въ тѣхъ формахъ, какими пользуется въ настоящее время малорусское населеніе для выраженія своихъ понятій и мыслей. Отсюда дѣло перевода Священнаго Писанія на малорусское нарѣчіе получаетъ чрезвычайно большую

важность. Оно направляется къ удовлетворенію существенной потребности значительнаго числа православнаго населенія читать слово Божіе на родномъ, во всѣхъ частностяхъ понятномъ, языкѣ и почерпать въ немъ наставленіе и подкрѣпленіе въ вѣрѣ и руководство и утѣшеніе въ жизни. — Высокія божественныя истины, со всею простотою, ясностью и теплотою евангельскаго ученія выраженные на природномъ языкѣ, — съ которыми сливаются всѣ идеи и понятія народа, — озаряютъ умъ его яснымъ свѣтомъ вѣры и наиболѣе дѣйственно очищаютъ колеблющуюся народную нравственность. Можно съ увѣренностью сказать, что слово Божіе на родномъ языкѣ, какъ главнѣйшая основа народной жизни, явилось бы могучимъ средствомъ для устраненія многихъ отрицательныхъ явленій въ области религіозной жизни малорусскаго населенія, которыя въ значительной степени зависятъ отъ недостаточнаго пониманія и усвоенія евангельскихъ истинъ. Рядъ неизвѣстныхъ словъ, особый синтаксическій строй, своеобразныя метафоры, условныя выраженія, однозвучныя слова съ совершенно инымъ значеніемъ, — все это препятствуетъ крестьянину-малороссу воспринимать содержаніе божественнаго ученія съ тою живостью, ясностью и отчетливостью, съ какою оно могло бы быть воспринято при посредствѣ родной рѣчи, построенной на знакомыхъ съ дѣтства понятіяхъ и образахъ. »Аще неблагоразумно слово дадите языкомъ, — говоритъ апостолъ, — како уразумѣтся глаголемое? Аще убо не увѣмъ силы гласа, буду глаголющему иноязычникъ и глаголящій мнѣ иноязычникъ« (I Коринф., XIV, 9—11). Будучи лишено возможности слышать и читать слово Божіе на родномъ языкѣ, населеніе малороссійскихъ губерній неизбѣжно должно отстать въ своемъ религіозно-нравственномъ развитіи отъ другихъ, болѣе счастливыхъ въ этомъ отношеніи, районовъ имперіи. Едва-ли можно гдѣ видѣть такое, какъ въ Малороссіи, развитіе суевѣрій, раціоналистическихъ, а въ послѣднее время и грубо мистическихъ сектъ, въ послѣдователяхъ которыхъ трудно уже отдѣлѣть границу между уклоненіемъ заблуждающагося ума и болѣзненнымъ разстройствомъ всѣхъ душевныхъ силъ.

»Малорусскіе переводы Священнаго Писанія имѣютъ за собою многовѣковую традицію, восходящую еще къ XVI столѣтію; въ теченіе почти 400 лѣтъ составлено столько переводовъ священныхъ книгъ на малорусское нарѣчіе, что о пригодности его для помянутой цѣли не можетъ быть сомнѣній; малорусскимъ переводомъ священныхъ книгъ и теперь пользуются зарубезныя вѣтви малорусскаго племени въ Галиціи, Буковинѣ, Венгріи и Сѣверной Америкѣ, причемъ въ самое послѣднее время Британскимъ Библейскимъ Обществомъ изданъ полный малорусскій переводъ Библии. Достоинства этихъ переводовъ засвидѣтельствованы многими учеными, которые избрали ихъ предметомъ своихъ научныхъ изслѣдованій. Одинъ же изъ такихъ переводовъ, сдѣланный въ 60-ихъ годахъ инспекторомъ Нѣжинскаго лицея Морачевскимъ, получилъ одобреніе высшаго ученаго учрежденія — Императорской Академіи Наукъ, признавшей этотъ »трудъ въ высшей степени замѣчательнымъ, и съ учено-филологической стороны, и со стороны религіозно-нравственной«. Три ученыхъ авторитета по филологіи — Востоковъ, Никитенко и Срезневскій, которыми Академія Наукъ поручила разсмотрѣніе труда Морачевскаго, единодушно высказались, что »малороссійское нарѣчіе въ немъ, можно сказать, блистательно выдерживаетъ испытаніе этого рода и уничтожаетъ всякое сомнѣніе, многими питаемое, въ возможности выразить возвышенныя идеи разума, возвышенныя чувства сердца, не впадая въ вульгарность, не огрубляя ихъ, не

парализуя». Вполнѣ возможно, впрочемъ, что въ существующихъ малорусскихъ переводахъ Священнаго Писанія имѣются какія-либо неточности, нуждающіяся въ исправленіи; но отъ изволенія Святѣйшаго Синода, располагающаго обширными научными средствами, зависитъ исправить одинъ изъ этихъ переводовъ или произвести новый.

»Во всякомъ случаѣ, какъ полагаетъ на основаніи изложенныхъ данныхъ Правленіе «Благотворительнаго Общества», дѣло это вполнѣ возможное, и если въ настоящее время существуетъ около 70 переводовъ Священнаго Писанія на различные языки и нарѣчія, между прочимъ на чувашскій, пермяцкій, якутскій, зырянскій, лапландскій, четыре тюркскія нарѣчія, вотское, мордовское, на еврейско-польскій и еврейско-нѣмецкій жаргоны, въ томъ числѣ даже на такіа нарѣчія полудикихъ племенъ, у которыхъ не достаесть словъ для выраженія евангельскихъ понятій и образовъ, то не въ большей ли степени слѣдуетъ желать, чтобы то же дорогое для каждого христіанина право предоставлено было издревле наклонному къ благочестію, всегда жаждущему духовнаго просвѣщенія и кровью запечатлѣвшему свою приверженность къ православнои вѣрѣ малорусскому населенію, и чтобы къ великой духовной его радости и пользѣ, съ благословенія Святѣйшаго Синода, изданъ былъ переводъ священныхъ книгъ на родномъ, совершенно вразумительномъ для малороссовъ языкѣ, на первую очередь хотя бы только переводъ св. Четвероевангелія».

На подання се відповідь прийшла недвозначно-негативна.

Рівнобіжно взялися ми за справу з іншого кінця. Як свого часу справою українського перекладу євангелія опікувалася академія наук, то натуральним було поновити сю справу так само через академію як вищу наукову установу, що опікується справами культури. Справа була делікатна з огляду на конечність заінтересувати в ній президента академії, великого князя, що міг би бути, з свого становища члена царської фамілії, найдоцільнішою противагою консервативній, вузько зарозумілій позиції синоду. Переведення сеї справи було доручено Петрові Матв. Саладилову, який навіть серед петербурзької, виглянсованої в бюрократичних «передѣлкахъ» публіки вважався за мистця щодо провадження пертрактацій у найховзкіших справах.

Саладилов звернувся до акад. О. О. Шахматова та, зацікавивши й переконавши його, спонукав його представити справу президентові академії. Сей останній поставився до справи також прихильно та повідомив голову Комітету міністрів С. Ю. Вітте про своє бажання, щоб справу українського євангелія поставлено було на чергу дня при обмірковуванню в Комітеті міністрів аналогічних справ щодо скасування цензурних обмежень.

Але попереду, ніж спрямувати справу до Комітету міністрів, вел. кн. Константин Константинович слушно постарався засягнути думки про ту справу міністра внутрішніх справ, яким був тоді всесильний В. К. Плеве. З листування між ними, яке містить у собі вже згадуване «Дѣло о малороссійскомъ языкѣ», лише тепер стає можливим висвітлити деякі темні сторони з минулого сеї темної

справи. В тім листуванні подаються незнані до сього часу подробиці щодо перебігу, в сферах урядових, справи дозволу українського тексту євангелія. Дані сі можуть бути чи не найхарактернішим прикладом того, в якій мірі явища культурного, навіть суто-релігійного, порядку самодержавний режим підпорядковував своїм тенденціям політичним — в ненормальній, ультра-реакційній їх пересаді.

12 травня 1904 р. президент академії наук писав до міністра внутрішніх справ, продовжуючи, очевидно, перед тим уже розсчате листування, початку якого не знаходимо в »Дѣлѣ«:

»Вячеславъ Константиновичъ.

»Въ отвѣтъ на Ваше письмо отъ 8 мая по вопросу объ изданіи малорусскаго перевода Четвероевангелія, сообщаю Вамъ, что по имѣющимъ у Меня свѣдѣніямъ дѣло о переводѣ Священнаго Писанія на малорусскій языкъ разсматривалось въ правительственныхъ сферахъ въ 1863 году. Въ отвѣтъ моему отъ 17-го марта за № 949 Генераль-Адъютантъ Анненковъ, бывшій тогда Кіевскимъ, Подольскимъ и Волынскимъ Генераль-Губернаторомъ, сообщилъ свое мнѣніе касательно неудобства подобнаго перевода. Отзывъ этотъ по Высочайшему повелѣнію былъ переданъ отъ шефа Жандармовъ князя Долгорукаго Синодальному Оберъ-Прокурору и Министру Внутреннихъ Дѣлъ. Состоявшееся затѣмъ по сему предмету соглашеніе между Главнымъ Начальникомъ III Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи и Министромъ Внутреннихъ Дѣлъ, полагавшими необходимымъ приостановиться разрѣшеніемъ печатанія на малорусскій языкъ (sic) перевода Священнаго Писанія, было сообщено княземъ Долгорукимъ Синодальному Оберъ-Прокурору. Въ виду этого Святѣйшій Синодъ въ сужденіи своемъ о допустимости изданія перевода Морачевскаго будетъ несомнѣнно связанъ высказанными въ 1863 году представителями высшей государственной власти соображеніями.

Вполнѣ раздѣляя Вашу точку зрѣнія о нежелательности запретительныхъ мѣръ относительно малорусскаго языка, коль скоро употребленіе его не является проводникомъ крайнофильскихъ центробѣжныхъ стремленій, Я полагаю вмѣстѣ съ тѣмъ, что запрещеніе украинскимъ малороссамъ имѣть свой переводъ Евангелія, съ одной стороны, служить для нихъ источникомъ неудовольствія и оправданіемъ незаконныхъ стремленій сепаратистовъ, а съ другой укрѣпляеть связь ихъ съ зарубежной Русью, откуда вмѣстѣ съ малорусскимъ Евангеліемъ провозятся произведенія печати съ явно противоправительственнымъ направленіемъ.

Въ виду этого Я нахожу нужнымъ войти въ Святѣйшій Правительствующій Синодъ съ ходатайствомъ о разрѣшеніи Императорской Академіи Наукъ напечатать малорусскій переводъ Четвероевангелія, исполненный Морачевскимъ. Не рѣшусь однако возбудить этого ходатайства прежде, чѣмъ Вы сообщите мнѣ, признаете ли Вы имѣющими и теперь силу соображенія, высказанныя въ 1863 году относительно неудобства съ государственно-полицейской точки зрѣнія допустить переводъ Священнаго Писанія на малорусскій языкъ.

Президентъ Константинъ».

На сей лист прийшла 13 червня 1904 р. така відповідь міністра внутрішніх справ:

»Ваше Императорское Высочество.

Въ рескриптѣ отъ 12 минушаго мая, за № 221, Ваше Императорское Высочество, поставляя меня въ извѣстность о предположеніи войти въ Святѣйшій Синодъ съ ходатайствомъ о разрѣшеніи Императорской Академіи Наукъ напечатать малорусскій переводъ Четвероевангелія, исполненный Морачевскимъ, изволите спрашивать: признаю-ли я имѣющими и теперь силу соображенія, высказанныя въ 1863 г., относительно неудобства съ политической точки зрѣнія допустить переводъ св. Писанія на малорусскій языкъ.

Въ семъ отношеніи, прежде всего, считаю необходимымъ остановиться на существѣ означенныхъ соображеній 1863 года и на тѣхъ обстоятельствахъ, которыя ихъ вызвали.

Ознаменовавшія начало 1860-хъ годовъ истекшаго столѣтія событія первостепенной государственной важности вызвали извѣстное броженіе умовъ (закреслено: преимущественно среди молодежи. Броженіе это), которое не прошло безслѣдно для юношества малороссійскихъ губерній. Въ началѣ означеннаго періода въ Кіевѣ образовалась партія такъ называемыхъ украинофиловъ, незначительная по числу и не составлявшая организованнаго на положительныхъ началахъ общества, стремленіе коей заключалось въ проведеніи въ народныя массы Южной Россіи идеи о самобытности малорусской національности. Это стремленіе, не имѣвшее за собою никакихъ твердыхъ историческихъ основаній, принуждено было искать себѣ опору въ литературномъ движеніи, созданномъ искусственно. Отъ начала 60-хъ годовъ обнаруживается усиленное издательство малорусскихъ книгъ для народа подъ видомъ букврей, грамматикъ, географій, затѣмъ началась подготовка къ изданію книгъ священнаго писанія на малорусскомъ нарѣчій. Послѣднему обстоятельству придавалось особое значеніе, и по поводу подготавливавшихся изданій въ началѣ 1863 года поступили нѣкоторыя свѣдѣнія въ бывшее III Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, изъ коихъ усматривалось (sic) чисто политическія цѣли перевода Священнаго Писанія (.) долженствовавшаго, по мнѣнію тогдашнихъ украинофиловъ, знаменовать начало литературнаго обособленія Малороссіи отъ остальной Россіи.

Запрошенный по этому поводу б. Кіевскій Генераль-Губернаторъ Генераль-Адъютантъ Анненковъ въ отзывѣ отъ 17-го марта 1863 г. за № 949 подробно изложилъ свое мнѣніе по сему вопросу. Указывая, съ одной стороны, на крайнюю бѣдность малорусскаго языка, совершенно непригоднаго для выраженія отвлеченныхъ понятій вообще и въ частности высокихъ истинъ Откровенія, а съ другой — на вполне удовлетворительное знаніе мѣстнымъ малороссійскимъ населеніемъ русскаго языка, Генераль-Адъютантъ Анненковъ признавалъ, что желаніе перевода св. Писанія на малороссійскій языкъ не можетъ быть оправдано ни свойствомъ языка, ни потребностью народа, и имѣетъ характеръ исключительно политическій. Добившись перевода св. Писанія на мѣстное нарѣчіе, писалъ б. Кіевскій Генераль-Губернаторъ, »сторонники малороссійской партіи достигнуть признанія малороссійскаго языка и тогда, конечно, на этомъ не останавливаясь, а, опираясь на отдѣльность языка, стануть притязать на автономность Малороссіи«. Находя, въ виду сего, необходимымъ избѣгать всего, что могло бы поддерживать стремленія малороссійской партіи, Генераль-Адъютантъ Анненковъ просилъ Шефа Жандармовъ повергнуть на Высочайшее благовоззрѣніе глубокое его убѣжденіе не только въ бесполезности, но и вредѣ перевода св. Писанія на малороссійскій языкъ, такъ какъ этимъ

дано было бы новое сильное орудіе малороссійской партіи, стремленія которой представляются безусловно опасными для спокойствія государства.

Означенное письмо б. Кіевскаго Генераль-Губернатора было доложено шефомъ жандармовъ Государю Императору и 27 марта 1863 года Высочайше повелѣно было войти, съ кѣмъ слѣдуетъ, по этому предмету въ сношеніе.

Во исполненіе сего Генераль-Адъютантомъ княземъ Долгоруковымъ соображенія Генераль-Адъютанта Анненкова, къ коимъ онъ съ своей стороны всецѣло присоединился, были сообщены бывшимъ: Министру Внутреннихъ Дѣлъ и Оберъ-Прокурору св. Синода. Статсъ-Секретарь Валуевъ и свиты Его Императорскаго Величества Генераль-Майоръ Ахматовъ съ своей стороны также вполне раздѣлили мнѣніе Генераль-Адъютанта Анненкова. При этомъ Оберъ-Прокуроръ св. Синода заявилъ, что въ мартѣ 1862 года ему изъ Императорской Академіи Наукъ была препровождена рукопись коллежскаго совѣтника Морачевского, содержащая переводъ Евангелія на малорусское нарѣчіе, и переводъ этотъ былъ переданъ на разсмотрѣніе Преосвященнаго Калужскаго. Къ сему, свиты Его Императорскаго Величества Генераль-Майоръ Ахматовъ присовокуплялъ, что, въ виду высказанныхъ Генераль-Адъютантомъ Анненковымъ соображеній, уже состоялось предписаніе св. Синода Преосвященному Калужскому, не входя въ дальнѣйшій разборъ порученнаго его разсмотрѣнію перевода Евангелія на малорусское нарѣчіе Морачевского, возвратитъ его въ Св. Синодъ. Независимо отъ сего св. Синодъ, согласно съ мнѣніями III Отдѣленія Собственной Его И. В. Канцеляріи и Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, опредѣленіемъ отъ 3 іюля 1863 года, предложилъ всѣмъ духовно-цензурнымъ Комитетамъ вообще пріостановиться разрѣшеніемъ печатанія религіозныхъ изданій на малороссійскомъ языкѣ.

Одновременно съ этимъ и Статсъ-Секретарь Валуевъ призналъ необходимымъ сдѣлать по цензурному вѣдомству распоряженіе о томъ, чтобы къ печати дозволялись только такія произведенія на малороссійскомъ нарѣчій, которыя принадлежать къ области изящной литературы; пропускомъ же книгъ на этомъ нарѣчій, какъ духовнаго содержанія, такъ учебныхъ и вообще назначенныхъ для первоначальнаго чтенія народа, предложилъ цензурнымъ комитетамъ пріостановиться. О такомъ своемъ распоряженіи Статсъ-Секретарь Валуевъ повергалъ на Высочайшее Государя Императора благовоззрѣніе и Его Величеству благоугодно было удостоить оное Монаршаго одобренія.

Изъ сказаннаго Ваше Императорское Высочество усмотрѣть изволите, что вопросу объ изданіи въ 1863 году на малорусскомъ языкѣ священнаго писанія, въ томъ числѣ и Четвероевангелія, переведеннаго Морачевскимъ, о коемъ идетъ и въ настоящее время рѣчь, придавалось особое съ политической точки зрѣнія значеніе. Съ вопросомъ этимъ тѣсно было связано украинофильское движеніе, и изданіе Священнаго писанія знаменовало собою въ то время возникновеніе особой малорусской литературы, выставляемой украинофилами символомъ отдѣльной народности — малороссійской. Образовашееся подъ польскимъ вліяніемъ мѣстное нарѣчіе, никогда не бывшее ни языкомъ религіи, ни науки, ни образованнаго быта, выдвигалось въ то время, какъ нѣчто равное исторически-сложившемуся русскому языку, который связываетъ всѣ русскія нарѣчія и въ образованіи коего Южная Россія участвовала столько же, сколько и сѣверная. При такихъ обстоятельствахъ вопросъ объ изданіи Священнаго Писанія имѣлъ въ 60-хъ годахъ совершенно исключительное значеніе, и изданіе это въ государственныхъ видахъ, очевидно, не могло быть допущено.

Нынѣ украинофильское центробѣжное стремленіе, искусственно вызванное небольшимъ кружкомъ неблагонадежныхъ лицъ, преслѣдовавшихъ преимущественно политическія цѣли, не получивъ того развитія, о которомъ мечтали его вдохновители, не представляетъ уже прежней опасности. По этому, не касаясь общаго вопроса объ изданіяхъ на малороссійскомъ нарѣчій, который имѣетъ свою исторію и подлежитъ особому сужденію, и оставаясь въ предѣлахъ поставленнаго Вашимъ Императорскимъ Высочествомъ вопроса относительно изданія Священнаго Писанія на названномъ нарѣчій, нельзя не признать, что вопросъ этотъ, въ настоящее время, не имѣя уже прежняго символическаго значенія, знаменующаго собою стремленіе, направленное противъ единства Россіи, съ политической точки зрѣнія потерялъ свою остроту.

На сихъ основаніяхъ, по мнѣнію моему, сужденія 1863 г. сохраняютъ нынѣ свою силу, главнымъ образомъ, лишь съ точки зрѣнія религіозной. Вопросъ сводится къ тому, насколько Четвероевангеліе на малорусскомъ нарѣчій пригодно для правильной передачи святыхъ истинъ Откровенія и насколько попытка Морачевского поднять для высокихъ отвлеченныхъ понятій мѣстное нарѣчіе на степень языка увѣнчалась успѣхомъ. Но разрѣшеніе этого вопроса должно всецѣло подлежать духовному вѣдомству, на коемъ по закону лежитъ разсмотрѣніе всѣхъ духовныхъ изданій, относящихся къ Православному Исповѣданію, и я съ своей стороны затрудняюсь въ сужденіяхъ по этому поводу. Считаю долгомъ лишь указать, что духовное вѣдомство до послѣдняго времени всегда высказывалось противъ попытокъ сего рода и еще недавно опредѣленіемъ Св. Синода отъ 11 февраля текущаго года за № 1458 было отклонено ходатайство вдовы Кулиша о разрѣшеніи ввоза въ Россію напечатаннаго во Львовѣ Четвероевангелія въ переводѣ ея мужа на малороссійское нарѣчіе.

Объ изложенномъ считаю долгомъ всепреданнѣйше представить Вашему Императорскому Высочеству вслѣдствіе рескрипта отъ 12 минуваго мая.

Вашего Императорскаго Высочества всепреданнѣйшій слуга В. Плеве».

Як бачимо, навіть так загально узнаний за реакціонера В. К. Плеве прийшов уже до думки про нераціональність заборони євангелія в українській мові, хоч і пробував виправдувати ту заборону щодо часу попереднього. Наступником Плеве на становищі міністра внутрішніх справ став кн. П. Д. Святополк-Мірський, що мав репутацію людини «ліберальної», й тому з сею зміною провідника внутрішньої політики зв'язувалося великі надії. Але люде, що брали справу реально, оглядаючись на задні колеса, вважали ті надії в кожному разі за перебільшені та не занекали обережності. Такою обережною людиною був акад. О. О. Шахматов, який провадив справу українського перекладу євангелія. Для певности треба було формально опертися на позитивній думці також нового міністра внутрішніх справ, і до нього спрямовано було, 6 жовтня 1904 р., од президента академії такий лист, що має в собі всі ознаки стилю та характеру аргументів акад. О. О. Шахматова:

»Князь Петръ Дмитріевичъ.

Въ маѣ текущего года, предполагая войти въ Святѣйшій Правительствующій Синодъ съ ходатайствомъ подвергнуть разсмотрѣнію малорусскій переводъ Четвероевангелія, доставленный Императорской Академіи Наукъ, Я обращался къ предшественнику Вашего Сіятельства съ просьбой высказаться относительно того, имѣются ли съ точки зрѣнія государственно-полицейской препятствія къ допущенію изданія перевода Священнаго Писанія на малорусскій языкъ.

Письмомъ отъ 13 іюня за № 1182 Статсъ-Секретарь Плеве отвѣтилъ, что »вопросъ этотъ, въ настоящее время, не имѣя уже прежняго символическаго значенія, знаменующаго собою стремленіе, направленное противъ единства Россіи, съ политической точки зрѣнія потерялъ свою остроту«. Несмотря на это, многое въ указанномъ письмѣ представлялось Мнѣ недостаточно определеннымъ, но къ сожалѣнію преждевременная смерть глубокоуважаемого Вячеслава Константиновича помѣшала Мнѣ выяснить остающіяся недоразумѣнія.

Изъ имѣющейся въ Министерствѣ Внутреннихъ Дѣлъ переписки Вы усмотрите, что изданіе перевода на малорусскій языкъ Четвероевангелія, о которомъ идетъ рѣчь и теперь и который въ 1863 году былъ представленъ въ Святѣйшій Синодъ съ одобреніемъ Императорской Академіи Наукъ, не могло осуществиться именно вслѣдствіе затрудненій къ тому со стороны свѣтской власти. Духовная власть, въ лицѣ Святѣйшаго Синода, не успѣла даже высказаться по вопросу о достоинствѣ перевода, и, въ виду сообщенныхъ Синоду соображеній бывшаго Кіевскаго Генераль-Губернатора Генераль-Адъютанта Анненкова, пріостановила его разсмотрѣніе, порученное Епископу Калужскому.

Такимъ образомъ рѣшительное противодействие со стороны свѣтской власти создало въ 1863 году для Святѣйшаго Синода такое положеніе вещей, которое можетъ быть помѣхой и въ настоящее время, при новомъ разсмотрѣніи вопроса, если та же свѣтская власть не поставитъ этого вопроса съ полною опредѣленностью и ясностью.

В. К. Плеве въ письмѣ своемъ напоминаетъ, что дѣлу объ изданіи Св. Писанія на малороссійскомъ нарѣчій придавалось въ 1863 году особое съ политической точки зрѣнія значеніе. »Съ вопросомъ этимъ, говоритъ онъ, тѣсно было связано крайнофильское движеніе, и изданіе Св. Писанія знаменовало собою въ 1863 году возникновеніе особой малорусской литературы, выставляемой крайнофилами символомъ отдѣльной народности малороссійской«. »При такихъ обстоятельствахъ, заключаетъ В. К. Плеве, вопросъ объ изданіи Св. Писанія имѣлъ въ 60-ыхъ годахъ совершенно исключительное значеніе, и изданіе это въ государственныхъ видахъ, очевидно, не могло быть допущено«.

Останавливаясь на томъ обстоятельстве, что свободное развитіе »особой малорусской литературы« не было, во вниманіе къ тѣмъ же государственнымъ видамъ, пріостановлено въ шестидесятыхъ годахъ, что, напротивъ, распоряженіе Статсъ-Секретаря Валуева о безпрепятственномъ печатаніи малорусскихъ книгъ, относящихся къ изящной словесности, въ значительной степени содѣйствовало росту и процвѣтанію этой литературы, Я нахожу невыясненнымъ, почему въ государственныхъ видахъ не могло быть допущено изданіе на малорусскомъ языкѣ именно Св. Писанія, т. е. той Божественной книги, которая принадлежитъ одинаково всѣмъ литературамъ, которая, по завѣту Спасителя, должна стать достояніемъ всего человѣчества.

Полагаю, что все это въ значительной степени объясняется недоразумѣніемъ. Опасаюсь вмѣстѣ съ тѣмъ, что недоразумѣніе можетъ вызвать и замѣчаніе В. К. Плеве о томъ, что въ настоящее время вопросъ объ изданіи Св. Писанія на малороссійскомъ нарѣчій съ политической точки зрѣнія потерялъ свою остроту: нельзя именно быть увѣреннымъ въ томъ, что, несмотря на это авторитетное заявленіе, кому-нибудь не придетъ въ голову придать вопросу прежнее символическое значеніе, знаменующее собою стремленіе, направленное противъ единства Россіи.

Во избѣжаніе подобнаго недоразумѣнія, Мнѣ казалось бы желательнымъ, чтобы Министерство Внутреннихъ Дѣлъ окончательно сняло вопросъ о переводѣ Св. Писанія на малорусскій языкъ съ того скользкаго пути, на который его поставила, по указанію В. К. Плеве, агитація 1863 года, искусственно сближавшая благочестивыя усилія переводчиковъ дать соотечественникамъ Св. Писаніе на родномъ нарѣчій съ сепаратистскими стремленіями украинофильской партіи.

Появившійся въ 1863 году переводъ Четвероевангелія, по авторитетному отзыву Императорской Академіи Наукъ, разсматривавшей его въ 1863 и вторично, еще недавно, въ 1902 году, выполненъ Ф. С. Морачевскимъ съ блистательнымъ успѣхомъ — и это, несмотря на всѣ тѣ трудности, которыя переводчику пришлось преодолѣть. Какъ глубокой знатокъ малороссійскаго нарѣчія, онъ умѣлъ извлечь изъ него такія выраженія и обороты, которые при всей своей общеупотребительности совершенно согласуются съ возвышеннымъ значеніемъ перелагавшихся имъ мыслей. Очевидно, что Ф. С. Морачевскій приступилъ къ своей задачѣ съ глубокимъ убѣжденіемъ въ важности предпринятаго имъ въ преклонномъ возрастѣ труда; онъ смотрѣлъ на него, какъ на религіозный подвигъ, ставшій цѣлью доживаемой имъ жизни; этимъ объясняется то, что религіозное одушевленіе нигдѣ ни разу, на всемъ протяженіи работы, не измѣнило переводчику. Уже самый характеръ перевода Морачевского, человѣка вѣрующаго и, по сохранившимся о немъ воспоминаніямъ, искренно преданнаго Правительству, могъ убѣдить Министерство Внутреннихъ Дѣлъ въ томъ, что подобный трудъ, выросшій во всякомъ случаѣ не на почвѣ политической агитаціи, долженъ быть признанъ результатомъ глубокой потребности малорусскаго народа въ духовно-нравственномъ просвѣщеніи. Потребность эта появилась не въ серединѣ прошлаго вѣка, когда возникло украинофильское направленіе, а гораздо раньше: уже въ XVI столѣтіи извѣстны переводы евангелія »съ языка болгарскаго на мову русскую«. Трудъ Морачевского замыкаетъ многовѣковыя попытки малорусской народности ввести употребленіе живого народнаго языка для цѣлей религіозно-просвѣтительныхъ; корни его въ далекомъ прошломъ; онъ не имѣетъ поэтому ничего общаго съ политическимъ броженіемъ, обратившимъ на себя въ 1863 году вниманіе Министерства Внутреннихъ Дѣлъ и III Отдѣленія Собственной Его Величества Канцеляріи.

И Миністерство и III Отдѣленіе считались съ тѣмъ, что, по имѣвшимся въ ихъ распоряженіи свѣдѣніямъ, украинофилы возлагали на появленіе перевода Св. Писанія на малорусскій языкъ различныя преступныя надежды и несбыточныя чаянія. Казалось бы однако, что лучшимъ средствомъ противъ посягательства политической агитаціи на книгу, долженствовавшую стать священнымъ достояніемъ народа, было бы свободное появленіе и распространеніе этой книги: изъ нея, изъ содержащагося въ ней ученія Христова, агитація ни-

чого не могла бы извлечь въ свою пользу; между тѣмъ преслѣдованіе, запрещеніе этой книги создавали и создаютъ весьма благоприятную почву для цѣлей всякой агитаціи.

Но, конечно, отношеніе власти къ вопросу объ изданіи малорусскаго перевода Св. Писанія не можетъ и не должно опредѣляться отношеніемъ къ дѣятельности украинофиловъ. Правительственная власть должна соображаться только съ тѣмъ, вызывается ли, дѣйствительно, такой переводъ религиозными потребностями малорусскаго народа. Находя съ Своей стороны, что потребность его имѣтъ переводъ Св. Писанія на родное нарѣчіе доказывается многократными попытками, направленными къ его осуществленію, Я полагаю, что отказъ въ удовлетвореніи этой потребности не можетъ быть оправданъ какими бы то ни было соображеніями. Въ 1863 году соображенія о несвоевременности изданія малорусскаго перевода вызывались особыми политическими обстоятельствами того времени. Но теперь и эти соображенія, какъ Я заключилъ изъ отвѣта Вашего предшественника, потеряли всякую силу.

Соглашаясь вполне съ указаніями В. К. Плеве на то, что въ настоящее время вопросъ объ изданіи Св. Писанія на малорусскомъ языкѣ долженъ быть обсуждаемъ лишь съ религиозной точки зрѣнія, и не сомнѣваясь, что онъ будетъ разрѣшенъ въ духѣ Православной Церкви, которой были всегда противны мѣры, стѣснявшія доступъ Слова Божія въ широкіе слои народа, Я считаю нужнымъ обратить Ваше вниманіе еще на то обстоятельство, что воспрещеніе изданія малорусскаго перевода Св. Писанія въ Россіи имѣло слѣдствіемъ ввозъ въ югозападный край изъ-за-границы, преимущественно изъ зарубежной Руси, перевода, не одобреннаго Святейшимъ Синодомъ и, по мнѣнію Императорской Академіи Наукъ, стоящаго во всѣхъ отношеніяхъ ниже перевода Четвероевангелія, исполненнаго Ф. С. Морачевскимъ. Раньше Кіевъ и приднѣпровская Русь снабжали священными книгами Галицію и Угорщину; теперь, правда, путемъ контрабанды священная книга двигается изъ Галичины въ среду малорусскаго народа. Это нежелательное во всѣхъ отношеніяхъ явленіе можетъ быть устранено только разрѣшеніемъ изданія въ Россіи малорусскаго перевода Св. Писанія.

Если Вы раздѣляете мою точку зрѣнія на необходимость допущенія къ изданію малорусскаго перевода Св. Писанія, Я просилъ бы Ваше Сіятельство высказаться по этому вопросу съ такою опредѣленностью, которая устранила бы всѣ сомнѣнія Святейшаго Синода, вызванныя прошлымъ отношеніемъ свѣтской власти къ этому вопросу.

По полученіи отъ Васъ отвѣта, Я предполагаю представить переводъ Четвероевангелія, исполненный Ф. С. Морачевскимъ, на благословеніе Святейшаго Синода. Послѣ разсмотрѣнія и оцѣнки его съ богословской точки зрѣнія, настанетъ время для испрошенія соответствующихъ Его Императорскаго Величества указаній, въ виду именно того, что распоряженіе, сдѣланное въ 1863 году по цензурному вѣдомству и касающееся между прочимъ воспрещенія пропуска на малороссійскомъ нарѣчій книгъ духовнаго содержанія, удостоилось въ свое время Монаршаго одобренія.

Пребываю къ Вамъ навсегда доброжелательнымъ

Искренно Васъ уважающій

Константинъ».

Від кн. Святополка Мірського прийшла 18 жовтня така відповідь позитивного змісту:

»Ваше Императорское Высочество!

Въ виду предположенія Имп. Академіи Наукъ войти въ св. Синодъ съ ходатайствомъ о разрѣшеніи напечатать малорусскій переводъ Четвероевангелія, исполненный Морачевскимъ, В. И. В., въ дополненіе къ перепискѣ по сему вопросу съ предмѣстникомъ моимъ, покойнымъ Статсъ-Секретаремъ Плеве, въ рескриптѣ отъ 6 сего октября, изволите спрашивать: признаю ли я сохранившимися (закреслено: съ политической точки зрѣнія) свое значеніе до настоящаго времени соображенія политическаго свойства, послужившя въ 1863 году къ воспрещенію печатанія Св. Писанія на малорусскомъ нарѣчій. При этомъ, В. В. изволите просить высказаться съ такою опредѣленностью, которая могла бы устранить, при предстоящемъ разсмотрѣніи перевода Морачевского, сомнѣнія Св. Синода о неудобствѣ допущенія его перевода съ точки зрѣнія полицейско-государственной, вызванныя прошлымъ отношеніемъ свѣтской власти къ этому вопросу.

По сему поводу считаю долгомъ представить В. В-ву, что я, согласно съ мнѣніемъ моего предмѣстника по разсматриваемому дѣлу, не могу не признать, что въ настоящее время вопросъ объ изданіи малорусскаго перевода Четвероевангелія поставленъ совершенно иначе, чѣмъ въ шестьдесятъ третьемъ году, и политическая его сторона потеряла прежнюю (закреслено: теперь свою) остроту. Нынѣ не имѣется (закреслено: никакихъ) основаній предполагать, что изданіе священнаго Писанія, въ переводѣ на малорусское нарѣчіе, выставляется, какъ это имѣло мѣсто въ 1863 году, въ видѣ начала, знаменующаго собою стремленіе, направленное противъ единства Россіи, и выдвигаемаго, въ политическихъ видахъ, кружкомъ неблагонамѣренныхъ лицъ, въ качествѣ символа отдѣльной народности — малороссійской. Напротивъ, участіе въ настоящемъ дѣлѣ Имп. Академіи Наукъ, по мнѣнію моему, можетъ служить ручательствомъ неосновательности какихъ-либо въ этомъ отношеніи опасеній.

Въ виду сего, съ точки зрѣнія политической, въ настоящее время, къ допущенію изданія перевода Четвероевангелія на малороссійскомъ нарѣчій, съ моей стороны не встрѣчается препятствій. Но, при этомъ, само собою разумѣется, что изданіе это можетъ быть допущено лишь при условіи признанія духовнымъ вѣдомствомъ, на коемъ по закону лежитъ разсмотрѣніе всѣхъ изданій, относящихся къ православному исповѣданію, исполненнаго Морачевскимъ перевода, вполнѣ отвѣчающимъ истинному смыслу высокихъ отвлеченныхъ понятій откровенія и святыхъ истинъ Четвероевангелія.

Объ изложенномъ вслѣдствіе рескрипта отъ 6 октября за № 330 считаю долгомъ всепреданнѣйше представить В. И. В-ву.

В-го И. В-ва вѣрноподданный
князь Петръ Святополкъ Мирскій».

Отже справу забезпечено було з боку академії наук і міністерства внутрішніх справ. Та залишалася ще одна неопанована фортеця — св. Синод. Щодо сього останнього С. Ю. Вітте вжив сміливого та рішучого способу. На засідання Комітету, коли справа дозволу евангелія в українській мові мала розглядатися, Вітте запросив президента академії наук та первоприсутнього члена Синоду. Перший висловив у тій справі свою думку президент академії вел. князь Константин Константинович — у напрямі

позитивного вирішення справи. Митрополитові Антонієві (Вадковському), що представляв Синод, після того залишилося лише заявити, що Синод не може стояти на іншому ґрунті, як той, що його вказав Господь Ісус Христос словами: «шедше, научите в с я з и к и». Врешті таки згадано було засаду Христову.



Архиєп. Парфеній (Левицький)

Отже принципіально справу нарешті вирішено в напрямі позитивному. Та ще міг Синод дійти її іншим способом, — задляти виконання, а опісля й забути. Але час не той був. Загальну течію в напрямі ріжних «свобод» мусіла відчувати й ся запанцерована од зовнішніх впливів установа. Синод виконав своє зобов'язання¹). Переведення цілої справи доручив він архиєпископові Парфенієві Левицькому, полтавцеві, що разом із найліпшими стосунками з «сильними світу сього», в тім числі і головніше з всесильним обер-прокурором В. К. Саблером, здолав сполучити репутацію «українофіла» та навіть, будши архиєреєм на Поділлі, досить справджував ту репутацію на ділі. Академія наук погодилася взяти на себе перегляд перекладу П. Морачевського, а остаточний присуд що-до подробиць перекладу мав давати архиєпископ Парфеній. До академічної комісії, під головуванням академіків Ф. Є. Корша та О. О. Шахматова, увійшли: академіки Ф. Ф. Фортунатов і П. К. Коковцов та члени української колонії в Петербурзі Ф. К. Вовк, протоієрей А. К. Падалка, О. О. Русов, П. М. Саладилів, М. А. Славінський, П. Я. Стебницький і я.

Академічна комісія працювала протягом двох літ, маючи засідання що-тижня, крім вакаційного часу, по неділях, од 2 до 5—6 години. З великою приємністю згадую оті засідання фахових знавців та високоінтелектуальних людей. Се був многосторонній курс — і мови, і наукової методи, який трапляється лише дуже щасливим випадком прослухати.

Скориговано переклад — вже з засади треба думати — справді згідно з вимогами науки. Протоколи засідань провадив О. О. Шахматов, тут таки на засіданні записуючи ті зміни, які вносила комісія в текст Морачевського, і той протокол — в оригіналі — пересилалося архиєп. Парфенієві. Але сей останній, перебуваючи на кафедрі в Кам'янці, створив там ще одну комісію

¹) Друк св. Письма для православних становив монополію Синоду.

(в складі прот. Ю. Сіцинського, прот. К. Старинкевича, А. Неселовського, М. Савкевича, М. Бичковського), з якою разом, чи — власне — яка переглядала й коригувала текст, перевірений академічною комісією¹⁾). Ті зміни запроваджувано без порозуміння з сею останньою, — то ж, очевидно, досить свавільно, без відповідної аргументації. Далі було ще гірше. Коли архієп. Парфенія переведено було на кафедру в Тулу, там він остаточно вирішав редакцію перекладу з єдиним, що там був, інтелігентним українцем (з Поділля), директором гімназії Комарницьким, що ніколи до науки української мови та до українського письменства не мав найменшого відношення. З сим своїм порадиником архієп. Парфеній переглядав та змінював, з їх обоїпільної уподоби, текст, перевірений та змінений іншими комісіями, і вже в такому вигляді пускав його в друк — до синодальної друкарні.

Коли вийшли з друку євангелія, перевірені академічною комісією, не мало була вона здивована тими, нічим неоправданими, змінами, які вона знайшла там. Хотілося урятувати працю комісії бодай для ліпших часів у майбутньому. Комісія звернулася до Парфенія з проханням, щоб він, використавши протоколи комісії, повернув їх для заховання в архіві академії. Архієп. Парфеній побачив у сьому певний закид щодо необоснованости впровадження ним редакційних змін та образився чи занепокоївся можливістю обвинувачень в такій необоснованості — і протоколів не повернув. Тим часом друк четвероєвангелія було закінчено, причому два євангелія не зазнали редакції академічної комісії.

П. Морачевський переклав, крім євангелія, ще й книгу діянь апостольських. Академічна комісія порушила справу друку і сеї книги Нового Заповіту. Вирішено було звернутись до архієп. Парфенія, щоб він прийняв на себе ініціативу в Синоді що-до друку сеї книги. Ми удвох із Шахматовим і мали в сій справі відвідати Парфенія, якого саме тоді викликано було на чергу засідань в Синоді.

Я був із єп. Парфенієм знайомий раніше, Шахматов — ні. Коли ми прийшли, він, звернувши на мене всю увагу, якось не зауважив, коли я, знайомивши його, сказав прізвище Шахматова, — тут одіграла певну ролю знов таки зовнішнє неімпульсивна постать академіка, а останній до того ж, своїм звичаєм, сів собі скромно на віддаленню, здавши на мене провадити переговори. По кількох перших фразах я ввернув у розмову ім'я Шахматова в такій приступній для меткого князя церкви формі, як »присутствующій здѣсь членъ императорской академіи наукъ, его превосходительство А. А. Шахматовъ«, — і тут картина різко змінилася: Парфеній

¹⁾ Текст перекладу переглядали ще в Києві П. І. Житецький та О. І. Левицький.

став розсипатися в ласкавих та облесливих словах на адресу Шахматова, для природженої скромності якого ставало се за правдиві туртури. Але, як почув Парфеній, про що ходить, а саме, — щоб він взяв на себе в Синоді ініціативу продовження друку Св. Письма, — то зразу повторилася та сама сцена, якої свідком я вже раз був, переговорюючи з архієп. одеським Димитрієм Ковальницьким. Під усякими приводами Парфеній став ухилятися від активної участі в сій справі. Річ була ясна: часи »свобод« минули, Синод знову почув той ґрунт під ногами, на якому стояв ще од часу основника свого — царя Петра з його наказом щодо церковних книг, »дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было«...

Ми засягнули думки Парфенія, чи можна б рахувати на успіх, коли б президент академії звернувся з листом до тодішнього обер-прокурора Синоду та чи не взяв би він, Парфеній, на себе вияснити ґрунт шляхом розмов із обер-прокурором; та архиєрейського »українофільства« не вистарчило на такий подвиг, — він рішуче ухилився й од сього.

Згадаю на сім місці, що таку саму відсутність будь якої мужности, і так само або й ще більше неоправдано, виявив Парфеній і пізніше — в найкритичніший момент історії української церкви. Коли р. 1921 просила його українська паства сприяти висвяченню єпископів-українців, він лише міг звернутися з сим до московського патріярха, не будучи, розуміється, таким наївним, щоб не передбачати його неґативної відповіді. А чого вже, здавалося б, тоді було йому боятися — в той час загального розвалу та на ложу смерти, на якому він уже був тоді. »Самоотверженность« українця в митрі переважила навіть звичайну міру знаної української »самоотвержености« взагалі...

УКРАЇНЬСЬКА СПРАВА В РОСІЙСЬКОМУ ОСВІТЛЕННІ.

Російська позиція в українській справі.

Український національно-громадський рух у російській державі пішов од самого початку не широким шляхом нормального розвитку, а дрібними та кривими манівцями, що часто заводили його в нетрі громадської безвісти, а з того — й до глибоких непорозумінь життєвих. Залежало се передовсім од загальних умов громадського життя в Росії і — зокрема та найбільше — від того позаконного становища, в якому опинилось українство власне од половини минулого століття. В умовах російської держави, за переваляції російського елементу в усіх галузях життя, набірало реального для української справи значіння, який характер матимуть взаємні стосунки російсько-українські, — чи будуть ті стосунки приязні та для українства сприятливі, а для того, в першу чергу, чи буде воно мати належний розголос у російських громадянських кругах що-до свого становища та своїх завдань. Але, позбавлене представництва широких інтелігентних верств, українство не встигло ще як слід себе виявити, яскраво визначити свої ідейні позиції та установити свої відносини до різних течій російського громадського руху, як тяжкі репресії загнали його в темне підземелля, звідки трудно було на соняшний світ вийти. Українська культурна й громадська праця на протязі цілих десятиліть провадилася потаємці та ще й здебільшого на території чужої, для основного етнічного тіла, держави — в т. зв. галицькому Пемонті. Сили української інтелігенції концентрувалися на своїй внутрішній роботі, — пішли в тиху, мало помітну в своїй буденному процесі справу нагромадження культурного добра, якого кожна дрібну крихту здобувалося нечувано великими зусиллями. За таких обставин демонстрація наших сил та наших національних здобутків перед очима російського світу не вважалася за річ важливу та потрібну, тим більше, що в умовах, які панували аж до першої революції, для зовнішньої маніфестації наших досягнень таки бракувало поважного матеріялу, і вже тому не обіцяла вона поважних реальних наслідків. Тим часом і за всіх перешкод український рух усе ж таки зростав, поглиблювався й ширився, і незнаність його для ширшого світу все більше набірала значіння негативного. Недобрі наслідки того особливо відчуватися стали, коли громадянські сили в Росії по-

чали здобувати певні права в політичному житті держави. Для громадянства російського, та й для поросійщеного українського, українство осталося, як і попереду, незнаним та невідомим іксом.

В результаті сталося, що українства — суті й характеру його змагань, навіть фактичного його становища — не знали. Ті поступові елементи російського громадянства, що ставили перед собою широкі політично-соціальні перспективи, — або вважали українську справу за течію занадто вузьку з погляду громадського (так часто приходилося чути закиди про «національну узость») та не варту уваги, або брали на себе місію «очистити» український рух од змагань національного змісту та ввести його «въ общее русло русскаго освободительнаго движенія», не ускладнюючи його моментами «другорядного» значіння і в першу чергу, розуміється, моментом національним. Український рух не мав відповідного представництва ні в громадянських російських кругах, ні в російській пресі. Цікавилися ним, мало не на правах монополії, власне реакційні кола, щоб на всі гласи виспівувати вивчений мотив — *caveant consules!* Наслідки слабих звязків між українством та російськими громадянськими кругами особливо гостро відчувалися в осередку державного життя російського — в Петербурзі, звідки, за централізаційної «російської» системи, розпромінювалося все добре й лихе по цілій державі. Для петербурзького інтелігента українство було якимсь загадковим «незнакомцем». Коли б що року не правила по традиції в Казанському соборі урочиста панахида по Шевченку, коли б постійно не наїздила до Петербургу яка небудь українська трупа, то більшість благодушних петербурзьких інтелігентів знали б де-що про «малороссовъ» хіба лише з оповідань Гоголя. Навіть літературні та наукові тутешні круги, як ми бачили, мали дуже неясне уявлення про Україну, а ще менше, розуміється, про зміст українських змагань.

Положення в українсько-російських стосунках утворилося просто якесь фатальне. Не могло дивувати ставлення до українського руху з боку російського правительства, — для останнього він завше був об'єктом для знищення. Але ж, здавалося б, інші мали бути взаємовідносини поступових елементів російських та українських. Український рух завше був у своєму основному річищі — явищем демократичним, — се його історична традиція, що походила з визвольної боротьби українських мас, мала своє продовження в демократичному світогляді провідників українського руху, в демократичному напрямі української літератури. Де знайшла б московська демократія кращого союзника у своїх політично-визвольних змаганнях? Не було з українського боку навіть того так плямованого націоналізму, — досить пригадати «оговорки» Драгоманова в національній справі та як над усе

на світі боялися українці етикетки українського «шовінізму», якого розуміння найбільше було розтяжливе, щоб упевнитись у надзвичайній «самоотверженности» національній українського громадянства. А проте — відношення російської демократії до української справи було в ліпшому разі насмішкливо-поблажливе чи бай-дуже, а в основній своїй суті — неприхильне.

Ще один із найбільших корифеїв російської літератури І. С. Тургенєв писав р. 1861 до української письменниці М. О. Марковичевої (Марка Вовчка): «Мнѣ дали четыре номера «Основы», изъ которыхъ я могъ заключить, что выше малороссійскаго племени нѣтъ ничего въ мірѣ — и что въ особенности мы, великороссы, дрянъ и ничтожество. А мы, великороссы, поглаживаемъ себѣ бороду, посмѣиваемся и думаемъ: пускай дѣти тѣшатся, пока еще молоды. Вырастутъ — подумаютъ. А теперь они еще отъ собственныхъ словъ пьянѣютъ. И журналъ у нихъ на такой славной бумагѣ — и Шевченко такой великій поэтъ... Тѣштесь, тѣштесь, малыя дѣтки». Тільки й міг сказати поет той свого рідного слова, для якого воно творило найбільшу втіху та щастя його життя, — тільки й міг про літературу в слові українському поблажливо обізватися в презирливому тоні¹⁾.

Коріння такого явища криються, найперше, в тій засаді людських відносин, що ситий голодного не розуміє. Москаль у своїй

¹⁾ Той самий тон відношення не змінюється й пізніше — й з боку таких ідейних представників російського громадянства, якими були російські революціонери. Досить такого прикладу. На зборах російських емігрантів знаний співробітник Драгоманова Подолинський прочитав реферат, де дорікав революціонерам українського походження, що вони нехтують інтересами свого рідного народу, й протиставив їм, з цього погляду, діяльність «українофілів». На сей реферат одповів Л. Дейч, який про свій виступ так оповідає в споминах («Вѣстн. Евр.», 1914, VIII): «Я постарался представить дѣятельность украинофиловъ на юго-западѣ бесполезнымъ времяпрепровождениемъ, чуть ли не переливаниемъ изъ пустого въ порожнее. Я сообщилъ, какъ украинофилы по нѣскольку лѣтъ проводятъ въ обработкѣ одной буквы малороссійскаго словаря или въ собираніи и изданіи народныхъ пѣсень и поговорокъ, а если ужъ и расказываютъ написать что нибудь для народа, то печатаютъ столь глубокомысленные разказы, какъ «Про сіру кобилу» или «Як баба Параска та купила порося»... Помню, раздался веселый и одобрительный смѣхъ, но среди украинцевъ моя рѣчь вызвала бурю негодованій». В наслідок такого поступовання росіян українці виступи з російського товариства. «Такое рѣшеніе вызвало общее изумленіе, — въ моихъ возраженіяхъ не было ничего личнаго», — в святій простоті додає Дейч уже навіть по десятках літ після того негідного інциденту. На фоні того поблажливо-презирливого відношення російського, яке не перестає аж до великої війни, коли воно здебільшого змінилося на отверту ворожнечу до українства, такі особи серед російського громадянства, як, напр., Герцен чи вгорі згадувані російські ідеалісти, були лише виломом із звичайної російської позиції.

національній психології вихований інакше, ніж українець чи який інший «інородець». Він не знає національного виснаження на рахунок іншого народу, не знає переживань образи й болю, коли найдорожчі інтереси колективної душі народньої стають об'єктом чужої експанзії, не переживає тих ударів по національному чуттю, що надто те чуття загострюють. »Широкое русское общество, — писав проф. А. Гредескул р. 1916, — до самого послѣдняго времени, если можно такъ выразиться, »не подозрѣвало« національнаго вопроса, не сознавало всей его огромной важности. И это, пожалуй, понятно. Народъ, занимающій въ государствѣ положеніе »державнаго«, не испытываетъ національнаго вопроса на своѣй собственной шкурѣ; онъ у него не »болитъ«, онъ для него нормально разрѣшенъ. А что у насъ не болитъ, того мы просто не замѣчаемъ. И русское общество именно не видѣло, не замѣчало національнаго вопроса, не думало объ его огромномъ значеніи въ современной государственной жизни« (»Голось Юга«, 1916, 106). Тому й не може москаль належно зрозуміти й оцінити значіння національного моменту для національно пригнічених особи чи народу. Зокрема рос. поступове громадянство ніколи не ставило собі завданням боротьби за національне право чи його охорону. Тереном його визвольної боротьби була ділянка права політичного, — тут воно боролось за демократичні засади громадського життя. Інтересів національних для нього не існувало, бо не знало воно найменшого для них обмеження. Для інших, національно покривджених, людей російський демократ ставив справу загально: майбутній демократичний лад, що забезпечить свободу політичну, тим самим дасть забезпечення й інтересам національним. І коли, з подихом свободи, утиснені інородці подали свій національний рахунок, уважаючи, що настав час оплати, громадянство російське — московське та змосковщене — виявило цілковите нерозуміння національної справи. Державу — конгломерат народів уявлялося, як державу унітарну. Питання автономного, федеративного порядку, національної освіти вважалися за дрібні, докучливі справи, для яких час настане »другого дня«, коли решту важливих справ революційного порядку буде залагоджено. В крайньому випадку можна їх поставити чи навіть і вирішити для поодиноких, упривілейзованих країн — Фінляндії, Польщі, але ні в якому разі — не для України. Справа самовизначення останньої викликала не лише здивування, але й заперечення, навіть обурення — і то в так званих демократичних колах.

Розуміється, велику ролю відігравала тут відсутність у російського громадянства простої поінформованости. Сею останньою щодо українства воно ніколи не грішило, хоч вина за се падає у значній мірі таки на нього ж, — ще задовго до великої війни питання українське мало вже широку літературу, з якої не трудно

було скористати. Але в основі справи лежали й глибші причини — підсвідома чи й свідома участь російського громадянства в чинах правительства супроти України. Вже з XVIII ст. росіяне стали вважати Україну за частину органічно-єдиної держави, а з погляду культурно-національного за варіант російської культури. Але майже до половини XIX ст. цілу імперіялістичну акцію переводить само правительство, — обиватель ще не бере в тому активної участі. Імперіялізм громадський повстає й що-далі все більше зростає, коли громадянство покликано до участі в будівництві державному. Система урядових репресій та нагінок виховує громадянство в певному напрямі та просякає його працю тими ж тенденціями й методами. За всієї опозиції, яку виявляють певні кола громадянства, цілі його в лініях державній та національній сходяться з лініями урядовими. Твердо засвоївши ідеї єдності східнього славянства та великодержавної місії Росії, російська інтелігенція вкоріняє ту офіційну ідеологію в народні маси. Державні змагання інших народів мусять принести себе в жертву великодержавній місії Росії. Щодо сеї засади нема різниці серед прямих російської політичної думки; коли трапляються певні виломи серед крайніх одламів тої думки, то се не більш, як декларативна агітація, що входить у загальне річище російської державної політики, як скоро ті крайні елементи займають провідне значіння в державному житті (російська демократія в часі революції, большевики — після жовтня 1917 р.). Деякі варіанти московської державної думки мають місце щодо сторони культурно-національної. Але, загалом беручи опінію російського громадянства, можна сформулювати ту думку в той висновок, що українська нація не може створити власної великої культури, й її, тої нації, зусилля в тім напрямі — се лише рострата народньої енергії, що підриває єдність спільних ідеалів громадянських та розвиток великої рос. культури. Незгідні з сим прямим виломи російської громадянської думки, на які ми вгорі вказували, пояснити можна лише тим, що ту основну думку просто не доведено до її логічних консеквенцій; коли ж такий логічний процес до кінця пороблено, всі окремі виломи входять в основне річище московської національно-державної ідеології. Дуже жорстко нападалося — як з боку російського, так і українського — на єретичну, для свого часу, думку Д. І. Донцова, що власне «по мѣрѣ роста и укѣпленія украинства прежній индеферентизмъ русскихъ либераловъ переходитъ въ явную враждебность»; різницю між росіянами національно-нетерпимого напрямку та лібералами автор бачить лише в тому, що перші зрозуміли значіння українського руху для Росії та увірували в нього сильніш за других, сильніш, може, за деяких українців, тимчасом, як ті з російських лібералів, що найрішучіше виступали в оборону українства, в силу його майже

не вірили. Після досвіду, який з того часу маємо, ледве чи знайдеться багато таких, що змагалися б проти сеї думки. Націоналізм російський ще перед війною досяг майже zenіту свого розвитку, — з теренів російської реакції перенесено його на терени поступової російської думки, з шпальт чорносотенних «Русского Знамени», «Колокола», реакційних «Земщины», «Нового Времени» — на шпальти «Русской Мысли», «Московского Еженедельника», речниками його стали вже не тільки Меньшиков, Савенко, Скворцов, але й колишній редактор «Освобождения» Струве, ліберальний колись проф. Погодин та ін.

Російське поступове громадянство що-далі, в міру зросту українського руху все більше скидало з свого обличчя штучну машкару толеранції до нього, і ще перед війною українська сторона досить реально оцінювала ті настрої. С. В. Петлюра, напр., так тоді характеризував позиції російського лібералізму в українській справі:

«Русский либерализм растерял достаточно своих былых положительных черт. «Русская Мысль» дает основание заподозрить его и в отсутствии чуткости или — на худой конец и это вѣрнѣе будет — в безразличном отношеніи къ вопросам этики, яркую иллюстрацію къ чему дает г. Старосельский съ его осторожностью в обходѣ острых углов литературно-этического порядка. И в этомъ измѣненіи содержания русскаго либерализма, в потерѣ имъ былыхъ доблестей и заслугъ все выпуклѣе вырисовывается передъ нами, принадлежащими къ недержавнымъ націямъ, подлинное лицо его, перемигивающееся съ тѣми, кого еще онъ такъ недавно презиралъ и отъ кого отрещивался. Все яснѣе и громче звучать в напѣваемой имъ аріи хищно-призывныя ноты, бодрящія и поднимающія настроеніе в лагерь тѣхъ, кто любитъ Россію, какъ любятъ «дѣм, волю, коровы». Все ближе, тѣснѣе подходятъ другъ къ другу, сближаясь в мысляхъ, поддерживая взаимно в дѣйствіяхъ, полярныя недавно группы и на почвѣ одинаковаго отношенія къ иноподцямъ Россіи, — изъ нихъ же в первую очередь выдвинуты украинцы, — подають другъ другу руки.

«Передъ нами совершающійся фактъ сдвига русскаго либерализма в сторону великорусскаго націонализма, преслѣдующаго, совершенно нескрываясь, ясныя зоологическія цѣли. Объ этомъ надо помнить и изъ этого необходимо дѣлать опредѣленные выводы, которые должны расхолаживающимъ образомъ повліять на тѣхъ инородцевъ и в частности украинцевъ, кто искренно до сихъ поръ заблуждался насчетъ природы русскаго либерализма. Мѣсто друга угнетенныхъ націй Герцена занимаетъ Струве, проповѣдующій угнетеніе ихъ и борьбу съ ними. Былое, «доброе лицо» державной націи принимаетъ иной обликъ, а в этомъ послѣднемъ вырисовываются острые зубы воинственной денационализаціи. Слова Струве и его новыхъ подголосковъ порождаютъ отклики, и люди изъ тѣхъ, къ кому принадлежитъ г. Щеголевъ, уже претворяють эти слова в дѣла, переходя отъ призывовъ къ борьбѣ съ украинцами къ созданію цѣлой системы и разработаннаго в деталяхъ плана этой борьбы.

«Мы привѣтствуемъ и эту концентрацію враждебныхъ намъ силъ и то

творчество, которое ими проявляется при этомъ. Она будетъ содѣйствовать тому же и среди насъ.

»Но все-же тѣмъ, кто начинаетъ эту борьбу, не слѣдовало бы забывать, что »всякое идейное движеніе проходитъ три ступени развитія: на первой изъ нихъ надъ нимъ смѣются, на второй — начинаютъ съ нимъ бороться, а затѣмъ доказываютъ вамъ, что вы ломитесь въ открытую дверь« (Б. Зутнеръ). Въ примѣненіи этихъ ступеней къ украинству можно сказать, что имъ пройдена уже ступень смѣха, принимавшаго самые различные оттѣнки — отъ легкой, благодушной ироніи до явнаго издѣвательства; теперь эту пройденную ступень смѣнила та, на которой началась борьба съ нимъ. — Мы — свидѣтели и участники ея. И отъ того, какъ къ успѣшно мы будемъ проводить ее, зависитъ тотъ отвѣтъ, который услышитъ имѣющее смѣнить насъ поколѣніе, когда полнѣе и настойчивѣе предъявить свои праша на національное развитіе: Вы ломитесь въ открытую дверь!« (»Укр. Жизнь«, 1913, III).

Се була ще не найрізкіша оцінка позицій російського громадянства що-до українства. Д. І. Донцов у брошурі з виразною назвою »Модерне москвофільство« констатує і плямує поширену в певних колах нашої інтелігенції безмежну пошану перед російською культурою й дивну якусь духову залежність від поглядів, що панують у поступових російських кругах. Він називав (»Русскій либерализмъ и украинское движеніе«, »Укр. Жизнь«, 1912, V) забобоном віру українського громадянства в сприятливі для українства настрої з боку російського лібералізму, пояснював се кволістю українського руху та забуттям політичних традицій.

Я дозволив собі подати деякі загальні уваги що-до здавна заплутаного вузла московсько-українських стосунків, аби яснѣш були ті факти із згаданої ділянки, яких був я свідком. З суті тих відносин за найлегше було визнано од нац. справи просто одмахуватися, як од надокучливої мухи, у фатальній надії, що ся клопотлива справа, коли оддати її на волю Божу, як небудь сама собою обійдеться. За малими винятками оте, як стали казати, національне питання, не тішилося увагою ні серед людей науки, ні в сферах публіцистичних. Крім великої й дійсно цінної книжки інформаційного змісту »Формы національнаго движенія« Кастелянського, я не пригадую, чи появилось ще щось подібне з сього поля. Тож і зрозуміло, що національна справа перейшла до компетенції реакційних націоналістичних кругів, які захопили її безчийого будь протесту. Московський реакціонер узяв, як каже приказка, кий у руки та й став капралом у ділянці питань національних, за допомогою того кия вирішаючи їх на спинах численних »іногородців« російської держави. І здавалося, що все обійшлося, все тихо й благополучно. Такий стан річей констатувалося як щось зовсім нормальне — з цинізмом, що переходив усяку міру. Талановитий публіцист »Нового Времени« В. В. Розанов у статті »Малороссы и великороссы« писав: »я понятія о Малороссіи другого не имѣю, кромѣ того, что тамъ рубашку засовываютъ въ штаны,

да, говорять, малоросіянки хороши собою». І з тим «понятієм» він радить, щоб академії наук замовлено було зладити словник «хохлацкихъ говорівъ», — тоді українці, побачивши, що ніхто їх душити не хоче, залишили б свої «сепаратизми». Подібно трактував українську проблему кожний по власній уподобі. Російські, себто московські, націоналісти уважали українців за «руських» (при чому, як завше, терміном «руській» покривалося суто-московський характер справи) та обурювались, коли називано їх «инопордцями», але в душі не вважали «хохлов» за гідних рівної з собою ранги руськості, трактували їх таки за «инопордцевъ» та вживали всіх способів для їх «обрусьнія». Таке шило з мішка московської психології витикалося часом дуже виразно не без певного замішання серед націоналістичних кругів. Досить, напр., конфузу викликав свого часу згадуваний обіжник міністра внутрішніх справ П. А. Столипина про реєстрацію «инопордческихъ обществъ», — в циркулярі тому уміщено, між іншим, такі недвозначні вирази: «при обсужденіи ходатайствъ о реєстраціи какихъ бы то ни было инопордческихъ обществъ, въ томъ числѣ украинскихъ и еврейскихъ»... Отже, як видно, національна приналежність українців була «какъ дышло, — куда повернулъ, туда и вышло», аби скласти хоч яку будь підставу для їх національного «ущемлення».

Коли загальні обставини життя з 1905 р. почали змінятися та українська інтелігенція підняла голос і в своїй пресі і в різних громадських виступах, то до голосу того — з добре засвоєної традиції чи з інерції — просто не прислухалися; той голос став «гласом вопіючого в пустині» та не міг ростиопити того грубого й міцного льоду холодної байдужности російських поступових кругів, що поволі намерзав перед тим на протязі більш півстоліття. Навіть такі факти великого політичного значіння, як численні українські фракції в перших двох Думах, для очей російського інтелігента проходили непомітно. Та байдужність переходить врешті всі можливі межі та витворюється в активнішу тенденцію, ігноруючи факти, яких не було охоти знати та не чулося відповідальности за їх ігнорацію чи перекручування, накидати українству такі змагання, що цілком не вязалися з його завданнями, — досить згадати щодо сього різні несотворені вигадки панів Бобринських, Савенків та ін.

До певної міри та до певного часу українська сторона могла заспокоювати себе тим, що з погляду безпосередніх практичних інтересів українства нехтування його з боку російських громадських кругів не могло само по собі мати значіння. Українство, як течія, перейнята інтересами народніх мас, внутрішню суть свою, основу й силу, покладало в демократизмі, — тож коли народні маси дістануть відповідні політичні права, коли засади демократії

вплинуть вгору та переможуть у політичній кон'юктурі, то й український демократичний рух знайде собі відповідне представництво й разом визнання — незалежно від такого чи іншого успособлення верхів командних — з погляду інтелектуального чи навіть адміністративного. Перемога демократичних принципів була б zarazом перемогою і змагань українства. На те й виглядало — знов таки скажу — за часу перших двох Дум, коли в парламенті згуртувалися численні й міцні українські демократичні групи. Але і в цьому випадку, як скажу про те далі, ізольоване становище українства мало дуже не вигідні сторони: український, як і кожний інший, рух мав би більшу моральну й реальну силу, коли б ішов поруч із співзвучними течіями інших широких рухів. Тому ота ізоляція, в якій опинилося українство, та недостача порозуміння його з іншими суголосними елементами в умовах рівнобіжного існування в одній державі, фактично позбавляли його реальної життєвої сили.

Загалом треба сказати, що в російській пресі виразно звучала нота якоїсь заздрости щодо іногородців — до їх культури та економічної сили. З тих дрібних та низькооких мотивів, а не з широкого державного погляду, політика обрусення давила одних, а не давала користи другим. Коли ідеал Росії уявлялося не в культурному зрості всіх народів, не в утворенні розумних умов спільного життя всіх народів на підставах справедливості та толеранції, а в неґації та в пригніченню чужинецької культури, не кажучи про інші — громадські та політичні — форми окремішности, то повставало безвихідне логічне коло, коли доводилося звертатися до чинників урядових у справах усунення тих чи інших обмежень, нераціональних передовсім із погляду самих таки державних інтересів; промовляючи в імені тих інтересів, ми, напр., українські «іногородці», в більшій мірі стояли на позиції державній, ніж формальні представники державних інтересів, і об се взаємне нерозуміння розбивалися всі спроби розв'язати бодай найменші вузлики української національної справи. Старі гасла царя Петра та міністра Валуєва панували в російському світогляді майже безроздільно.

Найвиразнішим представником таких московських ультра-націоналістичних, суто ворожих українству, поглядів було видаване в Петербурзі О. С. Сувориним «Новое Время». Талановитий та колись чесний публіцист, Суворин що-далі входив у смак бюрократично-націоналістичних засад, які запанували в системі російського самодержавія, і врешті вибився на роль керманіча не лише громадської, але й урядової думки в душі сих засад. «Новое Время» стало законодавцем опінії, до якої прислухалися та на неї орієнтувалися, як на політичний барометр. Кожний петербурзький бюрократ, до найвищого щабля, та кожний громадянин, що хотів

уловити, звідки й куди вітер віє, аби держати «нось по вѣтру», починав свій діловий день з перегляду «Нового Времени», а в ньому «Маленькихъ писемъ» самого Суворина та присяжних його співробітників — А. Амфитеатрова (який згодом вийшов із газети та став показувати, що перемінив обличчя), В. Буренина (в питаннях літературних) та особливо М. Меньшикова. В питаннях національних сей останній виконував роль «борзой собаки», — полюючи на іногородця, він накидався на нього «мертвой хваткой» без найменшої, бодай зовнішньої, пристойности в своїх публіцистичних методах. «Мазепинство» було улюбленим його «коником», і ще навіть до початку війни договорився він до того, щоб мазепинців просто вішати. Доля судила, щоб він на собі випробував чинність свого рецепту, — на початку большевицької влади його, — правда, не повішено, — але розстріляно.

Характерні постаті російського громадянства в їх відношенні до українства.

Московська націоналістична система мала своїх поважних ідеологів, що підводили під неї тверді й свідомі ідеологічні бази. Таким ідеологом од науки був колишній марксист, редактор не теперішнього паризького «Возрождения», а революційного штудгартського «Освобождения», що потім крок за кроком зійшов до ідейного й практичного чорносотенства, Петро Бернгардович Струве,—нинішній лідер московської реакції на еміграції. Сучасне його успособлення ідейне повстало ще досить давно. В редактованому ним місячнику «Русская Мысль», що до того часу вважався за поступовий, він іще за кілька літ до війни, наче б передбачаючи майбутні жнива москвозського націоналізму, закликав «безъ двусмысленностей и поблажекъ», — поборювати українство, «жахъ тенденцію ослабить и отчасти даже упразднитъ великое приобрѣтеніе нашей исторіи — общерусскую культуру». Пізніше, вже в часі війни, коли лише лінивий не нападався на українство, той самий лицар московського кулака в статті «Австро-германское украинство» и русское общественное мнѣніе» обвинувачує російське громадянство в «сантиментальномъ снисхожденіи» до «вздорной мысли», що «малорусская культура есть культура, которая можетъ притязать на мѣсто рядомъ съ культурой общерусской или, попросту, русской». Сей зрусифікований в попередніх поколіннях німець із простолінійною німецькою логікою не визнавав і культури великоруської, а тільки «русскую», яка нерозривно звязана з державою та її історією й навіть становить факт, важливіший за саму державу; на його думку, бути культурним українцем, білорусом, грузином — не можна, бо всі вони мусять бути «русскими». У відсутності якої будь «сантиментальности» остільки був він послідовний, що не припускав можливо-

сти для української мови навіть у початковій школі: «проблема языка въ начальной школѣ, — писав він, — не так проста даже съ педагогической точки зрѣнія, какъ кажется многимъ, ссылающимся на педагогику... Чѣмъ больше я размышляю на эту тему, тѣмъ яснѣ мнѣ становится та роль, которую при всеобщемъ обученіи можетъ въ культурно-національномъ сплоченіи всѣхъ племенъ русскаго народа сыграть обучение въ начальной школѣ на общерусскомъ языкѣ»¹⁾. Тож не дивно, що з таких своїх засад похвалював він і сикофантську книжку С. Щоголева, який шляхом доносів на активних діячів українських дає якраз практичний підручник боротьби з українством «безъ двусмысленностей и поблажекъ»; Щоголів у відповідь на компліменти з боку Струве слушно назвав його позицію «безсознательной апологією ограниченихъ 1876—1881 г. г.». Така розперзаність націоналістичного цинізму, памятаю, зробила у свій час велике вражіння, — бо знайдено було та сміливо сказано слова, що їх до того часу вагалися з такою отвертістю сказати ті, хто так само думав. А думали так не самі лише реакційні елементи, ховаючися з своїми думками за тих, хто не боявся закаляти чистих риз поступової репутації. Серед того поступового фарисейства російського прохоплювалися часом факти, що викликали глибоке презирство й огиду до поступової уніформи російського лібералізму, для якого справа національна була тим брусом, де випробовувалась його справжня природа. Такий у свій час видатний представник кадетської партії — А. Ізгоев — писав у поступовім органі «Южныя Записки»: «ми (так пригадую його слова) самі не будемо шкодити українству, але не маємо нічого проти, коли хто за нас те зробить своїми брудними руками»²⁾. Отже чистота рук і риз російського

¹⁾ Проф. О. Л. Погодин так характеризував національно-державний світогляд П. Б. Струве, поки ще сам на тому світогляді не затвердився: «Эволюція воззрѣній П. Б. Струве, чрезвычайно знаменательная для нашего времени и для нашего интеллигентскаго поколѣнія, диктуется его основнымъ... не принципомъ, но вѣрнѣе, настроеніемъ, чѣмъ-то лежащимъ подъ порогомъ сознания: П. Б. Струве всегда былъ централистомъ, и потому, можетъ быть, онъ былъ когда-то марксистомъ. «Кадетство» съ его децентрализационными стремленіями, съ его «автономіями» не можетъ быть программой П. Б. Струве, который, въ сущности, такъ же проникнутъ государственнымъ централистическимъ настроеніемъ, какъ и та русская бюрократія, которая вышла изъ рядовъ прибалтійскаго дворянства. Можетъ быть, влечение П. Б. Струве къ государству, правильно и строго организованному, но не дающему потачекъ «недержавнымъ народностямъ», основывается именно на его кровной связи съ этой бюрократіей».

²⁾ В органі П. Струве — «Русской Мысли» — той самий А. Ізгоев писав ще й такі речі: «Со всѣхъ сторонъ на имперскую (підкреслення наші) русскую партію, не признающую національныхъ различій, ведутся наступленія въ чисто націоналистическомъ духѣ. Силою вещей, уда-

лібералізму виявлялася на зовнішній показ, експортувалася для політичної популярності, «а в середині що, — як казав класичний Шелестян Салатович, — то се до діла не касательно». На сім ґрунті безідейного убозства, так поширеного серед російських політиків та публіцистів, і саме в ділянці національній, доводилося натрапляти на факти просто курйозного, коли б не було воно таким огидним, політичного хамелеонства¹⁾.

—о—

Як на характерному зразку з поля таких вражінь згадуваного часу спинюся на особі здібного публіциста з професорським титулом Олександра Львовича Погодина.

Людина живої та меткої вдачі, проф. Погодин в часі першої революції був необхідним учасником усіх громадських зборів поступово-опозиційного характеру, в тім і таких, що змістом своїм мали справи українські. Тут він виявляє найгарячішу прихильність до українських стремлінь, називає себе «другомь вашего народа», — і ми, жартуючи, так і називали його між собою: «другь нашего народа». Р. 1906 пропонує він, з власної ініціативи, своє співробітництво в «Громадській Думці», і скоро появляється його стаття, де він висловлюється за конечність національної свідомости серед селян, за українську мову в школі, за поширення на селі українських книг, газет і т. д. Так було зо два роки, як не більше.

рами національних дубинь (навіть! О. Л.) заставляють и ее искать опоры, думать о томъ, что основнымъ слоемъ, на который она опирается, являются элементы русскаго населенія, которые называютъ себя русскими, не выдѣляясь въ особыя національныя единицы украинцевъ и бѣлоруссовъ: Результатомъ этого неизбежно явится то, что русскія прогрессивныя партіи, чтобы избѣжать непріятныхъ торговъ съ переторжками, вынуждены будутъ выработать точныя и ясныя программы по національнымъ вопросамъ. А выработавъ такія программы, прогрессисты скажутъ представителямъ національностей: вотъ что мы, по своему разумѣнію и совѣсти, можемъ обѣщать сдѣлать въ сложномъ переплетѣ національныхъ интересовъ, создавшемся въ Россіи; если васъ это удовлетворяетъ, вотируйте за насъ; если вы не удовлетворены, поступайте, какъ найдете нужнымъ, но знайте, что, способствуя нашему пораженію, вы способствуете въ тоже время побѣдѣ Маркова 2-го и Пуришкевича. Подобный ясный и категорическій языкъ способенъ скорѣе сгладить остроту отношеній, чѣмъ неопредѣленныя и туманныя, слишкомъ много обѣщающія, но мало дающія формулы». Тон — надто погрозовий, тон — «народа-хазяїна», хоч автор із походження належить до тої одміни російських чужородців, що найбільше служила об'єктом не лише погроз, але й погромів у стислому розумінню цього слова.

¹⁾ П. Б. Струве так демонстративно зламав засади прогресивного поступовання, що примусив реагувати на свої виступи навіть тих, кого не без труду можна було вважати за прихильників українства. Партійна конференція к.-д. винесла резолюцію з осудом виступів члена центрального комітету партії П. Б. Струве. Останній після того вийшов із центрального комітету.

Як славянознавець, приймає він близьку участь у петербурзьких славянських організаціях, що всі були густо забарвлені реакційним московсько-націоналістичним духом. Але одночасно піддержує стосунки з українцями, відвідує академіка Шахматова, інформуючи його про ті небезпечні націоналістичні ухили, на які починає сходити й «Общество славянской взаимности», що недавно перед тим було засноване та лічило у своєму складі досить видатних російських поступовців, — серед нових славянофільських течій у сій організації пробивалася й стара течія українофобська. Шахматов з того приводу скликав тісну нараду українців з участю Погодина, і наслідком тої наради були згадувані вгорі збори з авторитетних членів «О-ва славянской взаимности» з головою сього т-ва, президентом Державної Думи О. С. Хомяковим. Але вже з р. 1908, коли курс і загально-політичний, і зокрема що-до лінії української усталився твердо в напрямі реакційному, жвавий професор живо той курс підхоплює та починає в газетних статтях виправляти свої колишні помилки. До «Московского Еженедельника», що видавав кн. Є. М. Трубецкой, він пише, а сей останній, даючи місце популярному публіцистові, друкує вже такі речі: «признавая въ принципѣ, что пробужденіе малорусскаго племени къ національной жизни не можетъ быть опасно для будущаго русскаго государства, когда оно достигнетъ широкой децентрализаціи, — я полагаю, однако, что теперь примѣръ Галиціи съ ея яркой, дикой борьбой партій долженъ былъ бы удержать насъ отъ искусственнаго подогрѣванія украинофильства». Там таки так само «другъ нашего народа» пише далій, що українство має собі за ціль «учрежденіе во всемъ мірѣ анархическаго строя и подготовленіе для этой цѣли соціальной революціи». А зтім, р. 1909-го приїзджавши до Київа та Львова на чолі студенської екскурсії, виявляє себе тут найбільшим українофілом та пише статті про ту подорож у так само гарячому українофільському напрямі. На початку р. 1912 він пише в «Украин. Жизни»:

»Въ самомъ исходномъ пунктѣ я расхожусь съ П. Б. Струве. Онъ полагаетъ, что прежде всего должно, — какъ нѣчто безспорное и высшее, — существовать государство и что потому всѣ тѣ теченія, которыя разлагають это божественное государство, слѣдуетъ уничтожить. Для него прежде всего — «Великая Россія» или «Великая Германія», или еще какое-нибудь «великое» государство, а потомъ уже право людей, живущихъ въ немъ, на полное осуществленіе своихъ національных стремленій. Прежде всего «великій народъ», «народъ-хозяинъ», имѣющій свое опредѣленное, «національное лицо», а потомъ уже «инородцы», которымъ слѣдуетъ вести себя прилично, не покушаясь на культурное и національное равноправіе съ народомъ — «хозяиномъ», какъ любятъ выражаться наши думскіе націоналисты. Такъ, думается мнѣ, безъ натяжки можно формулировать политическое міровозрѣніе почтеннаго П. Б. Струве. Я же стою на противоположной точкѣ зрѣнія: для меня важно, чтобы каждый изъ людей въ государствѣ могъ свободно, совѣмъ свободно дышать,

чтобы каждый честный человекъ въ великой ли или невеликой Россіи могъ вершить свой свободный трудъ, чтобы каждая народность, отъ малой до великой, могла развивать свой языкъ, свой національный бытъ постольку, поскольку ей самой это надо и поскольку она сама не поставитъ себѣ преградъ, диктуемыхъ, какъ справедливо отмѣтилъ П. Б. Струве, всей сложностью современной соединяющей людей культуры... Надо желать, чтобы развились національныя права народовъ Россіи, потому что тогда и окрѣпнетъ русское государство и объединится для созданія «Великой Россіи». Сначала человекъ, и уже потомъ государство. Сначала безусловное равноправіе всякой національности, и уже потомъ объединеніе этихъ національностей въ государство... Въ Россіи лишь тогда установится свободная конституціонная жизнь, когда отойдетъ въ прошлое нечестивое наслѣдіе катковщины, казенное дѣленіе людей на обрусителей и обрусѣваемыхъ.

П. Б. Струве говоритъ объ опасности украинскаго движенія для Россіи. Какой онъ оптимистъ! А мнѣ такъ кажется, что мы вступили въ полосу глубокаго государственнаго разложенія и что обваливается, рушится «Великая Россія», что не держать ея больше никакія скрѣпы. И рухнетъ она, если не создадутся эти скрѣпы въ свободномъ развитіи національностей, если не будетъ Россія мила, какъ мать, всѣмъ народамъ, живущимъ въ ней!».

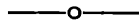
А в кінці того ж року, відчувши зміцнення націоналістичних настроїв у Росії, професор-хамелеон уже вимагає од українського народу свідoctва національної його свідомості:

«Если мнѣ стануть, ссылаясь на собственныя наблюденія, говорить, что народъ украинскій и не сознаетъ себя чѣмъ то національно обособленнымъ отъ насъ, «жацаповъ», и не хочетъ этого обособленія, что онъ не понимаетъ того литературнаго языка, который созданъ въ Кіевѣ украинскими писателями, — то что же я смогу на это возразить, чѣмъ я смогу опровергнуть возраженія?.. Я не знаю, какъ мыслятъ украинскія массы о себѣ, какъ народѣ, а вѣрить не хочу. Нужно, чтобы кто нибудь авторитетный доказалъ мнѣ ясными и убѣдительными доводами, обращенными къ моему уму, а не къ моему сердцу и не къ моимъ общимъ либеральнымъ принципамъ, — доказалъ мнѣ, что дѣйствительно украинскій народъ сознаетъ, что ему нужна и особая письменность, и національная школа, и проч. А пока этого нельзя доказать, нужно сдѣлать хотя бы другое, по моему мнѣнію, тоже очень важное: намъ, великороссамъ, нужно узнать, чего хотятъ украинскіе вожди, какова ихъ программа».

А ще через рік се ідейне маяло вже так міркує у «Биржевыхъ Вѣдомостяхъ»: «Исторія здѣсь сказала уже свое слово, и національнаго «пробужденія» малороссовъ уже не можетъ быть. Но, можетъ быть, и во имя культуры, и государства должно быть ихъ русское пробужденіе».

Так із перебоями, в різних обставинах, доходило до року 1914. Виразний курс, поставлений з початком війни, надає виразности й устремлінням нашого професора-публіциста. В «Новомъ Звѣнѣ» пише він тоді, що «украинскій вопросъ, по моему убѣжденію, представляется узко-націоналистическою обскурантскою затѣей людей, желающихъ играть политическую роль, но осужден-

нихъ на полное равнодушіе со стороны массъ подлиннаго мало-русскаго народа». А в «Утрѣ Россіи» «убѣжденіе» те кріпне до такихъ практичнихъ вислідів: «съ присоединеніемъ къ Россіи восточной Галиціи, гдѣ создалась на почвѣ исторической, языковой и религиозной обособленности отдѣльная народность «украинская», — образовался бы въ предѣлахъ Россіи такой очагъ политически и культурно — сепаративныхъ стремленій, который являлся бы дѣйствительной и постоянной угрозой для спокойнаго внутренняго развитія Россіи»; зарадити сьому лихові можна, на думку автора, лише так, щобъ «въ массѣ русскаго населенія въ Галиціи создать крѣпкое русское настроеніе, создавъ въ населеніи твердое убѣжденіе относительно безпочвенности украинской обособленности». Писалося се в часі, коли те «настроеніе» чи «убѣжденіе» фактично переводилися згідно з рецептами Бобринськихъ та Євлогіїв. Припускає він, що, може, «всѣмъ намъ, великороссамъ, необходимо сплотиться въ одну рать, чтобы постоять «за родину», за единую, недѣлимую Россію, говоря офіційальнимъ вираженіемъ». Рекомендує він («Зарубежная Русь», 1915) піддержати москвофільство, — тоді «масса будетъ на сторонѣ организующей силы, и если раньше, подчиняясь обстоятельствамъ, она склонна была отдать свое сочувствіе украинцамъ, то теперь можетъ наступить совершенно обратное настроеніе». Тоді ж, у безвідповідальнихъ обставинахъ військового часу, використовує він свою колишню участь на різнихъ зборахъ разом з українцями, подаючи інформації з сильним, м'яко кажучи, суб'єктивним забарвленням. В «Утрѣ Россіи», напр., О. Погодин пише: «лѣтъ пять тому назадъ мнѣ пришлось быть на редакціонномъ собраніи одной большой петербургской газеты. Зашла рѣчь о событіяхъ 1905 г., и присутствовавшій на собраніи видный украинскій дѣятель указалъ на то, что въ 1905 г. «революцію дѣлали собственно «инородцы», а русскіе устраивали только погромы и разгромы». Слова, подані в лапках, отже — наче б автентичні, не тільки не були, але й не могли бути сказані в тій формі та з таким спеціальним змістом, — говорилося щось інше. За гетьманщини О. Л. Погодин редагував у Харькові чорносотенну «Русскую Жизнь», де скупчився самий цвіт російської реакції¹⁾.



¹⁾ «Нова Рада» свого часу (1918, VII. 10) писала, що в газеті п. Погодина дуже задоволені з теперішньої Української Держави. Власне ось що додається:

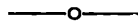
«Представник уряду всенародно в соборі заявив, що можна почекати з українізацією церкви нової української держави. Державний контролор наказав звертатись до нього за-для економії часу з діловими паперами на руській мові. Головний уповноважений в Одесі пропонував, через брак перекладчиків, писати папери на імя австрійської команди також на руській мові.

Може й нудно стежити за перипетіями політичних настроїв в українській справі одного з типових представників російської публіцистики, якого С. О. Єфремов влучно назвав «політичним маялом», але всі ті особи та їх писанина — то документи даної доби, й без автентичних довідок із тих живих чи писаних документів трудно уявити собі конкретно обставини й психологію того ганебної пам'яті часу. Причина таких змінних та переоцінних настроїв з боку людей, що раніше виявляли ідейну прихильність до змагань українських, все та сама, на яку ми вгорі вказували. Доки українство видавалося слабкою та політично-невинною течією, можна було його визнавати, навіть голубити, — се було милим «прекраснодушієм» поступово настроєних людей та для обох сторін було приємне. Коли ж виступало воно, як поважна сила — політична й національна, — заговорив первісний, зоологічний інстинкт, що його московські націоналісти прикрашують у такі етикетки, як «национальный ересь» и т. п. Все в тому ж ідейному припулку п. Струве — «Русской Мысли» такий собі Д. Муратов писав: «Два культурных языка для одного культурного процесса — вещь немыслимая. И надо имѣть мужество сказать: различіе языковъ ведетъ къ разрыву культурныхъ процессовъ. Разъ русская культура одна, то одинъ для нея и языкъ. Мы не хотимъ, чтобы Пушкина часть русскаго народа изучала въ переводахъ г. Крымскаго со товарищи. Языкомъ школы можетъ быть лишь культурный языкъ. Пока не было національныхъ культуръ, имъ могъ быть только латинскій. Теперь имъ могутъ быть языки національные, но только тѣ, за которыми стоятъ великія культуры. Націонализмъ долженъ быть великимъ или его вовсе не должно быть». Трудно знайти тісніший, ніж тут, зв'язок із московськими поглядами XVII століття.

Між іншим, дуже характерним було явище, що одні й ті самі поважні люде, тривкі та послідовні в додержанню певних поступових засад в життю політичному й громадському, виявляли

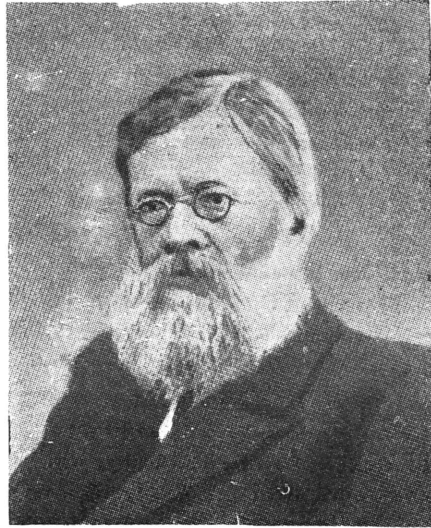
Панує не сепаратизм, а стихійне, могутнє змагання до об'єднання. «Русскій Союзъ на Украинѣ» бере під свою оборону руських, що служили на Вкраїні... В Київі заснувався відділ т-ва «Русь», який підтримує діяльні зносини з Москвою й Доном і старанно працює над відбудуванням «неділімої Росії». На черзі стоїть організація «Всенароднаго Общерусскаго Союза», котрий має об'єднати людей усяких станів і засобів дружньою роботою над відбудуванням величності й могутності Росії. Політичні круги підготовляють нову партію, котра повинна об'єднати всіх громадських і політичних діячів, які готові взятися за державне будівництво на непохитних основах законності й ладу. Особливо знаменний нахил до зближення протверезілих кадетів з більш «правом» настроєними кругами. В київських парафіяльних радах і братствах подвизаються представники професури, особи значного службового та громадського становища. В сій перемозі центротяжних сил треба бачити зірницю кращої будучини серед очевидного розламу нашвидку вигнаних самостійних будівель«...

брак елементарного такту в справі українській. Наприклад, такі чисті од яких будь закидів що-до чистоти громадського поступовання, як брати Є. Н. та Г. Н. Трубецькі, редагуючи зовсім пристойний «Московский Еженедѣльникъ», містили там цитовані статті О. Л. Погодина поруч із статтями іншого напрямку, в тім числі моїми. Рівнож редактор «С.-Петербургскихъ Вѣдомостей», кн. Еспер Есперович Ухтомський, людина, що, не вважаючи на глибоко-консервативні свої погляди, користувалась пошаною з боку своїх ідейних противників, поруч із моєю статтею в справі української школи містить статтю В. Кривенка «Въ защиту хохликовъ», де той з непристойним блягузканням бере в оборону українських дітей — «маленькихъ хохликовъ» проти експериментів навчання їх малоросійським жаргоном. І таких випадків було багато. Се знов таки свідчить про нестійність і ліпших російських людей щодо національного права інших, крім великоруського, народів. Коли ще вважалося за справу доброго тону визнавати національні права народу польського — в де-яких політичних кругах аж до автономії, то вже щодо права інших народів панувала велика плутанина, а зокрема в справі українській, — і саме з огляду на де-яку близькість етнічну між елементами московським та українським — губилися найліпші голови. Приклад акад. О. О. Шахматова показує, що на національному іспиті з сеї ділянки завалюються найясніші голови та найчистіші душі. Від сусідства, близькості чи навіть подібності так спокусливо дальший крок накреслити — до єдності й навіть тотожності! Психіка московська так органічно просякнута отою експансією загарбливого націоналізму, що він уживається тут поруч із найкращими іншими рисами душі людської, й коли культурній московській людині доля не скаже держати практичного іспиту в українській справі, то й помре така людина в глибокому переконанню, що вона була найщиршим другом хохлів, малоросів чи навіть українців.



На моїх очах відбулося кілька дуже характерних трансформацій ідейних на сьому ґрунті, коли людина з найтолерантнішими теоретичними поглядами в українській справі зразу ж дістає типове «національное лицо» та недвозначно показує зовсім не толерантні націоналістичні зуби, як скоро національне право українського народу послідовно реалізується в формах життєвих, практичних. В дні моєї молодости глибоке на мене вражіння зробила така зміна позиції з боку акад. Олександра Миколаєвича Пипіна. Гімназіяльний товариш Д. Л. Мордовця, з молодих літ звязаний з ним приятельськими відносинами та загальною спільністю громадського світогляду, О. М. Пипін здобув глибоку повагу серед українського громадянства своїми дослідями над історією українського письменства. З його монографічних курсів

історії староруського письменства мої сучасники черпали найбільш переконливі аргументи окремішності української мови та українського письменства, — до Пипіна ніхто з таким влучним аналізом та так яскраво не проробив отого розрізу двох національних стихій у староруських письменних пам'ятках. Ті свої екскурси учений продовжив і на час дальший, давши в своїй «Історії славянскихъ литературъ», виданій разом із В. Д. Спасовичем, ідейно додержаний начерк «Литературы южно-русской». Для того часу се був огляд літератури вичерпуюче повний та сумлінно об'єктивний.



О. М. Пипін

Поява тої праці викликала щире почуття вдячності до її автора, і коли О. М. Пипін десь р. 1886 прибув до Києва, то тутешнє громадянство українське (властиво київська «Стара Громада») улаштувало йому урочисте й сердечне прийняття, що відбулося у проф. Толочинова. Та наче у відповідь на такий сердечний відгук О. М. Пипін скоро після того умістив у «Вѣстникъ Европы» статтю «Споръ южанъ и сѣверянъ», де вже почулися інші нотки в трактуванні української національної справи. З того приводу К. П. Михальчук, з доручення «Старої Громади», написав «Открытое письмо къ А. Н. Пыпину, по поводу его статей въ »Вѣстн. Евр.« о спорѣ между Южанами и Сѣверянами (къ исторіи отношеній къ Украинству представителей прогрессивной части русскаго образованнаго общества)». В тім листі Михальчук основно розглянув твердження Пипіна й просив дати прилюдну відповідь з приводу зауважень автора листа. Пипін не відповів на лист ні в друку, ні навіть листовно, тільки словесно переказавши через одного з київських громадян, що він може дати відповідь, лише коли лист Михальчука появиться в друку. Але тодішні умови цензурні включали можливість видрукування сього листа в Росії, а друкований за кордоном він усе одно не знайшов би доступу в Росію¹⁾.

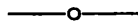
¹⁾ «Открытое письмо» К. П. Михальчука появилось в друку в Києві вже р. 1909, коли змінилися умови цензурні, а разом з тим ворожа українству акція тодішня висувала потребу старих, здавалося — вже до архіву oddаних, позвів між «южанами» та «сѣверянами» — в колишній, характерній для того негідної пам'яті часу, термінології.

Через кілька літ, коли українство стало виходити з становища об'єкту академічних дослідів у живе життя, як поважний того життя чинник, появляється «Історія літератури рускої» проф. львівського університету Ом. Огоновського, де поставлено всі крапки над «і» що-до постулятив національного розвитку. У відповідь друкється у «Вѣстникъ Европы», — у виданню, що заслужено користувалося опінією цілковитого дівства ідейного, — росправа О. І. Пипіна — «Особая исторія русской литературы». Московське серце поважного ученого не видержало, що поруч із «русской» літературою стояла ще якась інша «руска» чи „руська“ література на рівних із нею правах культурних, і він для сеї останньої визнає право розвиватися лише «в межах поетичної реставрації минулого, популярної літератури та місцевої сцени».

З доручення видавництва «Вік» я відвідав Пипіна та просив, щоб він дозволив видавництву переддрукувати його «Южно-русскую литературу». Протягом майже трьох десятків літ була вона єдиною в російській мові працею в даній ділянці та широко уживана була в гуртках української молоді. Старе видання «Історії славянскихъ литературъ», де уміщено й нарис історії літератури української, стало книжним раритетом, і се привело нас до думки видрукувати сей нарис окремою книжкою. В розмові з Пипіним я не вбачав з його боку якогось засадничого заперечення нашого бажання, — видимо, колишній його запал полемічний уже остудився та і в дальшому ніколи вже не повторював він у будь якій формі свого неfortunного виступу. Він просто і в суті речі слушно відповів, що праця його надто застаріла, і без перегляду її було б йому просто сором її випускати. Наша пропозиція його навіть, видимо, зацікавила, він обіцяв, коли час і сили йому дозволять, переглянути нарис, доповнити бодай у головнішому і тоді нам оддати. Але видно було, що часу й сил йому вже не вистарчить. Говорили ми р. 1901 чи 1902-го, а за два-три роки він упокоївся. За рік до смерті святковано 50-літній юбілей його наукової праці, — читано там і привітання українське. Складав те привітання О. О. Русов з де-якими синтиментальними уступами, що не зовсім пасували в даному випадку. Помер О. І. Пипін 9 грудня 1904 р.

Такі факти ідейної «зради» вражали нас, сучасників, дуже тяжко. Коли друзів мало, то втрата когось із них відчувалася надто боляче — і з погляду морального й навіть практичного, утилітарного. Боролися ми в обставинах, що межували з безнадійністю, і тому втрата союзника в тій непосильній боротьбі рівнозначна була з утратою або, принаймні, з ослабленням певних позицій, що так нелегко здобуті. Се, що кажу, належить найбільше до тої «до-історичної доби» — до першої російської революції, коли розбите послідовними погромами українство лише почало

збирати сили та знову організуватися під проводом ТУП-а. Так нас було обікрадено й знесилено, такі ми були бідні, що не ставили великих вимог і до своїх зрадливих друзів та трактували виломи в їх поступованню легше, ніж з погляду засадничого належало б, бо, в тих обставинах, попереднє їх поступовання було власне тим, що свідчило про ідейну та громадську мужність, виломом із загальної течії тодішнього російського життя. Тому й до Пипіна, після його несподіваного вчинку, звертався «Вік» у повному розумінню тої ситуації, що панувала над обставинами, над ним та й над нами. Таку психологію не легко зрозуміти в нинішніх обставинах, але згадую про се, як факт, що дає зрозуміти обставини тодішні. Се, жадним способом, не значить, що в тодішніх українців менше було гідности — громадської чи національної, ніж у громадянства теперішнього, — просто, на мій погляд, обставини вимагали більше жертвенности особистої, — не легкої в яких будь обставинах... Чужих людей, з якими знаходився спільний ґрунт для порозуміння, ми таки шанували, наражаючись на ревниві зауваження щодо святих московських. Такою, загально беручи, була лінія наших стосунків до зовнішніх в українській справі людей і в дальшому, коли ми розбагатіли на ширший круг суголосних людей серед чужого оточення. В Петербурзі, на екзотичному ґрунті, громадська праця мала зовсім інший характер, ніж на Україні, — тут вона провадилася серед чужих елементів, громадських та урядових, і за їх допомогою. Тож треба було укладати свої стосунки до сього життєвого оточення так, щоб та праця давала максимум результатів позитивних. І кожна людина серед російського громадянства чи з кол урядових, що гідно з погляду українського поводитися, вже звертала нашу увагу та самим уже своїм поступованням обов'язувала на контакт та співробітництво з нею.



В часі, коли політичне життя в Росії зійшло з мертвої точки, коли вже функціонувала Державна Дума, на обрію не лише зарально-політичному, але й українському встала видатна постать Павла Мик. Мілюкова. Поважний учений, що виказав себе працями в ділянках соціології та історії (магістерська дисертація «Государственное хозяйство России въ первой четверти XVIII в. и реформа Петра В.»), П. М. Мілюков мусів припинити професорську працю в Росії та зайняв кафедру, як і Драгоманов, у софійському університеті в Болгарії (з дальших його праць найбільш знані «Очерки по истории русской культуры», перероблені в останньому часі, та «Главныя теченія русской исторической мысли»). В політичному світі особа ся завше звертала на себе увагу та користувалася впливом — чинним чи, в залежності од зовнішніх обставин, хоча б лише моральним. Мілюков — індивідуально — ви-



П. М. Мілюков

разна, характерна постать. Се — й джерело політичної думки, й разом активний провідник її в життя. Як користувався він великою повагою своїх однодумців та прихильників, так — і навіть ще більше — ненавиджений був своїми противниками. В міродайних кругах бюрократичних не було більш зненавидженого імені, а опубліковані по революції щоденник та листування царя й цариці свідчать, що і в царському палаці мав він ту саму опінію. І се не тому, що погляди його в самій суті були різко радикальні, — кадетська партія ніколи не була революційною, а лідер її навіть у своїй партії займав позицію

помірковану. Але силою свого авторитету, енергії та впливу він був небезпечнішим ворогом автократизму та бюрократії, ніж найрадикальніші в своїх програмах противники їх. Так само оцінювали його й політичні противники партійні — і з тих самих мотивів. Ледве чи хто з політичних діячів російських був до такої міри об'єктом нападів, навіть грубо фізичних, як ся стійка особа; вже й на еміграції доконано замаху на його життя в Берліні, і лише випадково жертвою замаху того згинув не він, а В. Д. Набоков.

Ніколи не шукав він популярности, — навпаки, неначе навмисне йшов усупереч загально поширеним поглядам. Памятаю — на якомусь зїзді, здається, жіночому, зустрінутий на кафедрі гучними оплесками, він спокійно завважив:

— Заспокойтеся, пані й панове, бо коли я закінчу, то вирази вашого почуття переміняться радикально.

І дійсно, зіпсував настрій своїй, так прихильній до нього, аудиторії, говорячи речі, свідомо для неї неприємні.

Роботоздатність сеї людини — просто неймовірна. Політик та ще й лідер партії, учений, публіцист, редактор щоденної газети, він звичайно лягав спати перед ранком, а рано — свіжий, бадьорий знову од початку провадить ту саму роботу з такою самою енергією.

Один раз бачив я його пригніченим. Прийшли ми до нього з П. Я. Стебницьким у справі якогось чергового адміністративного бешкету на Україні. Було се скоро після того, як стратив він на війні свого сина. Почули ми себе ніяково од сумного вигляду нещасного батька; але по перших словах наших він, як звичайно бойовий кінь, увійшов в інтерес нового бойового факту урядової політики та відповідно реагував на нього.

Стосунки наші, петербурзьких українців, із літературними та громадськими представниками російської інтелігенції дуже галь-

мувалися тим, що інтелігенція російська взагалі ніколи не грішила поінформованістю щодо національної справи взагалі та української зокрема, — як бачимо, не пішла вона далеко й тепер, після всього сумного досвіду, що міг би дечого таки навчити. Зокрема зносини з членами Думи залишали прикре вражіння через ту неділовитість, з якою провадили вони справи, що за них бралися. П. М. Мілюков завше був з того погляду винятком. Національною, також і українською, справою, як сумлінний політик, він уважно інтересувався, був у курсі тих подій, що подавала їх преса, та вимагав від українців, з якими мав діло, щоб подавали йому відомості про все, що мало значіння з погляду політичного. Між нами було умовлено, щоб посилалося йому матеріал, який може знадобитись хоч не зараз, а пізніше, при слушній нагоді, а він той матеріал заховував у порядку та в системі, й, коли доводилось йому в українській справі несподівано навіть виступати, то матеріал для виступу бував у нього під руками готовий¹⁾.

І як виняток серед російських політичних людей, П. М. Мілюков таки знав українську справу. Він її студіював із сумлінністю ученого, як і всі інші справи, до яких ставився поважно. У важливіші моменти, напр., перед своїм виступом у Думі в справі заборони святкування столітнього юбілею народження Шевченка, р. 1914, він спеціально їздив до Києва, щоб засягнути матеріялу на місці, і тут на улаштованих з приводу його приїзду зборах вислухав спеціально для його виготовлену доповідь про різні сторони українського життя. Важливішим було, що він не лише поінформований був у фактах того життя, але й розумів усю глибину української проблеми — в стосунку її до російської держави. Воликорос — ярославець, Мілюков завше був переконаним московським націоналістом, але в тому шляхетному змісті, що інтереси свого народу узгіднює з інтересами народів — співжильців, з якими доводиться провадити життя спільно. Не такий ідеаліст, як Шахматов, він не виявляв, як той, особистої гарячої ініціативи в справі полагодження російсько-українських стосунків, — його національна політика позбавлена елементів чуття, сантиментів. Але не такий він і простолінійний у державних шорах націоналіст, як Струве, для якого — вирішити українську справу значило: знищити її «безъ двусмысленностей и поблажек», повернути в ні-

¹⁾ Коли в «Современномъ Мірѣ» видруковано було статтю Г. Алексинського про Союз визволення України, представники української студенської організації звернулися до П. М. Мілюкова, щоб умістив у «Рѣчи» спростовання на сю статтю; таке спростовання за підписом А. К-ий (автором був О. Ковалевський) реакційна преса приписала членові трудової фракції в Думі О. Керенському, і на голову сього останнього незаслужено посипалися різні брудні нагітки.

вещь, щоб сліду й згадки про неї не було. Людина чистої логіки й рації, він власне єдиний із державних мужів російських із трибуни російського парламенту проголошував найтверезіші думки в українській справі, застерігаючи од тих сумних для російської держави наслідків, що мусять наступити од нехтування законних потреб українських.

Типовим для Мілюкова був його виступ у четвертій Думі в справі т. зв. «німого юбілею» Шевченкового з приводу століття народження поета¹⁾. Зазначивши, що домагання українського громадянства торкаються власне не основних державних реформ, а теперішньої законодавчої практики, мають на увазі українізацію просвіти на Україні, впровадження української мови в судові та адміністративні установи, скасування обмежень для українського друкованого слова, поліпшення умов для легального існування українських національних установ, Мілюков запитує: «Можно ли признать эти требования радикальными? Радикальными и неосуществимыми могут признать ихъ только тѣ, кто считаетъ, что одинъ фактъ существованія украинскаго народа уже равносильнъ сепаратизму. За такимъ пониманіемъ украинскаго сепаратизма мы не пойдёмъ, и въ этихъ предѣлахъ мы считаемъ украинскія стремленія правильными и законными, а борьбу противъ нихъ — политически опасной борьбой. Мы утверждаемъ, что украинскій вопросъ не перестанетъ быть политическимъ, не потеряетъ своей остроты даже и тогда, когда, признавъ особенности народа, мы попытаемся ограничить это наше признание тѣмъ требованіемъ, чтобы «народность» совпадала съ «простонародностью» и чтобы украинскія стремленія ограничились обсужденіемъ простонароднаго быта, — словомъ, чтобы и языкъ и литература служили, какъ это говорилось въ нѣкоторыхъ официальныхъ документахъ, только для «домашняго» и для «крестьянскаго обихода». Мы считаемъ, что правъ былъ тотъ украинскій писатель, который сказалъ, что — «украинскому народу нужно все то, что нужно и другимъ народамъ»». І врешті приходить промовець до такого висліду: «Движеніе существуетъ, остановить вы его не можете, измѣнить его смысла вы тоже не можете, и весь вопросъ въ томъ, хотите ли вы видѣть въ этомъ движеніи врага или друга. Это будетъ зависть отъ того, увидитъ ли это движеніе въ васъ друзей или враговъ. Се-

¹⁾ В бюджетовій комісії в грудні 1915 р. П. М. Мілюков, говорячи про позицію міністра внутрішніх справ у національній справі, торкнувся й цензурних репресій над українським словом та вказав на те, що цензура заборонила навіть помірковану статтю Грушевського в справі шкільній. Міністр Хвостов вигоротився заявою, що то заборонила цензура військова, і з того факту, мовляв, не можна витягати висновків що-до його відношення до української справи.

паратистического движенія еще нѣтъ на Украинѣ, а если и есть его зачатки, то они очень слабы. Но его можно воспитать, можно развить, — и истинные воспитатели, истинные »сепаратисты«, дѣйствительно работающіе на пользу Австріи, это — г. Савенко и его политическіе друзья» (себто, ті, що завдяки їм поставлено перешкоди для святкування юбілею та взагалі для нормального провадження українського національного життя).

Слова, як бачимо, що свідчать про розумну розважливість політика, який уміє аналізувати життєві явища та витягати з них натуральні консеквенції. Але в тому самому виступі знаходимо й ахілесову п'яту московської психології — оте московське шило, що таки конче з мішка виткнеться, як скоро вирисовуються, бодай у теорії, якісь ширші перспективи для української національної справи. Відповідаючи на обвинувачення українців, з боку Савенка й К-о, в змаганнях до автономізму та федералізму, Мілюков на початку каже: »Я вѣрю въ глубокую и полную искренность вождей движенія, которые развернули знамя федерации автономныхъ единицъ. Я ихъ и понимаю. Какъ вы хотите, чтобы было иначе, когда все прошлое Украины говоритъ объ автономіи: когда терминъ »федерация« является традиционнымъ въ самомъ движеніи чуть ли не отъ 40-хъ годовъ, отъ Кирило-Мефодіевскаго Общества, и черезъ Драгоманова доходитъ до настоящего времени«. Але слідом за тим той промовець говорить: »Я совершенно не раздѣляю стремленій автономистовъ-федералистовъ и считалъ бы осуществленіе ихъ политической программы для Россіи вреднымъ и опаснымъ дѣломъ. И, тѣмъ не менѣе, я долженъ сказать, что и тутъ есть оттѣнки. Традиционный терминъ »федерация«, который жилъ въ теченіе 70 лѣтъ, не могъ остаться неизмѣннымъ, не могъ сохранить того первоначальнаго смысла, который онъ имѣлъ въ бакунинскомъ анархизмѣ. Это и не та »федерация«, какъ ее опредѣляетъ теперь наука государственнаго права. Федералисты-украинцы недостаточно слѣдили за развитіемъ этого термина, и я думаю, что дальнѣйшее развитіе ихъ политическихъ формулъ приведетъ ихъ къ тому, что и терминъ, и понятіе они должны будутъ вычеркнуть; въ этомъ заключается моя надежда и мое желаніе«. А далій знову: »Я не могу, во всякомъ случаѣ, не констатировать, что въ самомъ выборѣ термина, въ самомъ его толкованіи уже свершилась большая доля той эволюціи, послѣдніе результаты которой намъ всѣмъ желательны. Уже въ настоящее время плоды этой эволюціи имѣются налицо. И совершенно справедливо тѣ, кого Савенко обвиняетъ въ »сепаратизмѣ«, отвѣчаютъ ему: да какіе же мы сепаратисты, когда мы выдвинули знамя автономіи и федерации; вѣдь мы говоримъ о федерации въ предѣлахъ русскаго государства, а намъ говорятъ, что мы хотимъ его разрушить и идти въ предѣлы Австріи«. Совершенно правильно

отвѣчаетъ г. Савенкъ »Рада« въ своемъ номерѣ отъ 16-го января, что — автономно-федеративные идеалы украинскаго общества уже сами по себѣ исключаютъ стремленіе къ разрушенію російскаго государства. Далѣе, украинцы текущего момента подчеркиваютъ, что рѣчь идетъ лишь объ идеаль будущаго государственнаго устройства, — идеаль, который, съ ихъ точки зрѣнія, осуществится въ болѣе или менѣе отдаленномъ будущемъ. Нигдѣ въ цивилизованныхъ странахъ людей за идеалы не преслѣдуютъ, не преслѣдуютъ за то, что у социалистовъ носитъ типическое названіе — музыки будущаго».

І чого лише не знаходимо в сих суперечних зауваженнях, що в них врешті загубився звичайно розважливий та такий логічний промовець! Маємо тут і визнання традиційности автономно-федералістичних ідей на Україні, і констатування факту, що ніде в цивілізованих країнах не переслідують людей за самі лише ідеали, за »музику майбутнього«, а разом із тим натикаємось наче б то й на дивовижне в устах такого поважного політика трактування тих самих ідей, як »шкідливої та небезпечної справи«, — незалежно од того, чи ставиться їх як завдання теперішнього дня, чи уважається за оту безпечну »музику майбутнього«. А що вже казати про не знати навіть приточену згадку про бакунінський анархізм, наче б то саме з цього джерела українці черпали свої програмові домагання! І се все говорить лідер партії, яка визнавала конечною конституційну децентралізацію Росії та до програми своєї заводила таку саму небезпечну й шкідливу, з за-сади, річ, як автономія Польщі. Як бачимо, національний »зайчик« не цурається й найздоровшої та найяснішої голови московського політика — кожен раз на пункті української справи¹⁾.

Так було р. 1914, в обставинах до-воєнних, коли ще, »веселился храбрый россия«. І через десяток літ, в умовах еміграційних, думка П. М. Мілюкова змінюється лише, так би мовити, в своїх масштабах, але залишається така сама в своїй суті. Приїхавши до Праги з публичним викладом про національну справу, він уже не вбачав нічого небезпечного чи шкідливого ні в автономії, ні навіть у федерації та пропонував українцям розпочати переговори з російською стороною на ґрунті федеративного устрою майбутньої Росії. Факт характеристичний та промовистий — щодо російської національної політики в до-революційну добу. Отже й в одного з найрозумніших політиків російських не вистарчало свого часу зрозуміння конечноности принципіальної політики в українській справі. Все полягало на фактичній можливості »не дать«, і треба

¹⁾ В збірнику »Чего ждетъ Россія отъ войны« (р. 1915) П. М. Мілюков окупацію українських земель Австро-Угорщини називав »возсоединеніемъ русскихъ народностей«.

було пережити розгром держави, щоб зрозуміти, що такі «небезпечні» та «шкідливі» домагання, як автономія, федерація, се лише той мінімум, з якого можна розпочинати переговори. За такої «реальної» політики, що полягає лише на даних сучасної конюнктури, як можна вірити в реальність яких будь переговорів українсько-московських, що мали б на увазі постулати далекосяглі? Із зміною даної конюнктури усе пішло б певним порядком, як у казці:

У царя былъ дворъ,
На дворъ былъ коль,
На колу мочало, —
Начинай сначала.

Тож не дивно, що пропозицію П. М. Мілюкова зустрінUTO більш, ніж холодно. З приводу того викладу, — й саме тому, що се був виклад не кого іншого, а Мілюкова, — улаштовано було, з його участю, дискусійний вечір, в якому, крім українців, взяли участь і представники інших народів б. Росії. На дискусії тій я сказав, між іншим, що для переговорів українсько-московських час колись наступить, але тоді, як будемо переговорювати в масштабах міжнародніх. Про наслідки сеї дискусії П. М. Мілюков повідомляв опісля в Парижі, в публичному звідомленню про свій празький виступ: «рука моя, що її протягнув я українцям, залишилася висіти в повітрі». Чи ж дивно?

Українська справа на російських зїздах.

Виразніше, ніж у випадках індивідуальних, себто з боку окремих осіб, позиція російська в українській справі виявлялася в стосунках громадських. З того погляду характерний матеріал можуть подати ріжнородні зїзди, що відбувалися в Петербурзі. Психологія російського інтелігента виступає тут у своїй неприкритій наготі головним чином тому, що діє стадно — в спільній сукупності цілого збору однаково успособлених людей. Коли серед сих останніх, що вважали себе за виключних господарів у «русскомъ государствѣ» чи «на русской землѣ», появлялися українці та заявляли певні права свої, то се вважалося за неподібне втручання якихсь сторонніх та безправних елементів до справ, що не мають їх обходити. Але помічається певна ґама таких стосунків у залежності од часу, до якого належать стосунки даного порядку. Зїзди чи збори, які відбувались на початку мого перебування в Петербурзі, себто на початку 1900-х років, коли живчик українського життя був слабший, російський загал почував себе та поводився активніше, ніж пізніше, — напр., перед війною, коли українство вже уявляло активну та організовану силу. На такі зібрання прибували українці «з землі» — з України та з цілого російського розсіяння, і зріст їх активності свідчив про зріст укра-

їнської акції взагалі. Прибувши до столиці, такі приїзжі шукали тут суголосних елементів українських, а дороговказом для них були звідомлення видавничого товариства, що друкувалися з територіяльним поділом членів, отже виходили за — так би мовити — адрес-календар український. Сі здебільшого живі, бадьорі та енергійні люде показували тут усю експанзію своєї чорноземної натури й, хоча й завдавали петербурзьким українцям досить клопоту, поки урівноважувалося їх у столичних умовах, остільки ж звичайно відплачували вони тим почуттям морального задоволення, яке залишалося од прояву їх щирої та свідомої відданости національній справі. Се був для нас, петербурзьких українців, той електричний шнур, що звязував нас із життям на Україні та напоював і наповнював нас живою енергією того життя. Без такого контакту петербурзька колонія українська обернулася б — навіть не у неплідну, а таки в суху смоковницю. Отсі приїзжі земляки, насичені відповідними інструкціями з дому, сумлінно ті інструкції виконували на зборах у столиці — не лише з національного обов'язку, але також і в свідомості своєї відповідальности перед своїми виборцями. А позиція їх — серед навалу неприхильної більшости, так само чорноземно-експанзивної та підогрітої піддержкою зїздових провідників, — бувала звичайно не легка.

Ось, напр., кустарний зїзд 1902 р., на який прибув «артільний батько» Микола Вас. Левицький з своїми аж-аж українськими вусами, в смушевій шапці та цілим іншим антуражем українського характеру. Пильно він стежив, щоб не проминути нагоди зазначити українську точку в справах, що ставали на чергу зїздових нарад. Виникла, між іншим, на сім зїзді пропозиція ширити між дрібними ремісниками популярні брошури про ремесла. М. В. Левицький подає з того приводу поправку, щоб такі брошури видавано не лише в російській мові, але й у тих мовах, якими говорить немосковська людність у різних краях Росії. Оригінальна та імпозантна постать популярного «артільного батька» робить вплив, його піддержують інші члени зїзду, навіть і не українці, а коли голова зїзду Тимірязев не допустив сеї пропозиції до голосування, то М. В., а з ним — більшість членів зїзду вийшли з залі засідань. Тоді голова, під впливом такої несподіваної маніфестації, заявив, що вийшло непорозуміння та що він тую пропозицію на голосування поставить. Тоді прихильники поправки М. В. Левицького вернулися до залі, й ухвалено її одноголосно.

Безпосереднє по першій революції та саме в наслідок її було скликано на весні 1906 р. зїзд, власне установчі збори, «Ліги образования». Ініціатором Ліги був знаний діяч у ділянці освітній Фальборк. Заснування спілки освіти викликало великий інтерес і в пресі, і серед громадянства. Ще до перших — установчих — зборів спілки записалося в її члени більше 11 тисяч людей, — річ,

до того часу нечувана. Характерним було для тодішнього національного успособлення поступових ініціаторів, що таке підприємство не давало відповіді на найболючішу сторону освітньої справи у недержавних народів Росії — на національну сторону справи. Обійшлося тут на загальниках: Ліґа допомагає розвитку освіти в Росії на основах ладу демократичного. Але ж не кажучи, що потребу національної школи часто-густо доводилось боронити перед людьми, що прикривалися прапором демократичним, а були на ділі переконаними обрусителями, — яка ж мала бути позиція Ліґи в національним питанню, поки той сподіваний лад у Росії наступить? У статуті, що становив основний закон для її діяльності, момент національний обійдено, відповіді на всі такі »прокляті« питання національного порядку не подано. А коли так, то яка на ділі мала бути позиція Ліґи на не-московських теренах Росії?

В сій справі написав я статтю для газети »Страна«, видаваної новою партією демократичних реформ. На чолі сеї партії стояв М. М. Ковалевський. В статті я доводив, що для успіху справи, яку розпочинає Ліґа, мали б зєднатися всі поступові елементи, бо лише тоді вона могла б справдити ті великі й нелегкі завдання, що так сміливо бере на свої плечі. Але щоб іти спільно та згідно до одної цілі, треба мати певність одного в одному, а се могло б бути лише тоді, коли б у статуті Ліґи було сказано все, що треба сказати, щоб спільна праця не викликала непорозуміння в дражливих питаннях.

В редакції »Страни« працювали й люде українського успособлення — О. О. Русов та Є. Ганейзер — жид, що в національній справі поділяв платформу українську. Статтю написано було за кілька день до установчих зборів Ліґи і, щоб вона не залежалась у редакції та появилася до зборів, передав я її Ганейзерові через члена редакції Русова — з проханням розглянути її негайно й, коли б її не малося умістити, то негайно ж мені й повернути. Русов повідомив мене, що передав Ганейзерові й статтю мою, й сю мою умову. Але минає час, а статтю ні друкують у газеті, ні повертають мені, і я, таким чином, позбавлений буду можливости сддати її до другої газети. І хоч як я взагалі уникав безпосереднє, особисто звертатись до редакції, не було в даному випадку ради, й напередодні зборів Ліґи їду до редакції »Страни« вияснити справу. Ганейзера я не знав близько, але був із ним знайомий, зустрічаючись на різних зборах, та йшов, покладаючись головно на порозуміння що-до статті, умовлене через Русова. Коли редакційний сторож переказав про мене Ганейзерові, сей останній одповів, що тепер не прийомний день чи час та йому ніколи мене прийняти. На се я переказав у відповідь, що ждати не маю часу, бо умову порушено з вини редактора й тому мусить він, хоч

як зайнятий, зо мною переговорити. На таку рішучу заяву буквально вибігає Ганейзер та починає розмову в тоні, в якому, видимо, звик говорити з тим газетним пролетаріатом, для якого редактор се — цар і бог, — почав викрикувати скарги, що його турбують у непризначений час та не дають працювати. Застерігши, що й я маю голосну гортань, вимагав я відповіді, чому не уміщено та чому всупереч умові мою статтю задержано. Відповіді по суті я так і не дістав, і наша, таки дуже голосна, розмова обмежилась теплими та взаємно приємними увагами. Для мене ясно було, що за того захоплення справою «загально-людського» значіння, яка цікавить «цілий культурний світ», для російських поступовців видавалося великою для тої справи ложкою дьогтю зачіпати дражливі національні струни, що загрожували допровадити до цілої какофонії на урочистому святі «русского» культурного громадянства; тому неписаний, у таких дражливих українських випадках, припис такту вимагав справу просто уморити, хоча б пасивно перешкодивши їй на світ Божий вийти. Своєчасно мені статтю повернути, — значило б, що з засадами тої статті редакція не погоджується, — то ліпше пасивним способом унеможливити її появу. І дійсно, звертатися до іншої редакції було вже невчасно та й — після попереднього досвіду — безнадійно, бо там, очевидно, думали так само, а, крім того, мали ще й слушний аргумент для відмови — пізно. То й довелося обмежитися статтею в «Раді» — з константуванням факту російських позицій.

До речі сказати, що без ложки дьогтю таки не обійшлося на святі — хоча й з іншого приводу. М. М. Ковалевський, вітаючи Лігу, висловився, з позиції своєї партії, що «нам потрібна не революція, а еволюція», не «перестройки», а «надстройки», — за се інші промовці тут таки взяли його за об'єкт досить різких та не-смачних нападів; але се вже був дьоготь не з української, а з своєї власної бочки, то й не смердів він для петербурзького носа. Врешті не обійшлося й без дьогтю поліційного: за пропозицію протесту проти кари смерті присутній поліцмейстер закрив збори до їх нормального закінчення. Отже виходило, що по справжньому, нестерпимо, міг смердіти лише український дьоготь.

Росповів я про сей, порівнюючи дрібний, із низки йому подібних, факт тому, що він до певної міри характеризує такт у російських поступових кол у національній та — зокрема й особливо — українській справі. І сам Фальборк та його співробітники не були з засади вороже настроєні проти українства та давали тому досить доказів фактично; «Страна» на чолі з М. М. Ковалевським, що одного часу навіть був головою петербурзького Т-ва ім. Шевченка, та з іншими її співробітниками стояла на позиції, ще менш ворожій українству; а проте питання змісту україн-

ського було наче тою палицею, об яку російський інтелігент зашпортувався кожного разу, коли вона йому попадала під ноги.

Відбувалися опісля чергові зїзди Ліги, й не без того бувало там, що на справі рідної мови в українській школі московська обрусительна тактика перемінялася з ухильно-пасивної на дуже активну, «безъ двусмысленностей» показуючи націоналістичні зуби. Щось років за два по заснуванню Ліги дебютував на зїзді п. Кульман, що й на еміграції не позбувся колишніх рис зоологічного націоналізму. Покликаючись на «науку», доводив він, що та «наука» не знає поділу єдиного «русского» народу на великорусів, малорусів та білорусів; є лише невелика різниця в мозі, — «акають» одні, «окають» другі, — але се не робить основної різниці в одній, спільній для всіх, російській мові. Думку Кульмана переголосовано більшістю лише одного голосу.

Приблизно тоді ж відбувся в Петербурзі зїзд представників культурно-освітніх товариств, скликаний Т-вом народніх університетів у Петербурзі. Як стало вже звичаєм по інших аналогічних зборах, повстало й тут питання рідної мови в українській школі. На одній із секцій, де читано на сю тему доповіді делеґатами українських «Просвіт», прийнято було резолюцію проти русифікаційного характеру школи на Україні. Звичайно такі резолюції, прийняті на секціях, ухвалювалися затим автоматично на спільному зібранні представників секцій, щоб передати їх на затвердження загальних зборів. Але що ходило в даному разі про мову українську, то не могло обійтися без конфлікту. Голова зборів, знаний московський діяч Сиромятніков, заперечував, щоб у резолюції згадувалося про русифікацію, й замість редакції, що прийнята на секції, запропонував свою, де в еластичних виразах справу замазано до непізнання, про що саме мова. На домагання українських делеґатів збори просили відчитати обидві резолюції, щоб їх порівняти, Сиромятніков спротивився й так був розгніваний на де-які різкі зауваження, що вийшов із залі. Повстало замішання, значна частина членів, обурена щиро чи нещиро, покинула збори, а тоді, по відновленню зборів, прийнято було резолюцію в редакції, яку запропонував Сиромятніков.

Але що-далій, із зростом української ідеї в широких громадянських колах, своїх та чужих, такі націоналістичні витівки московські все трудніше ставало доконувати. Брала гору інша, протилежна, течія — з визнанням справедливости українських домагань. За рік до війни відбувся імпазантний зїзд діячів народньої освіти, на який прибуло більш 7 тис. учителів. З України крім старших людей, як В. К. Прокопович, прибули: С. Черкасенко, Юдич, Чалий, Сокіл, Гайсенко — молоді пташки української педагогії, якими з молододо завше енергією кермувала на зїзді С. Ф. Русова.

Не обійшлося й тут без конфлікту між перейнятою старими традиціями президією, що складалася все з тих самих просвітніх діячів, які брали участь у попередніх з'їздах, та новою учительською вольницею, що виховалася під подувом нових ідей, започаткованих у першій російській революції. Та перемогла все ж ота вольниця. Українські доповіді читалися в секції «інородчеській» — проти великих зусиль з боку адміністрації з'їзду перенести їх до якої іншої секції. Виступали українські делегати, крім того, й по інших секціях, напр., С. Ф. Русова читала про підготовку учителів для інородчеських шкіл, В. К. Прокопович — про театр для дітей. З'їзд прийняв резолюції про припасування шкільних програм до місцевих умов та про місцеві учительські з'їзди й курси. На виставці педагогічної літератури улаштовано було український кіоск, де було виставлено видання «Благодійного Т-ва», українські підручники (з моєї колекції), видані в Росії та Австрії, українську літературу педагогічну та кілька статистичних діяграм, що малювали становище грамотности на Україні¹⁾.

Загально-російські з'їзди не давали відповіді на українські національно-просвітні потреби. Тому українські делегати, що були на другому з'їзді всеросійської спілки учителів, постановили заснувати національний комітет та, ввійшовши в зносини з учителями й просвітніми організаціями інших народів у російській державі, скликати національну конференцію перед третім з'їздом всеросійської спілки. Головою національного комітету була С. Ф. Русова. З'їзд відбувся влітку 1906 р. під час сесії першої Думи, з участю членів Думи. На голову з'їзду обрано проф. І. О. Бодуена де Куртене. Серед інших резолюцій прийнято резолюції про федерування учительських і просвітніх установ національних та про національну мову в школі. Зв'язок між просвітніми націо-

¹⁾ Рефлекси українських виступів на з'їздах відбувалися в формах, прикриваючи українських учасників з'їздів. Напр., по повероті В. К. Прокоповича з Петербургу до Києва шкільна адміністрація розпочала слідство над ним, як учителем двох гімназій. Запитувано його, чи то він був членом учительського з'їзду, чи прочитав в інородчеській секції з'їзду доповідь «Народная школа и родной языкъ на Украинѣ», чому саме в інородчеській секції, чи відповідають дійсності відомості, що в основу резолюції інородчеської секції положено тези його доповіді та що, по повероті з столиці, він прочитав доповідь про з'їзд в одному з київських клубів. В. К. Прокопович на всі запити давав відповіді позитивні та подав тези своєї доповіді на з'їзді. Наслідком того звільнено його з обох посад із поясненням, що «взгляды, отстаиваемые преподавателемъ истории В. Прокоповичемъ въ его докладахъ на петербургскомъ съѣздѣ по вопросамъ народного образования, и самое его выступление въ инородчеськой секции этого съѣзда свидѣтельствуетъ о направленіи г. Прокоповича, несовмѣстимомъ съ педагогической дѣятельностью въ русской государственной школѣ».

нальними організаціями додержувався аж до революції і навіть на початку революції прислужився національній справі своїм уже готовим апаратом.

—○—

Неясною та хисткою була позиція супроти українства й з боку громадських організацій. Серед них поминаю офіційно-урядові, церковні та виразно чорносотенні установи, — позиція усіх їх щодо українства ясна й певна: ворожо-негативна.

Громадські організації поступові, як уже згадувані — Ліга освіти, Т-во народніх університетів та ін., мали взагалі невиразне з даного погляду обличчя — в залежності од переваги в них перемінного складу з більш чи менш національним забарвленням. З них виділити треба установи, що од початку до кінця з засади дотримували позицій цілковитої толеранції з погляду національного. Їх було небагато — Літературний Фонд, недовговічний «Союз писателей», «Каса взаимопомощи литераторовъ и ученыхъ», — взагалі організації типу літературного. Літературний Фонд видавав пенсії українським письменникам, — за мого часу вдові П. О. Куліша Ганні Барвінок та вдові поета П. О. Грабовського. З приводу 50-ліття з дня смерті Шевченка Літературний Фонд улаштував урочисті роковини спільно з двома українськими товариствами — допомогим ім. Шевченка та видавничим.



В. К. Прокопович

ЛАБОРАТОРІЯ »ОБЩЕРУССКОЙ« ДУШІ.

Як на кількість українського населення в Росії, мусіло бути досить українців і в російській столиці. Так воно фактично й було, — в самій армії, в гвардейських її полках, переважав елемент український; ідеш, бувало, Ізмайловським проспектом, біля гвардейських казарм, то тільки українську мову й чути. Але перепис, якого dokonano 1900 року, на півтора мільйона людності столиці, означив українців менш як півтори тисячі. Виходило, що українців у Петербурзі менше, ніж німців (48 тисяч), поляків (46 тисяч), татар, навіть — французів, англійців та шведів. Що тут кількість українців серед столичного населення значно зменшено, видно з того, що в становому поділі населення Петербургу показано селян українських губерній — більш, ніж 11 тисяч, міщан — більш 3 тисяч. Се вже само свідчить, що українців з походження було в Петербурзі значно більше, ніж заведено їх до перепису з рідною мовою.

В сім факті, як у малій краплині води, відбивається ціла картина українського національного життя в столиці та й навіть у цілій державі. Процес асиміляції робив своє діло. Наочний вираз того процесу — занехання рідної мови. В самій столиці перепис переведено без якого будь націоналістичного натиску, — отже самі землячки чи справді вже забули рідну мову, чи соромилися признатися до свого »хахляцького« походження; характерно поруч із тим, що в числі українців — з рідною мовою українською — показано розкольників (очевидно, москалів) — два, та по одному протестантові (правдоподібно, німець) і жидові.

Надто се фатальна сторона історії й психології української — ота, як влучно сказала цариця Катерина, українська »самоотверженность« національна. Починаючи ще з часу Богдана, уряд московський зручно використовує станово-економічні тенденції української шляхти — її »наклонность к чинамъ, паче же к жалованію«, особливо ж, розуміється, до маєтків із кріпаками. Не міг він на той гачок зловити верхи польської нації, бо то була справжня інтелігенція з усталеними традиціями — й соціальними, й культурно-національними. Інтелігенцію ж українську, рівно ж, як інтелігенцію інших народів Росії, повелося йому досить приручити — »къ рукамъ прибрать«, як крилатим словом обмовилась та сама цариця.

Народня маса, позбавлена всякого людського права та на власні сили полишена, не могла організовано та доцільно обороняти свої політичні та соціальні права. В результаті уява про український народ, як про націю — колишню уславлену в Європі «козацьку націю» — стерлася в громадській думці не лише в Росії, але й слідом та в залежності од того і в Європі. В дійсності український народ трактовано не як «націю малоросійську» (так її москалі кваліфікували на початку державної спільності), а як «малоросійское простонародье», плебс, «хахлы», над якими в кращому разі можна було добродушно поглузувати, але жадним чином не рахуватися поважно з їх потребами, як нації. Такі традиційні погляди все більше утверджувалися, впливаючи й на чужоземну думку. Ті подорожні доморосло-російські та чужоземні, що відвідували Україну, змальовували свої вражіння в такому тоні, наче б побували в краю якихсь ботокудів, а не в країні, що мала свою давню та змістовну історію, свою на протязі віків витворену та тепер гвалтовно нищену культуру. Справа стояла так, що навіть письменники, представники відродженої української літератури, довгий час могли знайти в собі горожанської мужности лише остільки, щоб виступити з літературними творами в комічно-жартовливій формі. Котляревський свої демократичні та національні погляди постарався втиснути в рамці комічної «Перелицьованої Енеїди», Гулак-Артемівський — нестерпиме становище кріпацької людини змалював у жартовливій байці-сатирі «Пан та собака», де панського кріпака змалювано в постаті битої з усякого приводу та й без приводу собаки Рябка. Квітка-Основ'яненко, правда, глибоко заглянув у душу українського селянина, викрив там риси високої людськості раніше, ніж се dokonано було в літературі російській, та в своїх повістях трактував тих простих людей у зовсім поважному тоні; але се взагалі був, хоч і шляхетний та гуманний, та все ж досить однобічний романтик, що закривав очі на таке голосне соціальне лихо свого часу, як кріпацьке право. І ще до другої чверти XIX ст., коли почулося огненне слово Шевченка, погляд на український плебс, як на безумовно-добродушну та цілком безпретенсійну сіру масу, не було ще захитано, тим більше, що ідеї демократизму в сей час взагалі були ще слабо поширені серед тодішнього громадянства. Коли Шевченко та інші українські письменники Шевченкової плеяди заговорили вже зовсім іншою мовою — ясною та рішучою — в імені покривдженого народу, що вимагав належної уваги до свого права та до потреб своїх, то се викликало в одних — здивування, а інших навіть дрічило такою чудною претенсійністю. Не у всіх навіть кращих головах могло укластися нове розуміння українського народу, як рівноправного національного колективу, що мав право на задоволення усіх прав людських, в тім і націо-

нальних. Розуміння людського, тим більш національного, права, якось не пасувало у відношенню до реального безмовного кріпака, якого можна було досхочу лупити на стайні як собаку Рябка. Представників тодішнього освіченого громадянства в Росії якось неприємно вражало, коли високе абстрактне розуміння людського права вульгаризувалося припасованням його до конкретної мужицької дійсності. Навіть «земляк» Гоголь, що змалював українського селянина в привабливій декоративній обстанові, висловлювався, що од поезії Шевченка пахне дьогтем. Вихований на російській літературі та обертаючись серед рафінованих її представників, він, не вважаючи на підсвідомі свої симпатії до України та до рідного народу, спостерігає в реально-неприкрашеному змалюванню народніх інтересів лише «мужицький» букет, хоча той самий букет в дальшому не вражав нікого у змалюванні живих народніх типів московських. Така вже була сила традиційного трактування української національності, що від установленого шаблону не міг звільнитися навіть такий геній думки й слова. Заходи щодо створення своєї «мужицької» літератури для потреб народу, що уважався за безнадійно некультурний, тим більш мали шокирувати такого аристократа думки, як славетний російський критик В. Белінський. Коли тим грішили такі люде глибокого розуму та широких літературно-громадських поглядів, то чи ж дивно, що серед пересічного громадянства панувало просто якесь фатальне нерозуміння життєвого змісту українства — істотних потреб українського народу.

Так поволі ослаблювалися політичні й соціальні традиції серед верхів українських, що піддалися на спокуси оспіваного в думках «лакомства нещасного», та згодом і серед маси українського народу. І коли ще в кінці XVIII ст. один із представників тих верхів, В. Капніст, шукав за кордоном допомоги проти «нестерпимої тиранії» російської, то вже на початку XIX ст. ті «умоначертанія прежнихъ временъ» меркнуть навіть у письменників українських, що наввипередки маніфестують свої патріотичні почуття російські. А. Метлинський у вірші «Пожар Москвы» вже називає Москву «рідним краєм»; надто шовіністичним патріотизмом російським визначаються Гулак-Артемовський та Корсун; навіть Куліш у передмові до «Чорної Ради» згадував про «нравственную необходимость слиянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ». Так урядова політика наражала на розрив провідних верхів нації з народньою масою, отруювала душу їх тенденціями, що вели до занедбання питомих інтересів нації. Довгий антракт у власному державному життю України фатально давав себе знати.

Ослаблення традицій політичних натурально вело до затемнення й національної ідеології українства. Тим більше, що в ді-

лянці культурно-національній посипалось на Україну стільки й таких репресій, як ні на яку іншу країну в Росії, — бо її уважалось за національно найближчу та з винародовленням її можна було найбільші користі витягти. Більше того, ціла історія людства не багато може подати прикладів такого неймовірного національного гніту, що його зазнала Україна. Протягом двох з половиною століть зусилля правительства простували до повної денационалізації України, до цілковитого поглинення її стихією московською у всіх ділянках матеріяльного та духового життя. Політика обрусенія провадилася послідовно, настирливо, безпереривно, удар за ударом скеровуючи на одну точку — національного обезличення українського народу. Зусилля ті таки досягли свою ціль, хоча й на половину: національну стихію не було задушено, але духовий та матеріяльний розвиток народу було задержано чи спрямовано на шлях фальшивий. Мову — сей орган людської думки та розвитку духового й матеріяльного — цілковито виключено було з відносин адміністративних, з суду, з школи та навіть із найінтимнішої ділянки людського духа — з ужитку релігійного. Ті українські елементи, що не мали охоти калічити народню душу обов'язковими русифікаторськими способами, фактично засуджені були на нечинність у відношенню до свого народу. »Они, — як се висловлено було в одному з тодішніх меморіалів — »О нуждах украинской печати«, — видѣли, что народъ лишенъ единственно возможнаго для него средства просвѣщенія — школы и книги на родномъ языкѣ; они были свидѣтелями того безпощаднаго процесса, который все болѣе и болѣе погружалъ население страны въ безпросвѣтный мракъ невѣжества. Духовныя творческія силы народа замирали; падала его культура, онъ являлся безсильнымъ въ борьбѣ съ неблагоприятными соціальными и экономическими условіями, доводившими его положеніе до полной безысходности. Все это совершалось на глазахъ украинскихъ дѣтелей, но руки ихъ были связаны, уста наглухо закрыты; у нихъ отнято было право и возможность научить народъ родной грамотѣ, разъяснить ему его положеніе, указать ему пути къ дальнѣйшему развитію. Оставаясь физически на родинѣ, прикованные къ ней всѣми своими чувствами, помыслами и интересами, они духовно были изгнаны изъ нея и должны были жить среди родного народа безправными изгнанниками, нѣмыми свидѣтелями совершающагося«.

До таких наслідків натурально приводила послідовно проваджена система всебічного винародовлення України. Із зруйнуванням політичного й громадського ладу на Україні культурні сили українські йдуть на службу до російських культурних молодих, працюючи справді «самоотверженно», — не лише про о за-

буваючи своє кривне походження, але й поборюючи українські «умоначертанія прежнихъ временъ»¹⁾.

Оті новітні фабрикати державної машини російської найбільше впадали в очі на терені столичному. В сій уніфікаційній лабораторії різнородні національні, т. зв. «інородчеські», елементи перетравлювалися остільки успішно, що витворювався справді новий національн. продукт російської людини. Таким продуктом уже був Гоголь, що в інтимному листуванні признавався: «скажу вамъ, что я самъ не знаю, какова у меня душа, хахлацкая или русская. Знаю только то, что никакъ бы не далъ преимущества ни малороссіянину передъ русскимъ, ни русскому передъ малороссіяниномъ». Коли штучно затамовано було в очах українського загалу ознаки його національної культури й тим унеможливлено для його способи національного усвідомлення та коли, з другого боку, перед українським інтелігентом одкривався світ культури російської й, зокрема, російської літератури, то «збуджені інтелектуальні й моральні сили потяглись до того джерела світла, яке бачили крізь вікно російського письменства та громадського руху й якого не знаходили у себе дома, на рідному ґрунті, крізь забиту й затулену квартиру». Тому «українець носив та й досі ще носить, — писав С. Єфремов навіть уже р. 1910, — дві душі в грудях: всі загально-людські емоції діставав і дістає він з російського джерела, в російськім убранні, і на долю української душі дуже мало зостається, — так мало, що на практику майже не впливала ся українська душа, реагуючи на самі тільки вражіння надто бідного через лихі обставини українського життя. Отже найбільше лихо нашого недавнього минулого було в тому, що українофільство і само дивилося на українське життя, як на провінціалізм, часткову одміну життя загально-російського» (С. Єфремов. Фатальний вузол, 49—50). І найкращі — найбільш освічені та толерантні — росіяне в глибині душі плекали ідеал того винародовлюючого симбіозу національного, що в результаті давав не москалів, не українців, а якихсь національних кастратів, в яких проте горували б, розуміється, елементи національності московської. Не тільки П. Струве з властивою йому логікою німецької абстракції проповідував симбіоз єдиної російської культури, але й академік Ф. Корш також милувався перспективами такого симбіозу. На юбілей Д. Мордовцеві післав він привітання,

¹⁾ К. П. Михальчук уже навіть перед чужими людьми не таївся й писав («Открытое письмо къ А. Н. Пыпину»), що переслідуванню рідного письменства «особенно способствовали наши собственные »Иваны — непомнящие родства«, наши землячки — »перевертні« и »запроданці«, по свойственному этой породѣ людей душевному хамству, а засимъ презрѣнію и ненависти ко всему родному, доходящимъ до тѣкой степени, что они съ восторгомъ готовы праздновать даже позоръ, паденіе и порабощеніе своей родины».

мовою українською, де недвозначно похвалював ту його національну двоєдушність, для наявності якої давала підставу найперше двомовна його діяльність літературна:

Хай сто літ живе Мордовець,
Не прощаючись з пером!
Українець і московець —
Хай цвітуть на зиск обом!

Так витворювалися продукти планоїрної, послідовної та настирливої політики московської, що провадили її спільно й одностайно і уряд, і московське громадянство, до якого в дальшому, в міру успіху тої політики, прилучили свої сили й «самоотверженные малороссияне». Се — так звані «тоже малороссы», що фактично — навіть здебільшого не з злої волі, а силою обставин — одігравали ролю національних яничарів в українській справі. Вони не тратають чуття якогось звязку з українською національністю, — підсвідомо відчують якусь навіть вину перед нею, — але звязок той остільки ослаб та переродився в своїй органічній суті, що міг виявлятися лише в певних чуттьових емоціях під впливом вражень порядку національно-етнографічного — театру, пісень, танців, навіть різних об'єктів української кухні («полтавское сало», «малороссійская колбаса», «запеканка», присилані з українських сел та хуторів). Се люде найбільш притлумлені впливами даного режиму та зневіри в потенціальних силах своєї нації. В кожному розвитку своєї національної психіки оті національні гібриди виправдували в дійсності класичний афоризм проф. О. Потебні, що «всякая денационализация сводится на ослабление энергии мысли, на мерзость запустения, безнравственность и оподление».

Так українське лихоліття в російській державі припорошувало традиції української національності, прибивало ясну й живу свідомість національну. Замість того, в душі пересічного інтелігента українського походження бренило якесь півсвідоме, стихійне почуття національне, що повіалося й хилилося та на самій ниточці держалося в обставинах, які несприятливі були для української думки, для українського життя та й для цілої української справи.

Та ниточка найлегше уривалася в російській столиці — у сій справжній кузні російської душі. Російська інтелігенція в Москві та в інших осередках московського етнографічного терену все ж мала своєрідний московський характер, — дуже виразний, напр., у самій Москві; а Петербург, сей спрут російського централізму, підкреслював, коли треба, свій московський національний характер, але не в силі був цілком того характеру додержати, бо організм його надто пересичено було інородніми елементами. Уніфіковані кадри тутешньої інтелігенції, ота нова «російська» нація,

складалися в значній частині з «землячків» українських, грузинських, різнородних тюркських і навіть польських, — се був натуральний витвір послідовно провадженої державою уніфікаційної системи. Головним чином сюди, до північної столиці, стягалося мозок здібніших інтелігентних сил цілої держави. За самодержавного ладу, що убивав особисту й громадську ініціативу, для тих сил не було, за певними винятками, іншого вжитку, як іти в лави державної бюрократії, й остання, таким чином, вбирала в себе мало не все, що було освіченішого та здібнішого. Вся та перетравлена та сконденсована в бюрократичному кітлі сила працювала не лише за страх, але й за совість, допомагаючи й винародовленню «іногородців», їх — в офіційному терміні — «обрусьню».

В такому кітлі, де з усього різнородного національного матеріалу варилася одна російська юшка, ясно, що виварюватися мусіли й її складові українські елементи. Одні — цілком, так що й достукатися до їх «хахляцької» душі вже було годі («какая там Малороссія«!), другі — більшість, все ж заховували якісь ідилічні спомини бодай про етнографічну сторону «родной Малороссії». То були земляки, що, як казав український патріот ще у XVIII ст., возлюбили отечество більше, ніж батьківщину. Сей останній тип петербурзького українця дуже був поширений.

За таких умовин усього петербурзького життя дуже тяжко було не піддатися загальному нівеляційному впливові й тим одиницям, що приїздили до Петербургу з запасом певної національної свідомости. Не кажу тут про шкільну молодь, яка була лише гостем на петербурзькому терені й, скінчивши школу, по кількох роках зникала з столиці, не зазнавши тут русифікаційних впливів на собі, а скоріше, навпаки, виявивши певний вплив свого свіжого патріотичного почуття на вивітрених із того почуття петербурзьців. Постійний мешканець Петербургу під тими постійними впливами, про які була вгорі мова, поволі таки розгублював привезений запас українства, — надто воно не пасувало до цілого укладу й духу столичного життя, надавало марку вузького, місцевого провінціалізму, презирливо прозивалося «кобелякським патріотизмом» і т. д. Тож навіть і серед тих українців старшого віку, які зорганізовані були в українську громаду, все ж таки відчувався отой дух засвоєного в Петербурзі погорджування українською «провінцією»..

Найслабшою, з погляду національного, стороною петербурзького українця була справа рідної мови. До певної міри ознакою провінціяльності була й українська мова. Такий погляд мимоволі просочувався у свідомість, насамперед з огляду на цілу систему зовнішніх перешкод, які утворено було для того, аби та мова не дістала права громадянства в школі, пресі, науковій літе-

ратурі. Писалися хіба лише популярні брошури — та й то тяжко проскакували через цензуру, а здебільшого — белетристика, вірші... Шкільного вивчення, потрібного для кожної в світі мови, не було. Полегші 1906 р. давали лише потенцію розвитку, але для зреалізування тих можливостей потрібно було часу й попередньої праці. Пересічний зросійщений українець із сими обставинами звичайно не рахувався, не брав на увагу, що трудний процес вжиття літературної мови переживає кожний народ — лише в нормальніших умовах. А самі ті умови були фактичним ґрунтом для тверджень, що їх широко розписувано в російській пресі, про нездатність української мови до ролі органу вищої культури, а несвідомий землячок поволі, як губка, вбірав у себе й такі погляди. Коли ж по першій революції появилася в Росії українська преса та література наукова, то почалися несотворені змагання про якість сучасної української мови. Незадоволення тою мовою за наче б то одхилення її од мови Квітки та Шевченка висловлювано навіть з боку авторитетних в українознавстві осіб (Сумцов, Багалій). В суті речі всі такі міркування походили з непорозуміння. Мова Квітки була мовою народною чи — власне — простонародною, бо брав він свої сюжети з народнього життя, то й обмежувався асортиментом слів, що в межах того життя вживалися. Шевченко, хоча й оперував ідеями вищого порядку, але, як поет, давав тим ідеям образований, конкретний вислів, уникаючи термінів абстрактних, звичайно уживаних у творах наукових, у пресі. Та в міру того, як для українського слова приступними ставали сі останні ділянки письменства, натурально все більше повставала потреба припасування української мови до вислову широкого кола розумів абстрактних. Так мова українська все більше збагачувалася словами, що обов'язкові в кожній культурній мові. Оборонців чистоти мови, що ніколи тих нових слів не чули, бо здебільшого їх не потребували, те законне й необхідне новаторство вражало. Людям несумлінним давало воно привід до дешевого й нерозумного посмішкування, — що то, мовляв, за українські вирази — психологія, філософія, гіпотенуза, навіть фотографія чи телеграф. Врешті й сумлінні й несумлінні оборонці мови, хоч з як різних засад виходили, одні — в ім'я чистоти мови, другі — для поборювання українства, заходились обмежити українську мову самим лише народнім лексиконом. Постійні змагання з сього приводу в пресі та в самій практиці життєвій не залишалися без сліду, — давали якесь теоретичне оправдання для того, щоб занехати уживання рідної мови не лише в письмі, в зносинах із земляками, а навіть у родині. В Петербурзі, у віддаленню од України, сьому сприяли й усі зовнішні обставини, — тож українці тут, одриваючись од тої форми національного життя, що найближче зв'язана з душевною діяльністю та найбільш

впливає на створення психічних настроїв людини в ділянці національній, поволі, підсвідомо оберталися в «малороссов», «южань», а врешті, не маючи національного підживлення зовні, вже й навіть у — «руських»¹⁾.

¹⁾ Записка академії наук так говорить про формування національної мови:

»Законностью и естественностью возникновение малорусского письменного языка определяется законность и всего дальнейшого его развития. Источником его был... живой разговорный язык — живой разговорный язык украинской интеллигенции, выросшей в совершенно отличных условиях от интеллигенции великорусской. Она и в XVIII в. и позже, в XIX, продолжала воспринимать польскую культуру, которой не пришлось вытеснить ни Москву, ни Петербургу, и это несмотря на весьма упорное проникновение элементов культуры великорусской, поддержанной и общей вѣрой и общими государственными интересами. Таким образом, в разговорном языке украинской интеллигенции, ставшем письменным языком с начала XIX века, появляются в качестве наносных элементов на народной малорусской основе, с одной стороны, польские, с другой великорусские слова и обороты. И в будущем оба указанные письменные языка — польский и великорусский — должны служить источниками обогащения малорусской письменной речи. Обращение к этим источникам вполне законно: перевесть будет принадлежать тому из обоих языков, который сумеет привязать к себе малорусскую литературу тѣсными, братскими узами. Влияние великорусского письменного языка на малорусский, казалось, было вполне обеспечено при тех условиях, при каких возникла новая письменность: по малорусски начинают писать люди, отлично владевшие великорусским языком; малорусские книжки появляются в центрах великорусской образованности; литературные произведения малороссов печатаются в великорусских журналах и сборниках. Но отмененные выше цензурные стѣснения 1863 и 1876 годов, как мы видели, переносят литературную дѣятельность малороссов в Западную Русь: здесь она развивается под сильным влиянием польской и немецкой литературы и совершенно естественно пропитывается польскими элементами в области лексики и синтаксиса. Малорусскому языку галицкой письменности ставятся в укор эти его польские элементы, эта чуждая украинскому слуху окраска, которой он подвергся во Львовѣ. Но польские элементы не затемнили народной основы языка: они заняли только место тех великорусских элементов, вторжение коих было бы неизбежно при широком и свободном развитии малорусской письменности на Украинѣ. Обогащение иноязычными элементами — это удѣл каждого литературного языка (западноевропейские элементы в нашей великорусской речи доказывают, что от влияния иностранщины не обеспечены даже весьма развитые письменные языки). Но совершенно неизбежным становится влияние соседних языков, когда языки эти принадлежат родственному племени; так польский язык отразил на себя влияние чешского, а польские пуристы ведут бесплодную и утомительную борьбу с влиянием великорусским; так словенский язык проникся элементами сербско-хорватскими; так болгарский язык насквозь пропитан великорусской стихией. И так же точно нельзя было малорусскому языку уберечься ни от великорусского, ни от польского влияния«.

»МІЖ ДВОМА ДУШАМИ«.

Вся сума обставин та впливів, що з тих обставин виходили, доводила до того, що правдою чи неправдою душа українська, ставши напочатку »двоєдушною«, врешті однодушно переходила на ґрунт національності чужої. Двохсотлітній режим, що витравлював із життя українські елементи — то брутальною силою, то силою здобутої при значній участі українських рук культури, приводив до перетворення національної психології, до трансформації національної істоти, аж врешті наступало свідоме самовизначення української індивідуальності — як московської, під маркою »руськості«. І се не тільки було самим життєвим фактом, але факт той знаходив для себе й самовиправдання ідеологічне та уґрунтовані зсади з боку отих національних перевертнів — переконаних чи несвідомих.

Такі явища дуже боляче били по українській нації, бо вони нищили психологічні підстави в масах тої нації та одривали од неї найздібніші її елементи, що, замість творити на своєму національному ґрунті, переносили свою духову й матеріяльну творчість на ґрунт чужий, тим зменшуючи українське національне надбання. Подам кілька ілюстрацій до сих тверджень.

За моєї памяти доживав віку (помер 1905 р.) знаний талановитий письменник-філософ Володимир Вікторович Лесевич. Походив із Полтавщини, але з огляду на характер своєї письменницької праці, жив здебільшого у Петербурзі, беручи тут участь у поступових російських виданнях та гуртках. Ще замолоду завів він у своєму маєтку Денисівці школу з українською викладовою мовою, — сим звернув на себе увагу в реакційних українофобських колах. Зібрав цінні етнографічні матеріяли, які видало Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові («Оповідання Р. Ф. Чмихала»). В Петербурзі організував серед молоді українське земляцтво, друкував статті в українській справі та виступав у тій справі з публичними лекціями.

Умѣніе воспользоваться иноязычными элементами, отсутствие боязни къ нимъ, смѣлое отношеніе къ новому лексическому матеріалу — весьма часто свидѣтельствуеъ о силѣ и крѣпости юнаго литературнаго языка, неудержимо стремящагося къ все большему захвату въ области выраженія человѣческихъ мыслей и чувствъ».

І от ся людина — з такими, здавалося б, ясними ознаками національної свідомости — виголошує на юбілею Д. Л. Мордовця в Петербурзі, 1897 р., промову такого змісту: »Живучи по багатьох місцях нашої широкої вітчизни, я усюди почував себе немов



В. В. Лесевич

у рідній сім'ї, усюди знаходив спільний ґрунт для себе й людей, що мене оточали, усюди злучався я з ними миром, любов'ю й згодою й, треба сказати, відусюди я виніс що-найтепліші й що найвідрадініші спогади: і з далекого Сибіру, де посеред суворості природи б'ються гарячі серця, і чудового поетичного Тифлісу, де люде вміють бути такими привітними та гостинними, і з освіченої Казані, і з мужньо-відважної, лицарської Твері, — одно слово, відусюди. Усіх ген-ген далеко розкиданих руских людей улюбив я, пізнавши їх зблизька, й усім їм не можу не заслати в думці мого гарячого привіту, — всі вони близькі моєму серцеві, всі мені рідні. Обіймаючи теплим по-

чуттям усю нашу вітчизну, я одначе не можу забути, що родовище моє — Україна, що з нею я зв'язаний найміцнішими родинними узами. І я її не забуваю, я ховаю її у моєму серці, я завжди пам'ятаю, що

Наша хата була здавна
На всім світі славна...

Настроєний тим живущим почуттям, я здіймаю келих і за дороге моє родовище й за всю дорогу моєму серцеві Русь».

Отже — »руські люди« в нього однаково — і в Твері, і в Казані, і в Сибірі, і в Тифлісі, — все те однаково дорога його серцеві Русь. І Україна, — місце народження, — се та ж сама »дорога серцеві Русь«. Підсвідома національна стихія українська ледве змагалася з тим »общерусским« світоглядом, що вже побідно опанував душу сього вдумливого, по філософському успосібленого українця. Ганґрена обрусення розідала й щиро-українські душі.

Але не такі були б характеристичні слова однієї людини, коли б не знайшли вони відгуку в масі його петербурзьких земляків. Та не лише відгук, а цілий вибух, просто ураган якийсь ви-

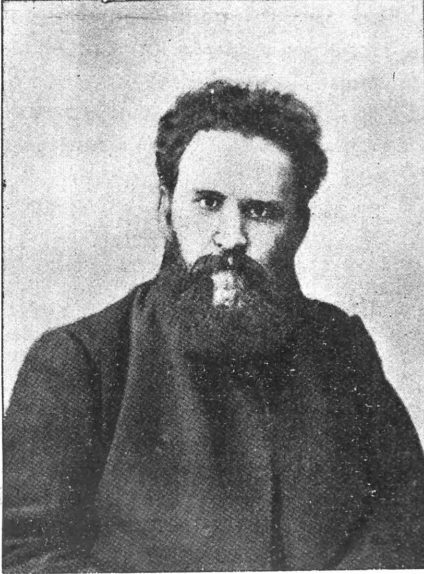
кликали його слова, коли вірити Ц. Білиловському, що так описує фінал промови Лесевича: «Не знаю, чи скінчив він, чи виплавав він до кінця слова співця, не знаю, бо я вже не чув, не бачив нічого: памятаю тільки, що кинувсь за всіма, за всім народом, що мов галич чорна налетіла на його, як один чоловік», — і можна було б думати по такому початку, що загрожувала промовцеві небезпека для самого життя його, — але ні: «усі ми кинулись, як один чоловік, — читаємо далій, — і давай його обнімати, до грудей тискати, в уста і в руку цілувати... То був, земляки мої, момент рідкий, ентузіазм надзвичайний, свято храмове» («Українське свято в Петербурзі», «Зоря» 1897).

*
*

Один із випадків денаціоналізації дуже схвилював мене свого часу, призвів до сильних переживань та спонукав реагувати на нього в друку. Се не лише тому, що справа торкалася видатного письменника, але — головне — завдяки тому, що в тій спробі самовиправдання, якої dokonав талановитий письменник із властивою йому здібністю, надто яскраво став перед очима просто трагічний у своїй звичайності процес розсіяння українських душ по чужих національних облогах. З тої ж причини дозволю собі й тут спинитись на тому факті, гадаючи, що за своєю індивідуальною стороною не втратив він і загальнішого значіння й до сього часу.

В місячнику «Русское Богатство» друкувалися автобіографічні записки Вол. Галактіоновича Короленка. В одному уступі тих записок автор оповідає про свої ідейні переживання щодо українства в молоді свої літа. Спиняється він найбільше на тому впливі, який справляла на його поезія Шевченка, та рівняє той вплив із впливами російських письменників, зокрема Тургенєва та Некрасова. Зміст Шевченкової поезії і в звязку з тим змагання українства автор записок характеризує назвою романтизму. Ся етикетка рябіє на сторінках його записок скрізь, де у його мова про свої минулі, справді «українофільські» симпатії. Він говорить про «волны національного украинского романтизма», про «невольное очарование националистского романтизма», згадує, що «романтизм старой Украйны опять врывается въ мою душу, заполняя ее призраками отошедшей козацкой жизни». І «романтизм» Шевченка уважає Короленко за химеричний, од життя далекий, без порівняння нижчий за реалізм Некрасова, Тургенєва. Про поезію Шевченка він каже, що в ній «основной, господствующий мотив — все-таки была глубокая тоска об этомъ (історичному) прошломъ». «Мнѣ казалось, что я таки становлюсь, какъ тогда говорили, украинофиломъ. Но въ сущности этого не было, и не было потому, что та самая рука, которая открывала теперь для меня

этот призрачный мир, — еще шире распахнула передо мной окно родственной русской литературы, в которое хлынули потоками простые, ясные, современные, реальные образы и мысли». Таким чином, з одного боку в Короленка стоїть «этот призрач-



В. Г. Короленко

ный мир украинской литературы» і взагалі українського світогляду, а з другого — цілком протилежна сфера — «простых, ясных, современных, реальных образов и мыслей» російської літератури, і для з'ясування тої протилежності автор записок просто аж не знаходить досить виразних епітетів.

Коли Короленко, гарячий прихильник російського письменства, високо його ставить і визнає за ним велике культурно-просвітнє значіння, то се цілком зрозуміло і з причин об'єктивних — з признання високого рівня російської літератури, і з суб'єктивних засад автора записок — видатного представника тої лі-

тератури; але дивно бачити, як він разом із тим неухильно ставиться до чужого добра культурного. У Тургенєва й Некрасова Короленко ясно бачить поступово демокр. ідеї, але недобачає їх у такого виразного представника демократ. течії, як Шевченко, хоч у всій світовій літературі ледве чи знайдеться поет, який так близько стояв би до народньої маси на ґрунті реальних, пекучих її інтересів. З сього боку народолюбні ідеї Шевченка ні в якому разі не були ні нижчі, ні вужчі за ті, що їх висловлював Тургенєв у «Записках охотника», або Некрасов у своїх поезіях, які справляли на автора записок вражіння цілком протилежне поезіям Шевченка. Річ тут, очевидно, не в Шевченку, а в якійсь підсвідомій тенденційності поглядів російського письменника, тій тенденційності, якою перейнято, за малими винятками, все «родственное» письменство.

Ся, така очевидна, тенденційність російського письменника, який з власної, штучно створеної, сугестії говорить проти очевидних фактів, і спонукали мене подати застереження з приводу його тверджень. У «Раді» надрукував я статтю — «Шевченко в освітленню російського письменника», де спробував подати аналіз

того процесу винародовлення, який відбувається в душі національного перевертня. Я вказував, що коли думки Шевченка не справили відповідного вражіння на юнака-Короленка й останній назавше остався чужим для українського світогляду та для української літератури, то причина тут лежить не у Шевченку, не в його національно-нетерпимих, негуманних та непоступових ідеях. Сам Короленко так пояснює ці причини. »И впоследствии еще не раз, — каже він, — волны национального украинского романтизма проносились надъ душой, какъ тѣни облаковъ проносятся надъ нивами. Но душа все-таки обильно застѣвалась впечатлѣніями передовой русской мысли, не потому, конечно, что она была русская, а потому, что она разрѣшала многое, что даже не было затронуто другими«.

»Український романтизм«, як бачимо, знов таки ставиться, як антитеза тих ідейних мотивів, що вивели автора записок із вузького для його поля українських інтересів у ширший світ російської культури. Але, в дійсності, мотиви ті лежать глибше фіктивного »українського романтизму«. Основи їх треба шукати в тих загальних причинах, через які верхи українського народу, обернувшись в »благородное російское дворянство« та одірвавшись од решти народньої маси, прилучилися до російської культури. Наслідком того все українське в очах освіченого суспільства Росії забарвлювалося незмінною барвою простолюдности й навіть вульгаризму. Мужичий »букет« Шевченкової поезії тхнув »дьюгтем« для культивованого на тогочасній російській літературі носа Гоголя й викликав сувору, навіть просто грубіянську оцінку з боку такого небожителя вищої культури, як Белінський. Часи опісля перемінилися. Простонародність завоювала собі певні права й виявилася в широко-демократичних ідеях російської літератури. Тикати в очі »дьюгтем« або »простоватостью крестьянского ума« та »дубоватостью крестьянского языка« стало неможливим. Але на дні душі у тих, хто виховався на російській культурі, все ж лежало якесь неясне вражіння, що українська література та й взагалі усі змагання українства — се все належить до справ нижчого порядку, щось маловартне, малоповажне й нездатне стати в рівень із фактами російської культури. І от більше, як за півстоліття після тенденційних присудів Гоголя і Белінського появляється знозу не менш тенденційна оцінка з боку представника російської культури, який у широко-демократичних ідеях Шевченка не зважається бачити нічого більше, крім »націоналістського романтизму«, й протиставить »призрачный« зміст того романтизму »простымъ, яснымъ, современнымъ, реальнымъ образамъ и мыслямъ« російської літератури 60-их років. І, справді, дивна річ: Короленко, що так поважно ставився до кожної своєї думки, до кожного друкованого слова, закрапленого кровю серця, в сьому випадку не дав

собі труду з пильнішою увагою поставитись до того, про що він пише, та повторює лише ті заїзджені, шаблонні кліша, які вилилися з давніх-давен серед російського суспільства та вже й тут вкрилися пилом часу. Для поверховного ж погляду такі ходячі оцінки могли справді видаватися за справедливі. Бо на протязі більш півстоліття українство загнане було в безвість «підпілля» і вже через те саме не могло обіймати широких кругів української інтелігенції; безсторонні інформації про українську справу не мали місця в своїй пресі, бо її унеможливлено, та були неможливі і в пресі російській, а врешті стали для сеї останньої й нецікаві, як річ спеціального значіння, хоча у дійсності, з свого змісту й на пряму, українство не було чуже для поступової течії російського громадянства. Се ігнорування часто прибирало й досить ворожі форми на ґрунті змагань про «разъединеніе силъ освободительныхъ элементовъ».

Такі зовнішні причини й головна з них — неможливість української літератури й преси в межах Росії — з одного боку, ігнорування й непопулярність українства в російських кругах — з другого, мусіли впливати в напрямі денаціоналізації української інтелігенції. Деякі представники її працювали разом на полі російської й української літератури, одні — як професіональні російські письменники, другі — з потреби інформувати російське громадянство в українській справі (Костомаров, Куліш, Марко-Вовчок, Мордовець, Афанасієв-Чужбинський, Драгоманов, Грушевський та інші), решта — в більшості йде по лінії найменшого спротиву в російську літературу (добра третина російських письменників — з походження українці) та лише в меншості — в літературу українську. Становище українського письменника було до недавнього часу дуже важким хрестом, якого не всякі плечі могли видержати. Вже одно те, що доводилося свою літературну діяльність переносити в межі другої держави, за надзвичайно суворі цензурні кордони, мусіло позбавляти охоти до праці в українському письменстві; а по другій стороні — широко і, як порівняти, то й вільно розкривалася «великая область русской мысли и русской литературы». Вибір тут був дуже очевидний — вже цілком навіть незалежно од ідейного змісту тої чи іншої літератури. І треба власне дивуватися не тому, що Короленко та інші великі й дрібні письменники, родом українці, пішли в широке море російської літератури, а скоріше тому, що знайшлося — та й не мало, здавалося б — чудних ідеалістів, що «отверглися себе» й свідомо оддали свою працю й хист у тяжкі, невдячні обставини української літературної роботи. Гороскопи складати взагалі тяжко, але здається безсумнівним, — що коли б українська література пішла шляхом нормального розвитку, без тих неможливих сторонніх перешкод, яких вона зазнала, то в лаві українських письменників, безпе-

речно, знайшлося б багато тих, що тепер належать до літератури російської. Ті глибокі засади чистого демократизму, що ними, навіть пробуваючи »в підпіллю«, наскрізь перейнята українська література, забезпечили б їй симпатії поступових кругів громадянства, яких захоплювали »впечатлѣнія передовой русской мысли«. У свій час, коли українська література ще ставала твердо на ноги, ті симпатії демонструвалися, наприклад, перекладом українських оповідань Марка-Вовчка, що зробив Тургенєв, та високою оцінкою Шевченкової поезії з боку корифеїв російської критики — Добролюбова, Григорьєва, які бачили в творах Шевченка не »націоналістскій романтизм«, але ідеї широкого поступового змісту. Короленко про се іншої думки, — для нього лише російська література »разрѣшала многое, что даже не было затронуто другими«. Але ж те, що було »затронуто« в творах Тургенєва та Некрасова, не менш поважно зачіпали Марко-Вовчок та Шевченко. Значить, — знов скажу, — не в тім річ, не в широті чи поступовості самих ідей, бо ті ж самі або цілком однородні по своєму змісту ідеї в обох випадках справляють на душу автора записок зовсім неоднакове вражіння. В глибині душі його, очевидно, залягли якісь стихійні нахили, що з непереможною силою вплинули на його чутливу душу й по своєму повернули стерно її симпатії та її творчі сили. Для психології національної ідеї дуже цікаво було б прослідити сей глибокий внутрішній процес »разноплеменной« душі видатного російського письменника, але в записках його, на жаль, того не знаходимо.

Спробу автора пояснити той процес не можна вважати за скільки-небудь вдатну. Замість пояснення бачимо тут велику плутанину його поглядів що-до національної справи. »И если впоследствии, — каже Короленко, — я уже сознательно нашел свою родину, то это была уже не Польша, не Украина, не Волынь, не Великороссия, — а великая область русской мысли и русской литературы, область, гдѣ господствовали Пушкины, Лермонтовы, Бѣлинскіе, Добролюбовы, Гоголи, Тургеневы, Некрасовы, Салтыковы... Эта область взяла цѣликомъ мою »разноплеменную« душу именно потому, что она примиряла и разрѣшала душевные конфликты, не требуя ни вражды, ни посягательствъ, ни отреченій, а все охватывая широкими формулами »человѣческой« терпимости и свободы«...

Поминаючи навіть зовсім нелогічне змішання формальної ідеї національності з ідейним змістом літератури (»родина« — и »великая область русской мысли и русской литературы«), так само нелогічну сполуку ідей нації й території (Польща, Великоросія, Україна — з одного боку й Волинь — з другого), звертає тут на себе увагу щира впевненість автора, що становище російського письменника — се наче якийсь синтез для його »разнопле-

менною» душі, що воно підносить його понад національні прикмети окремих народностей та їх літератур. Помилка в даному випадку дуже характеристична для психології російського письменника взагалі. Бо ж зречтисся національності — не значить перейти до якогось становища позанаціонального. І російська література — се не амальгама національних літератур. Порвавши національні звязки з Україною та Польщею, Короленко все ж таки став діячем на ц і о н а л ь н о ї в е л и к о р у с ь к о ї літератури. Таким чином, поклики на потреби «разноплеменной» душі, на те, що російська література не вимагала «отреченій», що сфера її — се не вузька сфера якоїсь там Польщі, України, Волині, Великої Росії, — ці широко космополітичні поклики зводяться на ділі до того, що Короленко став не тільки національним російським письменником, але й до фактів з поля інших літератур він уже підходить із засади тих поглядів, які виробилися у його на ґрунті «своєї», «рідної» літератури московської. «И самого Шевченка, — каже він, — я научился понимать и любить лучше и глубже, когда впоследствии подошелъ къ нему съ идеями, вынесенными изъ литературы „москалей“».

Але, що «література москалей» взагалі мало уділяла уваги «літературі хахлов» або й ставилася до неї з погордливим презирством (досить згадати полеміку, яку доводилося провадити Драгоманову, Костомарову, Мордовцеві, або еволюцію поглядів навіть найбільше безстороннього історика української літератури — Пипіна), то розуміння Короленком національного українського поета, виховане на ґрунті російської літератури, не було, як видно з попереднього, ні досить глибоке, ні навіть просто слушне. Великий мистець, із таким тонким артистичним чуттям, не виявив відповідної глибини аналізу в сфері абстрактної думки й не зрозумів ні світогляду українського національн. поета, ні взагалі народно-демократичних змагань українства. Сила шаблону, яким здебільшого перейняті погляди рос. громадянства на все, що стосується до українства, виявилася непоборною. Російська інтелігенція, і в тім числі російські письменники, не виявляли взагалі інтересу до зазнайомлення з українством. Щодо сього, то тут установилися такі тверді догмати ігнорування та взагалі неповажного відношення, що порушити їх неможливо навіть і для найбільше самостійних натур, що все ж, як видно, мусять скорятися перед догмою шаблону. Сама по собі поява наведених уступів в «Історії мого сучасника» — се власне дрібниця. Але ця дрібниця має значіння, як факт типовий, — навіть для такого представника російської інтелігенції, що сам колись почував на собі вплив «українського романтизму». Такі факти виявляють усю трудність тодішньої позиції українства. Піввікове існування в нетрях повної безвісти довело до того, що за сей час не поступило вперед зро-

зуміння навіть видатнішого українського поета — й то не тільки з боку ширших інтелігентських кругів, але й з боку кращих представників російської літератури. Після того, як ще перед півстоліттям закладені були, здавалося, тверді підвалини до зрозуміння української літератури, після того, як ся література серед найбільше неймовірних обставин твердо несла прапор демократично-поступових змагань, — довелося почути протиставлення, як характерну антитезу, «призрачного міра» українського «націоналістського романтизму» — «простимъ, яснимъ, современнымъ, реальнымъ образамъ и мыслямъ» російської літератури.

Спинаюсь докладніше на сьому факті знов таки тому, що се один з характерніших «людських документів», який безпосереднє, з усіма психологічними та логічними недоладностями, викриває той процес винародовлення українських душ, що, може, найбільше характеризує добу, про яку згадую. Ті попередні завваги, що їх я старався подати щодо шляхів, якими проваджено «обрусьніє», й мали на увазі пояснити отой факт національного ламання душі української. Але в тих умовах, про які говориться, такі факти були ціллю послідовного чину не лише правительства, але й, як ми бачили, самого громадянства.

Стаття моя стала відома В. Г. Короленкові. Характерно він реагував на неї. В розмові з Русовим він головнo опротестовував моє твердження, що він, ідучи в російську літературу, пішов «по лінії найменшого спротиву».

— Хіба ж, — казав він, — за жорстоких цензурних умов, яких зазнала російська література, можна вважати працю в ній за шлях найменшого спротиву!

Коли б се говорила не така щира та чесна людина, як Короленко, то можна було б уважати ці слова просто таки за безсумлінний викрут. Бо хіба ж можна не бачити різниці між цензурним переслідуванням за зміст писаного та переслідуванням ще й за саму форму думки, за природне людське слово, як зовнішній спосіб духового життя? Сей останній факт може ще більше свідчить, яке далеке — для простого навіть зрозуміння — було українське письменство, з його інтересами та болями, для російських чи тих, що стали на російський ґрунт, людей, навіть для найчуткіших між ними. З боку трудно було, — та й тепер, очевидно, не легко, — зрозуміти драматизм становища тодішніх українських людей. В умовах російських не було нам іншого виходу, як шукати контакту з російською інтелігенцією, бо в тодішніх умовах, власне тим шляхом, що обіцював нам піддержку російської літератури, зокрема преси, та громадянства, з його участю в представницьких установах, могли ми до певної міри рятуватися од дальших утисків, що поступово зростали, базуючись якраз на настроях російського громадянства, на його байдужності, ігноранції та й не-

гації української справи. То було, кажу, в російських умовах. І наслідки тих зусиль лише зайвий раз доводять нам усю фатальність тих «російських умов» та конечність ніколи в російські чи будь-які інші умови, крім своїх власних, не попадати.

Хоч і заперечував Короленко слушність моїх завваг, проте в окремому виданню «Історії могого сучасника» опустив сторінки, що ті завваги викликали. І так сей твір друкувалося — до революції. А в часі денікінського розпановлення на Україні виготовив він до друку, перед смертю, книжку — з відновленням тих, що раніше все ж уважав їх за одіозні, сторінок. Се вже не незнання чи непорозуміння, навіть не ігнорація, а щось більше — якраз з погляду «літератури москалей». І ще новий та характеристичний причинок до українсько-московських стосунків.

Поза сими теоретичними поясненнями Короленка практичне його поступовання в національній справі з очевидністю виявляло, що української стихії бракувало у нього навіть і просто як для об'єктивного обсерватора українського життя, який перебував на Україні серед українського оточення. Він гаряче реагував на адміністративні насильства в ділянці соціальної, — велике враження свого часу зробила філіпіка його з приводу мучительства сорочинських селян, якого допустився місцевий адміністратор Філонов¹⁾, — сей останній затим і вбитий був терористом ледве чи не в наслідок тої філіпіки, — але національні бешкети тої ж адміністрації не звертали уваги письменника. Мало того, з неменшою гарячністю виступав він проти тих ексцесів, яких допускалася в часі революції українська влада, поборюючи місцеві вияви московського націоналізму; але той самий письменник, що визнаний був за «совість російської літератури», любісенько мовчав, коли розпановлена денікінщина на Полтавщині виказувала свою дикість не лише в ділянці національній, але й допускалася над селянами «хохлами» таких звірств, що перед ними блідли та здавалися невинною іграшкою садистичні вигадки Філонова²⁾.



¹⁾ В Сорочинцях та в ближчих до них місцевостях виникли селянські розрухи; найповажнішим був той, що селяне постановили закрити «монопольку» — горільчану скарбову крамницю та замкнули її, не дочекавшись затвердження своєї постанови. Філонов, що прибув сюди на чолі карної експедиції, ставив селян на коліна в сніг, держав так по дві-три години, бив сам та наказував бити їх козакам.

²⁾ В. Г. Короленко був проти національно-територіальної автономії України, визнавав лише крайове самоврядування. В тому змісті провадив він розмови з Є. Х. Чикаленком на зїзді журналістів у Петербурзі 1905 р. Та розмова, мимо волі Є. Х., попала на шпальти «Самостійної України» у Львові та в досить неточній передачі, і з того приводу Короленко виступав в одеській газеті «Юг».

На прикладі В. Г. Короленка бачимо, як люде переорієнтовувалися з своєї природної народности на пануючу російську все ж не без певної боротьби внутрішньої та процес свого національного перетворення переживали не без болю. Але більшість збувала ту психічну трансформацію безболізно й непомітно, як часом гарячку «на ногах» переносять. Російська школа, увесь навал впливів, урядово аранжованих, а при тім — відсутність здорових джерел національної свідомости — в школі, в книжці, в пресі, в громадянському життю — все те доводило до своїх натуральних наслідків; єдине джерело українського націоналізму — здорове й багате — було в стичності з народньою сільською масою, що пасивно задержувала зовнішні ознаки національного життя, — тому серед свідомих українців бачимо більшість, що близько стояла до села, — діти духовенства, учительства та самих селян. Тож не дивно, що стихія національна держалася у пересічного інтелігентного українця в стані підсвідомому та й то до часу, поки не вивітрювалася остаточно. Так було на Україні, так ще більше було в чужій столиці, бо тут не було вже ніякого життєвого ґрунту для розвою української національної стихії. З оживленням українського життя в столиці, коли й приїжджа шкільна молодь бурхлива вносила в се життя національну експанзію, й старше громадянство, в звязку з загальним зростом українського руху, почало з «малороссовъ» переформовуватись на українців, національне дезертирство значно зменшилося, приїзджий сюди для служби українець вже й тут не забував, що єсть там Україна та що він не чужий для неї. Старше ж покоління «малороссовъ», з якими (поза громадою) довелося мені зустрічатися, робило безнадійне вражіння, й викресати з нього якийсь мінімум національного чуття було нелегко, а то й неможливо.

Як типовий приклад, наведу зустріч мою з сином славетного байкаря українського Левка Боровиковського — Олександром Львовичем. Був він уже тоді сенатором, ушавленим завдяки своїм правничим працям, головню виданням законів із правничими поясненнями на підставі рішень вищих судових установ, — ті видання законів були настільною книжкою кожного правника-правника. Були неясні відомості, що од Левка Боровиковського залишилися деякі недруковані його твори, в тім числі — повість. «Вік» заміряв видати байки, — то й важливо було розшукати оту посмертну спадщину нашого байкаря. З тим, натурально, вдався я до сина. Певні надії підогрівав у мені й той факт, що О. Л. Боровиковський був автором розправи — правда, друкованої ще р. 1879-го, — «Женская доля въ малороссійскихъ пѣсняхъ», — отже українське національне чуття колись таки не чуже було для нього.

Вражіння він на мене зробив безнадійно запрацьованої

людини. Збудив я в ньому спомини його юних літ, спомини про батька, але переживав він їх лише з погляду особисто-інтимного. Літературної ролі свого батька чи не розумів, чи оцінював її досить слабо. Пригадав, що дійсно по батькові залишилися папери, що ті папери десь у нього заховані, але знайти їх — треба часу, а він тепер зайнятий; коли трохи звільниться, — десь у літі, — пошукає та охоче оддасть.

Тої щасливої хвилі так і не наступило, — незадовго потім О. Л. Боровиковський помер.

* * *

Другий випадок, може, ще характеристичніший, бо торкається людини, яка в українській літературі таки особисто здобула поважне ім'я. Се Ів. Як. Рудченко, літературний псевдонім — Іван Білик, спів-автор повісти «Хіба воли ревуть, як ясла повні», автор високої ціни етнографічних збірників — «Чумацкія народныя пѣсни» та «Народныя Южнорусскія сказки».

Зустрілися ми з ним на ґрунті службовому. Як уже я згадував, що-року призначалося комісію з представників міністерства фінансів та контролю для ревізії, під час різдвяної перерви, операцій експедиції заготовлення державних паперів. Одного року головою тої комісії призначено було І. Рудченка, що займав високе становище члена ради міністра фінансів та на протязі кількох літ опрацьовував складний законопроект про доходовий податок. На засіданнях нашої комісії звертав він на себе увагу своєю неможливою російською мовою, що власне виглядала як український жаргон, а він, бувало, сам помітивши в певних випадках свою українщину, зразу поправляв її таким посиленням московським «аканням», що трудно було, слухаючи його, заховати поважний вигляд.

Було відомо, що у Рудченка заховуються цінні етнографічні записи, головню — казок. Важливим було витягти той скарб на світ Божий та, може, й видати. А, крім того, мав я пертракувати з старим, в імені «Віку», чи не дозволив би він перевидати свої два томи казок, що вже їх не було в продажу.

От одного разу, по скінченню засідання, коли вийшли ми разом з І. Рудченком та вже досить одійшли од Експедиції й нікого з членів комісії не було з нами, я й звернувся до нього, мовою українською, в усіх тих справах, що мав до нього. Що-йно почав я з ним говорити, розглянувся він боязько на всі боки, чи хто нас не чує, а опісля, дуже оживившись, почав оповідати, та кож по-українськи, про свої плани щодо етнографічного матеріалу, який був у нього багатий та численний — «ціла скриня». От тільки видасть він ще два томи матеріалів про доходовий податок (вже два томи видав), то конче приступить до свого етнографіч-

ного скарбу та витягне звідти на світ Божий речі великої ціни мистецької (а щодо мистецької оцінки то йому, справді, треба було вірити). Тепер йому трудно ту справу розпочинати, — лише той матеріял переплутає. А от за рік-два він вщерть засяде за ту, таку милу для нього, працю, в якій він знайде задоволення й спочинок.

Але доля не захотіла ждати виходу в світ дальших двох томів матеріялів про доходний податок. Скоро по нашій розмові Іван Рудченко дістав апоплексію й помер (25 IX 1906 р.). Мав сина, урядовця міністерства фінансів, з яким добре був знайомий П. Я. Стебницький. Останній і перетракував з ним що-до тої «скрині» етнографічних матеріялів. Але той усе сам збирався розглянути та дещо й обробити, а між тим все бракувало йому часу, — так ті переговори дотривали до революції, коли в большевицькій прірві все загинуло.



І. Я. Рудченко-Білик

Так ростікся в російській та ще й бюрократичній літературі видатний український письменник, що, як свідчить його збірка поважного й численного матеріялу етнографічного та співучасть у творі високого літературного значіння, так чималу частину душі своєї оддав українській справі. Та й потопавши в праці над доходним податком, відчував ще він якісь ремінісценції колишніх своїх настроїв, бо писав навіть вірші, і в сій, такій інтимній, формі літературної творчості висловлював — незадовго до смерті — такі жалі над своєю загубленою долею:

Вітри, негода та недоля
Помчали з рідного нас поля
Та на чужину занесли...
І стали ми своїм — чужії,
Чужим — не рідні... А злії
Літа всю силу рострясли.
Затих, знікчемнів зичний голос,
Полізло срібло в кудрі, в волос,
Замовкли радісні пісні, —
Порвались струни на бандурі,
І ми — як тріска серед бурі —
На березі одним-одні.

* * *

Один як палець; в хаті тихо;
Ніщо ніде не шелестить.
Заворушилось тільки лихо,
Забилось серце і щемить.

Характерні переживання на схилі життя, одірваного од рідного ґрунту, од письменницької творчости, закинутого в чужі умови, прикутого до бюрократичної грабарки... Се було, з українського національного погляду, психологічне становище, яке С. О. Єфремов влучно характеризував виразом — «між двома душами».

* * *

Максим Максимович Ковалевський — знаний учений світової слави, громадський діяч, письменник, видатний промовець — був одним із блискучіших людей колишньої Росії. Дуже характерна його доля — з погляду російських обставин: всесвітньо знаний соціолог, — йому належить пристосування в соціології історично-порівняльної методи, — був він вигнаний із університетської кафедри в Петербурзі, але дістав запрошення в університети стокгольмський, опісля оксфордський, брюссельський, в паризьку вищу школу суспільних наук, затим — в університети в Чикаго та Сан-Франциско. І за кордоном се так само було одно з блискучих імен на полі науки, а звязки його з видатнішими людьми закордонного світу значно ширше переходили за межі стосунків наукових, — особистою приязню звязаний він був і з чільними людьми світу громадського й політичного; розмови його про зустрічі з тими людьми захоплювали інтересною змістовністю. І ся людина, якої вартості культурні так старалися використати чужі краї, могла повернутися в Росію лише по першій революції. Зразу ж зайняв він і тут видатне становище. Член академії наук, професор кількох вищих шкіл, член Державної Ради з вибору наукових організацій, президент знаного в історії громадського руху «Вольного Экономического Общества», редактор найповажнішого російського місячника «Вѣстникъ Европы», газети «Страна» — се далеко не повний перелік тих гідностей, що їх мав М. М. Ковалевський.

Українець з роду, — походив із старого українського роду на Слобожанщині, — мало не до кінця свого життя відірваний був він від України, — як, правда, — й од Росії. Але якийсь підсвідомий звязок з рідним краєм відчував і сей зінтернаціоналізований європеєць. Ще в молодші роки пише він працю «Происхождение старозаимочнаго землевладѣнія въ Слободской Украинѣ», — пізніше він сю працю переробив та доповнив для видання «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ». Навіть за кордоном буди, не зірвав він ідейного звязку з рідним краєм. Коли в Росії щойно чулися слабкі голоси в справі запровадження українознавства до високошкільних курсів, М. М. Ковалевський, буди керманичем школи суспільних наук у Парижі, заводить до програми тої школи курс історії України та запрошує М. С. Гру-

шевського той курс читати (курс той опісля видано в російській мові — «Очеркъ исторіи украинскаго народа»).

Ближче входить М. М. Ковалевський в українські справи вже по повороті в Росію. Петербурзькі українці постаралися втягнути



М. М. Ковалевський

сю видатну й цінну силу в оборот української праці. По смерті сенатора А. М. Марковича запрошено його на становище голови допомогового т-ва ім. Шевченка. Переобтяжений різнородними обов'язками, не міг він технічно кермувати справами т-ва, — роля його була переважно репрезентаційна. І сю останню ролю провадив він сумлінно; між іншим, виступав він із промовами про Шевченка під час юбілею 1911 р. — на академіях у Дворянському Залі та в академії мистецтв. На становищі голови сього т-ва довелося йому пережити тяжкі моменти. За видання повного «Кобзаря» притягнуто було до судової відповідальности видавців, якими були управи двох товариств — видавничого та ім. Шев-

ченка, — й загрожувало старому діячеві, нарівні з іншими членами управи, козам поги на Сибіру правити.

Став М. М. Ковалевський на чолі великого енциклопедичного видання «Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ» та своїм авторитетом і зв'язками сьому виданню дав здійснитися.

Стоючи на чолі місячника «Вѣстникъ Европы» та газети «Страна», М. Ковалевський додержував прихильного наряду сих видавництв до українства. В першому секретарем редакції був М. А. Славінський, в другому постійно співробітничав О. О. Русов.

Початок війни застав його за кордоном у Німеччині. Людині поважного віку та досить пошарпаного здоров'я багато довелося пережити, поки він, по кількох місяцях, міг повернутися додому. З сього часу хилився він до свого заходу. Тоді ж довелося пережити йому велику прикрість особисту. З чималим напруженням, за роскиданости його обов'язків, піднявся він великої праці — обробив курс соціології, що був підсумком та завершенням праці всього життя його в сій ділянці, — та під час пожежі в друкарні «Общественная Польза», куди віддав він свій рукопис, останній загинув.

І на схилку життя свого, хворий, пригнічений у передчутті близького кінця, М. М. не стає байдужий до української справи: виступає в пресі, на громадських зборах у справі репресій, що падали на українство, разом із гуртом інших академіків бере активну участь у об'єднанню долі арештованого тоді М. С. Грушевського.

Помер М. М. Ковалевський в часі війни. Смерть його давала привід до нових і нових думок над тим, скільки-то та яких поглинув російський молох сил, що в інших умовах внесли б великоцінний вклад до скарбниці української національної культури.

* * *

Імя таких страчених для українства сил — легіон. Не так часто, навіть винятково, траплялися факти протилежного змісту, — коли свою працю на українському ґрунті провадили люде, з походження не-українці. Про двох таких — про подружжя Русових (Олександр Олександрович зроду москаль, Софія Федорівна — шведка) я вже згадував. Третьою такою особою, з якою доля мене в життю зводила, була Олександра Яковлівна Єфименкова.

О. Я. Єфименкова народилася в Архангельщині. Коли учительувала вона у Холмогорах, спізналася тут з українцем, політичним засланим Петром Савичем Єфименком, знаним етнографом. Освічена, широких громадських поглядів людина, Єфи-

менко доклав старань, щоб внести світ знання та високих ідей і в душу північної провінціялки. І се йому тим легше було, що ґрунт для того знайшов він дуже відповідний. Жадібно хапала ся винятково здібна дівчина ті скарби духові, якими він напоював її, та власною працею ті скарби розвивала й збільшувала. До якої міри сплелися в ній хист природний із твердою вдачею, можна вже хоча б з того бачити, що, й не одержавши вищої освіти, досягає вона становище професора вищої школи та титул доктора honoris causa — се була перша в Росії жінка, що одержала той титул.

Дві споріднені душі поєдналися на все життя не лише в родинному життю, але і в одній, спільній праці для України, що стала новою духовою батьківщиною для дружини Єфименка. Коли для останнього скінчився термін заслання, подружжя поїхало на Україну. Жили вони тут спершу на Чернігівщині, опісля в Харкові й лише в останні роки життя Олександри Як. Єфименкової, по смерті чоловіка, будучи запрошена на становище професора Бестужівських курсів в Петербурзі, переїздить вона до столиці; але й тоді не пориває звязків з Україною, працюючи над дослідженням українського життя, минулого й сучасного, та в вільний од тої праці час приїзджаючи на Україну, де постійним осідком її гостювання був хутір біля Харкова — «Любочка».

Обставини життєві найгірше склалися для Олександри Яковлівни, і людину з меншою відпорністю духовою дуже б легко приборкали, заморозивши ліпші наміри, пригнітивши здібності особисті. Чоловік був тяжко хорий на епілепсію, й ся хвороба дісталася в спадщину до дітей (дві дочки померли в психіатричній лікарні), жінка одного з синів померла в наслідок пологів, залишивши дитину на руки свекрусі, решта дітей так само, з різних несприятливих обставин, потребували її допомоги. В тих умовах, на всіх заробляючи, ся енергійна жінка з неослабною увагою працювала науково, жила й спочивала в сфері наукового досліду.

В своїй літературно-науковій праці О. Я. Єфименкова підходила до актуальних питань української сучасности й минувшини, завше ті питання своєрідно й оригінально освітлюючи з тих сторін, з яких ніхто до них не підходив. Ще п'ятьдесят літ тому, коли справа національної освіти на Україні набирає актуального значіння, вона в одному з кращих місячників російських («Слово», 1881) пише розправу «Малорусскій языкъ въ народной школѣ». Під час юбілею Котляревського вона дає яскраве освітлення історичної ролі поета в тих рисах, що найбільш промовляли для російського та зросійщеного інтелігента. І під час юбілею Гоголя так само яскраво зазначає національні моменти в його творчості, що виявляють органічну неподібність його до решти письменників російської літератури. Українському філософові Сковороді,

з приводу юбілейних днів його, вона також дала ледве чи не найбільш своєрідну оцінку, звязуючи його творчість умову та всю національну його психіку безпосереднє з духовим життям його народу. Вже самі назви її праць історичних та змісту правни-



О. Я. Єфименкова

чого — «Южно-русскія братства», «Малорусское дворянство и его судьба», «Канальські роботи», «Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси», «Народный судъ въ Западной Руси», «Обычное право» та ін. — ясно показують, що увагу свою зосереджувала вона на питаннях, які за всяких умов не втрачали інтересу та давали матеріал для вирішення ідеологічних чи навіть і практичних проблем сучасності. Сій жінці належить і перша спроба систематичного викладу історії України: зпід її пера вийшли «Очерки історіи Правобережной Украины» та «Історія украинскаго народа».

Серед тої своєї праці О. Я. Єфименкова знаходила час і можливість для праці просвітньо-громадської. Живши в Харкові, вона бере живу участь, навіть якийсь час головує в «Обществѣ грамотности», що в тодішніх тяжких для українства обставинах було одним із небагатьох, бодай слабких, та все ж вогників національної просвіти. Переїхавши до Петербургу, вона й тут знаходить відповідний ґрунт для своїх українських стремлень та для праці в тім напрямі. Бере участь в організації енциклопедії українознавства під назвою «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ» та кермує працею свого сина в тім виданні — в питанні, над яким вона раніше працювала (звичаєве право на Україні). Читає реферати в українському гуртку на Бестужівських жіночих курсах і взагалі близько стоїть до української молоді в столиці.

В домівці О. Я. Єфименкової довелося мені вперше зустрінути О. Олесья. Одного разу запросила вона нас із П. Я. Стебницьким до себе, обіцяючи познайомити нас із незнаним ще поетом. Їхали ми туди, буди були досить скептично настроєні, бо обидва ми, працюючи в українському видавничому товаристві в Петербурзі, дуже терпіли від українських поетів, що надсилали нам великі

жмути поезій, які не мали найменших надій появитися коли-небудь у друку. Тож, коли їхали ми разом до п. Єфименкової, я деклямував Стебницькому вірші, які щойно вичитав у творах такого невизнаного поета; там він, очевидний передвістник теперішнього гурту пролетарських поетів, — гірко дорікав тодішнім буржуям, що вони

Шампанськеє, як воду, пють
І ветчиною заїдають.

Знаючи добре серце п. Єфименкової, ми вже були упереджені, що те серце спонукало її приголубити якогось бідолашного графомана, який гостро відчував біль загального невизнання. І коли після чаю запропонувала нам господиня послухати віршів досі ще незнамого поета, то ми обидва, посідавши вигідніше, офірували себе на жертву чемности перед господинею.

Тим поетом був Олесь, тоді ще зовсім незнаний. Почав він читати, і протягом цілого вечора, майже без перерви, прочитав нам увесь перший том своїх поезій »З журбою радість обнялась«. З перших рядків відчулося, що се — поет милістю Божою. Трудно переказати те, що ми переживали, слухаючи тих поетичних перлів після довгої посухи на ниві української поезії. Кожний новий вірш давав такі сильні й несподівані переживання, що дійсність здавалася сном, од якого було б боляче прокидатися.

Господиня наша променіла од радости, бачивши, що ми поділяємо ті вражіння, які переживала вона сама. І то була така чиста й глибока радість з приводу того, що об'явився новий, справжній, долею благословенний український поет! Вечір той не пройшов без наслідків і для сього останнього, — Стебницький видав перший том поезій О. Олеся і те видання подарував авторові. О. Я. Єфименкова перша оцінила нашого талановитого поета, та в наслідок її заходів і громадянство українське читало Олеся раніше, ніж би се могло бути, коли б вона не виявила такого гарячого співчуття молодому талантові.

І от ті скарги людського духа — глибокого розуму та чистого серця, — що ними так багато обдарована була натура О. Я. Єфименкової, несподівано-фатально знищено одним брутальним відрухом злочинного хама. В січні 1919 р. большевицька банда шукала двох родичок повітового старости вовчанського повіту (на Харківщині) Неклюдова. Ті попросили п. Єфименкову врятувати їх, заховавши у себе на хуторі. Але бандити про се довідались та разом з обоїми Неклюдовими забили й О. Я. Єфименкову та її дочку Тетяну. Один з українських публіцистів, реагуючи на той нелюдський злочин, писав тоді, що злочинці »вбивали не просто якусь пані, »буржуйку«, не просто Єфименкову, а українського історика Єфименкову. Безглуздий ніж направляла в живе тіло рука, свідомо того, що робить«.

»СЛАВЯНСЬКА« ПОЛІТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ.

Української справи торкалися громадські організації, що в обсяг своєї діяльності вводили інтереси славянства, себто — присвячували себе діяльності, зв'язаній з славянською політикою Росії. Цілком було натуральним, що така велика славянська держава, як Росія, ставила перед собою вирішення славянської проблеми в певних її сторонах чи й у цілості. Але спроби в тому напрямі мали досить сумну традицію. Так зване славянофільство, яке ще в першій половині XIX ст. було рухом відродження, в другій половині вже визначалося духом реакції, виростало на льокальному ґрунті московському та в своїй ідеології оперувало фактичною заміною моменту славянського — московським.

Раніше і в сьому таборі чулися голоси — хоч і поодинокі — в напрямі рівноправності славянських народів, при чому зазначалося й про konieczність визнання права на національне самовизначення українського народу. Не так давно опубліковано («Голосъ Минувшаго», 1916 р.) характерне листування двох славянофілів — А. Ф. Гільфердінга та І. С. Аксакова — якраз на ці болючі теми. Гільфердінг дорікав Аксакову за його централістичні погляди, вважаючи їх за невідповідні для засад славянофільства. «Я вижу, — писав він, — что вы не совсѣмъ уяснили себѣ вопросъ о народностяхъ (какъ уже замѣтилъ это изъ разговора съ вами въ Москвѣ насчетъ малороссовъ), что вы не вполне признаете коренного начала равноправности каждой народности, что въ вашемъ представленіи Москва еще не стоитъ чистой носительницей чистой идеи славянскаго братства и не чужда какого то превосходства и права господства великорусскаго элемента во имя начальъ государственнаго и общественнаго перевѣса: иначе вамъ не могло бы показаться опаснымъ разоблачать тайну побужденія въ покровительствѣ народнымъ стихіямъ, ибо такое покровительство представлялось бы вамъ внутреннею потребностью народныхъ началъ русскихъ, совершенно безкорыстно, не заключающею въ себѣ и слѣда тайныхъ побужденій, въ которыхъ неловко признаваться». Автор листа вбачає в свого кореспондента «остаточекъ мнѣнія о правѣ народности великорусской надъ другими», — «отъ того всѣ эти оскорбительныя для малорусской литературы мнѣнія ваши, которыя весьма естественно вызвали колкіе отзывы о »Днѣ«, какъ представитель Москвы XVII вѣка,

и произвели странную „bouderie“ между защитниками русского начала вообще и защитниками этого же начала в применении к потребностям малорусского края». З того приводу Гільфердінг висловлює свій засадничий погляд, що з славянофільської доктрини з конечністю випливає — «свободное развитие народных элементов во всякой мѣстности, безусловная равноправность народностей и внутренняя необходимость для каждой народности, если она сильнѣе, быть союзницей слабѣйшей в устранении того, что может стѣснять ея свободное развитие». Своім висновкам надає він значіння не лише теоретичне: «Если мы примемъ принципъ народности безусловнымъ своимъ знаменемъ, то всѣ встанутъ съ нами; если мы будемъ непоследовательны и останемся при мечтѣ или тайномъ замыслѣ о преобладаніи нашей народности, то наши естественные союзники сдѣлаются нашими врагами, какъ уже чуть-чуть не сдѣлались малоруссы, и мы погубимъ себя внутреннею ложью, допущенною въ наше ученіе».

Вже з наведеного листування видно, в якому напрямі культивувалося в славянофільських провідних колах справу славянську. Сю останню ідентифіковано з національними та державними інтересами Росії. Коли славянофільство в засаді одмежувалося від «гнилого Заходу» та одсепарувалося од нього — од західноєвропейської цивілізації та громадської думки, то в призмі сього світогляду змагання українські оцінювано як явище цілком негативне, — коли не в інтересах воно єдиної російської культури, то й не в інтересах славянства. З сього творяться й ідеологічні підстави для поборювання українства, — се рух вигаданий та має джерелом своїм «польську інтригу» й «німецькі марки», отже українці — зрадники славянської справи.

Реакційний напрям славянофільства не з руки був і демократичним таборам російським. Між славянофілами та «западниками» здавна точилися засадничі змагання, що дали цінну для характеристики славянофільської течії літературу. З боку славянофільського появилася «Росія і Європа» Данилевського, з протилежного — органом поступової російської думки став журнал «Вѣстникъ Европы», заснований професорськими силами, що покинули вищу школу, яка стала об'єктом реакційних заходів правительства; зокрема мала свого часу значіння та критика славянофільства, яку подав П. М. Мілюков у 90-х роках минулого століття в серії своїх викладів у Москві («Разложение славянофильства»). В результаті фортецю славянофільську не було зрушено, — полемікою лише підведено основніші бази під старе славянофільство; зміцнився й протиукраїнський його напрям. А що справу українську, за байдужністю до неї поступових кругів, монополізували в своїх руках круги реакційні, то зокрема відійшло воно до фаху славянофільського, — славянофільські націоналістичні еле-

менти про його й інформували російське громадянство — з зрозумілими тенденціями: замовчувалося одно, роздмухувалося у сфальсифікованому вигляді інше.

Новіші представники славянофільства старалися відгородитись од своїх попередників, прийнявши нову фірму — неославізму. Неославізм се — лише словесна трансформація старого славянофільства, що й передало своєму спадкоємцеві духову свою суть. Гасла навні були величні — сприяти національному розвитку славянських народів, але фактичний їх зміст залишився той самий — виразний націоналізм московський. За містичною вивіскою славянства крилося розуміння не цілого складу славянського племені, що твориться з окремих і рівноправних народів, — до родини славянської не залічувалися ті народи, що перебували в межах Росії; сі останні остільки були славянами, оскільки були «руськими», — себто москалями, — отже славянство їх осягалося через утрату своєї національної індивідуальности. Не про інтереси славянські тут ходило, — під новою фірмою проводився одбір упривілейованих славянських народів з остаточним позбавленням прав тих, хто свої права національні лише виборював у тих таки упривілейованих членів славянської родини. Одно слово, була се не широка славянська справа, а своя домашня — як зручний спосіб для національної уніфікації підбитих народів та для того, щоб з «німця внутрішнього» перевести увагу обивателя на «німця зовнішнього» (як колись, під час російсько-турецької війни, за крилатим словом Драгоманова, увагу ту переводилося з «турка внутреннього» на «турка внѣшняго»). В дальшому завдання неославізму й звузилося власне до вишукування того «внутрішнього» турка чи німця, а такими мали бути саме ті, що не визнавали московської транскрипції славянства, — не хто інший, як українці, куплені, мовляв, за німецькі марки.

Неославізм у такій його вульгаризованій формі й був тим джерелом, звідки черпалися рецепти політики — як самої ідеології, так і практичного чину — щодо українства. За 15—20 років перед війною з сього джерела жилилися люде найрізнішого ідейного успособлення. Але в містичній ідеї славянській крилися моменти спокусливі й для людей поступових, що не оцінювали, бо здебільшого й не розуміли, ідейного громадського підложжя течії неославянської. Тож повстали спроби створити славянські організації й з поступових елементів. Таке було згадуване Общество Славянской Взаимности — створене з авторитетних представників поступового громадянства російського. Але й воно скоро стало хилитися в сторону звичайної в Росії політики славянської. Коли з ініціативи Шахматова зроблено спробу виправити лінію поступовання сього товариства та прищепити йому засади толеранції в українській справі, то се врешті мало наслідки досить характе-

ристичні: раз не стало українського турка, як об'єкту славянської уваги, то інтерес славянський зразу спіснів та вивітрів, і товариство після того просто завмерло.

Була спроба поставити славянську справу на ґрунт науковий. Року 1912 повстало «Т-во славянського наукового єднання», на чолі якого став знаний академік Бехтерев. На перших зборах дискутовано справу російсько-польських відносин — і в тоні і в напрямі іншому, ніж звичайно робилося в славянських організаціях у Росії. Викладав А. Стахович, відомий громадський діяч поступовий. Дивним було на «славянських» зборах чути такі твердження доповідача, на основі його подорожі до Галичини, що в сій останній «русских» нема, а з славян живуть лише українці та поляки. Проф. М. П. Чубинський заявив у дискусії, що розв'язати російсько-польські відносини не можна без розв'язання української проблеми: в історії відносини між Москвою та Польщею вирішались від того, на чім боці була Україна. Товариство з такими об'єктивними завданнями виглядало надто платонічно в реальних умовах «славянських» настроїв російських та славянської політики Росії. Воно мало лише висловлювати певні дезидерати та одночасно й жалі з приводу безнадійного стану славянської справи. На одному з засідань голова товариства вболівав, що російській дипломатії не щастить помирити славян на Балканах; М. П. Чубинський з сього приводу завважив, що се й неможливо, коли не можемо поліпшити відносини славян на території Росії.

Твердше на своєму ґрунті почувалися та активніше поводитись славянські організації типу обскурантно-націоналістичного. Тут були націоналістична завзятість, певна гострота й пікантність, що більше пасували до активних настроїв середнього російського обивателя, який, безсилим буди в інших громадських справах у себе вдома, хотів бодай таки на чомусь виявити свій громадський імпет. А тут такі вдячні об'єкти, — не кажучи про ґастрольних, що змінювалися з часом, — німця, австріяка, ще й постійні та незмінні — лях та мазепинець.

Серед інших аналогічних товариств «славянських» найбільш набуло собі голосної, хоч і мало почесної, слави в переслідуванні «мазепинства» «Славянское Благотворительное Общество». Найбільше спеціалізувалося воно на галицьких справах — насаджувало й вирощувало в Галичині москвофільство та руками галицьких москвофілів поборювало «мазепинців» місцевих, а рікошетом старалося фицнути й своїх домашніх. За його посередництва припливали до галицьких москвофілів матеріальні субсидії, з його агітації повставали тут голосні москвофільські процеси, що мали перед світом маніфестувати утиски над «русскими». Жертвами впливів «Славянского Общества» в Галичині були й такі романтики москвофільства, як о. Іван Наумович, і такі політикани, осмілені.

всеможливою піддержкою з Росії, як В. Дудикевич. Останній перед війною приїздив до Петербургу й мав авдієнцію у Миколи II. Оповідалося про ту авдієнцію, що цареві подано було спеціально виготовлену мапу з виразним означенням тих «русских» територій, які знаходилися поза межами Росії та які було б бажано сполучити під одним берлом славянського царя. Микола II наче б то визнав сю думку за слушну, лише щодо Закарпатської України звернув увагу на її невідповідність для такого об'єднання географічне положення. Нема сумніву, що агітація з впливових кіл «Славянського Общества» була одним із тих чинників, що спричинили участь Росії у великій — «визвольній» — війні.

«Славянское Бл. Общество» видавало свій орган — «Славянскія Извѣстія», що відбивав інтенції сеї організації й щодо українства. Тут звичайно містилося те, що трудно було умістити де в іншому місці. Між іншим, акад. О. І. Соболевський надрукував тут статтю у відповідь на статтю «Українській вопросъ», уміщену в «Петерб. Вѣдомостяхъ». Писав він тут, що «українці не бажають називать себя по общепринятому малоруссами, а настаивают на именованіи себя такимъ именемъ, отъ котораго Русь не пахнетъ... Украинство въ не-украинскихъ кругахъ извѣстно подъ именемъ мазепинства — и не безъ основанія... Крестьяне полтавскіе и волынскіе упорно настаивают на обученіи ихъ дѣтей общерусскому языку и на усиліи украинской интеллигенціи отвѣчаютъ образованіемъ отдѣловъ союза русскаго народа... Едва ли въ Россіи найдется губернія, гдѣ бы этотъ союзъ былъ такъ силенъ и популяренъ, какъ въ Волынской губерніи... Дѣятели «украинскаго движенія», особенно генералы «украинскаго воинства», — въ значительномъ процентѣ не малоруссы, а великоруссы, поляки, евреи, обыкновенно никогда не жившіе въ «Украинѣ», не владѣющіе малорусской рѣчью и вообще не имѣющіе ничего общаго съ малоруссами. По своимъ политическимъ убѣжденіямъ это тѣ господа, которые примыкаютъ къ партіи народной свободы»... Коли так писав професор і академік, то легко уявити, що та як писали інші.

Не маю в даних умовах документальних довідок щодо українського поступовання «Славянського Общества» та й не ставлю собі ціллю подавати відомості, що їх можна знайти в інших джерелах. Тому обмежуся лише одним — трохи гумористичним — випадком своїх безпосередніх вражень од сього т-ва, — на безпосереднє обсервування його праці в інших випадках примусити себе було трудно — навіть з обов'язку обсервування тих фактів, що торкалися української справи.

Сергій Вас. Бородаєвський, займаючися з свого службового обов'язку справами кооперації, дістав від міністерства фінансів командировку в славянські землі для дослідження там коопера-

тивних установ. Був і в Галичині. Коли повернувся звідти, почав оповідати нам із Стебницьким про свої враження, при чому підкреслював, що в Галичині життєво працюють лише українські кооперативи, які мають основи в національній та громадській свідомості населення, так звані ж «руські», тебто москвофільські, кооперативи держаться лише з сторонньої допомоги та ледве животіють. Захоплений своїми враженнями, запалився він думкою про свою подорож в Галичині прочитати доповідь у «Славянскомъ Благотворительномъ Обществѣ», — нехай, мовляв, почують там, як справді стоїть справа, то, може, хоч трохи порозумнішають. Ми з Стебницьким одмовляли його од такого наміру: та славянська компанія не гірше за нас знає, як у дійсності мається справа, переконати її — намір пустий та наївний, але як встрянути у ту клоаку, то од бруду й смороду трудно буде обмитися. Бородаєвський уперто стояв на своєму, й на його налягання ми обіцяли йому, що підемо послухати його. Реферат одбувся. Крім нас двох із Стебницьким, публіка все зібралася «махрова», — тема реферату обіцяла приємності того націоналістичного присмаку, що був звичайним у тутешніх доповідях. Але доповідач подавав хоча й річезово інтересні, та для даної публіки надто пісні факти про економічне становище Галичини. Та врешті всі враз насторожилися: прелегент походив із свого «козиря», порівнюючи, з огляду на життєздатність, національно-українські та москвофільські кооперативи. Зразу відчулося оживлення — переглядування, перешіптування та многонадійні погляди на доповідача. А як скінчився реферат, то на кафедрі один за одним потяглися «славяне», використовуючи нагоду пустити й свою стрілку на адресу мазепинства. Стріли то були, розуміється, всі парфянські, й гостеві-гастрольорові довелося вислухати од промовців, починаючи од голови т-ва проф. Пл. Кулаковського, не дуже смачні речі. І під якою підливкою все те подавалося! Яких лише натяків та дотепних припущень не довелося йому вислухати щодо мазепинського успособлення «російських урядовців, що на скарбові гроші» і т. д. Уся змістовна доповідь пішла вітром, — вплив лише отой мазепинський уступ її, що був властиво дрібницею в цілому змісті доповіді. А коли одягалися ми з ним у вестибюлі, чути було такі недвозначні зауваження:

— Подумаешь, якіе только водятся у нас типы на государственной службѣ!

У С. В. Бородаєвського, очевидно, одпала назавше охота мати будь яке діло з «Славянскимъ Обществомъ».

Однакового з «Славянскимъ Обществомъ» типу було засноване р. 1902 «Галицко-русское общество», — тільки менш активне. Тут «подвизалися» в більшості ті самі особи, що брали участь і в «Слав. Обществѣ»: В. Бобринський (брав участь усюди, де

могла бути мова про мазепинців), А. Будилович (між іншим читав доповідь про Т. І. Зіньківського, як про зразок переконаного мазепинця, — помімо волі самого доповідача, самі факти з життя сеї надзвичайної людини робили не те вражіння, на яке він розраховував, — реферат видруковано в «Русск. Вѣстникъ», 1903, VIII—IX), Д. Вергун. Почесними членами організації були: уславлений священник Іван Кронштадтський, К. Побєдоносцев, В. Саблер та два професори — Філевич і Флоринскій (як говорилося тоді, два »фе« од науки). Ставило собі ціллю товариство морально та матеріяльно допомагати »русскимъ галичанамъ«. Поміч »моральна« полягала в інсинуаціях на українців. Вже на першому ж засіданню голова А. Будилович став розводитись над українським сепаратизмом, що починається з української мови в школі початковій, середній та вищій, а опісля змагає до української академії наук, на яку хоче перетворити Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. На засідання т-ва звичайно приходила »своя« публіка, яка з співчуттям чи навіть ентузіазмом приймала україножерні доповіді. Але часом, коли оголошувалося доповідь на якусь екстравагантну тему, приходила на засідання українська молодь у вишиваних сорочках із стрічками (ходили туди, здається, С. Тимошенко, Д. Дорошенко, О. Назаріїв), займала почесні місця, голосно в антрактах розмовляла по українському й сим досить тероризувала доповідачів, — тоді доповідь була незвичайно лагідна. І не дивно, бо доповідачеві доводилося тоді чути з публіки уваги досить уїдливі. Коли, напр., Мончаловський скаржився перед слухачами на матеріяльну бідність москвофілів, то голос із публіки запитав: »А де ж подівся той міліон, що міністр Вишнеградський дав „зарубежнымъ братьямъ славянамъ“?« Одного разу, коли в концерті, який давало т-во, з »галицко-русскихъ пѣсень«, заспівано між іншим найчистішу московську пісню »Ужъ какъ паль туманъ на сине море«, з українського гуртка почулися вигуки:

— Заспівайте ще й жидівську!

Виходячи з залі, ті небажані відвідувачі часом відспівували не досить відповідні для такого місця й публіки речі, як »Шалійте« та ін.

»Галицко-русское общество«, використовуючи урядові субсидії, якими широко розпоряджало, провадило тактику яничарського винародовлення огидними способами підступу та ошуканства. От хоч би такий приклад. Секретар т-ва Мурин спокусив малого хлопця, що виявляв малярські здібності, гімназиста 4 кл. в Бродях Теофіля Згоральського, покинути гімназію та поїхати до Петербургу, обіцяючи тут його улаштувати в академію мистецтв. Замість того, т-во умістило його в Петербурзі в духовну семінарію та ще й афішувало наявність у себе степендистів, що з мазепинців

уніятів перевертаються на православних «русских». Та згодом ошуканий хлопець прийшов до свідомости. Вступив до харківського університету, став українцем та опісля співробітничав (псевдонім — Гордієнко) в українських виданнях (напр., у такому національно-маркантному, як видаваний М. І. Міхновським «Сніп»).

Боротьбу все з тими ж мазепинцями (переважно — своїми, що обіли «Малороссію») провадили «Русское собрание» (брала там участь переважно група людей, що близькі були до «Нового Времени») та «Клубъ Общественныхъ Дѣятелей», проваджений нашим таки землячком чернігівським — сенатором М. В. Красовським (дружина його М. І. Красовська брала живу й корисну участь в українських товариствах, головнo в т-ві ім. Т. Шевченка). Землячок сей навні удавав із себе «щирого малоросса» й своєю товариською вдачею підкупав і таких петербурзьких малоросів, що далекі були од україножерних авантур, — мало не втягнув до акції й М. М. Ковалевського, якого імпозантну постать взагалі старалися втягати до себе різні організації, а він, вірючи людям, легко на те піддавався. М. В. Красовський був головою російської делегації на пражському славянському зїзді, де провадилася завзята агітація проти українства.

Особливо змагалися петербурзькі славяне не допустити українського елемента з-закордону в випадках яких-небудь славянських зїздів у Росії. Р. 1904 планувався конгрес славістів у Петербурзі. Акад. Шахматов проти великих заперечень провів постанову, що реферати на конгресі читатимуться на всіх славянських мовах, отже без винятків. Конгрес не відбувся — з причини наче б то війни, але й, не одбувшись, викликав цілу війну у «славянських» кругах¹⁾. Зазнав тоді неприємностей і проф. І. О. Бодуен-де-Куртене — з іншого боку: польська молодь в Австрії, що була проти участі поляків у конгресі, закидала покійному професорові... угодовство. Що-ближче до великої війни, петербурзькі славяне все більшого набирали імпету як до внутрішніх, так і до зовнішніх мазепинців. Р. 1912 дискутувалася справа всеславянського зїзду громадської гігієни в Петербурзі, при чому планувалося запросити між іншими славянськими вченими й українців. Почалася звичайна в таких випадках какофонія з боку «славян» російських та галицьких. Проф. І. Філевич застерігав у «Новому Времени», що українські доповіді на зїзді будуть маніфестацією

¹⁾ Для пропонованого зїзду академія наук видрукувала в кінці 1904 р. збірник «Статьи по славяновѣдѣнію». Там серед 19 рефератів на різних мовах уміщено три й у мові українській, — в тім знамениту працю М. С. Грушевського «Звичайна схема „русской“ історії й справа раціонального укладу історії Східного Словянства»; то вперше видруковано — поза цензурою — твір науковий та ще й фонетикою — без «соблюденія правилъ правописанія русскаго языка».

мазепинства. Застрашений тою бурею погроз та протестів, комітет постановив одкласти зїзд та доручив комісії змінити статут зїзду в тому напрямі, щоб не допустити на зїзді українофільських демонстрацій.

Отже тло «славянське» чи «неославянське» в столиці було тим дуже придатним тереном, на якому розвивалася протиукраїнська агітація, що прибірала часом шалені розміри. Се змушувало петербурзьких українців осторонь стояти од усіх підприємств, де пахло тим славянським чи неославянським духом, та не встрявати в ніяку акцію, що з сього джерела виходила. А се, знову, давало привід славянофілам обвинувачувати українців у несолідарності з інтересами славянства, в німецькій орієнтації, при чому пускалося в обіг популярний жупел «німецьких марок». В головах простодушних земляків утворювалася каша, тим більше, що такі популярні були славянські мотиви у Шевченка, не вигасли спомини про бучні колись українські виправи в Герцеговину, про видані М. Старицьким «Сербські думи» в українському перекладі. Тож, скориставши з приїзду М. С. Грушевського до Петербургу, український клуб запросив його прочитати доповідь про неославізм. Виклад той був дуже на часі й дійсно висвітлив питання глибоко та всестороннє. Аналізуючи нову славянофільську течію, Грушевський зазначив у ній ті сторони, що диктують нам поставитися до неї з великим застереженням. Спочуваючи ідеї славянської взаємности, говорив він, ми можемо йти разом лише з елементами, ідейно однородними. Тим часом у неославізмі такої созвучности з нашим світоглядом не маємо. Диференціацію ідейну підмінено тут різницею расовою, — в інтересах славянської солідарности та спільної боротьби з «спокопвічним ворогом славянства» мусять викликати наше співчуття непоступові, недемократичні та негуманні вчинки «брата-славянина», що в своїх обіймах позбавляє нас елементарного права. В таких обставинах проповідь славянського єднання не може викликати нашого довіря. Ми спочуваємо такому славянофільству, що основане на ґрунті поступових ідей, не нехтує інтересів поодиноких славянських народів і ті інтереси піддержує. Але в неославянській течії бачимо якраз явища, що всупереч стоять таким засадам. Сього мало, — більшість україножерних виступів виходила з тих самих неославянських кругів, що навні поставили собі метою — славянську єдність. Виходить, — закінчив прелєгент, — що «од діл їх пізнаєте їх».

Доповідь популярного діяча українського зібрала численну аудиторію, яка вийшла з ясным уявленням того явища, що на петербурзькому ґрунті одіграло чинну ролю, а тим часом неясне було в своїх дійсних засадах не лише чужим для українства елементам, але в більшості й своїм. Повсталa ідея перекинути дійсне

зрозуміння справи й на той бік — в круги неославістичні. Чи з власної своєї ініціативи, чи з доручення гр. В. Бобринського, член Думи священник Олександр Трегубов звернувся до мене з думкою улаштувати побачення Бобринського з Грушевським. В порозумінню між обома сторонами таке побачення мало відбутися у моєму помешканні (Грушевський мешкав у мене), при участі Трегубова й моєї. Побачення се, в тім вигляді, Грушевського ні до чого не зобов'язувало, а тим часом не можна було ухилитися — коли не од порозуміння, то бодай правдивого зрозуміння справи тою стороною. Але в самий день умовленого побачення Трегубов, приїхавши, завідомив в імені Бобринського, що той нездужає, не може виїхати з дому й просить приїхати до нього. Розуміється, Грушевський не поїхав, і на тому справа стала.

Ідейним виломом із усіх славянських товариств, які існували в Росії, було засноване р. 1908 у Москві, з ініціативи Ф. А. Чудновського, «Общество славянской культуры», яке ставило собі завданням «изучение жизни славянъ и ознакомление съ произведениями славянской и общечеловѣческой культуры въ цѣляхъ взаимнаго единенія (культурнаго и экономического) на этой почвѣ, дорожа индивидуальными особенностями всякой національности». Ся остання риса найбільше одрізняла дане т-во од інших т. зв. «славянських», а додержання її стало й фактично можливим, бо на чолі т-ва став академік Ф. Є. Корш.

Товариство не вдержувалося в рамцях самих справ порядку культурного, коли на чергу дня ставали пекучі питання реального життя гноблених народів. Гаряче тут дебатовано справу боснійську — в звязку з подіями того часу. Так само спинилося т-во на справі польській з приводу закриття генерал-губернатором Скалоном польських шкіл у Варшаві. Найгарячіший відгук у т-ві знайшла справа українська. Р. 1909, в час, коли адміністративні репресії щодо українства розпаножились без найменшого сорому, виступав у т-ві з доповіддю Б. О. Кістяковський, освітливши тодішню ситуацію з властивою йому широтою погляду — на ґрунті державному. Він зазначив, що на перешкоді до вільного розвитку української культури став новий елемент, ворожий та несприятливий для якого будь культурного розвитку взагалі. Елемент сей криється в певній формі державності, — в тій формі, що її вже одкинуто в засаді та скоро має бути одкинуто й на ділі, — вона саме й утворила нечувані й ніде досі невідані перешкоди для розвитку українського слова. Коли в інтересі культури лежить обособлення та самосвідомість особи, то так само відповідає її інтересам і самовизначення кожної нації, кожного народу. Але щодо українського народу сьому перешкоджала чужа й ворожа культурі державність. Вона створила ганебні в історії людської культури акти 1863-го та 1876 р., вона впровадила заборону

св. Письма, — біблії та євангелія, що стають на Україні книжками забороненими, вона веде до того, що переклади Шекспіра, виконані Кулішем, переклад Одисеї, зладжений Ніщинським, можуть друкуватися лише за кордоном. Люде, що хочуть залишатися українцями та працювати для українського народу, зустрічають перешкоди в своїй професійній діяльності, позбавляються можливості працювати науково, бо їх видаляють із університетів. Все се треба пам'ятати, коли мова про український рух та про українців, що не зреклися своєї національності та свого народу.

Та й у цьому товаристві не обходилося без певної ложки дьогтю, яку приносили сюди широкі російські, вороже до українства успособлені, елементи. Редактором першої ж книжки «Извѣстій», виданих т-вом, був такий собі Кашкарьов, що на сторінках газети «Утро Росії» виступав із статтями україножерними. Якщо не йому належить, то ним інспірована редакційна стаття в тій першій книжці «Аполитики и сепаратисты», де «сепаратистів» чи «українофілів» виставлено в світлі досить таки небезпечному.

Р. 1910 повстала в цьому товаристві секція українська, що мала на цілі, — як се говорилося в першому її річному звіті, — «развитіе и інформацію передъ лицомъ русскаго общества украинскаго національнаго вопроса въ его широкомъ пониманіи. Какъ это ни странно, — пояснювалося тут, — но даже среди прогрессивныхъ слоевъ русскаго общества встрѣчается зачастую самое элементарно-грубое пониманіе задачъ украинства, и на этой почвѣ происходитъ неправильная оцѣнка всей дѣятельности украинцевъ, а подчасъ враждебное къ нимъ отношеніе... Мы должны еще доказывать русскому обществу, что украинцы въ историческомъ и этнографическомъ отношеніи вполнѣ самостоятельная нація, что украинскій языкъ — не говоръ, не нарѣчіе, а языкъ, имѣющій право на самостоятельное существованіе наравнѣ съ великороссійскимъ языкомъ; мы должны доказывать, что право на культурное самоопредѣленіе не грозитъ никому и ничему опасностью и, кромѣ лишніхъ цѣнностей, не дасть ничего въ общечеловѣческую культурную сокровищницу». І такі речі доводилось говорити всього лише за яких 6—7 літ до революції!

Українська секція й стала тереном, на якому в Москві трактувалися справи українські. Тут створилося те об'єднання українських сил, з лона якого вийшла ініціатива засновання українського органу в російській мові — в цілях, які ставила собі секція. Звідси й пішла «Украинская Жизнь».

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абрамова А. Г. — 122
 Абрамова Е. Г. — 122
 Абрамова О. Г. — 122
 Авдієнко М. — 123
 Аверкієв Д. В. — 30
 Адарків К. Я. — 122
 Адикаєвський — 236, 237, 238
 Айналов Д. — 68
 Аксаков І. С. — 460
 Александров В. — 26, 250
 Александровський Г. В. — 25
 Александровський І. В. — 25
 Алексинський Г. — 421
 Алексієв В. А. — 17, 55, 60
 Алексієва О. В. — 55, 61
 Алехина А. І. — 123
 Алешо Є. — 51, 109, 115
 Алчевська Х. — 278
 Алчевський І. О. — 125
 Амфітеатров А. — 409
 Андріяшев А. М. — 232, 233
 Андрієвська О. — 148, 280
 Андрієвський Д. — 111
 Анненков М. М. — 390, 391, 393
 Анненський М. Ф. — 298
 Анреп фон — 309
 Антоній Печерський, ігумен. — 200
 Антонович В. Б. — 30, 41, 51, 138, 198, 199, 200, 232, 256, 311, 313, 323
 Антонович Д. В. — 310
 Арабажин К. І. (Недєля К.) — 30, 31, 51, 52, 313, 314, 315, 316, 317, 321, 323, 324
 Аркас М. — 154, 204, 278
 Армашевський П. — 377
 Арсеньєв К. К. — 19, 52
 Артеменко А. Ю. — 122
 Артюх Є. С. — 69, 111, 114, 116, 122, 128
 Афанасієв-Чужбинський О. — 446
 Афанасіїв С. І. — 55, 63, 64, 273
 Ахматов — 391
 Ачкасов І. М. — 172, 173, 178, 182, 184
 Бабак — 255
 Багалій Д. І. — 375, 439
 Базилевич О. — 102, 111
 Байрон Д. — 250
 Баланін В. І. — 95, 96, 308
 Баланіна — 93
 Балашов В. В. — 17, 25
 Балицький П. О. — 67, 69, 70, 122, 123, 215
 Балмашов С. — 235
 Барвінок Г. (Кулішева) — 278, 431
 Барятинський В. В. — 52, 314
 Бахталовський — 200
 Бачинський Ю. — 148
 Безкровна О. К. — 73
 Безкровний К. Я. — 73
 Беклемішев П. А. — 182
 Бельгард А. — 236, 241
 Бежоева — 321
 Березів В. — 134
 Беренштам В. Л. — 17
 Бехтерев В. — 463
 Бєлінський В. Г. — 434, 445, 447
 Биковський Л. — 102, 111
 Бич Л. Л. — 270, 271, 312, 323
 Бичковський М. — 398
 Білиловський К. О. (Білило Цезар) — 17, 28, 443
 Білоусенко О. (Лотоцький О. І.) — 128, 240
 Білоусів І. П. — 122
 Білоусов А. К. — 375
 Боборикіна П. Т. — 122, 123
 Бобринський В. А. — 356, 407, 414, 465, 469
 Богуславська — 216
 Богуславський Н. А. — 254
 Бодуен де Куртене І. О. — 103, 108, 298, 430, 467
 Бойцова К. О. — 123
 Бокій Г. І. — 76, 80, 95
 Бондаренко І. — 239
 Бордуляк Т. — 240
 Борисов Ф. М. — 184
 Боровик В. — 278
 Боровиковський Л. — 451
 Боровиковський О. Л. — 451, 452
 Бородаєвський С. В. — 262, 271, 273, 464, 465
 Бородай О. І. — 17, 57, 58, 59

- Бороздин О. К. — 30
 Бочковський І. О. — 358
 Бош Є. — 94
 Браун Ф. О. — 266
 Брик І. — 148
 Будберг — 300, 301
 Будде Є. Ф. — 367
 Будилович А. — 466
 Булацель — 303
 Буліч С. — 103
 Буренин В. — 409
 Бурневська С. — 93
 Буткевич Т. І. — 375
 Бутовський — 229, 230
 Бяловеська Л. А. — 64
 Бяловеська П. Ю. — 55, 64
 Бяловеська Ю. І. — 55, 64
 Бяловеський А. В. — 64
 Бяловеський В. І. — 55, 64
 Бюкенен Д. — 301
- Вадковський Антоній, митр. — 397
 Валуєв П. — 391, 393, 408
 Ванновський П. — 80, 310
 Василенко В. — 255, 260
 Василець — 102
 Василева В. О. — 123
 Василієв М. — 17, 163, 306
 Васілевський Л. Б. — 14, 60, 75
 Введенська В. Я. — 123, 324
 Введенський М. В. — 116, 126, 324
 Вейнберг П. І. — 29
 Вельяминов-Зернов — 181, 182
 Вергун Д. — 466
 Верзилів А. — 278
 Вересай О. — 42
 Веретельник А. — 260
 Вержбицький М. — 233, 234
 Вержбицький О. — 76
 Вернигора — 324
 Веселовський С. Ф. — 92
 Виговський І., гетьман — 225, 240
 Видиборець П. — 102, 111, 133
 Винниченко В. К. — 59, 95, 107, 124, 141, 217, 312, 324
 Вишнеградський І. — 466
 Вікул С. П. — 111, 123
 Вірина — 212
 Вітте С. Ю. — 36, 168, 240, 260, 282, 285, 286, 287, 292, 299, 300, 301, 366, 388, 396
 Вовк Ф. К. — 17, 45, 51, 63, 108, 113, 148, 164, 365, 397
 Вовкушівський І. — 81, 91, 308
 Вовчинський — 317
 Воєнський К. А. — 238, 246, 373
 Волик А. — 212, 213
 Волошин С. — 75
 Волошинов О. Ф. — 254
- Волянський Є. — 17
 Вольтер Е. О. — 97, 103, 108, 109, 113
 Вольф М. О. — 97
 Ворона (Вербицька) В. — 278
 Вороний М. — 278
 Востоков О. Х. — 385, 387
 Вяземський — 248
- Габсбург Архикнязь Фердинанд — 157
 Гагарин — 88, 296
 Гайдамака — 212
 Гайдар Т. — 130
 Гайдер Г. — 123
 Гайсенко — 429
 Галайда (Хоткевич) Г. — 239, 240
 Галин М. А. — 14, 17, 75, 306
 Галушка — 102
 Ганейзер Є. А. — 264, 427, 428
 Ганжа П. — 102, 111
 Ганкевич М. — 148
 Ганцов В. — 108, 325, 354
 Гапон Ю. — 293
 Гарматій Л. — 148
 Гегеля М. — 111
 Гейне Г. — 250
 Герасимів І. К. — 123, 130
 Гермайзе О. — 121
 Герцен О. І. — 328, 402, 405
 Гессен І. В. — 19
 Гільфердінг А. Ф. — 460
 Глазов — 381
 Глібів Л. І. — 107, 233
 Глінський Б. Б. — 29
 Гнатюк В. М. — 148, 356
 Гоголь М. В. — 239, 275, 339, 434, 445, 447
 Годлевський С. — 30
 Голицинська К. — 148
 Голицинський Є. М. — 148, 310
 Головатий А. — 258
 Головін — 377
 Головянко З. — 84
 Голоскевич Г. К. — 69, 108, 325, 354
 Гомон Є. — 122
 Гонтарський — 102
 Гоосен П. П. — 122
 Горбунов К. К. — 184
 Горемикін І. — 300, 301
 Горенберг — 79
 Горленко В. П. — 17
 Грабовський П. О. — 431
 Градовська О. В. — 361
 Градовський О. Д. — 360, 361
 Грановський Т. М. — 328
 Гредескул М. А. — 403
 Гречаниненко О. — 123
 Греченко Я. — 92

- Гречулевич В. В. — 369
 Грибінюк Ю. С. — 55, 56, 133, 254, 262, 273, 321
 Григорій, ігумен — 200
 Григорович — 321
 Григор'єв А. — 447
 Грипич — 79
 Грінченко Б. Д. — 23, 25, 26, 74, 97, 138, 191, 231, 253, 257, 298
 Грудзінський О. — 92
 Грушевська М. С. — 148
 Грушевський М. С. — 52, 104, 118, 119, 124, 128, 145—159, 217, 218, 244, 260, 333, 348, 352, 353, 356, 422, 446, 454, 456, 467, 468, 469
 Грушевський О. С. — 103, 108, 109, 113, 128
 Грушевський С. Ф. — 156, 157
 Грушкевич Я. — 278
 Губчак М. — 278
 Гулак-Атемовський П. А. — 13, 107, 433, 434
 Гурко В. — 166, 303
- Гартнер Ф. — 351
 Георгієвський В. (архиєп. Євлогій) — 414
- Давидов Л. Ф. — 174
 Давидовський — 80
 Даміловський М. О. — 92
 Данилевський М. — 461
 Данило, король — 305
 Дашкевич М. — 377
 Дверницька (Соколова) М. І. — 93, 148, 324
 Дворська В. — 112
 Деде (В. Винниченко) — 311
 Дейч Л. — 402
 Демченко І. — 278
 Демяновський М. — 92
 Де-Пуле — 375
 Деркач М. — 148
 Джиджора І. — 152
 Дідковський Б. В. — 262, 263, 272
 Дмитрієв М. А. — 278, 292
 Дніпрова Чайка (Василевська) — 192
 Добровольський В. — 76, 87, 91, 294
 Добролюбов М. — 447
 Долгорукий — 389, 391
 Дольницький С. — 148
 Доманицький В. М. — 9, 10, 154, 204, 205, 207, 221, 239, 254, 257, 260
 Донцов Д. І. — 90, 93, 109, 115, 140, 309, 333, 404, 406
 Донченко — 92
 Дорошенко В. В. — 7, 75, 78, 87, 148, 354
 Дорошенко Д. І. — 7, 66, 70, 76, 78, 93, 96—98, 128, 148, 183, 257, 308, 466
- Дорошенко Н. М. — 98
 Дорошкевич Г. — 24
 Драгоманів М. П. — 69, 113, 139, 143, 153, 163, 187, 239, 306, 312, 323, 401, 402, 419, 423, 446, 448, 462
 Дубровин — 303
 Дубяга М. М. — 141, 270, 274, 275
 Дубяга Ю. Г. — 111, 116, 122, 324
 Дудакова М. — 111
 Дудикевич В. — 464
 Дулбин М. — 91, 312
 Дундуков-Корсаков — 247
 Дурдуковський В. Ф. (Мировець В.) — 9, 221, 239
 Дурново І. М. — 239
 Дьяков — 157
 Дятлов П. Є. — 95, 308
 Дяченко Д. — 109, 111
- Ейбер Г. Є. — 95
 Ейлерс — 162
 Ерастов С. І. — 254, 278
- Євтихіїва (Грудзінська) Ю. — 93
 Єрми (Боднарова) Т. — 148
 Єфименківна Т. — 459, 461
 Єфименко П. С. — 456, 457
 Єфименкова О. Я. — 273, 275, 456 до 459
 Єфимів М. — 92, 102
 Єфремов С. О. — 9, 36, 39, 45, 47, 51, 62, 104, 128, 159, 161, 162, 188, 189, 199, 203, 216, 217, 221, 222, 227, 233, 234, 240, 278, 317, 329, 363, 415, 436, 454
 Єфремов Ф. О. — 254
- Жарський І. В. — 182
 Ждаха А. — 255
 Жебуньов Л. М. — 218, 242, 278, 298
 Жемчужников Л. М. — 59
 Животьков А. П. — 122
 Жигadlo І. — 75
 Жилко С. Х. — 65, 262, 273
 Житецький І. О. — 17, 55, 61
 Житецький І. П. — 17, 55, 61, 62, 69
 Житецький П. І. — 41, 61, 352, 398
- Забіло М. І. — 55, 64
 Забіло О. П. — 55, 64
 Забіло Я. П. — 17, 55, 64, 76, 264
 Загайкевич А. Г. — 375
 Загайкевич В. — 148
 Загірня М. (Грінченкова М. М.) — 239, 257
 Задьора Г. — 256
 Зайцев П. І. — 67, 70, 104, 325

- Зеленський В. В. — 365
 Заньковецька М. К. — 212, 213
 Запольський-Довнар М. В. — 377
 Затиркевич Г. — 212
 Зверев — 236
 Згоральський Т. (Гордієнко) — 466
 Зелінський Ф. Ф. — 103
 Зінківський Т. І. — 14, 17, 466
 Зірка Олеся (Косачівна О. П.) — 93
 Зутнер Б. — 406
 Іваницький Б. Ю. — 7, 76, 83, 84, 85, 91
 Іваницький О. П. — 89, 92
 Іващенко І. С. — 17, 264
 Ігнатович В. В. — 17
 Ігнат'єв Н. П. — 247
 Ізгоев А. С. — 410
 Ізюмов О. Ф. — 7
 Ісаєв А. — 167
 Ісаєвич Д. — 102, 104
 Кабачків І. М. — 7, 182, 184
 Каковський М. — 102
 Калиновський С. — 76, 82, 88
 Калінін М. А. — 182
 Каляєв І. — 295
 Кантемір А. Д. — 342
 Капніст В. В. — 434
 Кареев М. І. — 69
 Карпенко І. К. — 13, 26, 212
 Кассо Л. — 110, 355
 Кастелянський — 52, 406
 Катенін П. П. — 236
 Катерина II, цариця (див. Романова).
 Катеринич П. М. — 63
 Катеринич П. П. — 17, 55, 63, 82, 141, 213, 264, 272, 273, 275
 Катренко (Катрухин) О. — 239, 240
 Кашкар'єв — 470
 Кащенко А. Ф. — 55, 56, 133, 254, 262
 Квітка Основяненко Г. Ф. — 239, 369, 375, 380, 383, 433, 439
 Керенський О. Ф. — 95, 421
 Кибальчич Н. (Наталка Полтавка) — 278
 Кирил, св. — 382
 Кисіль О. Г. — 325, 354
 Кисіль С. М. — 15
 Кістяковський Б. О. — 469
 Кобилянська О. — 153
 Кобринська Н. — 234
 Ковалевський М. М. — 52, 354, 356, 427, 428, 454—456, 467
 Ковалевський О. О. — 102, 111, 114, 115, 116, 122, 126, 128, 131, 141, 325, 421
 Коваленко Г. — 278
 Коваленко О. — 239
 Ковальницький М. (архiep. Димитрій) — 385, 399
 Ковальський П. Т. — 65
 Козакевич І. О. — 122
 Козиненко В. — 278
 Коковцев В. М. — 172
 Коковцев П. К. — 397
 Колесса О. — 159, 163
 Коллард Ю. — 278
 Коломацький А. — 255
 Колонтай — 130
 Колубовський В. — 30
 Комарницький — 398
 Комаров М. Ф. (Комар М.) — 203, 205, 239, 278
 Комар М. (Комаров М. Ф.) — 257
 Кондрашенко М. — 111
 Коні А. Ф. — 165
 Кониський О. Я. — 18, 25, 30, 58, 59, 160, 215, 231, 239, 240, 257
 Кордуба М. — 278
 Королева О. О. — 93
 Короленко В. Г. — 19, 264, 280, 341, 443—450
 Корольов В. К. — 105
 Корсун О. — 434
 Корчинський М. А. — 67, 123, 278, 325
 Корш Ф. Є. — 53, 277, 328—348, 350, 351, 352, 353, 355, 361—365, 397, 436, 469
 Косач (Кривенюк) О. П. — 76, 83, 93, 292
 Косенко І. Ф. — 7, 102, 104, 111, 113, 114, 115, 116, 127, 128, 130, 325
 Костомаров М. І. — 13, 14, 15, 16, 17, 139, 375, 383, 446, 448
 Косяков — 297
 Котельников В. Г. — 17
 Котецький В. — 128
 Котляревський, І. П. — 92, 231, 275, 276, 277, 278, 280, 342, 369, 372, 433, 457
 Котова К. — 111, 134
 Кохановський М. — 278
 Коцюбинська В. — 278
 Коцюбинський М. М. — 25, 26, 278
 Кошовий В. — 278
 Кравченко В. Г. — 254, 278
 Краковецький З. І. — 254, 278
 Крамаренко М. Г. — 133
 Крамаренко П. М. — 111
 Крамарж К. — 357
 Красицький Ф. — 154
 Красовська М. І. — 141, 267, 275, 467
 Красовський М. В. — 467
 Крат Х. Ф. — 123
 Крекотень І. Ф. — 123
 Кривенко В. — 416

- Кривошеїн О. В. — 173
 Кривошлик — 24
 Крилов І. А. — 250
 Крилов Д. К. — 184, 185
 Кримський А. Ю. — 108, 218, 229, 329, 362, 415
 Кронштадтський Іван, свящ. — 466
 Кропивницький М. Л. — 26, 36, 212, 213, 251
 Крушельницька (Дроздовська) М. — 148
 Кузьмин-Караваєв В. Д. — 30
 Кулаковський П. — 465
 Кулаковський Ю. — 157, 377, 378
 Кулик (Міяковська) — 93
 Кулик М. М. — 122
 Куліш П. О. — 13, 107, 239, 240, 384, 392, 431, 434, 446, 470
 Кульженко В. С. — 68
 Кульман — 429
 Кульчицький Л. — 273
 Курилко — 255
 Кушнір-Якименко М. О. — 70, 111, 113, 115, 116, 122, 123, 128
- Лаврентієв Д. К. (Сіромаха Д.) — 312, 323
 Лаврентіїв С. О. 76, 92
 Лаврівський В. — 148
 Лазаревський О. М. — 96
 Ламанський В. — 30
 Лаппо-Данилевський А. С. — 365
 Лебедєв — 167
 Левитський М. В. — 83, 278, 426
 Левицький Є. — 278
 Левицький І. С. — 26, 239, 240, 292
 Левицький М. П. — 170
 Левицький О. І. — 398
 Левицький (архiep. Парфеній) — 397, 398, 399
 Левчанівський — 92
 Левченко Г. В. — 272
 Лемке М. — 183
 Ленін В. (Ульянов В. І.) — 130
 Леонтович В. М. — 152, 254, 278, 372, 373
 Лермонтов М. Ю. — 47
 Лесевич В. В. — 264, 441, 442
 Липа І. — 148, 153, 278
 Липа М. — 148
 Лисенко М. В. — 41, 43, 107, 192, 198, 201, 218, 280
 Лисий М. Л. — 111, 115, 116, 122, 128, 131
 Личко І. Л. — 76, 84, 92, 296, 298, 312, 316
 Лінник В. І. — 92, 262
 Лінський — 80
 Лобко П. Л. — 170, 231
- Лобода А. — 377
 Лободовський М. Ф. — 239
 Ломоносов М. В. — 237, 367
 Лопатинський Л. — 278
 Лопушанський — 310
 Лопухин А. — 46
 Лоран Є. К. — 57
 Лотоцька Н. М. — 219
 Лотоцький О. І. — 123, 217, 218, 221, 270, 271, 272, 274, 373
 Лукіянова П. — 93
 Луценко І. — 218, 278
 Лучицький І. В. — 323
 Львович І. Ф. — 202
 Ляхоцький А. (Кузьма) — 46, 47, 50
- Мазепа І. С., гетьман — 23, 305, 312
 Мазуренко Вас. П. — 59, 76, 78, 95, 261, 268, 272, 308, 310, 312, 317
 Мазуренко Вікт. П. — 95
 Мазуренко С. П. — 95, 96
 Мазуренко Ю. П. — 95
 Макаренко Є. — 111, 134
 Макаренко О. — 83, 84, 85
 Маклаков В. О. — 356
 Максимейко Н. А. — 375
 Максимович — 174
 Максимович А. — 212
 Максимович М. — 369, 383
 Малевич Г. Г. — 122
 Маліков О. І. — 173, 174, 175, 180, 181, 182
 Мальований В. — 29
 Марич — 111
 Марія Федорівна, цариця (див. Романова)
 Марков ІІ — 303, 411
 Маркова — 212
 Маркович А. М. — 264, 455
 Маркович Д. В. — 26, 240
 Маркович О. — 26
 Марковичева М. О. (Марко Вовчок) — 402
 Марко-Вовчок (Марковичева М. О.) — 446, 447
 Мартиненко — 131
 Мартинов Н. — 254
 Мартос Б. М. — 75
 Масальська Є. — 348
 Масарик Т. — 357, 358
 Маслов М. В. — 67, 75, 77, 79, 80, 87, 88
 Матушевський В. — 81
 Матушевський Ф. П. — 9, 10, 78, 93, 163, 183, 184, 188, 221, 317
 Матюшенко Б. П. — 78
 Маценко Г. — 75
 Мацієвич Л. М. — 278, 312, 323
 Меньшиков М. О. 405, 409

- Машкевич-Шевченко Ю. Г. — 112, 123
 Медведєв — 94
 Мельник О. Ф. — 122
 Месарош — 181, 182
 Методій св. — 382
 Метлинський А. — 375, 434
 Микола I, цар (див. Романов)
 Микола II, цар (див. Романов)
 Милославський Ю. — 111
 Мирний П. (Рудченко П. Я.) — 240
 Мирович А. — 164
 Мироненко — 111
 Мироновський Ю. — 75
 Михайловський М. К. — 19
 Михальчук К. П. — 108, 417, 436
 Михно А. І. — 122
 Міллер — 294
 Міллер В. Ф. — 348
 Мілюков П. М. — 19, 350, 356, 419, 420—425, 461
 Міталь — 294
 Міхновський М. І. — 218, 278, 467
 Міцкевич А. — 250
 Мова — 212
 Могилянський Мик. М. — 63
 Могилянський Мих. М. — 17, 55, 59, 62—63, 127
 Могилянський П. М. — 59, 63
 Мончаловський — 466
 Морачевський П. — 384, 385, 387, 389, 390—391, 392, 394, 395, 396, 397, 398
 Мордовець Д. Л. — 17, 19—32, 257, 259, 261, 264, 278, 285, 286, 291, 313, 314, 329, 373, 416, 436, 437, 442, 446, 448
 Мортіле — 46
 Мочульський М. — 148
 Мукоїд А. — 194
 Мукоїд Д. — 194
 Муретов Д. — 415
 Мурин — 466
 Муркен Є. А. — 271, 275
 Мятинен П. — 207, 208
- Набоков В. Д. — 420
 Назаріїв О. Ф. — 75, 76, 79, 86, 87, 93, 309, 466
 Наливайко — 102
 Науменко В. П. — 292, 373
 Наумович Ів. — 379, 463
 Негалевський В. — 383
 Неклюдов — 459
 Некрасов М. О. — 443, 444, 447
 Немоловський Ф. — 278
 Неронів — 95
 Неронович Є. В. — 79, 102, 106, 111, 112, 114, 115, 116, 120, 122, 127, 128, 130, 131, 132, 139, 309, 325
- Неселовський О. З. — 398
 Нечипоренко Г. — 271
 Никитенко О. В. — 385, 387
 Николаєв О. І. — 9, 165, 166, 167, 174, 175, 178, 180, 181, 183, 184, 302
 Никольський І. (митр. Ісидор) — 385
 Никон, патр. — 225, 305
 Ніщинський П. І. — 251, 470
 Новодворський О. М. — 91
 Нолькен — 294
 Носар-Хрустальов Ю. — 79
 Носов — 134
 Нотович О. К. — 30
- Обачний М. (Косач М. П.) — 93
 Обнінський В. П. — 350
 Оболенський О. Д. — 300
 Овсянко-Куліковський Д. М. — 52, 375
 Огоновський О. — 418
 Озеров І. Х. — 266
 Озерянський І. — 92
 Олександра Федорівна, цариця (див. Романова)
 Олександр II, цар (див. Романов)
 Олександрів В. — 383
 Олексіенко — 84, 85
 Олексій Михайлович, цар (див. Романов)
 Олесницький Є. — 159, 164
 Олесь О. (Кандиба О. І.) — 213, 458, 459
 Ольденбург С. Ф. — 365
 Омельченко — 324
 Опанасенко П. — 123
 Опатович С. — 239
 Опоков М. — 239
 Осмяловський О. — 278
- Павленко В. П. — 75, 76, 78, 90, 296
 Павлов-Сильванський М. М. — 184
 Павловський М. І. — 239
 Павлуцький Г. — 377
 Падалка А. К. — 397
 Панейко В. — 148
 Паншин — 102
 Паньківський С. — 278
 Пархоменко Т. — 134
 Патрашкин — 124
 Пахлов — 134
 Пелехин П. П. — 17, 55, 57—58
 Переверзева Н. — 212
 Перетц В. М. — 141, 356, 377
 Петлюра С. В. — 162, 210, 241, 312, 331, 332, 347, 405
 Петренко Л. — 75
 Петро I, цар (див. Романов)

- Пилипчук П. К. — 7, 111, 115, 116, 122, 131
 Пилькевич О. — 278
 Пипін О. М. — 19, 20, 163, 415—419, 436, 448
 Пироговський-Верисоцький І. С. — 262
 Пирожков М. В. — 274
 Писарева — 134, 324
 Писемський О. Ф. — 339
 Підгаєцький В. — 111
 Підгірський С. І. — 70, 111, 114, 116
 Підлісецька (Мудракова) М. — 148
 Піснячевський В. О. — 101, 205
 Плеський — 157
 Плеве В. К. — 36, 388, 389, 392, 393, 394, 395, 396
 Победоносцев К. П. — 247, 466
 Погодин О. Л. — 356, 405, 410, 411, 414, 416
 Подолінський С. А. — 402
 Позен Л. В. — 276, 277
 Покришкін — 356
 Покровський В. — 43
 Покровський М. І. — 174
 Політуха Ю. І. — 111, 122,
 Поліщук К. — 70
 Полонський Я. — 25
 Полторацький І. М. — 159, 163
 Пономарева — 324
 Пономаренко — 102
 Понятенко П. — 312
 Попова (Матушевська) В. О. — 76, 89, 93, 188, 321
 Порш М. — 75, 104
 Порубайміх — 107
 Потапов — 246
 Потебня О. О. — 239, 375, 437
 Прешірін Ф. — 329, 337
 Приходько В. П. — 71, 75
 Прокопович В. К. — 62, 429, 430, 431
 Пржіяновський Т. В. — 122
 Пташицький С. Л. — 7
 Пулюй І. — 384
 Пуришкевич В. — 303, 411
 Пушкин О. С. — 415, 447
 Пчілка Олена (Косачева О. П.) — 83, 93, 104, 240, 278

 Радич Г. Г. — 111, 116, 122, 128
 Раєвський А. А. — 375
 Раковський І. — 50, 128, 159, 163—164, 324
 Распутін Гр. — 301
 Ревакович Т. — 148
 Рєпін І. Ю. — 229, 264
 Решетникова — 213
 Рильський Т. Р. — 41, 239
 Різників (Суслов О.) — 213

 Ріхтер — 300
 Родичев Ф. І. — 356
 Розанов В. В. — 406
 Розов Д. О. — 92, 148
 Розов П. — 278
 Розторгуїв В. — 278
 Романова Катерина ІІ, цариця — 180, 432
 Романов Конст. Конст., вел. кн. — 327, 328, 389, 395, 396
 Романова Марія Федорівна, цариця — 181
 Романов Микола І, цар — 297
 Романов Микола ІІ, цар — 276, 310, 464
 Романов Мик. Мих., вел. кн. — 300, 301
 Романова Олександра Федорівна, цариця, — 174
 Романов Олександр ІІ, цар — 369
 Романов Олександр ІІІ, цар — 276
 Романов Олександр Мих., вел. кн. — 60
 Романов Олексій Михайлович, цар — 225
 Романов Петро І, цар — 341, 342, 367, 368, 398, 408, 419
 Романов Сергій Олекс., вел. кн. — 295
 Романчук Ю. — 278
 Росткович М. — 148
 Ротмистров Г. — 278
 Рудановський П. Ю. — 262
 Руданський С. В. — 232, 265
 Руденко — 51
 Рудий М. — 102, 114, 115
 Рудницький С. — 104
 Рудченко І. Я. (Білик І.) — 452, 453, 454
 Рунчев Ф. І. — 122
 Русов М. О. — 85
 Русов О. О. — 17, 26, 30, 41—45, 59, 192, 236, 261, 269, 273, 275, 298, 299, 300, 320, 322, 357, 365, 373, 397, 418, 419, 427, 449, 456
 Русов Ю. О. — 192
 Русова С. Ф. — 17, 41, 43, 44, 45, 64, 192, 260, 261, 272, 275, 322, 365, 373, 429, 430, 456
 Рухлов — 181
 Рябков П. — 148

 Саблер В. К. — 397, 399, 466
 Савенко А. — 405, 407, 423, 424
 Савицька Н. І. — 93
 Савкевич М. — 398
 Савкова К. В. — 123
 Савченко В. — 134
 Садовська (Струтинська) Л. І. — 7
 Садовська-Барилоті — 212

- Садовський В. В. — 7, 67, 79, 110, 128, 130, 309
 Садовський М. К. — 212
 Саєнко Т. — 111, 134
 Саксаганський (Тобілевич) О. К. — 212
 Саладилов П. М. — 17, 30, 55, 56, 57, 76, 264, 270, 321, 373, 380, 397
 Саліковський О. Х. — 159, 160—162, 210, 329, 331
 Самійленко В. І. — 26, 278
 Салтан М. — 102
 Салтыков-Щедрин М. Є. — 447
 Самарін Ю. Ф. — 373
 Санін — 79
 Сарнавська — 310
 Сахаров М. М. — 76, 95, 278
 Сваринська Г. І. — 123
 Свідерський — 92
 Святополк-Мірський П. Д. — 189, 292, 392, 393, 395, 396
 Севрюк О. — 111
 Селецький Ф. О. — 69, 114, 115, 117, 133, 323
 Сенкевич Г. — 240
 Сидоренко Г. М. — 68
 Сидоров (Волков Л.) — 332, 333
 Симиренко В. Ф. — 64, 256
 Сирков В. С. — 122
 Сирокомля В. (Кондратович Ю.) — 250
 Сиромятников — 429
 Сирота М. — 128
 Сисак М. — 128
 Ситник Ю. — 148
 Сікорський І. А. — 332, 333
 Сікорський П. Д. — 199, 203
 Сімович В. — 278
 Сіпягин — 256
 Сіромаха Д. (Лаврентієв Д.) — 317
 Сіцінський Ю. Й. — 398
 Січинський В. Ю. — 111
 Скалон — 469
 Скворцов В. М. — 209, 405
 Скар — 111
 Сковорода Г. С. — 275, 457.
 Скорина Ф. — 382
 Скоропадський П. П. — 63, 86
 Скоропис О. — 148
 Скрипник М. — 76, 94
 Скрипник О. — 94
 Славінський М. А. — 17, 19, 34, 52, 53, 54, 76, 314, 322, 357, 365, 397, 456
 Сластьон О. П. — 76
 Слатина — 321
 Слатов А. — 278
 Слюсаренко Ф. П. — 69, 111, 154, 324, 325
 Смаль-Стоцький С. — 231, 351
 Смирнова М. — 111
 Сміщук — 148
 Снарський А. Т. — 260, 261, 262, 299, 300
 Соболевський О. І. — 48, 327, 351, 355, 356, 366, 464
 Совачів В. — 75
 Сокальський І. («Калістрат») — 278
 Сокіл — 429
 Соловійов В. — 275, 360
 Соловійов О. О. — 123
 Соловійов С. В. — 375
 Соловійов С. І. — 65, 262
 Сологуб Ф. — 82, 295
 Соколов М. П. — 183
 Спасович В. Д. — 417
 Спішилів П. — 75
 Срезневський І. І. — 375, 385, 387
 Сріблянський М. (Шаповал Микита Ю.) — 126, 141
 Ставровський Л. Я. — 275
 Станіславський — 92
 Станіславський К. О. — 122
 Станіславський М. О. — 122
 Старинкевич К. — 398
 Старицька Л. М. — 240
 Старицький М. П. — 25, 42, 212, 240, 250, 278, 280, 468
 Старосельський — 405
 Старосольський В. — 79
 Стасюк М. — 90, 93, 111, 116, 120, 141, 309, 323, 324
 Стасюлевич М. М. — 19, 52
 Стахович А. — 463
 Стахович М. О. — 356
 Стебницький М. Я. — 65
 Стебницький П. Я. — 10, 17, 19, 33—41, 44, 52, 53, 61, 62, 64, 65, 66, 76, 140, 218, 238, 253, 254, 261, 262, 269, 270, 271, 273, 275, 283, 285, 292, 298, 314, 321, 351, 353, 357, 358, 359, 365, 373, 397, 420, 453, 458, 459, 465
 Степаненко В. П. — 254
 Степовик О. (Комаров О. Ф.) — 238
 Стефанік В. — 278
 Стешенко І. М. — 204, 278
 Стешенкова (Старицька) О. — 278
 Столипін П. А. — 126, 242, 323, 407
 Стороженко М. І. — 348
 Стрижевський (Маріуполець) — 238
 Струве П. Б. — 75, 88, 158, 238, 337, 340, 341, 345, 405, 409, 410, 411, 412, 413, 415, 421, 436
 Струтинська Г. І. — 111, 112, 131
 Струтинська (Садовська) Л. І. — 103, 110, 111, 116, 122, 125, 131
 Студинський К. — 278

- Ступа І. — 84, 85
 Суворин О. С. — 168, 212, 261, 408, 409
 Сулимовська (Демчукова) К. — 278
 Сулимовські, сестри — 75
 Сумароков О. П. — 342, 367
 Сумцов М. Ф. — 375, 439
 Суровцова Н. — 111, 131
 Суслов (Різників) О. — 212
- Таганцев Н. — 25
 Танєєв О. С. — 181, 182
 Тарасевич С. — 93
 Тартаков Й. В. — 19
 Татаринов В. В. — 170, 175
 Тимірязев — 426
 Тимко — 124
 Тимошенко В. П. — 88, 90
 Тимошенко Сергій П. — 7, 76, 78, 80, 81, 88, 89, 294, 296, 297, 308, 310, 311, 466
 Тимошенко Степан П. — 294
 Тимченко Е. К. — 29
 Тихомиров А. — 381
 Тищенко С. — 92
 Тімашев — 246
 Тімашев С. І. — 182
 Ткаченко М. — 311, 312
 Тобілевичі, брати — 213, 251
 Товкачевський А. — 117
 Толочинов — 417
 Толстой Д. А. — 246, 248
 Толстой Л. М. — 110, 339
 Томашівський С. — 152
 Тотоміанц В. — 266
 Трегубов О. Л. — 278, 469
 Тредіаковський В. К. — 342
 Трепов Д. Ф. — 300, 301
 Труба І. М. — 76, 91, 94
 Трубецкой Г. М. — 416
 Трубецкой Є. М. — 412, 416
 Труш І. — 148
 Трушева А. — 148
 Туган-Барановський М. І. — 75
 Тузенко — 324
 Тулуб О. О. (Тишко О.) — 239
 Тургенів І. С. — 342
 Турченко — 239
 Тучапський О. М. — 232, 234, 235
 Тучапський П. — 313
 Тяпинський В. — 383
- Удадов М. В. — 122
 Українка Леся (Косачівна Л. П.) — 53, 93, 278
 Ухтомський Е. Е. — 416
- Фальборк Г. — 426, 428
 Фамінцин А. С. — 365
- Фамулевич Н. К. — 122
 Феденко П. — 111, 131
 Федоркина О. С. — 122
 Федоров — 231
 Федоровський М. Ф. — 251, 252, 278
 Філевич І. — 466, 467
 Філіпів В. І. — 259
 Філіпова Т. І. — 170
 Філонов — 450
 Фламаріон К. — 237
 Флоринський Т. І. — 355, 379, 466
 Фортунатов Ф. Ф. — 365, 397
 Франко І. Я. — 49, 50, 148, 164, 239, 240, 355
 Фредерикс В. Б. — 300, 301
 Фролов Л. П. — 75, 76, 79, 80, 87
 Фролов М. — 122
 Фролова Н. — 79, 88
- Хавіа М. — 207, 208
 Хавтирка Є. І. — 196
 Халанський М. Г. — 375
 Харитонов П. О. — 170, 171, 172, 173, 175, 181
 Хвостов — 422
 Хмельницький Богдан, гетьман — 150, 253, 258, 275, 305, 337, 432
 Хмельницький Т. — 21
 Хмельницький Ю., гетьман — 21, 240
 Хмельовський — 79
 Ходський Л. В. — 167
 Хоменко В. — 93
 Хомяков А. — 148
 Хомяков М. О. — 356
 Хомяков О. С. — 412
 Хоткевич Г. — 153, 278
 Християновський Я. І. — 102
 Хрінників В. М. — 92
 Хрустальов-Носар — 297
 Худяк — 133
- Цвітковський Ю. Ю. — 16, 17, 76
 Цегельський Л. — 79
 Цимбал В. П. — 278
 Цитович Н. — 377
 Ціллі В. І. — 182
 Цітович — 174
- Чалий — 429
 Червінський П. — 43
 Черкасенко С. — 429
 Чернишевський М. Г. — 158
 Чернов С. М. — 122
 Черняхівський О. Г. (Авраменко) — 239
 Чертков Г. І. — 247, 249
 Чехов А. П. — 341
 Чечель М. — 102, 111, 112, 122, 131
 Чикаленківна В. — 148

Чикаленківна Г. — 148
 Чикаленко Є. Х. — 16, 17, 23, 59, 92,
 110, 152, 154, 159—160, 199, 218,
 240, 241, 257, 278, 298, 371, 450
 Чикаленко Л. Є. — 51, 109, 110, 114,
 122, 148, 159
 Чмихало Р. Ф. — 441
 Чернооголовко М. — 75
 Чубинський М. П. — 125, 375, 463
 Чудновський Ф. А. — 469
 Чупров О. І. — 167

Шабленко А. — 240, 272, 312, 324
 Шаварський М. П. — 271
 Шавернівна Настя — 278
 Шадлун М. 95, 312
 Шаляпин Ф. І. — 184
 Шантгай — 92
 Шантгай Д. — 89, 92
 Шаповал Микита Ю. (Сріблянський
 М.) — 54
 Шарварок П. — 223, 229, 235
 Шахматов О. О. — 46, 69, 108, 113,
 197, 328, 333, 334, 347, 348—364,
 365, 388, 392, 397, 398, 412, 416, 421,
 462, 467
 Шаховська Е. Я. — 26
 Шаховської — 278
 Шашкевич М. — 383
 Шевченко М. — 130
 Шевченко С. — 134
 Шевченко Т. Г. — 13, 52, 55, 107,
 130, 153, 226, 239, 240, 257, 258,
 260, 261, 266, 268, 269, 273, 275,
 277, 280, 282, 305, 315, 323, 328,
 329, 339, 342, 363, 372, 380, 383,
 401, 402, 421, 422, 431, 433, 434,
 439, 443, 444, 445, 447, 448, 468
 Шекспір В. — 250, 470
 Шелудько Ф. — 148
 Шелухин Андрій — 278
 Шемет В. М. — 29, 75, 86, 152
 Шемет Л. М. — 75
 Шемет М. М. — 86, 241
 Шемет С. М. — 76, 86, 278
 Шептицький Андрей, митр. — 357

Шепченко П. Д. — 170
 Шероцький К. В. — 51, 67, 68, 122,
 325, 354
 Шерстюк Г. — 105
 Шингарев А. І. — 173
 Широцький К. В. — див. Шероць-
 кий К. В.
 Шликевич О. П. — 17, 44, 55, 59, 82,
 309
 Шликевичівна (Тимошенкова) М. О.
 — 59, 93, 94, 310
 Шликевичівна Н. О. — 59, 63, 94, 308
 Шликевичівна О. О. — 59, 78, 93,
 94, 310
 Шмалюк М. — 194
 Шней В. С. — 123
 Шпилька Т. — 194
 Шраг І. Л. — 254, 278, 280, 292
 Шувалов — 295
 Шульгин О. Я. — 69, 114
 Шульгин Я. М. — 48
 Шумський О. — 132
 Шухевич — 152
 Шухевичівна (Старосольська) Д. —
 148

Щеголев С. — 217, 405, 410
 Щепотєв — 92
 Щербаківський В. М. — 104, 317, 318,
 319
 Щербань Н. К. — 92, 93, 309, 324
 Щоголев Я. І. — 26

Юдич — 429
 Юзефович — 246, 249
 Юшков М. — 81
 Ющенко О. І. — 262
 Ющенко-Караскевич С. С. — 262

Янишевський В. А. — 17, 65, 274
 Яновська (Кохановська) О. — 278
 Ярошенко В. Г. — 69, 108, 111, 114,
 115, 122, 354
 Ярошенко О. — 122, 134
 Ячницький (Морської) Г. О. — 320

ПОРТРЕТИ

Алексієв В. А. — 60
 Антонович В. Б. — 199
 Арабажин К. І. — 313
 Бородай — О. І. — 58
 Вітте С. Ю. — 366
 Вовк Ф. К. — 47
 Грушевський М. С. — 146
 Добровольський В. — 87

Дорошенко В. В. — 87
 Дорошенко Д. І. — 98
 Єфименкова О. Я. — 458
 Єфремов С. О. — 189, 227
 Іваницький О. П. — 89
 Кашенко А. Ф. — 56
 Ковалевський М. М. — 455
 Комаров М. Ф. — 205

- Короленко В. Г. — 444
 Корчинський М. А. — 67
 Корш Ф. Є. — 330
 Косенко І. Ф. — 113
 Левицький П. (архиєп. Парфеній) — 397
 Лесевич В. В. — 442
 Лисенко М. В. — 201
 Лотоцька Н. М. — 219
 Маслов М. В. — 87
 Матушевський Ф. П. — 188
 Мілюков П. М. — 420
 Морачевський П. — 384
 Мордовець Д. Л. — 21, 27
 Назаріїв О. Ф. — 87
 Пипін О. М. — 417
 Попова (Матушевська) В. О. — 89
 Прокопович В. К. — 481
 Пулюй І. — 384
 Раковський І. — 164
 Романов К. К. — 328
 Рудченко (Білик) І. Я. — 453
 Русова С. Ф. — 43
 Русов О. О. — 42
 Садовський В. В. — 110
 Саліковський О. Х. — 161
 Сікорський П. Д. — 203
 Славінський М. А. — 53
 Стебницький П. Я. — 35
 Струтинська (Садовська) Л. І. — 110
 Тимошенко С. П. — 89
 Федоровський М. Ф. — 252
 Чикаленко Є. Х. — 160
 Ш нтгай Д. — 89
 Шахматов О. О. — 350
 Шемет С. М. — 86
 Шликевич О. П. — 59
 —о—
 Група учасників українських наукових курсів у Львові 1904 р. — 149
 Група учасників відкриття пам'ятника Котляревському 1903 р. в Полтаві — 279
 Окладинка видань Благод. Т-ва (малюнок А. Ждахи) — 255
 Окладинки поодиноких видань «Віку» (малюнки П. Шарварка) — 223
 Тип колишнього українофіла в Петербурзі — 14
 Товариство «Вік»: О. І. Лотоцький, В. М. Доманицький, Ф. М. Матушевський, В. Ф. Дурдуковський, С. О. Єфремов — 221.

TREŚĆ:

WSTĘP.	str. 5
WYJAZD DO PETERSBURGA.	9
KOŁONJA UKRAIŃSKA W PETERSBURGU.	13
STARSZA HROMADA.	16
D. Mordowceć-Slipczenko. — P. Stebnicki. — A. Rusow. — F. Wowk. — M. Sławiński. — J. Hrybiniuk. — A. Kaszczenko. — P. Sała- dyłow. — P. Pelechin. — A. Borodaj. — A. Szłykiewicz. — W. i A. Aleksiejewowie. — Ig. Żytecki. — Ir. Żytecki. — M. Mohylański. — S. Afanasijew. — P. Katerynicz. — J., M. i A. Zabiłowie. — J., W. i P. Białowiescy.	
MŁODSZA HROMADA.	66
STUDENCI.	72
Studenci Ukraińcy w stolicy. — Początki Hromady studenckiej. — Skład dawnej Hromady. — Przełom w życiu studenckiem. — Orga- nizacja wewnętrzna i życie hromad. — Instytucje organizacyjne hromad studenckich. — Nastroje ideologiczne studentów. — „Stu- dent Ukraiński“. — Koniec i bilans organizacji studenckiej. — „Ojcowie“ i „dzieci“.	
GOŚCIE STOŁECZNI.	145
M. Hruszewski. — E. Czykalenko. — A. Salikowski. — J. Potto- racki. — A. Kolessa. — J. Rakowski. — E. Oleśnicki	
MOJA SŁUŻBA PAŃSTWOWA.	165
ŻYCIE UKRAIŃCA W STOLICY.	186
PERYPETJE Z CENZURĄ.	220
„PROSWITA“ NA PÓŁNOCY.	251
TOWARZYSTWO IM SZEWCZENKI.	265
PIERWSZA REWOLUCJA.	276
ECHA PETERSBURSKIE UKRAIŃSKICH NASTROJÓW POLITYCZ- NYCH.	305
KLUB UKRAIŃSKI „HROMADA“.	320
ROSYJSKA AKADEMJA NAUK A SPRAWA UKRAIŃSKA.	327
Akademik F. E. Korsz. — Akademik A. A. Szachmatow.	
MEMORJAŁ „ОБЪ ОТМѢНѢ СТѢСНЕНИИ МАЛОРУССКАГО ПЕ- ЧАТАГО СЛОВА“.	365
UKRAIŃSKI PRZEKŁAD EWANGELJI.	382
SPRAWA UKRAIŃSKA W OŚWIECENIU ROSYJSKIEM.	400
Pozycja rosyjska w kwestji ukraińskiej. — Charakterystyczne osobi- stości rosyjskie a sprawa ukraińska. — Sprawa ukraińska na zjaz- dach rosyjskich.	
LABORATORJUM DUSZY „OGÓLNI ROSYJSKIEJ“.	432
„MIĘDZY DWIEMA DUSZAMI“.	441
POLITYKA „SŁOWIAŃSKA“ A SPRAWA UKRAIŃSKA.	460

- Короленко В. Г. — 444
 Корчинський М. А. — 67
 Корш Ф. Є. — 330
 Косенко І. Ф. — 113
 Левицький П. (архиєп. Парфеній) — 397
 Лесевич В. В. — 442
 Лисенко М. В. — 201
 Лотоцька Н. М. — 219
 Маслов М. В. — 87
 Матушевський Ф. П. — 188
 Мілюков П. М. — 420
 Морачевський П. — 384
 Мордовець Д. Л. — 21, 27
 Назаріїв О. Ф. — 87
 Пипін О. М. — 417
 Попова (Матушевська) В. О. — 89
 Прокопович В. К. — 481
 Пулюй І. — 384
 Раковський І. — 164
 Романов К. К. — 328
 Рудченко (Білик) І. Я. — 453
 Русова С. Ф. — 43
 Русов О. О. — 42
 Садовський В. В. — 110
 Саліковський О. Х. — 161
 Сікорський П. Д. — 203
 Славінський М. А. — 53
 Стебницький П. Я. — 35
 Струтинська (Садовська) Л. І. — 110
 Тимошенко С. П. — 89
 Федоровський М. Ф. — 252
 Чикаленко Є. Х. — 160
 Ш нтгай Д. — 89
 Шахматов О. О. — 350
 Шемет С. М. — 86
 Шликевич О. П. — 59
 —о—
 Група учасників українських науко-
 вих курсів у Львові 1904 р. — 149
 Група учасників відкриття пам'ятни-
 ка Котляревському 1903 р. в Пол-
 таві — 279
 Окладинка видань Благод. Т-ва (ма-
 люнок А. Ждахи) — 255
 Окладинки поодиноких видань «Ві-
 ку» (малюнки П. Шарварка) — 223
 Тип колишнього українофіла в Пе-
 тербурзі — 14
 Товариство «Вік»: О. І. Лотоцький,
 В. М. Доманицький, Ф. М. Мату-
 шевський, В. Ф. Дурдуковський,
 С. О. Єфремов — 221.

TREŚĆ:

WSTĘP.	str. 5
WYJAZD DO PETERSBURGA.	9
KOLONJA UKRAIŃSKA W PETERSBURGU.	13
STARSZA HROMADA. D. Mordowec-Slipezenko. — P. Stebnicki. — A. Rusow. — F. Wowk. — M. Sławiński. — J. Hrybiniuk. — A. Kaszczenko. — P. Sala- dyłow. — P. Pelechin. — A. Borodaj. — A. Szłykiewicz. — W. i A. Aleksiejewowie. — Ig. Żytecki. — Ir. Żytecki. — M. Mohylański. — S. Afanasijew. — P. Katerynicz. — J., M. i A. Zabiłłowie. — J., W. i P. Białowiescy.	16
MŁODSZA HROMADA.	66
STUDENCI. Studenci Ukraińcy w stolicy. — Początki Hromady studenckiej. — Skład dawnej Hromady. — Przełom w życiu studenckiem. — Orga- nizacja wewnętrzna i życie hromad. — Instytucje organizacyjne hromad studenckich. — Nastroje ideologiczne studentów. — „Stu- dent Ukraiński“. — Koniec i bilans organizacji studenckiej. — „Ojcowie“ i „dzieci“.	72
GOŚCIE STOŁECZNI. M. Hruszewski. — E. Czykalenko. — A. Salikowski. — J. Połto- racki. — A. Kolessa. — J. Rakowski. — E. Oleśnicki	145
MOJA SŁUŻBA PAŃSTWOWA.	165
ŻYCIE UKRAIŃCA W STOLICY.	186
PERYPETJE Z CENZURĄ.	220
„PROSWITA“ NA PÓŁNOCY.	251
TOWARZYSTWO IM SZEWCZENKI.	265
PIERWSZA REWOLUCJA.	276
ECHA PETERSBURSKIE UKRAIŃSKICH NASTROJÓW POLITYCZ- NYCH.	305
KLUB UKRAIŃSKI „HROMADA“.	320
ROSYJSKA AKADEMJA NAUK A SPRAWA UKRAIŃSKA. Akademik F. E. Korsz. — Akademik A. A. Szachmatow.	327
MEMORJAŁ „ОБЪ ОТМѢНѢ СТЬЧЕНІЙ МАЛОРУССКАГО ПЕ- ЧАТАГО СЛОВА“.	365
UKRAIŃSKI PRZEKŁAD EWANGELJI.	382
SPRAWA UKRAIŃSKA W OŚWIETLENIU ROSYJSKIEM. Pozycja rosyjska w kwestji ukraińskiej. — Charakterystyczne osobi- stości rosyjskie a sprawa ukraińska. — Sprawa ukraińska na zjaz- dach rosyjskich.	400
LABORATORJUM DUSZY „OGÓLNI ROSYJSKIEJ“.	432
„MIĘDZY DWIEMA DUSZAMI“	441
POLITYKA „SŁOWIAŃSKA“ A SPRAWA UKRAIŃSKA.	460

TABLE DES MATIÈRES :

	pag.
INTRODUCTION	5
A PÉTERSBOURG	9
LA COLONIE UKRAINIENNE A PÉTERSBOURG	13
L' ANCIENNE ASSOCIATION	16
Mordovetz - Sliptchenko. — Stebnytsky. — Roussow. — Vovk. — Slavinsky. — Hrybinuk. — A. Kachtchenko. — Saladylow. — Pelekhhine. — Borodaï. — Chlykevitch. — Le ménage Alexiev. — Ignace Jytetsky. — Irodion Jytetsky. — Mohylansky. — Afanasiïv. — Katerynytch. — La famille Zabila. — La famille Bialovieski.	
L' ASSOCIATION DES JEUNES.	66
LES ÉTUDIANTS	72
Les étudiants ukrainiens dans la capitale. — Les débuts de l'association des étudiants. — Composition de l'association. — Crise dans la vie des étudiants. — Organisation intérieure des associations. — Les idées et la mentalité des étudiants. — „L' étudiant ukrainien“. — Dissolution et bilan. — Les deux générations.	
LES VOYAGEURS DANS LA CAPITALE.	145
Hrouchevsky. — Tchykalenko. — Salikovsky. — Poltoratsky. — Kolessa. — Rakovsky. — Olesnytsky.	
MES OCCUPATIONS	165
LA VIE D'UN UKRAINIEN DANS LA CAPITALE	186
TRACAS CAUSÉS PAR LA CENSURE.	220
LA „PROSVITA“ DANS LE NORD.	251
LA SOCIÉTÉ „CHEVTCHENKO“.	265
LA PREMIÈRE RÉVOLUTION.	276
LES ÉCHOS À PÉTERSBOURG DES COURANTS POLITIQUES DU PAYS.	305
LE CLUB UKRAINIEN „HROMADA“.	320
L' ACADÉMIE IMPÉRIALE DES SCIENCES ET LA CAUSE UKRAINIENNE	327
L' académicien Korsch. — L' académicien Chakhmatoff.	
RAPPORT SUR „L' ABOLITION DES RESTRICTIONS POUR LES PUBLICATIONS EN PETIT RUSSIE“.	365
TRADUCTION EN UKRAINIEN DES ÉVANGILES.	382
LA CAUSE UKRAINIENNE PRÉSENTÉE PAR LES RUSSES.	400
L' idéologie russe dans ses rapports avec la question ukrainienne. — Figures éminentes de l' „intelligentsia“ russe dans leurs rapports avec les Ukrainiens. — Les congrès russes et la question ukrainienne.	
LABORATOIRE DE L' „ÂME PANRUSSE“.	432
ENTRE DEUX ÂMES.	441
LA „POLITIQUE SLAVE“ ET LA QUESTION UKRAINIENNE.	460

ЗАВВАЖЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

Сторінка	Рядок (зверху)	Надруковано	Має бути
17	20	В. О.	В. А.
30	3	В. Аверкієвим	Д. В. Аверкієвим.
102	28	Іван	Іларіон
111	35	М. М. Лисий	М. А. Лисий
141	36	М. В. Красовська	М. І. Красовська
182	29	Izby Skarbowej	Najwyższej Izby Kontroli
217	27	П. Щоголев	С. Щеголев
235	23—24	освіти Боголепова	внутр. справ Сипягина
251	24	М. К. Кропивницький	М. А. Кропивницький
266	10	ефективно	ефективно
309	16	Васильківського	Василівського
354	23	Шашматов	Шахматов
356	15	А. Хомяков	М. Хомяков
402	39	виступи	виступили
415	17	Муратов	Муретов
421	28	Воликорос	Великорос
426	23	Левицький	Левитський



TABLE DES MATIÈRES :

INTRODUCTION	pag. 5
A PÉTERSBOURG	9
LA COLONIE UKRAINIENNE A PÉTERSBOURG	13
L' ANCIENNE ASSOCIATION	16
Mordovetz - Sliptchenko. — Stebnytsky. — Roussow. — Vovk. — Slavinsky. — Hrybinuk. — A. Kachtchenko. — Saladylow. — Pe- lekhine. — Borodaï. — Chlykevitch. — Le ménage Alexiev. — Ignace Jytetsky. — Irodion Jytetsky. — Mohylansky. — Afanasiïv. — Katerynytch. — La famille Zabala. — La famille Bialovieski.	
L' ASSOCIATION DES JEUNES.	66
LES ÉTUDIANTS	72
Les étudiants ukrainiens dans la capitale. — Les débuts de l' asso- ciation des étudiants. — Composition de l' association. — Crise dans la vie des étudiants. — Organisation intérieure des associations. — Les idées et la mentalité des étudiants. — „L' étudiant ukrainien“. — Dissolution et bilan. — Les deux générations.	
LES VOYAGEURS DANS LA CAPITALE.	145
Hrouchevsky. — Tchylkalenko. — Salikovsky. — Poltoratsky. — Kolessa. — Rakovsky. — Olesnytsky.	
MES OCCUPATIONS	165
LA VIE D'UN UKRAINIEN DANS LA CAPITALE	186
TRACAS CAUSÉS PAR LA CENSURE.	220
LA „PROSVITA“ DANS LE NORD.	251
LA SOCIÉTÉ „CHEVTCHENKO“.	265
LA PREMIÈRE RÉVOLUTION.	276
LES ÉCHOS À PÉTERSBOURG DES COURANTS POLITIQUES DU PAYS.	305
LE CLUB UKRAINIEN „HROMADA“.	320
L' ACADÉMIE IMPÉRIALE DES SCIENCES ET LA CAUSE UKRA- INIENNE	327
L' académicien Korsch. — L' académicien Chakhmatoff.	
RAPPORT SUR „L' ABOLITION DES RESTRICTIONS POUR LES PUBLICATIONS EN PETIT RUSSIE“.	365
TRADUCTION EN UKRAINIEN DES ÉVANGILES.	382
LA CAUSE UKRAINIENNE PRÉSENTÉE PAR LES RUSSES.	400
L' idéologie russe dans ses rapports avec la question ukrainienne. — Figures éminentes de l' „intelligentsia“ russe dans leurs rapports avec les Ukrainiens. — Les congrès russes et la question ukrainienne.	
LABORATOIRE DE L' „ÂME PANRUSSE“.	432
ENTRE DEUX ÂMES.	441
LA „POLITIQUE SLAVE“ ET LA QUESTION UKRAINIENNE.	46

ЗАВВАЖЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

Сторінка	Рядок (зверху)	Надруковано	Має бути
17	20	В. О.	В. А.
30	3	В. Аверкієвим	Д. В. Аверкієвим.
102	28	Іван	Іларіон
111	35	М. М. Лисий	М. А. Лисий
141	36	М. В. Красовська	М. І. Красовська
182	29	Izby Skarbowej	Najwyższej Izby Kontroli
217	27	П. Щоголев	С. Щеголев
235	23—24	освіти Боголепова	внутр. справ Сипягина
251	24	М. К. Кропивницький	М. А. Кропивницький
266	10	ефективно	ефектовно
309	16	Васильківського	Василівського
354	23	Шашматов	Шахматов
356	15	А. Хомяков	М. Хомяков
402	39	виступи	виступили
415	17	Муратов	Муретов
421	28	Воликорос	Великорос
426	23	Левицький	Левитський



Travaux de l'Institut Scientifique Ukrainien.

- Volume I. Série statistique, livraison 1. La population ukrainienne de l'U. R. S. S. Etudes de T. Olesievitch, O. Pytel, V. Sadovski et O. Tchubenko. Prix zł. 6.
- Volume II. Série statistique, livraison 2. Tableaux statistiques de la population ukrainienne de l'U. R. S. S. d'après le recensement du 17 décembre 1916. Prix zł. 20.
- Volume III. Série économique, livraison 1. E. Glovinski, K. Macievitch, V. Sadovski. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Prix zł. 6.
- Volume IV. Série philologique, livraison 1. Constantin Tchekhovytch, docteur ès lettres. Alexander Potebnia, philosophe-linguiste ukrainien. Prix zł. 6.
- Volume V. Série de droit, livraison 1. Prof. A. Lotocki. Les sources ukrainiennes du droit ecclésiastique. Prix zł. 12.
- Volume VI. Série de mémoires, livraison 1. A. Lotocki. Notes et souvenirs. Prix zł. 8.
- Volume VII. Série économique, livraison 2. V. Sadovski. Le travail en Ukraine soviétique. Prix zł. 6.
- Volume VIII. Série de mémoires, livraison 2. Mémoires. L. Wasilewski, M. Galine, S. Stempowski, A. Toptchybachy, Tabouis. Prix zł. 6.
- Volume IX. Série de manuels, livraison 1. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. I jusqu'à la moitié du XVII^e siècle. Prix zł. 8.
- Volume X. Série philologique, livraison 2. Dr. Nicolas Pouchkar. La plus récente palatalisation des consonnes dans la langue ukrainienne. Prix zł. 5.
- Volume XI. Série économique, livraison 3. I. Ivassiuk. La coopération de crédit en Ukraine. Prix zł. 5.
- Volume XII. Série de mémoires, livraison 3. A. Lotocki. Notes et souvenirs. II-me partie. Prix zł. 15.
- Volume XIII. Série historique, livraison 1. A. Docenko. La campagne d'hiver de 1920 (paraîtra prochainement).
- Volume XIV. Série philologique, livraison 3. Ivan Zilynski. Carte des dialectes ukrainiens avec explications. Prix zł. 250.
- Volume XV. Série historique, livraison 2. La guerre ukrainienne de 1920 contre Moscou. I partie. Documents de l'Etat-Major de l'Armée de la République Démocratique Ukrainienne, publiés sous la direction du général V. Salski par le général P. Chandroucq. Prix zł. 15.
- Volume XVI. Série de droit, livraison 2. Prof. A. Lotocki. L'Autocéphalie (paraîtra prochainement).
- Volume XVII. Série historique, livraison 3. Le Journal de l'hetman Orlik avec notes et commentaires de Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz (paraîtra prochainement).
- Volume XVIII. Série de manuels, livraison 2. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. II. Prix zł. 12.
- Volume XIX. Série de droit, livraison 3. Prof. A. Yakovliv. Les traités moskovito-ukrainiens aux XVII^e — XVIII^e siècles (paraîtra prochainement).
- Volume XX. Série économique, livraison 4. Prof. ing. I. Chovhéniv. Economie hydraulique en Ukraine, dans le bassin du Dnieper (paraîtra prochainement).
- Volume XXI. Série des mémoires, livraison 4. A. Lotocki. Notes et souvenirs. III-me partie (paraîtra prochainement).
- Volume XXII. Série pédagogique, livraison 1. S. Siropolko. L'instruction publique en Ukraine Soviétique (paraîtra prochainement).
- Volume XXIII. Série économique, livraison 5. Prof. V. Ivanys. Utilisation des forces de la nature dans l'économie de l'Ukraine et du Caucase du Nord. Prix zł. 5.
- Volume XXIV. Série philosophique, livraison 1. Prof. D. Tchyževskij. La philosophie de Grégoire Skovoroda. Prix zł. 8.
- Volume XXV. Série d'histoire de la littérature, livraison 1. Prof. S. Smal-Stocki. T. Chevtchenko. Interprétations (paraîtra prochainement).
- Volume XXVI. Série philologique, livraison 4. Ivan Zilynski. Esquisses de dialectologie ukrainienne (en préparation).
- Volume XXVII. Série historique, livraison 4. Prof. A. Lotocki. Evolution de la pensée politique en Ukraine (en préparation).

Праці Українського Наукового Інституту.

- Том I. Серія статистична, книга 1. Українська людність СРСР. Розвідки Т. Олесеви́ча, О. Пите́ля, В. Садовського і О. Чубе́нка. Ціна 6 зол.
- Том II. Серія статистична, книга 2. Тиміш Олесе́вич. Статистичні таблиці українського населення СРСР, за переписом 17 грудня 1926 року. Ціна 20 зол.
- Том III. Серія економічна, книга 1. Є. Гловінський, К. Мацієвич, В. Садовський. Сучасні проблеми економіки України. Ціна 6 зол.
- Том IV. Серія філільогічна, книга 1. Д-р Константин Чехович. Олександр Потебня. Український мислитель-лінгвіст. Ціна 6 зол.
- Том V. Серія правни́ча, книга 1. Проф. О. Лотоцький. Українські джерела церковного права. Ціна 12 зол.
- Том VI. Серія мемуарів, книга 1. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина перша. Ціна 8 зол.
- Том VII. Серія економічна, книга 2. В. Садовський. Праця в УРСР. Ціна 6 зол.
- Том VIII. Серія мемуарів, книга 2. Л. Васи́левський, М. Галін, С. Стемповський, А. Топчи́баши, Табуї. Спогади. Ціна 6 зол.
- Том IX. Серія підру́чників, книга 1. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том I (до половини XVII ст.). Ціна 8 зол.
- Том X. Серія філільогічна, книга 2. Д-р Микола Пушкар. Наймолодша паліаталізація шелестівок в українській мові. Ціна 5 зол.
- Том XI. Серія економічна, книга 3. І. Івасюк. Кредитова кооперація на Україні. Ціна 5 зол.
- Том XII. Серія мемуарів, книга 3. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина друга. Ціна 15 зол.
- Том XIII. Серія історична, книга 1. О. До́ценко. Зимовий похід 1920 р. (друкується).
- Том XIV. Серія філільогічна, книга 3. Іван Зі́лінський. Карта українських говорів з поясненнями. Ціна 2.50 зол.
- Том XV. Серія історична, книга 2. Українсько-московська війна 1920 р. Частина перша. Оперативні документи Армії української Народної Республіки. Під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук. Ціна 15 зол.
- Том XVI. Серія правни́ча, книга 2. Проф. О. Лотоцький. Автокефалія (друкується).
- Том XVII. Серія історична, книга 3. Дія́рій гетьмана Пили́па Орлика. Опрацював для друку Ян з Тока́р Тока́ржевський Кара́шевич (друкується).
- Том XVIII. Серія підру́чників, книга 2. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том II. Ціна 12 зол.
- Том XIX. Серія правни́ча, книга 3. Проф. А. Яковлі́в. Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст. (друкується).
- Том XX. Серія економічна, книга 4. Проф. інж. І. Шовгені́в. Водне господарство в басейні р. Дні́пра на Україні (друкується).
- Том XXI. Серія мемуарів, книга 4. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина третя (друкується).
- Том XXII. Серія педагогі́чна, книга 1. Проф. С. Сіро́полко. Народня осві́та на Со́ветській Україні (друкується).
- Том XXIII. Серія економічна, книга 5. Проф. В. Івані́с. Енергетичне господарство України та Північного Кавказу. Ціна 5 зол.
- Том XXIV. Серія філільогічна, книга 1. Проф. Д. Чи́жевський. Фі́лософія Г. С. Сковоро́ди. Ціна 8 зол.
- Том XXV. Серія історично-літературна, книга 1. Проф. С. Сма́ль-Сто́цький. Т. Шевче́нко. Інтерпрета́ції (друкується).
- Том XXVI. Серія філільогічна, книга 4. Іван Зі́лінський. Нарис української діалекто́логії (готується до друку).
- Том XXVII. Серія історична, книга 4. Проф. О. Лотоцький. Українська політична думка (готується до друку).